

ӘНУАР ӘЛІМЖАНОВ

МАХАМБЕТТІҢ ЖЕБЕСІ

Мазмұны

Махамбеттің жебесі (роман) . . .	3
Аударған Т. Жанұзақов	
Күнге бет алған керуен (повесть) . . .	229
Аударған С. Мұратбеков	
Көгілдір таулар (повесть)	347
Аударған С. Мұратбеков	

Әнуар Әлімжанов.

Ә. 55 Махамбеттің жебесі. Роман. Алматы, «Жазушы», 1970.

440 бет. 39000 дана. 86 т.

Әнуар — соңғы жылдардың ішінде тарихи тақырыпқа да, қазіргі заман тақырыбына да қаламын өндіре сілтеп жүрген жазушымыз. Оның роман, повестерінің тақырыбы: «Қаланың алды — шаң, қақпаның алды — қан бол-ған» заманда күлі көкке ұшып, қара-орны жер астына көміліп қалған Отырар «патшалығы»; одан бергі заманда «құйқылжыған құла жирен ат мініп, құйрық-жалын шарт түйіп, аламан-азаматты ереуіл атқа қондырып, Жөңгір хан, Баймағамбет сұлтандарға қарсы шапқан, хан-сұлтандардың ақ ордаларына ат ойнатқан Исатай, Махамбеттер; қазіргі дәуір тақыры-бын алсақ, Әнуардың баяндайтыны өз замандастары — Асқар, Жомарт, Зауреш, Гүлсаралар, осылардың өмірі, оқуы, еңбегі.

Жазушының бұл кітабына «Махамбеттің жебесі», «Күнге бет алған керуен», «Көгілдір таулар» атты шығармаларын жинадық. Соның ішінде «Көгілдір таулар» повесіне Қазақ ССР-нің Мемлекеттік сыйлығы беріл-

МАХАМБЕТТИҢ ЖЕБЕСІ

Р О М А Н

Орысшадан аударған
ТЕЛЬМАН ЖАНУЗАҚОВ

Гират қызы. Хиуа әмірі. Зелілінің қашуы. Махамбет, Балабек, Жантас. Ноян және адалардың «құдайы» — Сүйінқара.

— Еліңе қайтамысың? — деді қыз.

— Иә, — деді ол.

— Мені бірге әкетемісің?

— Жоқ.

— Осында тастап кетесің бе?

— Жоқ.

— Падишаһқа қайырып бересің бе?

— Жоқ, жоқ деймін, жоқ!..

— Кешір, мырзам, — деді қыз. — Алдыңа ашық келіп, қымсынбай сөйлесуге үйреткен өзіңсің. Маған, сен күң емесің деуші едің ғой. Мен дегенде есігіңді ашық ұстадың, қысым-қақпай көргенім жоқ. Әйелді әріне қарап қана бағалауға болмайды, біздің ауылдың қыздары беттерін жаппай, ашық жүреді, егессе — еркектен кем емес дейтінсің. Қалғым келмейді сенен.. Ұрғашының ұяңдығы ер жігітке жүк болмас. Әйелің әміршім болсын, айтқанын екі етпеспін..

Ол қыз алдында тұр. Дулығасы тар терезеден түскен күн сәулесімен шағылысып жалтырайды. Үстіне киген ақ сауытты, басындағы үкілі дулығаны әбден жарқырата тазалап берген де мына қыз. Тек қанжары мен семсерін ғана қыз қолына ешқашан сеніп тапсырған емес-ті.

Қыз біледі — жігіт жол қамында.

Мұны енді тастап кететіні хақ. Бірақ қашан? Бүгін бе, ертең бе не бірер аптадан соң ба — онысын әлі айта қойған жоқ. Бірақ қоштасар сәттің таяғанын қыз сезіп тұр.

— Сонда бір алланың өзіне табыстап кетпексің бе?

— Жоқ!.. — сом темірдей салмақты жігіт қолы қыз мойнына артылды. Көз жасын көрсеткісі келмеген қыз бетін салқын кіреукеге басқан қалпы жігіт құшағына кіре түсті.

— Сені табалдырықтан аттап шықпай жатып-ақ ұстап аң қайта сатып жіберуі мүмкін немесе қолдан-қолға жүгіртіп, нәпсіге құрбан етер...— деді жігіт қолаң шашты сипап тұрып.— Бұ қалада жаңғыз-жарым қалу сен тұрмақ, жаужүрек жігітке де қорқынышты.

— Білдім,— деді қыз асыға сөйлеп,— білдім, мырзам! Осы уаққа дейін қалайша түсінбегенмін?... Сен мені өлтіресің. Сүйетінің рас болса, өлтіріп кетесің! Бақыт деген осы ғой, мырзам. Ризамын бұған да... саған душар етіп, махаббатыңа бөлеген аллаға да шүкір. Жұмақтың төрінде қайта кездесу үшін, басқаның қорлық-зорлығын көрсетпей, абыройымды ақ сақтау үшін сен мені өлтіріп кетесің... Сенің қолыңнан жан тапсырсам, арманым жоқ. Қашпаймын одан. Үндістанның раджпурлары мен біздің елдің еркектері бастарын өлімге байлап, жағадан алған жауға қарсы ақтық айқасқа аттанар алдында өз әйелдерін дұшпан қолына түспесін деп мерт қылады... Ондай өлім қасиетті ғой! Ғашықтардың жан-жүрегін о дүниеде көктегі иемнің өзі жалғастырады...— деп, шығып келе жатқан күнге қарап жалбарынып тұрған қызға сөзін бітіртпей шорт үзді. Иығынан шеңгелдей ұстап, тартып қалып еді, темірдей саусақтары тым қатты батып кетті білем, қыз шалқалай берді. Тізесі дірілдеп, жігіт қолына асылып тұр. Батыр қалш-қалш етеді:

— Сен, ұрғашы, не тантип кеттің?!

— Ашуланба, мырзам, мен бақыттымын... Тек әкеме дұғай сәлемімді жеткізсең болды,— деді қыз иығының ауырғанын сездірмей. Инабатты жүзінде өлімге бекем бел бұған шешім бар. Және де сол шешіміне риза пішінмен сабыр сақтап, ғашығынан қоштасар сәттің соңғы ләззатын күтетіндей сыңай танытады.

Ал жігітте үн жоқ. Түтіккен ашу мен мейірбан жанашырлық қатар кеп, аңтарылып тұр. Ақыры не дерін білмей, қызды бұрыштағы өздері түнеп шыққан төсекке тастай салды да:

— Сәлеміңді әкеңе өз аузыңмен айтарсың. О, зұлмат дүние!— деп есікті теуіп ашып, сыртқа ата жөнелді. Шығып бара жатқанда қылышы босағаға соғылып саңғыр етті.

— Ат қайда? Төке, әкел бері Ақжалды! Ноянға айт—керуенді күзетуге екі жігіт жіберсін. Қызылбастар көрінісімен маған хабар берсін.— Аяғы үзеңгіге ілінер-ілінбестен атына лып етіп мініп алды. Қасына торы айғырын ойқастатып Жантас ілесе кетті.

— Бізді бүгін тоспаңдар!

Екеуі қақпадан шыға бере-ақ шаба жөнелді.

Қожасының не деп кеткенін мүлде ұқпаған қыз төсектің бас жағындағы жастық орнына қойылған ерге бетін төсей құлады.

Тегі, Хиуаға келгелі дәл кәзіргісіндей қорқып көрген жоқты. Егер бұған дейін өзін алланың құзырына тапсырып, кез келген кісінің соңынан қың демей ере берер болса, енді міне, жүрегінде махаббат отын тұтатып, тал бойындағы күңге тән төменшік, бұйымғы, жасық мінездерін жойған жаннан қалайша ажырап қаларын білмей дәл боп отыр.

* * *

... Ауғанстаннан Хиуаға келгенде олар он бес еді.

Мәхәллаға¹ кірісімен бау ішіндегі салқын көлшікке шомылды шүпірлесіп. Сырттарынан бұларды осында сатуға зорлап алып келген саудагер — керуен басының өзі бағып жүрді.

Судан шыққан соң ол қыздарды бәйтерек көлеңкесіндегі кереге сындас қаптай өскен анар бұталарының түбіне қаз-қатар тұрғызып қойып, аспай-саспай қарай бастады. Әсіресе Ғират қызына қызыға қарап, қасында ұзақ тұрды. Сонан соң жағынан сынап, тершіген алақанымен қыз кеудесін бір басып өтті де:

— Өзің бейіштің бағындағы періштедей екенсің, — деді.

Әтек жігіт қыздардың су жағасында шашылып жатқан ескі көйлектерін жинап алды да, жаңа киім таратып берді. Саудагер де дән риза.

— Сендерге көз тоймастай көрік берген жаратқан неме құлдық. Хиуаның еркектері сұлулықты бағалай біледі. Бақтарың ашылсын, — деді де Ғират қызына қайта бұрылды: — Атың кім еді?

— Нұрбал, — деп сыбырлады қыз, саудагердің бетіне тура қарай алмай.

— Ейшәлла, ханға тартар сыйымның асыл алқасы сен боларың хақ... Тек ұнай біл, жағына біл, Ғираттан ұшқан кептерім. Шираздан жүлған раушаным, кердең басқан киігім, ләззәты ерен биігім, деп тамсанар болсын өзіңе. Алланың рахымы жаусын... Әй, құл! Ора мына қызды үлде мен бұлдеге.

Басқа қыздар бұған әрі қызғана, әрі жабырқай қарап, үн қатқан жоқ.

— Хан жүрегін жұмсартып, көңілінен шыға біл, аянба, аяла, сонда ол бізге де оң көзімен қарайды, — деп саудагер сарайға апарар алдында да үгіттеп қояр емес.

¹ Мәхәлла — қала кварталы, бір топ үй.

Сарайға әкелерде үлбіреген көгілдір бет пердесінің үстінен қара желбегей бүркеді. Тақ қойылған кең бөлмеге кіргізер алдында бүркеншігін алып тастады.

Сән-салтанат, жым-жырт тыныштық. Қыз айналасына, таққа, оның үстінде отырған күдіреті күшті әміршіге көз тастағысы кеп тұр, бірақ басын көтеріп, бет пердесін ашуға батылы бармады.

Саудагер алдымен ханға інжу-маржан, қамқа, доқаба-жібек, алуа-шекер, балдағына гауһар тас орнатқан қанжар, өңіріне алтын оқа ұстаған шекпен сияқты асыл заттарды тарту етті. Сосын қызды әкелді жетелеп.

Үлбіреген бет пердеден үй іші қара көлеңкеленіп, айқындалмай бұлың көрінеді. Саудагер сөзін үзбестен қызды ақырын ғана алға итерді. Тақтың алдында тұрғанын сезді де, тез тізерлеп, бүктетіле қалды.

— О патша агзам, аргысы араб елі, бергісі парсы жері аузыңа қараған, зор мәртебелі тақсыр! Жәмшидтей қызметші құлы. Кесердей қақпашы қолы бар күдіретті падишаһ, алланың сұлдері және жердегі уәзірі. Жейқунның*, Үргеніш пен Хорезмнің әмір несі! Ауғанның мөлдір бұлағынан шырын жиган мынау балшекер гүлді тарту еттім өзіңе. Бақшаңда шешек атып, жайнай берсін...

Саудагердің тарамыс саусақтары қыздың иығына кеп жармасты. Жеп-жеңіл желбегей сусып жерге түсті. Қыз кірпідей жиырылып, қимылсыз қатып қалды.

— Киіктің лағындай сүйкімді екен...

— Бейіш бағының мәуесі гой...

Хиуаның хан сарайына жиналған ығай мен сығайлары — бекзадалар, саудагерлер мен байлар Нұрбалға оңынан да, солынан да жұтына қарап, көздерімен ішіп-жеп барады. Қыз ашқарақ көзқарастарға шыдай алмай, қатты қысылды.

Ә деп ішке кіргенде ол қорқынышын баса алмай, біразға дейін жүрексініп тұрды. Бірте-бірте, сұлтандар мен сардарлардың сөзін тыңдай келе, олардың өзіне қызығып тұрғанын түсініп, күлімсіреп қойды. Алланың өзі куа, емексіген еркекті қай ұрғашы жек көрсін. Нұрбал да бой тоқтатып, басын сәл көтерді де, алдиярға қарағысы келді. Бірақ көре алмады. Көз алдын ақ мәрмәрдан қашалған керегекөз шарбақ көлегейлеп тұр екен. Нақышында нәзік шеберліктің табы бар: сабағынан үзігелі тұрған жүзім шоғы да, раушан және лала гүлдерінің бейнесі де соншалық бір әсемдігімен көздің жауын алды. Жасыл жапыраққа жаңа түскен қар сияқты аппақ мәр-

* Жейқун — Амудария

мәрдің арғы жағынан аяқ астына төселген, қабырғаға ұсталған қызылды-жасыл құлпырған Хорасан кілемдері көрінеді...

Қыз басын одан әрі көтере түсіп еді, көзқарасы оқалы перденің етегіне барып тірелді. Енді түсінді: шарбақтың арғы жағындағы хан тағы еденнен әжептәуір көтеріңкі суфаға қойылыпты да, үстіне ту тігіліп, шәйі-жібектен істелген шымылдық жабылыпты. Ханның өзін көру үшін бүгілген белді жазып, тіке көтерілу қажет. Алайда бұған қыздың батылы бармады. Былқ етпестен әмір күтіп жата берді. Мәрмәр шарбақтың тор көзінен бір кезде барып өзінің тап қарсысында екі қолын тізесіне салып, малдас құрып отырған алдиярды көрді.

— Түрегел, — деді хан сабырлы, өктем үймен.

Қыз бел жазып, орнынан тұрды да, басын көтерді. Қолаң шашы суси төгіліп жалаңаш арқасын жапты. Алдында екі ұрты суалған, шикіл сары өңді, көз орнына мұз орнатып алғандай суық жанарлы адам отыр екен. Түріне қарап жасын ажыратып болар емес. Жамбасында — көпшік, үстінде — үлбіреген жеңіл киім, асыл тас орнатып, алтыннан соққан әшекейлері жарқ-жүрқ етеді. Қыз денесін көзбен тінтіп, ішіп-жеп барады. Жұрт бір сәтке тыншы қалды. Артынша әміршінің жүзі жылып, қызға қарап күлім қақты. Жиналғандар да қайтадан жамырап қоя берді.

— Көркіне көз тоймастай хаса сұлу...

— Талшыбықтай бұралуын шіркіннің!..

— Ләйла да өзі, Шырын да өзі...

— Ақындар қайда?! Өлеңге қосар мүсін ғой. Жырлау керек жақсылап. Жайнатсын алдиярдың гүл-бақшасын. — деді көгілдір барқыттан тіккен, күміс әшекейлі шошақ бөрікті кісі. Өзі тақтың оң жағында отыр, қолында — піл сүйегінен жасалған таспиқ.

Хан болса, ашқарақ көзін ауған қызының әлі толыса қоймаған балаң төсінен аударар емес. Қыз да қорқынышын былай қойып, алдындағы суық жанарлы сары кісіге тайсақтамай тура қарады. Ендігі тағдыры осының қолында екенін біледі.

Тақтың қасында қара сақалды біреу шіреніп тұр. Айналасына сабырлы кейіппен сыздай қарайды. Назарынан еш нәрсе қалтқы қалатын емес. Жиылған жұртты бастан-аяқ ешкімге байқатпай тінте қарап, әлсін-әлі көгілдір шалма салған шалға көз тастап қояды.

«Уәзір-ау», — деп ойлады Нұрбал.

— Беріштердің ақыны келді, тақсыр, қабылдауыңды күтулі. Оның Бөкей ордасындағы даңқы Махмұт палуанның Хорезмдегі даңқынан бір де кем емес... Мынау тотыңыз сол

жігітке лайықты сый болар еді,— деп сыбырлады уәзір сәл еңкейіп, көзімен ауган қызын нұсқап.— Сіздің жомарттығыңыз жайлы хабар Жайықтың аржағындағы жалпақ далаға жайылары хақ. Алла бұйыртса, үлесіне үйір-үйір жылқы аласыз олардан. Жәңгір төбетке қарсы шыққан Махамбет пен Қайыпғали сұлтанды жетектің екі жағына қатар жегіп аласыз да, Еділ мен Жайық арасындағы жазираны баса-көктеп, жосылып өтесіз. Ішкі орданың жауынгер қазақтары түгелдей қолыңызға қарайды. Еділден Ғиратқа дейінгі барлық жол алақаныңызда болады... Хиуаны кәпірлерден қазақ қорғайды.

Оның сөзін ханнан басқа ешкім естіген жоқ. Жұрт назары түгелдей ауган қызына ауып кеткен екен.

— Ей, алыңдар тартуды! Ауған саудагеріне фәрмен* беріңдер. Сатсын жайнатып, әкелген жиһаз-дүниесін Хиуа базарында. Мырзаның тілегін орындап, қасына күзетші жасақ қосыңдар. Хорезм жерінен қорықпай өтіп, қайтарында Мәскеуден асыл аң терілерін әкелетін болсын. Аумин!— деп хан оң қолының саусағын шошайтты.

— Ұлы мәртебелі шаһиншаһ, қасиетті Хиуа мен Хорезмнің әмір иесі, жомарттығың шексіз-ау,— деді саудагер тәжім етіп. Сенің құлдығыңда жүріп, қызметіңді өтеуге мен дайын.

Хан болар-болмас қана басын изеп, жымиып қойды да, қолын көтеріп қалды.

Саудагер қолының ұшын маңдайы мен көкірегіне басып, тәжім етті де, иілген қалпы шегіншектеп барып шығып кетті.

— Беріш руының ақынын кіргізіңдер,— деп бұйырды хан.

Тіл қатпайтын дүлей жасауылдар қақ жарылып жол берді, есік ашылды. Беліне байлаған семсерін бір қолымен жамбасына қыса ұстаған жас сарбаз қабырға жағалай отырған Хиуаның қасқа-жайсаңдарын: байларды, имамдарды, саудагерлер мен сардарларды тез шолып шықты да, жеңіл қимылмен батыл адымдап кеп тақ алдына тоқтады. Басын да иместен, алдияр ханға лайық сый-құрмет лебіз білдірместен, қыздан анадай барып тұрды, тіпті оған көз де тастамады. Ызалы күбір көбейіп, отырғандар гу ете түсті. Хан тастай түйіліп, сүп-сүр боп кетіпті.

Нұрбал көз қиығын ақынға салды. Қысқа қойған қара мұрты бар, беті жалпақ біткен, қара торы өңді, иегі сәл шығыңқы. Басында төбесі үшкір дулыға, оң жақ бүйіріне әшекейлі шолақ қанжар таққан, сол жамбасында — семсер.

— Жейқұнның жебеушісі, Хорезмдегі барша шаһардың

* Фәрмен — айырықша мандат сияқты рұқсат қағаз. Бұндай рұқсаты бар адамға ешкім тимейді.

әмірі, Хиуаның қожасы, Мұхамбет пайғамбардың үмбеті, күдіретті шаһиншаһ саған өз бағының сәні болған лала гүлін сый етіп ұсынады. Аузынан шыққан өлеңі от оранған сөз зергері болғаның үшін тартады... Уа, қазақ ақыны, сен Бәріш пен Адайдың сүйіктісі болсаң, жанын дінсіздерге сатқан имансыз Жәңгір төбеттің тепкісіне түскен күллі қазақ руларының мақтанышы болсаң ауған тауларынан келген мынау ару сендік болады. Дәп енді әмірлердің әмір иесі сені өз қанатының астына алады — сен оның күш-күдіретін жырлайсың... Кемеңгердің кемеңгері, патшалардың патшасы түйген тоқтам да осы, рақым да осы. Аумин!

Уәзір бұл сөздерді төске түскен темірдей таптап, мақамдап созып, саатанатпен айтып шықты.

— Рахмет саған, Аллақұл хан. Айгпағым—өз жайым емес. Жігіт намысын басқаның қорғағаны Жейқұндағы балыққа салған аумен тең. Бәрінен де азаттық пен бостандық артық. Сыйсипатыңда рахмет, тақсыр, бірақ саған жыршы бола алман. Шырыны шекер гүліңді алайын деп те келгенім жоқ саған!— деді ақын.

— Сен өз достарыңмен бірге Хиуаның базарларында қару-жарақ жиып жүрген көрінесің. Сол үшін маған Жәңгірдің басын әкеп беретін боласың,— деп сыздады хан.

— Ел атынан елшілікке кеп отырған жоқпын алдыңа, жауынгер есепті кеп отырмын. Өз хандарына қазылықты халқымның өзі айтады...

— Халқыңда алынбаған құным бар. Арғынғазы деген сұлтандарың менің қол астымдағы жерлерге баса көктеп кіруден жасқанбады. Ұмытқан екенсің ғой оны?!— деді Аллақұл дауысын көтеріп.

— Сұлтан — халық емес. Қоқан мен Хиуаның құшбегілері қазақ ауылдарын шапса, қазақ сұлтандары Хиуа қыстақтарына қырғидай тиген. Сол үшін халық кінәлі ме екен?! Иә, Арғынғазы өз нөкерің еді, асыңды ішіп, аяғыңды тепті. Жылқыңды үйір-үйірімен қуып, жер қаптырып, масқаралап кетті. Ал сен болсан, одан ала алмаған кегіңді қаймана жұрттан алып, кәріңді Сыр бойындағы қазақтың кедей ауылдарына төктің, жүздеген қазақ қыздарын күңдікке саттың... Мына сыйың солардың өтеуі ме, қалай?...— деп ақын Нұрбалды нұсқады.

Ыза қысқан хан орнынан көтерілді. Хиуаның намысқой сардарлары қолдарын селебелеріне созды. Ақ оюлы, серейген шошақ төбелі калпак киген кісі орнынан атып тұрды.

— Жап аузыңды, Махамбет! Бейбастақтығың шектен шығып кетті. Қызыл тілің—қас жауың. Сорғалап тұр уы. Кеші-

рім сұра! Негып сілейіп тұрсың?! Жығыл аяғына!...— деп зекіді ол.

— Аптықпа, Қайбала *, сенімен сөйлесіп тұрғаным жоқ,— деді ақын сабырлы үнмен. Ұмытсаң, есіңе түсірейін, құлақ сал. Қазақ мақалы: «Жалғыздың...» деп келе жатыр еді, хан сөзін аяқтатпай, аға миршабқа **, ақынды сыртқа алып кетіңдер, деп ишарат жасады. Жасауылдар Махамбетке тап беріп, қолын қайырып еді, ақын бір-ақ сілкініп, босанып алды да, бас иместен шығып кетті.

Шикіл сары Аллақұл хан оның соңынан ернін бүртитып, тістене қарап қала берді.

— Құрметті сұлтан, сөз түйінін өзің айтасың. Шаирмен әңгімеміз тым созылып кетті,— деді уәзір меймандарға бір қарап қойып. Анау қолындағы құм сағатты төңкеріп жіберіп еді, сыздықтаған жылға ыдыстың, бір жағынан екінші жағына сорғалап құйыла бастады.— Елшілер қабылдау күтіп тұр. Хан бастапқы кейпіне қайта еніп тағы да бедірейе қалды.

Патша мен ақынның жуз шайысқанына өзін кінәлі санаған ауған қызы ендігі күйі нешік боларын біле алмай, әрі ұят қысып, әрі қорқыныш билеп, әрі жалаңаш денесі тоңазып, бас көтерместен мелшиіп тұр.

— Сөйле, Қайыпғали сұлтан,— деді уәзір.

Қайыпғали да сабасына түскен екен, өзіне өзі сенімді үнмен еселеп сөйлей жөнелді:

— Қара халықтың қараңғы-қараулығы қалған ба? Махамбет деген сол қараның ақыны ғой, тақсыр. Құмға қақталып өскен жан асқар таудың асқақтығын білмейді. Кезбе кісі кең дуалды тарсынар. Қара халық жұмақтың жақсылығын түсінбейді, жақсы ақшы құмайды қыран деп ұшырмайды. Махамбеттің Хиуада өлгені қауіпті. Қара қазақ оның есімін туғып көтереді. Сен үшін оның бақ ішінде серуен құрғанынан гөрі, дала кезіп жүргені пайдалы. Жәңгірдей дұшпан тірі тұрғанда ол маған да керек. Рахымың мол, жомарттығың шексіз ғой. Тек әділ шешім қабылдағайсың, қасиетті тақсыр...

Ақылгөй уәзір тағы да ханға еңкейді.

— Қырда тағы да бір Тентек төре*** пайда болса, сіздің ақыл-ойыңыздың арқасында оны Жәңгір ханға қарсы айдап

* Қайбала — қазақ сұлтаны Қайыпғали Есімов

** Миршаб — ішкі күзетші, аға миршаб — хандықтағы ішкі күзеттің бастығы.

*** Тентек төре — Орта жүздің түстік руларындағы қазақ көтерілісшілерінің басшысы. Ол 1831 жылы 12 мың сарбазды бастап барып Қоқан ханының әскерін талқандаған болатын.

салуға болар еді. Бөрілер бірін-бірі талай берсін—қойдың көбі арыстанның үлесіне қалады,—деп сыбырлады ол ханға.

Аллақұл хан уәзірді үнсіз тыңдады. Хиуаның әскербасшылары қазақ шаирының әлгіндегі қылығына ызаланып, өзара күңкілдесіп отыр. Аллақұл қолын көтеріп, Нұрбалды әкетіңдер, деп әмір қылды.

— Ақынға апарып беріңдер. Махамбет ақынды босатыңдар — біздің жарлық осы...— деді хан даусын көтеріп, сосын Қайбалаға бұрылды. — Сөзің рас, сұлтаным, — деп барып, қайта түзелгендей раймен, — Кіші орданың ханы Қайыпғали мырза! — деп тоқтады.

— Уа, айтқаның келсін, ұлы мәртебелі падишаһ!

— Алла бұйыртса... Аумин! — деді көгілдір шалма байлаған шал, жұмбақтай күлімсіреп, қолындағы таспигын тартып отырып. Бұл Хиуа мұсылмандарының басшысы.

Шығып бара жатып Нұрбал қарапайым ғана киінген еркекпен бетпе-бет келіп қалды да, қабырғаға қарай ығысып, жол берді. Бұл келген Хиуаның бас мұрабы болып істейтін Мунис ақын екенін ол білген жоқ...

* * *

... Сарай қақпасы алдында Махамбетті екі досы — түрікпен жігіті мен бозбала қазақ күтіп тұрған.

— Сонша кешіккенің не? — десті олар қосарланып.

— Үміг ақталмады. Атты әкел, Жантас!

Бозбала бота тірсек, ақжал сәйгүлікті көлденең тарта берді.

— Аллақұл мені мына бір тартуын бермекке шақыртыпты, — деді Махамбет, көңілді үнмен Нұрбал жаққа неқ қағып.

— Қару орнына қатын сыйлағаны жаман ырым екен, — деп қабақ түйді түрікпен жігіті. — Кім өзі?

— Ауған қызы.

— Кеше Аллақұл сені жырыңды тыңдамаққа шақыртып еді. Бүгін сый-сипат жасап қылмия қапты. Ертең кісен салып, шынжырлап жүрмесе неғылсын. Зеліліні* де сөйткен. Байқа, Махамбет, қапы қалып жүрме. Ауғандық сұлуыңа сенуге бола ма? Қызылбастар кейде сатып кете береді.

— Өлең-жырды кеше мен ханға айтқан жоқпын, Мунис ақынға айттым. Ал ауған қызына келсек, бұ байғұстың не кі-нәсі бар? Хан мұны саудагерден сыйлыққа апты.

* Зелілі — түрікпен ақыны (1800—1853). Ұзақ жылдар бойына Хиуа ханының тұтқындығында отырған.

— Алды да саған берді ғой. Жаман емес. Зеліліге де айна қатесі жоқ осылай істеген,— деп қоймады Балабек.

— Зелілі қайда екен, білдің бе? — деді ақын.

— Түнде үш қабат күзет қояды екен, ал күндіз қақпа алдында ғана қарауыл бар. Бір уыс теңге беріп ертең түсте кіретін болдым. Кәзір Зеліліге шербет, күлше нан, қауын апарып берем.

— Күлше ішінде хат, қауынға тыққан егеу бар,— деп қосып қойды Жантас.

— Жалғыз өзіңді кіргізе ме? — деп сұрады ақын.

— Иә, жалғыз өзімді. Ақшаны күзетшілердің бастығы алады...

— Сүйінқарадан не хабар бар, Жантас?

— Әлі ешкім қатынамады ғой.

— Жақындап қапты деген сыбыс бар. Тегі, көп ұзамай кездесетін шығармыз. Хиуаны қалтыратқан адайлардың «құдайын» өз көзімізбен көрерміз сонда...

— Соңыра айтарсың, Балабек,— деп Жантас оның сөзін бөліп жіберді.— Ханның қақпасына дейін құлағы бар еститін. Анау күзетшілердің бізге көз тігуін көрдің бе. Сенің түрікпендерің ғой. Соңымызға жансызын сап қойып жүрмесін.

Махамбет атына қарғып мінді.

— Қарындас, қолыңды әкел!

Сәйгүлік қызды шыр айналып шиыршық атты. Ақын Нұрбалды жерден іліп ап, алдына отырғызды.

* * *

... Су толы местерге тағылған кішкентай қоңыраулардың шылдыры, су тасушылардың шаң-шұңы, ерсілі-қарсылы өтіп жатқан арба доңғалақтарының шикылы, қайыршылардың жалынышты үні мен Хиуаның тар көшелерінде топ-тобымен шапқылап, оңай олжа, жалғыз-жарым жемтік іздеп тіміскілеп жүрген қала күзетіндегі жасауылдардың дөрекі айғайы барқыраған түйе даусына ұласып, көше бойын адам айтқысыз даңғаза шуға көміп жіберіпті. Қарсы келген бұхарлықтар керуені көтерген қою шаңнан түк көрінбей кетті. Махамбет атының басын тартты.

Соңғы түйені өткізіп жіберіп, жігіттер базар көшесіне түсті. Көше бойынның қабырға қуысындағы орындарынан жарыса сарнап ұсақ саудагерлер отыр. Базарға жақындаған сайын қалың нөпір көбейе берді.

Мүсәпір мүгедектер мен дәруіштер, асқа қосатын қалампыр, бұрыш тәрізді шөп-шалам сатушылар мен есек қуғынлаушылар, қасапшылар мен наубайшылар; көше бойында пада-

уын пісіріп, сорпасын қайнатып жатқан аспаздар, өзбек, қазақ, каракалпак, түрікпен ауылдарынан шыққан үнсіз кезбелер; алдындағы қалың тобырды қызметші-жасауылдарының күшімен қақ жарып өтетін байлар; жаһангез-жауынгерлер, әйтпесе лайықты басшы немесе қожа іздеп жүрген кәділгі жол торығыш қарақшылар; қуыс-қуысты қоймай жылмаң қаққан жеңгетай-делдалдар; алыпсатарлар, тәуіптер, ақысын берсең неден де болса тартынбайтын адамдар — киелі құдығы, қырық медресесі, қырық мешіті, сансыз мұнарасы, сансыз мазары бар, қасиетті Жейкүн қаласы атанған Хиуаның бас көшесінде кім кезікпейді дейсіз.

Иран мен Үндістаннан, ауғандар мен адайлардан, Тибет пен Монғол жерінен, Еділ бойының ноғайларынан, Самарқанд пен Қоқанның саудагерлерінен, қазақтың Кіші және Үлкен ордаларынан келген көп керуен қаланың үлкен көшесіне түскенде арналы өзендей боп ағады. Бірінен-бірі қалысқысы келмеген ісмер ұсталар мен көзешілер осы көше бойында тұрып-ақ темір илеп, қыш күйдіріп, нелер әдемі бұйымдарды жасап жатады. Азан шақырғандай айқайлай да жамырай сөйлеген жаршы балалар аттылының да, жаяудың да аяғына оралғы боп жүргізбейді. Әйелдер ғана үнсіздік сақтап, үрпиісіп жүр. Пәренжілерін бүркей түсіп, қайыршыға да, бекзадаға да, жендетке де, дәруішке де ығысып жол береді. Міне, Хиуаның ең басты көшесі осы, қаладағы жиырма мәхәлланың ең байы да осы.

Нұрбал басына жапқан жұп-жұқа жаулықтың арасынан айналасына қызыға қарап келеді: мынау көшелер қаншалық лас, қаншалық шаңға көмілген болса, ұшар бастарын такаппарлана көкке көтерген мешіт мұнаралары мен күмбездер соншалық таза, соншалық сымбатты. Түйе өркешінде өткерген ұзақ сапардан кейін, асу-асу белдер мен құлазыған шөлдерден кейін, жол бойы соққан сәнді рабаттардан, шағын қыстақтар мен үлкен ауылдардан соң мынау қала да оған Ғират тәрізді шетсіз де шексіз, түсініксіз боп көрінеді. Ол Ғиратты да керуен үстінен көрген-ді.

Қыз пәренжі жамылған әйелдерге шұқшия үңіледі, — жас па екен, кәрі ме екен? Өзінің жаңа қожасына да қорқа қарап, оның қолы денесіне тиген сайын дір ете түседі. Еркектің алдына миңгескен де ыңғайсыз ғой. Бәрінен де жаңа иесінің үн қатпауынан үрейленеді.

Хиуаға жеткенше жол бойы керуен күзетшілері мен түйе айдаушылардың әңгімесіне алданып, ұзақ сапарды ұйқымен өткізгендей еді. Керуен басының дөрекі қалжыңы мен айқай-ұйқайына оншама көңіл болмей, қалғып отыра беретін. Бұл

керуеннің өзі бір есептен туған елдің соңғы сілеміндей десе де болатын. Енді, міне, саудагер оны Хиуаның ханына сыйлады, ал хан мынау құпия жанға қосты да жіберді. Туған елмен жалғастырып тұрған соңғы жіп үзілді. Жат қолына түсті деген осы ғой.

Жаңа несі жылы шырай көрсете қоймады, аузын да ашар емес. Соңдарынан ілесіп келе жатқан жолдастары да үндемейді. Бұлардың кім екенін қыз білмейді, олар да бұдан кімсің деп жән сұраған жоқ. Несінің жау қутан батыр, жыр шерткен ақын екенін Нұрбал алдияр тағының жанында тұрғанда естіді. Сонда не артық — хан гаремінде болған ба, әлде ақын үйіндегі тірлік пе?..

Тегі, қиналып не керек? Бәрі бір емес пе? Заты болса ұрғашы. Ақын құшағында отырғаны мынау. Тізгінді босырақ ұста дегендей ауыздығымен алысып келе жатқан ақ жал құла-жиренге қалың топ қақ жарылып жол береді. Жануар біресе арындап ала жөнелмек боп, біресе шыршық атып ойқастап келеді...

Алдарындағы жаңу тұтқындарға ат үстінен қамшы үйірген хан жендеттері қарсы жолықты. Тұтқындар жалаңаяқ, киімдері жалба-жұлба, езулеріне қан қатқан, өздерін көк ала қойдай етіп сабаған, бас-көздері көнектей боп ісіп кеткен, қолдарын қайырып байлап тастапты.

Ақын тізгінін тартты.

— Қарақалпақтар ғой, қоңырат руынан шыққан Айдостың* сарбаздары, — деді Балабек Махамбетке жақындап.

Жантас күрсіне сөйледі:

— Қатал болғаныммен қара қылды қақ жарған әділ би деседі ғой. Жейкүнның бас жағындағы күм ішін паналайтын көрінеді. Өз еліне сый алмай, туған шаңырағын тастай қашқан жанның бірі осы. Қарақалпақ рулары да өзара қырық пышақ, бастары бірікпейді...

— Ей, тарт қолыңды! — деп зығырданы қайнап айқай салды Балабек, жендеттердің бірі қамшы көтергенін көріп қалып. — Қоңы байлаулы адамға әлің жетеді екен ғой, ә? Жекпе-жекке қалайсың? Көне, шықшы былай өзің!

Анау да бұған алара қарап, найзасына жармасты. Қалшыладаған ізедан басындағы малақайы ұшып кете жаздады. Балабек семсерін суырып алып, жеміне атылған барыстай ұмтылып еді, Жантас шап беріп атының шаужайынан ала түсті.

— Сөзінде мін жоқ. Бірақ өнеріңді мұнда емес, ұрыс үстінде.

* Айдоc — қарақалпақтардың Хиуа ханына қарсы ХІХ ғасырдың 40 жылдарының бас кезінде жасаған көтерілісінің басшысы.

де көрсеткейсің.— деді Махамбет тұтқындар өтіп кеткен соң. Әлде Балабекке айтқаның, әлде өзіне арнағаның анық аңғартпады.

— Жүз түйінді семсеріңмен бір-ақ ұрып шашпек екенсің ғой. Ондай іс алааның да қолынан келмес. Балабек,— деді Жантас.

— Жүз деген оң емес.

Балабек мырс етті, Жантастың шеші меңзеп тұрғаны есіне түсті. Ол күнгі оқиға жалынан көтер ме.

—Аллақұлдың зекетшілері бұлардың дария жағасында тігулі тұрған жалғыз үйіне шабуыл жасап, тонап кеткенде өзі жолда жүрген болатын. Әкесін өлтірді. Үйіне жеткен Балабек жау соңынан ұмтылды. Ұзатпай қуып жетіп, қылыш-қаақансыз, қолындағы жалғыз сойысмен айқаса кетті. Жолдастарымен Махамбет кездеспегенде Балабектің сүйегі далада көмусіз қалары сөзсіз еді. Олар Хиуаға кетіп бара жатып, мынау қаскүнемдікке кездейсоқ куә болды. Шымдан тұра алмай, Балабекке болысты.

Хан шайқыншыларын кескілен өлтірді де, Махамбет ноқерлерімен үкен жолдан шығып, құм ішіне сіңіп кетті. Оларға Балабек те ілесті...

Олар Хиуаға басқа жактан орағытып, іздерін әбден шатастырып барып келді. Содан бері бірінен-бірі ажыраған емес...

— Өлексе аңдыған көп күшіген бөрі алтын бір бүркітке қарсы тұра алмайды.— деді Балабек кеш те болса өзінің анадағы көзсіз тәуекелін ақтағандай раймен.

— Қоңыраттан шыққан Айдос дедің. Жантас-ау, сенің де тегің қоңырат емес пе?— деп Махамбет олардың сөзін бөлді.

— Мен қазақ қоңыратынанымын...

— Естіп тұрмысың, Балабек? Тегі біреу — қоңырат, сой-те тұра қазақ, өзбек, қарақалпақ, түрікпен боп қырық бөлінеді. Хиуаның ханы Аллақұл да қоңырат. Жендеті де, құлы да бір рудың ішінде. Ал сен болсаң қарақалпақтардың басы бірікпейді, деп реңжисің, Жантас. Со бірлігің біздің қазақта бар ма осы?!— деді Махамбет кейісті үнмен, тізгінімі ұстауға кедергі жасаған Нұрбалдың қолын былай сырып тастап.

— Былай қара, Махамбет, бұл Шерғазының медресесі, біздің Фраги жырлаған түрікпен әулетінің киелі орны. Әкем айтатын — Фрагидің өзі де осында оқыған деп. Мен оның өлеңдерін білем.

— Кәне, айтып жіберші, Балабек,— деп Махамбет елең етті.

...Иомуд пен гоклен шеру тартқан анау топ,
Алға ұмтылса арқырап, жол-соқпағы қалай көп!
Тауды бұзып, тас жарып, таймай соқса екпіндеп,
Қарқыны оның басылмас, ешқашан да танаурап!..

Махамбеттің өлең жолдарын ішінен қайталап тұрғанын Нұрбалдың құлағы шалды. Балабек жырды аяқтап, үнсіз ғана ойланып қалды да, артынша әр сөзін салмақтай сөйлеп:

— Сонда бізде де бірлік болыпты-ау, э, иомудтар мен гоклендер тізе қосып қимылдаған ғой. Ол қай кезде болды екен? Қазір сөйтсе, шіркін. Аллақұлдың тағын тігіретіп, Зеліліні бұғаудан босатар едік-ау. Айтып-айтпай не керек, түрікпеннің қақ жартысы Аллақұлдың құлдығында жүргенде ынтымақ болсын ба. Аанада әкемді өлтіріп кеткендер өзім сияқты түрікпендер емес пе...

— Ақырын-ей, мұндағы әрбір есек тыңшы. Көрдің бе, эне, базардың дарбазасы алдында каншама жыбысқының жүргенін!— деді әркез сақ жүретін қырағы Жантас оның сөзін бөліп. Сосын қақпаның тап қасындағы темір сырықтарға шаншып қойған адам бастарын көріп кілт тоқтады.

Күтпеген жерден Балабек атын тебініп қап, оқшаулана алға шықты, бар дауысымен айқай салды:

— Уа, жол беріңдер сұлтін мырзаға!

Қақпа алдында қарауылда тұрған жасауылдар жарыла жол беріп, Махамбетке тағзым етіп қала берді.

Базарға кірісімен Нұрбал өзін Хиуадан алып келген ауған саудагерінің көкала шатырын бірден көре қойды. Жиһаздарын жайып тастапты: дүрия жібек, күнге шағылысып жарқ-жүрқ еткен алтын-күміс бұйымдар, оқалы шекпен, көздің жауын алатын кәшмір маталары. Кілем төсеген тақтада керуенбасы отыр, оның алдында керуенмен бірге келген он төрт қыз түрегеп тұр, бәрі де беттерін бүркеп апты. Бай-манаптар мен әскер басылар ауған қыздарының бет перделерін кезекпес-кезек көтере қарап, сұлуларға бастан-аяқ көз жібереді. Екі кісі бір қызға таласып тұр. Бишараны біресе анау, біресе мынау, кезек-кезек қолынан тартады. Мұртынан күліп саудагер отыр — сауда қызған сайын баға да өсе түсері хақ. Нұрбал ішінен, мыналарға қарағанда бағым бар екен-ау, деп шүкіршілік етті. Тіпті керек десеңіз, мынадай жап-жас сұлу ақынға міңгесіп келе жатқанына бір есептен қуанып та отыр...

Топырақтан соққан қалың дуалмен қоршалған алаңда инс шаншар орын жоқ. Бас қақпаның алдындағы екі жаққа қатар-қатар тігілген шатырларда жиһаз-дүниеліктерін жайып тастап, алыстан келген жат жерлік саудагерлер отыр. Қастарына қыз-

метшілері мен құлдарын ерткен дәулетті алармандар сауда қатарларын ерсілі-қарсылы маңғаздана аралап жүр.

Жол бөгеген халық нөпірінен құтылу үшін Махамбет атының басын сол жаққа бұрды. Қалың тобыр дереу сиреп сала берді. Шаң үстінде аяқтарын астына басып қатар-қатар отырған хатшылар мен жаршылар көрінеді. Бұлар құранның кезкелген суресін, Көрұғлы жайлы қиссаны немесе «Шаһнама» дастанының тарауларын жатқа соғатын, қажеті болса ханның атына өтінішті де, қазыға айтар шағымды да табан астында жазып бере қоятын жандар. Олардың сыртын ала, дуалға тақау, қолдан жасаған қағаздарын саудалап ісмерлер жайғасыпты.

... Күш емес жеткізетін ұмалыққа,
Күш емес тастап кетер жер қылып та.
Жаһанда құрмет, қасірет — барлығы да
Пенделіктем екенін сен де ұмытпа...

деп басына кір басқан шалма ораған, ұзын ақ сақалды үндіс шиңкілдеген әлсіз дауыспен қасиетті «Панчетантадан» үзінді оқып отыр. Оның арғы жағында даңғараның дабылдатқан дүбіріне ілесе қимыл жасап, қытай сыйқыршысы өнер көрсетіп жүр.

Аттар қалың жұртты қақ жарып келеді. Аяқ астында қаиыр тілеген кемтар-мүгедектер зарлайды...

Сандал ағашының жұпар иісі, қолқаны қабатын шаң мен қолаңса сасыған тер, аңқыған жеміс-жидек, шығжырған еттің түтіні, шырқаған ән сазы, жылаған дауыс сұңқылы, дабылдың дүңкілі, сарнаған жаршылардың, бақырған түйелер мен ақырған есектердің құлақ жарар ащы үні бірімен-бірі ұласып кеткен толассыз шуыл — осының бәрі Нұрбалдың басын айналдырып жіберді. Алдағы тірлігі не боларын білмей сарыла күткен энебір ауыр күндерде қалжырағаны және бар. Буын-буынынан мүлдем әл кетіп, құлап қалмас үшін ердің қасынан мықтап тұрып ұстады да, Махамбеттің кеудесіне арқа сүйеп, жабысыңқырай отырды...

Жігіттер болса Шам шаһарында соғылған алмас қылыштарды, күмістеген ер-тұрман, қалқан мен кіреуке-сауыт, бітелі мылтық, болат қанжар көреміз деп көп бөгелді...

Ақырында олар базардың шетіне де шықты. Мұнда алыстағы елдер мен жақындағы жерлерде қолға түскен, өзбек қыс-тақтарынан, қазақ, түрікпен ауылдарынан, орыс селоларынан айдалған тұтқындарды тірідей сатады екен. Араларында сонау Астрахань түбінен айдап әкелген қауға сақал балықшы-

лар да бар. Бұларды Адай руының атақты қарақшысы Шәбек пен солдаттан қашқан жаужүрек атаман Андрей Стрельщиков әкеп сатады.

Хиуа ханының жарлығы бойынша Андрей де, Шәбек те өз сыбайластарымен бірге Каспий теңізінде қарақшылық ететін. Хиуадан келген делдалдар тұтқындарды солардан сатып ап, осы базарға әкеліп саудаға салады. Адам саудасы Хорезм әмірінің қазынасына көп пайда түсіретін. Бұның өзі тәж бен тақ қоңырат әулетінің қолына көшкен он сегізінші ғасырдың жартысынан бермен қарай дәстүрге енді. Ал таққа Аллақұл отырғаннан кейін құл сатудан түсетін пайда екі есе артты.

Махамбет тобы жаршылардың жамыраған сөзін тыңдамай, тұтқындарға көз тоқтатпастан, ақырындап шеттей берді.

— Ағайындар-ау, қай елсіңдер?— деді Жантас, қолдары байланған екі қазақ жігітін көргенде шыдай алмай.

Үлкені басын көтерді, бет-аузы соққыдан көнектей боп ісіп кетіпті, бірақ үндеген жоқ.

— Жейқұнның сағасындағы қара қыпшақтар ғой. Малдарын айдап әкеткен алдиярдың сарбаздарымен шекісіп қапты,— деді топ ішінде тұрған егде жастағы хиуалық, қазақ тұтқындар үшін жауап қайтарып.

— Ал өзіңіз Қайыпғали сұлтанның нөкерінен емессіз бе, мырза?

— Жоқ!— деп кесіп айтты Махамбет.— Қанша сұрайсың мыналардың құнына?— Саудагерге өктем үн қатып, атаған бағасын естіді де, бір дорба теңгені аяғының астына лақтырып тастады. Жантас қос жігітті матастырған арқанды қылышымен қиып жіберді. Жас тұтқын Махамбеттің алдына тізерлей жығылды.

— Қолдарына бос деген қағаз бе!— деді Махамбет тепсініп.

— Қандай қағаз? Оның не керегі бар?—деп саудагер алақанын жайды.— Құл дегеннің құлдықтан құтылмасын шаирлардың білмегені...

— Сендер енді боссыңдар. Бұдан былай өз еріктерің өз қолдарыңда,— деді Махамбет тұтқындарға. Жиылған жұрт оған тесіле көз тігіп тұр: біреулері риза болып қызыға, екіншілері атарға оғы жоқ, сыздана қарайды.

— Қазақ ақыны Хиуада сұлу таңдап шапқылап жүр!— деді әлдекім.— Қайыпғали сұлтан екеуінің ниеті бір. Аллақұлдың ауылдарды шабуына болыспаққа кепті...

Ызадан қап-қара боп түтігіп кеткен Махамбет атын ышқынта тебініп, ата жөнелгенде бейқам отырған Нұрбал ауып қала жаздады. Жұрт үнсіз қақ жарылып, жол берді.

— Уа, тоқтаңдар!— деп қырылдай айғайлады егде тұтқын.

— Иә, не айтпақсың?— деп Жантас оның жолын бөгеді.

— Мырзаңа айта бар: маған сатқынның ақшасына алынған бостандықтың керегі жоқ!— Тұтқын ентіге сөйлеп тұр, екі көзі қанталап кетіпті.

— Жап аузыңды, ақымақ!— деп Жантас оны жотадан қамшысымен тартып жіберді. Балабек Жантасқа жармасты.

— Қарусызға қамшы жұмсамас болар!

— Тантиғанды тезге салады!— Жантас қамшысын Балабектің қолынан жұлып алды.

— Құтқарғыштар...— тұтқын тісін шықыратты.— Қазақ ақыны. Жырлағанда қыран көрінгенімен іс-тұрпаты қарғадай екен ғой. Сауға сұрап Хиуаға кепті, Сырым батырдың түбіне жеткен Хиуаға... Уа, өз елің қайда сенің? Мені босатып жақсы атыңды шығармақсың ғой! Кім сенеді мені азат дегенге? Қара, әні! Апа-қарындастарымызды, аяулы аналарымызды сатып жатыр тобымен! Сатып ал соларды! Қатын ет...

Есінен айырылғандай сілейіп қалған Махамбет ашынған жігітке тікелей қарап тұр. Ызадан қалш-қалш етеді. Бұлшық еттерінің бұлт-бұлт ойнап, болат серіппедей ширатыла қалғанын Нұрбал да сезді. Кенет ол қызды алдынан аударып тастады да, жылаған әйелдер жаққа қарай шауып ала жөнелді. Қазақ әйелдері — жоқтау айтып тұрған.

...Қару-жарақ асынған хиуалықтардың қоршауында беттері ашық қыздар тұр. Бұл қалада, жалпы күллі Орта Азияда тек қазақ әйелдері ғана перде, не пәрәнжі салмай, жұрт көзіне көріне алады. Қыздардың аппақ қудай өңдерінен басқа ештеңені көрмей, олардың солқылдап жылаған даусынан басқа ештеңені естімей, Махамбет келеді топ жарып. Арулар далбадұлбасы шыққан көйлектерін де, жайылған шаштарын да жинай алмай, қорқыныштан, ұят пен өртенген намыстан жерге кіріп кете жаздап, қуа-қуа сілесі қатқан киіктей боп, бір-біріне тығылысып тұр. Олардың аяқ астында екі бетін жосадай ғып жыртып тастаған кемпір жоқтау айтып жатыр:

...Қорған қайда, ел қайда, ерлер қайда?
Жалынғанмен жауыңа, келмес пайда.
Еркек кіндік қазақта құрыған ба,
Ту түбінде табысар жолдас қайда?!
Оу, алла, өзің жар бол жетімдерге,
Бізге енді өлім артық өмірден де —
Хиуаның қорқаулары қан жұтқызып
Өңгір таяқ ойнатар кәріп елге...
Оу, алла, азабыңды маған-ақ бер,
Ара түс мынау тұрған жетімдерге!..

Батыр ақылын ашуға жеңдіріп, қолын қаруына созды. Махамбет сарт еткізіп қылышын қынаптан суырып-ақ алды. Бірақ қыздарды күзетіп тұрған жауынгерлердің найзалары Махамбеттің кеудесіне тірелді. Темір шықырлады. Балабек пен Жантас ақынға көмекке келіп үлгеріп, сілтеген қаруларды қағып-қағып жіберді. Махамбеттің аты аспанға шапшыды.

— Алдиярдың атымен әмір қылам, тыныштық пен гәртіп сақтаңдар!—деген дауыс саңқ ете түсті. Боп-боз болып кеткен Жантас тағы да Балабектің қасына келіп, иық тіреп тұра қалды.

— Кімсің өзің? Түріңе қарағанда сұлтансың, іс-қимылың қарақшыдай! Айт, жаның барда, әйтпесе ішек-қарныңды шаңға ақтарып тастаймын!—деп ақырды әсем киінген жауынгер. Өзі жердің астынан шыққандай лезде пайда болды. Жанында ханның сенімді жендеттері — миршабтар бар. Махамбет достарымен бірге қоршауда қалды.

Миршабтардың бастығы да келді. Ол Махамбекте тесіле қарап біраз тұрды да, сосын ақынды хан сарайынан көргені есіне түсіп, жайдары жүзбен күлімсіреп қоя берді.

— Өмір-жасың ұзақ болсын, ұлы падишаһының мейманы!

Ол ақынға неше дүркін иіліп тәжім етті де, бақырауық жауынгерді даңғойсың деп, жерден алып, жерге салып балағаттап тастады...

— Сіз боссыз, мырза. Мынаны сізге ұлағатты алдияр өзіңізге деген зор рақымы мен ілтифатының белгісі ретінде тарту етеді!

Миршабтардың бастығы Махамбетке жіңішке ай бедері салынған күміс табақшаны берді. Бұл Хиуа хандығының жерінде ешкім тимесін дейтін белгі...

Қыздардың аяқ астында жатқан кемпір тағы да зарлай жөнелді. Кескілескен шайқас көруге жиналған жұрттың үміті ақталмай, топ та біртіндеп тарай бастады. Осы арада ғана Махамбет айнала қаптаған қара-кұрым халықтың түгелдей қару-жарақ асынып алғанын байқады. Тегінде, адамның қадыр-қасиеті иығына асынған қарулардың саны мен сапасына қарап бағаланатын сияқты. Сөз семсерге берілген шақ.

Базар іші тағы да даң-дұңға толып кетті. Қарызын төлемегені үшін құлағын кесіп тастаған бір бишараның есірік ащы күлкісі адам жанын азыната, аяздай қарып өтті. Бетке ұрған аптап пен өкпені қысқан қапырықтан, ойламаған жерде жағаға жармасқан пәле-жаладан бас айналып, екі шекесі солқылдай бастады. Жейкұнның суындай неше түрлі кір-қоқыс, лай-саңға толы мынау теңіздей толқыған көпшіліктен тезірек құ-

тылғанша тағат таппай келеді Махамбет. Атының соңынан аяғына оралған ұзын желбегейіне шалынып жығыла жаздап, үрейі ұшқан Нұрбал келеді дедектеп жүгіріп.

Ол қалып қоям деп қорқады. Қалып қойса, бас салып ұстап алады да, анау тұрған қазақ қыздарының кебін кигізіп сатып жібереді деп қорқады. Көзін тарс жұмып алған. Махамбетке жалбарына қол созып, үзеңгісіне жармасады, аяғын құшады. Әлгінде Махамбет босатқан жас жігіт те жуасып қалыпты, Жантас мінген аттың соңынан үнсіз желіп келеді.

— Әкет мыналарды, Жантас! Әкет деймін аяққа оралғы етпей, апар Төкеге,— деп ақырып қалды Махамбет, алға оза беріп.

— Өзің қайда барасың?

— Бәрі бір емес пе қолынан түк келмейтін сорлыға!

Махамбет тақымын қысып қалды, артына бұрылып та қараған жоқ. Балабек те ілесе кетті. Айналдыра биік қамал соғып, терең ормен қоршап тастаған хан сарайы тұрған төбені орағыта шауып өтті де, қаланың кіші қақпасына қарай құймындата жөнелді. Үстіне оқалы ақ шекпен киген сұсты жауынгерді тоқтатуға күзетшілердің батылы бармады.

Махамбет пен Балабек қамал сыртына шығып көрінбей кетті. Нұрбал тұтқыннан босатылған жігіт екеуі Жантасқа ілесіп, қазақ мәхәллаларына қарай аяқдады.

Қыбыр еткен тірі жан жоқ, тар көшелерді шарлап өтіп, олар осы мәхәлладағы бірінен-бірі аумамайтын кішкентай көп қақпаның біреуіне келді. Жантас тақылдатты. Іштен шашын тақырлап алдырған, үстінде кең жейдесі, бұтында қабыған шалбары, аяғында көнетоз ақжем етігі бар, арық денелі адам шықты. Беліне қайқиган шолақ пышақ асып алыпты.

— Төке, мына қызды үйге апар. Тынықсын, қанша жол кешкенін кім білген байғұстың... Махамбет жіберді,— деді де, Төкенің әлі де түсінбей тұрғанын байқап:— Заты ауған ғой. Махамбетке ханның өзі айттырып қойыпты... Ал мына жігітті сырт көзге түсірмей, жасырын жолмен өзіміздің бір үйге жеткізіңдер. Со жерден өзінің қарақыпшақтарын тауып алады. Киім-кешек, қару-жарақ берсін. Ат тауып береміз. Атың кім, жігіт?

— Ноян.

— Тым жас емесісің өзің?

— Жиырма бестемін.

Төке қонақтарды аулаға кіргізді. Сосын Жаңтасты бөлек шығарды да, құлағына:

— Сүйінқара батырдан хабар келді,— деп сыбырлады.— Жұма күні қамыс арасында күтпек. Түіе өткелдің тұсында...

— Махамбет Дарияға кетті. Сабасына түссін, өзім қарсы аламын ғой.

Жантас бір кесе қымыз ішті де, аттанып кетті. Төке мен Ноян ауланың түкпіріндегі ат қораның сыртында өскен шағын баққа кіріп жоқ болды. Әлдеқайдан бір бала келді де, қабырғаға тақай қойылған еөкі тақтаға жайғасып алып, Нұрбалды алара қарап бақты да отырды. Төке қайтадан келіп, қызды қаракөлеңке салқын бөлмеге апарып кіргізгенше әрең шыдады. Содан кейін ол су, күлше нан, жүзім әкеп беріп, қызды оңаша қалдырды.

Нұрбал үрейі ұшып, бұрышқа барып тығылды да, талайға дейін есіктен көз алмады, бірақ ішке ешкім кірмеді. Ақыры аштықтан өзегі талды білем, нан мен жүзімді апыл-ғұпыл жеп алды. Сосын ыдыс-аяқты жинастырып, қайтадан бұрышқа барып отырды. Жүрегі орнына түсіп, тынышталайын деді. Көзі ұйқыға кетіп бара жатып, Ғираттың аржағындағы тауда қалған кішкентай жеркепені, ертеден қара кешке бел жазбай бейнеттенетін кәрі әкесін есіне түсірді. О байғұс көлемі мына есіктің аржағындағы шағын ауладан екі есе кіші, байдан жалға алған, алақандай жерге атбұршақ, күнжіт, апиын, бидай егіп тыным таппайтын. Атызды айналдыра жүгері, анар, шабдалы өсіретін. Әкесі мықты-ақ диқан еді, жылына екі өнім жинайтын. Сонда да қарызын өтей алмайтын, құлдың аты құл ғой. Бәрін де қожасы иемденіп кетеді, Нұрбал да соның меншігінде. Бұны саудагерге жібек шекпен мен бір жылқыға сатып жіберген де сол ғой. Әкесі бергісі келмеп еді, қол-аяғын байлап, сабап-сабап, анар ағашының түбіне тастап кетті. Тірі ме екен сорлы?..

Ұйқылы-ояу жатып Нұрбал қырқа-қырқа белестер мен мидай жазықтан асқан ұзақ жолды, апшыны қуырған ыстықтан қызарып көрінетін тастақ сүрлеуді есіне алды. Сонда алаулаған аптапты неше күн кешті, қанша кру * жер жүрді екен? Көз алдына тар ойықтары үңірейген оқ рабаттары, олардың меңірейген дүлей күзетшілері келеді. Тар бөлмедегі балшықпен сыланған еденге жая салған алашаның немесе жөке төсеніштің үстіне өзі сияқты күң қыздармен бірге құлай кетіп, көз шырымын алатын. Тіпті түсінде де түйенің өркешінде жүретін: аттаған сайын іші-бауыры солқылдап, көкірегі сыздайды... Кейде жол бойындағы құм қатқақ сұр қардай көзге шағылысады, кейде аяқ асты жол емес, дал-дұлы шыққан қаңылтыр сияқты көрінеді...

Кру — үш шақырым.

Қыз кеш оянды. Күн сәулесі тар терезеден кеткелі қашан. Есік ашып еді, ымырт үйіріліп қалған екен.

Аулада бөтен ешкім көрінбейді. Бала лапастың астындағы Төкеге бұл ұйықтап жатқанда шауып әкелген жас шөпті ақырға салуға көмектесіп жүр. Үп-үлкен төбет баланың аяғына сүйкеніп тұр.

Есік сықырын естіп, Төке жалт қарады. Қыз есікті дереу жаба қойды да, орнына барып отырды.

Төке май шам әкеп жақты. Одан кейін бала ыстық палау әкеп берді. Едендегі кішкентай терең шұңқырға шоқ тастап, үстіне шәугім қойды. Мұнда жатып ұйықтауыңа болады дегендей, Төке екінші кеңірек бөлмеге апаратын оюлы есікті ашып қойды.

Тағы да жалғыз қалды. Ақын тек таң ата келді: өзі ашулы, шаршаған. Ләм деместен кешкі тамағын іше бастады. Сосын жуынбақ болып, құманға қол созды. Қыз орнынан атып тұрып, қолына су құйды. Жуынып болған соң қымыз ішті де, кенет қызға бұрылды:— Таста мына бүркеншігіңді. Біздің қыздар бет жапқанды білмейді!— деп жамылғысын жұлып алды.

Қыз ыршып кетті...

* * *

Апталар артта қалды. Нұрбал Хиуаға келген түні мұнаралардың үстінен әлемге ажырая қарап, табақтай боп батиып тұрған толық ай енді таусылайын депті, оның орнын орақтай жіңішке жаңа ай алыпты. Бұл шақта Нұрбал да Махамбетке бой үйреткен.

Махамбет онымен аз сөйлеседі. Кейде қатты кетіп, дөрекілікке басып, тауын шағып тастайды, кейде бұны мүлдем ұмытып, өзінің тұңғиық ойына батып, қамығып отырып қалады. Енді бірде ол бұған өзінің туып-өскен даласы жайлы, қазақтар туралы айтады, қыздың отаны жөнінде сұрақ қояды. Бірақ қыз Фират туралы ештеңе де білмейді, оған әкесінің шапшағын ауласы мен алақандай бақшасынан басқа жарытып әңгіме айта алмайды. Шынында не айтсын, өз үйінің табалдырығынан екі елі аттап шығуға хақысы болмаса не білуші еді?..

Нұрбал әңгіме-дүкенге жоқ. Махамбетке достары қонаққа келгенде ол Төкемен бірге дастарқан жайып, пиалаларға қымыз құяды да, меймандарды оңаша тастап шығып кетеді. Төке бұны өз қызындай көреді.

Қожасының жай ғана ақын емес екенін ол бірден байқады: жұрт терезесі тең отырып сөйлескенімен оның сөзін өз-

геше ілтипатпен тыңдайды. Соңғы күндері қонақ басып кетті, қырдан Беріш руының шабарманы келді. Соғыс болады деген сыбыс бар, дейді ол, әлдеқандай Жәңгір хан, Исатай батыр дегендерді айтады... Махамбет Хиуадан аттанбақ болды.

Нұрбал тағы да тағатынан айырылды. Ақын мұны өзімен бірге әкете ме, әлде тастап кете ме?

Қазақтар әйел затын айқасқа салмайды. Ал оның туған елінде еркектер соғыста жеңіліс табатындай болса, ата намысы, ел абыройы былғанбасын деп әйелдерін, аналары мен аруларын өлтіріп кетеді. Бірақ бұлай ететін тек ауған еркектері мен Үндістанның раджпурлары ғана ғой, ал Нұрбалдың қазіргі иесінің тегі де, діні де ондай емес. Өйтсе ол бұны өлтірмейді ғой... Сонда қайтпек? Ақын оның әкесін айтты-ау: «Сәлеміңді әкеңе өз аузыңмен айтарсың!»— деді емес пе! Сонда әкесіне қалай кездеседі? О дүниеге барғанда ма?..

* * *

Тастай боп қатып қалған сортаңды таң жарығынан бері кетпенмен тоқпақтап уатып, шығырмен су тартып құйып жатқан диқандар жұмыстарын тастай бере, Жейқұнға баратын жолда құйғытып келе жатқан қос аттыға мазалары кетіп, сезіктене қарап тұр. Кім біліпті, неткен жандар? Мүмкін, Аллақұлдың шабармандары шығар. Сонда олар қыстақтарға не хабар таратып жүр екен? Бәлкі, соңдарында ханның зекетшілері бар болар. Бірақ салт аттылар ешкімге назар аудармастан, қыстақтарға бұрылмастан үнсіз ағызып келеді.

Махамбеттің көз алдынан қазақ бойжеткендері, олардың жасқа толы жанарлары кетер емес. Қарт ананың азалы даусы да құлағында тұрып қалғандай. Бетін қарсыдан соққан ескек желге төсеп, соңына өкшелей ерген Балабекті байқамас-тан, Махамбет, ауыр ойдың қорғасын құшағынан арыла алмай, шапқылап келеді, шапқылап келеді...

Бөтен жұрттан қорған іздеген қашақпын ба? Қара басыңды сақтап қалғаннан не опа? Күні кеше ғана атан даусың жаппан даланы жаңғыртқан сен емеспісің? Еділ мен Жайық арасын, Арал мен Сырдың жағасын жайлаған қазақ жігіттері сенің өлеңдеріңді айтып жүр емес пе?..

Арғымақтың баласы
Аз оттар да, көп жусар,
Талаудан татқан дәні бар.
Азamat ердің баласы
Аз ұйықтар да көп жортар,
Дұшпанға кеткен ары мен
Барымтаға түскен малы бар.

Уа, Махамбет, ерлігің қайда ежелгі? Шыдамың қайда? Әлде әл-қуатың Калмыководағы түрмеде түгесіліп пе еді, әлде алмас жүзің жер кезіп жүріп жасыды ма? Жоқ, батылдықтан айрылып, болдың ба қорқақ, майырылып? Намыстан гөрі тірлігіңді тәттірек көре бастадың ба?.. Қобыланды батыр қиссасындағы: «Қасқыр екеш қасқыр да жолдасын жолға тастамас»,— деген сөз есіне түсті. Ойы сан құбылып, бірден-бірге кетеді, таяудағы оқиғаларды көз алдына әкеледі... Тағы да жоқтау айтқан азалы ана:

Еркек кіндік қазақта құрыған ба,
Қатын болып қашқан ба терең сайға?

Қашақтай сырғақтап неге келді Хиуаға? Қара бастың қамын жеген қорқаққа туған елден артық не бар — қай ауыл да құшақ жая қарсы алып, жасырады ғой жаулардан. Көмек сұрай келіп пе еді? Кімнен? Хиуаның ханынан ба? Әсте бір қорқау екінші қорқауды талап өлтіруге болысса, жемтігі түгелдей өзіме қалсын деген ниетпен ғана көмектесетіні аян ғой. Әлде сен мұнда Есім ханның бөлтірігі Қайыпғали сұлтанды қолдап келіп пе едің? Ау, ол Жәңгір ханның тағын алу үшін ғана жүр ғой...

Қайыпғалидың әкесі Есім ханды кезінде Сырым батыр өлтірген болатын. Ал сен ғой, Махамбет, өзі хан болғысы кеп жүрген сұлтанға қызмет етпексін... Уа, Махамбет, сонда сен Жәңгір ханмен неге өштестің?.. Әлде Қайыпғали Жәңгірге қарағанда рақымды болады, патша графтарына, атамандарға, сұлтандар мен байларға үлестірген жерлерді халықтың өзіне қайта таратып береді деп ойлайсың ба?.. Жоқ!..

Бірте-бірте соңғы жылдары көрген қиыншылықтарды есіне түсірді. Астындағы аты шабыстан желіске ауысты да, аздан соң иесінің басын еркіне жіберіп, бұған көңіл қоймай отырғанын сезіп, аяңға көшті. Балабек те қуып жетіп, қатарласа жүрді. Ой құрсауынан кенет оянған Махамбет оған тақырқай қарап алды да, ақталған раймен:

— Өзен жағасына барайықшы,— деді.— Жайықты да, Сырдарияны да көрмегеніме көп болды ғой, Жейкүн соларды еске түсірер...

Алдарынан бір бала жолықты. Қолында түйіншегі бар екен. Жер айдап жүрген әкесіне тамақ алып барады-ау, шамасы. Махамбет күлімсіреп қойды. Мына бала інісі Мұсаға ұқсайды...

...Беріштің атақты жылқышысы Өтемістің он ұлы бар еді. Өтеміс оларды ат жалын тартып мінгеннен-ақ ер үстінде тәрбиелеп өсірді. Әкесі кезінде өз ауылын Айшуақ ханның жендеттеріне қарсы көтергенін Махамбет бала шағынан біледі. Жүрек жұтқан жігіттерін жауға бастап шапқанда қарсы тұру қиын еді-ау оларға. Туған ауылын талай-талай қиын-қыстаудан алып өтіп, қол жеткісіз қиырларға бастап жөнелгенде хан жасағы да, казак-орыс атамандарының жазалаушы отрядтары да соңынан ілесуге батпай қала беретін. Қырды жаңғырықтыра зеңбірек атып, Оралдағы айырбас сарайында Айшуақтың баласы Жантөрені хан көтергенде және ол өзін күллі Кіші жүз қазақтарының әмір-несімін деп жариялағанда, — Өтеміс иліккен жоқ.

Махамбеттің әкесі ары таза, әділ де батыл жан еді. Ол өз балаларын балапанын баулыған қырандай тәрбиеледі. Аяған емес, мүсіркеген емес, қаршадай кездерінен-ақ асау атқа мінгізіп, садақ тартуды, қылыш шабу мен найза ұстауды үйретті.

Балалары батыл боп өсті. Ең үлкені Бекмұхамбеттің басқаларынан гөрі ақыл-парасаты молдау еді. Ал кенжесі — жаңағы баланы көргенде Махамбеттің есіне түскен — Мұса, қой аузынан шөп алмайтын ұяң, ешкіммен жұғыса қоймайтын үндемес, бұйығы болатын.

Он алты жасында Махамбет Беріш руының жез таңдай ақыны атанды. Кез келген ауыл оны қошеметтеп қарсы алатын болды. Әдетте көп мақтау айтпайтын, сөзге сараң ақсақалдар бұл дегенде сайрап қоя беретінді шығарды. Ауызға ілінген талай-талай танымал ақындарды оп-оңай жеңіп, беріштердің айбынын асырды. Бұл келгенде старшындар да, батырлар да қол қусырып, есік ашатын болды. Оның даңқы бүткіл Кіші жүздің ауылдарын шарлап өтіп, Еділ бойындағы ноғайлыларға, Қаратауды жайлаған шектілерге, одан асып, қаптаған қалың Қыпшаққа, Арқадағы Арғын мен Найманға жетті. Шекті руының малы жоқ кедей батырлары Көтібар мен Арыстан оған жортуыл үстінде түсірген арғымақтарын сыйға тартты. Ал беріштердің ең сыйлы адамы — старшын Исатай оны ең жақын досым, ең жақсы көретін бауырым деп жар салды.

Махамбеттің жасы он тоғызға толғанда жалпақ жазирадағы биік төбелердің бірінде иісі қазақ бас қосқан ұлы құрылтай болды. Кіші жүзден бес мың старшын, би, сұлтан және қожалар жиналды. Олар Жәңгір сұлтанды ақ киізге орап, бүткіл жүз басына хан көтерді. Орыс патшасының шешімі мен қырдағы сұлтан әулетінің ұйғарымы осындай еді. Жәңгір Бө-

кей ханның баласы болатын. Өзі сұлтан боп тұрған кезде 1801 жылы І Павел патшадан Еділ мен Жайық арасындағы жерлерді Кіші жүзден бөліп алып, жаңа хандық құруға рұқсат сұраған Бөкейдің баласы-тұғын. Императордың канцеляриясы оған көмекті мықтап көрсету керек деп ұйғарды. Сөйтіп 1812 жылдың қарсаңында Кіші жүз екіге бөлінді. Еділ мен Жайық арасындағы кең жазық ішкі орда атанды да, қопалақтаған қазақтардың пысын басып, бүқтырып ұстау үшін патша ағзам қырға қаптаған қамалдар мен бекеттерді орнатып тастады. Бөкей ішкі орданың ханы болды — Бөкей дегеніне жетті. Жәңгір болса, хан тағына мұрагерлік салты бойынша келіп отырды.

Жаңа ханның құрметіне арналған салтанатты қошамет басталған кезде ұлығатты құрылтай Махамбетті Кіші жүздің ең мықты ақыны деп жариялады. Жас хан сол заматында-ақ дүйім жұрттың көзінше Махамбетті қасына шақырып алды да, астына ат мінгізіп, үстіне оқалы шекпен жауып, қолына үкілі найза, құрыш қалқан және күміс қынапты алмас қылыш ұстатып тұрып, оны өзінің досы әм Кіші жүздің бас ақыны деп жар салды. Хан Өтемістің үлкен ұлы — Бекмұхамбетті де қанатының астына алып, көп уәзірінің бірі етіп тағайындады.

Махамбет бес жылдай ханмен бірге тұрды. Сарай даңқын асырған, сарай сыйын жырлаған ақын-жырау, әнші-күйшілердің ішінде оның жөні бөлек болды. Той-томалақ пен сауық-сайранда да, ит жүгіртіп, құс салған, ат шауып, бәйге алған жиын-жарыста да ол ақсүйектер мен бай тұқымынан алдына жан салмады...

Әу дегенде, Махамбеттің киіз үйі Атырау жағасындағы қойнауларды қуалай қонған Жәңгір ханның биік те сәнді шатырлары мен абажадай ақ үйлерінің жанына қатар тігілуші еді. Ақ патшаның, Бұхар әмірінің, Хиуа ханының елшілері, Орта жүз бен Ұлы жүзден келген шабармандар ханға қалай жағынса, ақынның сый-құрметіне жетуге де сондай табынатын. Махамбет ол кезде бейне бейіштің төрінде жүргендей болатын. Жәңгірдің басқа қатындарын бір шыбықпен айдайтын, жыр десе ішкен асын жерге қоятын Фатима ханымның бұл дегенде үзіліп тұратын отты көзқарасы да жанына майдай жағады. Хан шабармандары ауыл-ауылды аралап, жаңадан алынатын алым-салық жайын хабарлап жүргенінде, сәнді шатырларда той-томалақ көбейіп, дастарқандар молайған сайын кедей ауылдардың хал-ақуалы мүшкілдене түсетінінде де Махамбеттің шаруасы болған жоқ. Ол тек Фатимага табынатын, француз, неміс, орыс және парсы тілдерін күйеуінен кем білмейтінін, еркін өскен әрі шолжың, әрі нәзік, әрі зымиян —

әйтеуір қырық құбылған қызық мінездерін көргенде тамсана беретін...

Құм шағылдары көктем айының күміс сәулесіне шомылған бір тамаша түнде Махамбет ханымның шатырына кірді. Жәңгір аң аулап кеткен болатын, Махамбет те жиырманьң біріне шыққан. Ханым оны қабыл алды.

Енді бірер жылдан соң Махамбет Жәңгірмен бірге Петербург аттанды. Ішінде марқұм Есім ханның баласы — Қайыпғали сұлтан бар, хан жасағымен бірге сол қысты орыстардың астанасында өткізді.

...Бірде Махамбетті сол жерде офицер-емшімен таныстырды.

— Даль-Луганский мырза сізбен қазақ ақыны ретінде аудиенция* жасағысы келеді, — деді империяның ішкі істер министрлігінде тәржімеші болып істейтін жылпос найман жігіті. Махамбет қонағының атына емес, сыртқы кейпіне көбірек көңіл аударды. Өзі бір қазымыр жан екен, әлгі офицер, қыр өмірінен қайдағы жоқ әңгімені қазбалап, көп сұрады. Әрбір естіген қазақ сөзін буынға бөлшектеп, ежелеп айтқызып, мағнасын түсіндіруді өтінеді. Орынборға бармақ екен, содан да қазақтардың өмір-тұрмысымен көп әуестенетін көрінеді, ауылдарда Пугачев туралы жұрттың не айтатынын білуге құштар.

Махамбет оған әкесінен, даланың ақын-жырауларынан, «Жиренбет орыстың»** жасағында қызмет еткен Беріш пен Адай шалдарынан естіген әңгіме-хикаяларын түгелдей айтып берді. Пугачев қазақша судай екен, аңыз-еріктеріңді іспелеп кеп соққанда көпті көрген көнекөз ақсақалдарыңның өзі аузының суы құрып тыңдайды екен десетін дала жұрты.

Қазақтардың қалмақ-қытай шапқыншыларымен қырғын жайлы да Махамбет қонағына бір кеш бойы әңгіме шертті.

— Е-е, басқа төнген қатер бұлты сол бір шақта Кіші жүздің де, Орта жүздің де, Ұлы жүздің де барша руын ынтымақтастырды да, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, бірегей қимылдаған қуатты да айбарлы қазақ халқы арысы сонау Аралға дейін кіріп кеткен зұлым жауды туған жердеп қуып шықты, туған елдің азаттығын қорғап қалды. Бірақ айқас кезінде талай батыр жер жастанды ғой...

— Ал бұған дейін қазақ бас қосып бірігіп көріп пе екен? — деп сұрады офицер.

— Ұлы жүздің Дешті-Қыпшағында сұлтан болған қа-

* Аудиенция — бұл арада «оңаша жолығу» деген мағнада.

** Жирен бет орыс — Емельян Пугачевтің қазақтар қойған аты...

ра қылды қақ жаратын Жәнібек бидің баласы — Қасым ханның тұсында біріккен көрінеді ғой, — деді Махамбет. — Ал Қасымның ұлы Ақназардың жүрек жұтқан батырлығы мен ерлігі жайлы шығарылған талай өлең-жыр бар. Онымен Иван Грозныйдың өзі келіссөз жүргізіпті деседі. Ақназардың атақ-даңқы қазақтарды ноғайлармен одақтастырып, моңғолдар мен жоңғарларға талай жерде соққы берген соң тіпті дүрілдеп кетіпті. 1570 жылдары қазақтармен барлық халық есептесетін болды. Таққа Ақназардан кейін отырған Сығай ханның сорлылығы болмағанда біздің мемлекет боп нығаюымыз ертерек тамамдалатын ба еді, қалай...

— Сіз қайда оқығансыз?

— Ауылдың оқымыстыларынан және жоғары мәртебелі тақсыр Жәңгір ханның ордасында, — деді Махамбет.

— Сіздер жаққа, Орынборға ақиқат барамын. Аман-есен жолығып, мәслихат құруға ынтықпын. Сол кезде мен сізден хан әулеті жайлы емес, Сырым Датұлы туралы сұрармын, тақсыр. Сіз, тегі, сарай ақынысыз-ау, ә? Дала шонжарларының ата-тегін жақсы білетініңіз көрініп тұр...

— Біздің байтақ даланың тұрғындары хандар мен сұлтандардың озбырлығына қарсы не заманнан бері күресіп келеді ғой, құрметті мырза. Ел оларды жаман атаса, істеген қылықтарына қарай айтады. Қазақ дегеніңіз ең далада еркін өскен өркөкірек халық. Сіңірі шыққан қара жаяуына дейін намыскер, бас имес тәкаппар келеміз. Мүмкін, біздің бағымыз да, сорымыз да осында шығар. Біз батырларды тірі кезінде қастерлемей, өлгеннен кейін қайғырамыз. Ең жаманы — әркімнің өз руын мадақтап қырық пышақ болатынында, ал ел бастайтын көсемдер өзара билікке, шен-шекпенге таласып-ақ қырқысып бітеді. Ел басына күн туғанда майданға батырлар шығады. Бірақ шын бостандық елде де жоқ, ерде де жоқ. Тегі соның өзі болып па екен өмірде? Хан екеш хан да тағымнан түсіп қалам ба деп қалтырап отырады. Ал маған келсек, мен сарай ақыны емеспін.

Мен Сырым Датұлы сияқты даңқы жер жарған батырларды, еңіреген ерлерді жыр етіп өтпекпін!..

Егер мәслихаттың бас кезінде Махамбет алдындағы отырған кісіні тек патша чиновнигі деп біліп, әдептен аспаса, енді сұхбаттасы сөзбен шымшып алғанда, өзінің әдеттегі үйреншікті қалпына түсті. Көмейіне келген сөзді кері итермей, ой-пікірін ашық айтып, ашына сөйледі.

Қонақ кісінің ат жақты ашаң өңі бұрынғысынан да сопая түсіп, өзі де Махамбеттей қызынып алған. Түріне қарағанда әлі де отыра түсіп, әңгімені сабақтай беруге ынталы сияқты

еді, ішке ханның адъютанты кірді де, Махамбетті ұлы мәртебелі Жәңгір хан шақыртып жатыр, деді.

— Біз сізбен әлі қырда кездесерміз...— деп қонақ қош айтысты. Махамбет оның сопайған ашаң жүзін, еңкіштеу тұлғасын жадында сақтап қалды.

Хан мен оның нөкерлері орналасқан оңаша сарай орталықтан шалғай еді. Хан ақшаны аямады. Күнде сауық, күнде той. Бір тойы бір тойынан өтеді. Патша сарайының төңірегіндегі ақсүйектер де Жәңгірдің мол сыйына шаш-етектен кенелді де қалды. Тігіншілер Фатимаға арнап көйлек артынан көйлек тікті. Әр балға, әр қабылдауға ол жаңа сән-сәулетпен барды.

Ол кезде Петербург ақсүйектерінің қыс көзі қырауда бірден-бір көңіл көтеретін жері — балдар мен қабылдаулар болатын. Ал ондай жиында қырғыз-қайсақ ханы мен оның қылымсыған қиық көз келіншегінің болуы қабылдауға ерекше бір экзотикалық реңк беретін.

Күн артынан күн зырлап, ай өтті, екі ай болды. Дүрілдеген ойын-сауық, қабылдау кештерін Жәңгір де азайта қоймады: ол алыстағы губернияларды аралап кетіп, қайтып оралмай жатқан императордың аудиенциясын күтулі еді.

Күндердің бір күнінде бәрі астан-кестен болды. Кешке белгіленген кезекті қабылдау өтпей қалды. Петербургке патшаның өлімі туралы хабар жетті. Қала үстін қоңыраулардың қаралы даңғыры жаңғырықтырды. Көп ұзамай бәрі де жым болды. Енді жұрт жаңа патшаның тәж кию салтанатын тосты. Жәңгір хан да жаңа алдиярына тартар сыйын әзірлей бастады.

...Он төртінші декабрь күні түстен кейін Сенат алаңы жақтан атылған көп зеңбіректің дүмпуін естіп, Жәңгір хан атын алдырды да, жанына күзетші-жасауылдарын ертіп, орталыққа қарай шаба жөнелді.

Қала көшелері жыпырлаған халыққа толы, алаңды қалың әскер қоршап алыпты. Жәңгір хан Ішкі істер министрлігіне қарай тартты. Сол жерде Махамбет тағы да Луганскийді көрді. Луганский мырза қатты абыржулы екен, тіпті амандасуды да ұмытып кетті.

— Ал, бұған не дейсіз, тақсыр? Қандай жандар, а? Жо-жоқ, бұ дегеніңіз пугачевщина емес, бұл басқа Русь... Пәлі, сіз мені ғафу етіңіз. Сіз, әлбетте, бұл офицерлерді білмейсіз. Тегі, оларда шаруаңыз бола қояр ма екен сіздің, Махамбет мырза?!

Даль-Луганский сөзін шорт үзді де, асығыс кетіп қалды. «Олар» туралы Махамбет шынында да ештеме білмейтіні. Ал сол күні нендей оқиға болғанын оның білгісі-ақ асеп еді.

— Есуас бұзақылар бүлік шығармақ бопты,— деді Жәңгір хан.

— Армия көтерілді. Басшылығында ең таңдаулы офицерлер тұрған,— деп сыбырлады енді біреулер.

— Бүлікшілердің құпия қоғамы әшкереленді. Көтеріліс жанышталды,— деп жазды газеттер.

Хан өз адамдарына көтеріліс жайлы тіс жармауға жарлық қылып, өзі жаңа императорға жолығуға дайындалды.

Үш апта өткен соң Жәңгір хан жаңа патша ағзамның алдында адал қызмет етуге ант берді. Содан кейін сарайда бал болды. Махамбет Қайыпғали сұлтанмен бірге ақ мәрмәрдан қашалған тас диңгектердің түбінде тұрды. Ол кең залға, жаркыл-жүрқылға, көңілді шуылға толы мынау шадыман тобырға таңданбай да тамсанбастан, өз қара басының түкке татымайтын бишаралығына деген жиіркенішті сезіммен қарайды. Патшаға қарсы бас көтеруден қаймықпаған офицерлер туралы ой басынан кетер емес.

Содан кейін балға патша ағзамның өзі келді. Россия императоры залды қақ жара өтіп, иіліп сәлем қылғандарға сәл қымия жауап қайтарды. Хан тобының жанынан өте беріп ол Фатимаға аялдады. Жәңгір хан әйелін императорға өзі таныстырды. Патша оны биге шақырды. Фатима шет жұрт елшілерін естен тандырып, әсем де нәзік қимылмен дөңгелене жөнелді...

Оның құлағына айтылған патша сөзін жұрт бір-біріне сыбырлап таратып жатты.

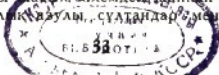
— Жарқын-ау, жабайылардың арасында қайтіп қана жүрсіз? — деген еді І Николай.

Азиялық әсем ару:

— Туған елдің түтіні ащы да болса жағады, алдияр...— деп орыс өлеңімен жауап қайтарды.

* * *

Қоржын-қапшығын сый-тартуға, омырауын орденге толтырып, жаңа патша Николайдан генерал шенін алған Жәңгір хан ордасына қайтып оралды. 1826 жылдың көктемі болатын. Еділден Жайыққа дейінгі пен жазынтың жон-жотасы, сай-саласы, құм-қопасы тасты-көлемдей жайнап жатқан. Жаз да келіп қалған. Барлық арулы, сұлтандар мен старшындарды

жиып, оралу құрметіне арнаған тойды өткізген соң Жәңгір еңі Нарынқұмның қақ ортасындағы Жасқұс деген жерден сары соғуға жарлық қылды.

Жасқұсқа мыңдаған жатақты айдап әкелді. Ұзын-салқар түйелі керуендер мен ат жеккен арбалар құрылысқа қажетті ағаш, мәрмәр тартумен болды. Құрылысшыларды бес жүз төлеңгіт кірпік қақпай күзетті. Өзін күзететін, жұрттан мал, ақша, астық жиятын жаңа жасақты Жәңгір өз қолымен құрған еді... Әрбір отрядта генерал-губернатордың көмегімен линиялық қамалдардан алған казак-орыстар мен солдаттар барды. Олардың орнына Жәңгір қыр жігіттерін зорлап айдатып жіберген...

Петербургтен патшаның атынан Ордадағы хан сарайын жабдықтауға және тақ қойылатын залды сәндеуге деп отыз бес мың сом келді. Фатима сұлудың бір киер салтанатты жасауы, гауһар тас орнатқан қазақша ұлттық киімі ғана жүз елу мың сом тұратынын еске алсақ, патша ағзамның бұл сыйы рақымдылық пен дос ниеттің белгісі ретінде ғана берілген кішкентай тарту еді.

Хан әулетінің шатырдан сарайға көшу салтанаты бұрын-соңды болып көрмеген ұлы тоймен аяқталды. Алайда бұл думанның қонақтары арасында сұлтан Қайыпғали Есімұлы болмады.

Ол Петербургтен Николай патшаға да, Жәңгір ханға да риза болмай, әбден өкпелеп қайтты. Өйткені ол өзін хан тағына кіммен де болса таласа алатын лайықты бәсекелес санайтын. Жәңгір ханның тобында қатардағы көп сұлтанның бірі боп жүре беру оның намысын келтірді. Оның үстіне Жәңгір де оған көңіл бөлмейді, тіпті аға сұлтан деген атақ та бермеді. Хан нөкерін даланың жас аксүйектерінен жиып, Орынбордан жиі-жиі қонақ шақыруға құштар. Солардың алдында өзінің тіл білетіндігін көрсетіп, едәуір мақтанып қалады. Иван Грозный жөнінде әңгіме қозғап, Барақ ханның Тәшкенде қаншама медресе, қаншама мазар салдырғанын әлсін-әлсін, сан қайталап қоймайды...

Өз қол астындағы жерлерде Жәңгір орыс патшасының тәртібін орнатты. Алым-салық көбейе түсті: хан дастарқанына деп соғым, сойыс, жасақ салық, әскер мен қонақ салық; патша генералдарына, жасауылдар мен шабармандарға берілетін алым; сұлтандар мен дінбасылары үшін төленетін салық. Хан ордасының маңайындағы он бес мың түтіннің әр қайсысы Жәңгірге ай сайын тарту әкеп тұруы керек. Кім де кім бұл міндетті орындамайтын болса, шаңырағы ортасына түсіп,

баспанадан айырлады, жанын береді. Ал Жәңгірге жеті атасында болса да азғантай жақындығы барлар Жасқұсқа қарай жинала берді де, ұзамай сарай тұрған Орданың айналасы кіші-гірім қалаға айналып кетті.

* * *

Бір жағынан даңқ құшағына, екінші жағынан Фатиманың құшағына кіріп, әбден ерке боп алған Махамбет Петербургтен келген соң да ханның істеріне ден қоймай жүре берді. Бір күні ордаға Исатай старшын шақырылды. Хан оған Дархан қағаз * бермек болып еді, бірақ Исатай алмай қойды.

— Менің руым — Беріш, Жәңгір хан, сондықтан да сенің қағазың сен қара қатарына жатқызған елім мен өзімнің арама қойған қалқандай болуын қаламаймын.

— Сен қағазды алмағаннан ештеңе өзгере қоймас, Исатай аға. Қонған бақтан қашпас болар, берген қолды қақпас болар, — деді Махамбет сарайдан шыға берген Исатайға. — Сен қағазды алсаң да Беріш руының басшысы боп қала бересің. Мен де сол елдің баласымын.

— Жөн айтасың, Махамбет. Бірақ сөз мен жөнінде емес. Сен құлдар өсірген бақшада тұрасың, ханның қара халықтан тартып алған ақшасына келген шарапты ішесің. Жәңгірдің дархан қағазын ұстаған байлар, сұлтандар, билер мен қожа-молдалар кедейлердің өрісін тарылтты. Ауылдарды түгін қоймай тонап, адамдарды баспанасыз, жерсіз қалдырды. Еділден Жайыққа дейінгі Атырау жағасының шүйгін шөпті шұрайлы қонысы канцлер Безбородко мен граф Юсуповқа берілді. Войсковой атамандар біздің жерді сойған қойдың етін үлегендей бөлшектеп жатыр: ең семіз, шұрайлы мүшелерін жандаралдар, офицерлер, сұлтандар, қожа-молдалар мен хан алады да, халық несібесіне мұжылған сүйектер қалады. Егінжайды да, мал жайылымдарын да тарылтып тастады. Жәңгір қазақты ақсүйек пен қараға бөлді. Өтемістің ұлы болғанымен сен де көптен бері сол ақсүйектер тобындасың. Тарта бер солай, халқың қан жұтып, көкірегі қарс айырылып отырғанда Жәңгірді мадақтап жырлай бер...

Исатайдың әр сөзі қамшыдай тиді. Махамбет бір қызарып, бір қуарып тұр. Мұндай сөзді ол ешқашан естіген емес. Және де өзі әділ де ержүрек батыр деп жақсы көретін, сыртынан дәйім табынып жүретін Исатай ғой сөгіп тұрған.

* Дархан қағаз — ханның алым-салықтары мен жазасынан босатын грамота.

Истайдың сөзін бір топ жасауылдарының ортасында тұрған ханның уәзірі, Махамбеттің ағасы — Бекмұхамбет те естіген еді.

— Әй, Исатай, сен тым еркінсіп кеттің, тілің де жыландай ұлы. Сен бүгін қонақсың. Сондықтан да бір жолға көшеміз. Бірақ ханның құрығы ұзын, одан қашып құтыла алмайсың. Есіңде болсын осы. Қонақтығыңды пайдаланып, Махамбеттің жүрегін улай берме. Ал енді сарай маңынан тайып тұр.

— Әміріңді екі етпен, Бекмұхамбет. Бірақ екеуіміз майданда кездесер күн қараң болар, — деді Исатай. Сосын Махамбетке бұрылып — Саған ешкімнің әмірі жүрмейді. Мынау бақшаның саялы екені рас, алайда ара бал жиган жерде жылдан да у жиятыны тағы да шын. — Исатайдың сөзі оның дегбірін қашырып, беймаза күйге түсірді. Той тойлап, дастарқан басында отырса да, аңға шығып, саят құрып жүрсе де, есінен кетпей қойды. Ол енді бұрынғысындай рақатқа бейқам батып жата алмайтын болды. Хан алдында иілген басты, қызметші құлдардың әбден ұнжұрғасы түскен жасқаншақ кейіптерін көргенде жыны ұстайды. Бордақыға байлағандай майы сыртына шыққан жасауылдарға қараса, қаны басына шапшып, қалшылдап кетеді. Туған ауылды сағынады. Бауырлары да елге шақырып қояр емес. Олар әкесінің оны жастайынан Мақпалға атастырып қойғанын еске салып, енді әке өсиетін орындауды талап етеді.

Петербургтен оралғандарына үш ай өткенде, ол ханға айтпастан, жүзбасы Жантаспен бірге ауылына жүріп кетті. Мұса оларды үйлерінен жиырма шақырым жерден қарсы алып, ауылға жеткенше Махамбеттің келгенін жұртқа жайып, қонақ шақырып, алдарында шапқылады да отырды.

Сол күні-ақ Махамбет қаршадайынан бірге өскен Мақпалды көрді. Ауылдағы ең әдемі бойжеткен бопты. Кешінде алтыбақан түбіндегі маздаған оттың басында, өзі сияқты бір топ қыздың ортасында жетіген тартып отырғанда тағы көрді. Лаулаған жалынның жалпылдаған жарығында ол ертекте айтылатын Күнікей сұлудай елес береді. Екі беті албырап, жарында қуаныш оты жарқырап, қолаң шашы қара алтындай жалтырап отыр. Даусы қандай десеңші! Сыңғырлаған үнінде сағыныш сазы бар. Әннің өзіне арналғанын, қыздың бұны зарыға күткенін, енді қуанышын әнге қосып шырқағанын Махамбет біліп тұр.

Келесі күні ол бойжеткеннің тұлпар мініп, топқа түскенін көрді. Бір де бір жігіт қуып жетіп, бетінен сүйе алмады.

Махамбетке достары Мақпалда көп жігіттің ойы барын айтты. Байлар құдалыққа кісі салғанмен зорлық жасап қой-

мапты. Оның үстіне Мақпал да Махамбеттің көзіне шөп салмақ емес...

Екі жастың тойы жасалды. Беріш ауылдарының бәрі-бәрінен қонақ келді, бірақ араларында Исатай болмады.

— Қайда кеткендері белгісіз, әйтеуір көшіп кетіпті, — деп келді жіберген кісі. — Көл жағасындағы тоғай ішінде ме, әлде Нарынқұмға кіріп кетті ме, кім білсін...

Жеті күнге созылған той-думан тарқай бастағанда-ақ ханның шабарманы келді. Махамбет қайтсын депті Жәңгір.

Ақын Жасқұсқа Мақпалды да ала барды. Жәңгір сұлтандар мен билердің сағанатты мәжілісінде Махамбетті хан тағының мұрагері — баласы Зұлқарнайдың ақылшы-ұстазы етіп тағайындады да, Орынборға оқуға аттанатын ханзаданың қасына еруге бұйрық берді. Мақпалды қайтадан ауылға жіберіп, қалаға жүруге тура келді.

* * *

Махамбет Орынборда Фатима ханымның әкесі Мұхаметжан муфтидің үйінде тұрды. Бұл Бөкей өлгеннен кейін Жәңгір көмелетке келгенше ішкі орданың билеушісі болған Шығай ханға да, Жәңгірдің өзіне де кезінде көп ықпал жасаған адам еді. Осы кісінің ақыл-кеңесі бойынша Ордада қожа-молдалардың үстемдігі дәуірлеп, көптеген мешіттер салынды, алланың атын жахылған алым-салық молайды.

Бір кезде Мұхаметжан орыс армиясының офицері — патшаның Қабулдағы барлаушысы еді, кейіннен Петербургтегі таныстарының көмегімен Орынборға көшіп барды да, губернатормен достасып алды. Мұсылмандар оны діннің жоқшысы деп құрметтейтін, ұзамай ол Меккеге қажылыққа барып қайтты да, өзіне-өзі муфти атағын берді. Мұхаметжан бұдан бір жыл бұрын, Жәңгір патшаға барар алдында дүние салғанды. Сөйтсе де оның үлкен үйі еш өзгеріске ұшырамады, қызметші-малайларының саны да азаймады. Оның бәрі Фатиманың арқасында ғой.

Бұл үйде Зұлқарнайдың ақыл-кеңесшісі аз емес екен. Содан да Махамбеттің ұзақты күн аңға кетуіне немесе жігіттермен бірге солдаттарды үйретіп жатқан алаңға барып қарап тұруына мүмкіндік туды. Офицерлер оған ханның осындағы оң көзі деп көпе-көрнеу иба сақтап, жария әдептілікпен қарайтын. Қылыштасу кезінде көрсеткен ептілігі мен керемет батырлығы оның абырой-атағын арттыра түсті. Ал мылтық ату кезінде асқан мергендігімен көзге түскеннен кейін офицерлер оны өз ортасына шақырды. Осы қауымнан бірте-бірте

көңілдес достар тауып алды да, өз шәкіртін жайына қалдырды.

— Ханзадаңның халі қалай? Әскер өнерін үйреніп жүр ме? — деп сұрады одан бір күні басқалардан гөрі тонның ішкі бауындай жақындасып кеткен поручик Шустиков.

— Қазаншының еркі бар — қайдан құлақ шығарса, — деді Махамбет.

— Бұның орыстың «Каждый на свой аршин меряет»^{*} дейтін мәтеліне ұқсас екен, ә?

— «Вольному воля»^{**} деген дәлірек шығар.

— Ал, ханзадаң қайда кәзір?

— Мүфтидің үйінде пырылдап жатыр.

— Осы қайсақтар Сырымның асы^{***} дегенді ауыздарынан тастамайды. Мүфтиге де сондай ас береді екен деседі, рас па сол?

— Тап осы арада «Каждый на свой аршин меряет» деген сөз дөп соғар еді. Халық Сырымды қорғанышым деп жақсы көрсе, мүфтиді иттің етінен жек көретін. Еске алса, оны қожалар мен имамдар ғана еске алатын шығар, — деді Махамбет.

— Әркімнің әулиелігі өз басына. Көргемін мен сендердің мүфтилеріңді. Ал оның ең жақын досы князь Волконскийдің қолжаулығы Ермолаев деген болатын. Әй, қанішер еді-ау о да, құдды ханның етегінен ұстаған мүфтидей болатын. Ақыры жолы оңғарылмай, әскери соттың жазасына ұшырады. Сендердің мүфтилеріңді ғой алланың өзі алып тынды. Қалай десең де дүниеде әділдік бар әлі.

— Ал Николай патшаның офицерлерді дарға асқаны қалай, ол да әділдік пе? — деді Махамбет әдейі түкке түсінбеген монтаны кейіппен.

— Сөзіңде бүлік бар-ау, ақын! — деп секем алып қалды Шустиков. Сосын ол да қуақылана күлімсіреп:

— Біздің бұрынғы генерал-губернаторымыз жоғары мәртебелі князь Григорий Волконский: «Бәрі де құдайдың құдіретінен», — деген сөзді көп айтушы еді. Өзі бір рақымы мол, мейірбанды кісі еді. Казармаларды аралап жүріп, солдаттардың «қарауылға қарап»^{****} бой түзеуін қадағалайтын.

* «Каждый на свой аршин меряет» — «Әркімнің өз өлшемі бар».

** «Вольному воля» — «Басты бастың қолы бос» деген мағынада.

*** Сырымның асы — 1803 жылы Кіші жүз қазақтары батыр Сырым Датұлына арнап ұлан-асыр ас берген болатын.

**** «Қарауылға қарап» — «Взять на караул». Қолдағы қаруды шені жоғары аса сыйлы адамның алдында, жалпы өте салтанатты сәттерде айырықша сәнмен ұстау.

Сондайда шпицрутен* жеген ешкім болмаса, қатты-ақ ренжитін. Жоғары мәртебелі тақсыр солдаттарды, өте-мәте мүжық баласы мен сендердің қырғыз-қайсақ тұқымдастарыңды сап ортасынан өткізіп, шомполмен** шықпыртқанды айызы қана көретін. Өзі ешқашан қол жұмсамайтын, сырттан ғана бақылайтын.

Махамбет үн қатпады.

— Ал сен декабристер туралы өлеңді естідің бе? — деп сұрады Шустиков кенет.

— Декабристерің кім?

— Әлгінде өзің айтып тұрған офицерлер ғой. Николай патшаға қарсы бас көтергендер. Өзің де сол кезде Петербургте болған жоқпысың...

— Мен алаңда болғам жоқ. Тек зеңбіректердің дүмпуін ғана естідім, — деді Махамбет.

— Сол офицерлер өз полктарында патша ағзамның указына қарамастан солдаттарды шпицрутенмен дүрелеуден бас тартты. Ал сенің дәрежесі биік Жәңгір ханың кәзір өзінің төлеңгіттерін сол шпицрутенмен соғатын бопты деседі. Рас па сол?

— Бізде шомпол жоқ!

— Шпицрутен орнына қамшы жеген, шыбыққа қарағанда әлдеқайда қаттырақ дүреленген жігіттерді өз көзіммен көрдім. Оларды осында, Орынбордың базарында сатты, — деді Шустиков.

— Кім сатты?!

— Алдияр ханның жасауылдары.

— Кімге?

— Бәрі бір емес пе? Кім алса, соған. Бұған арналған указ, да бар.

Бұл жөнінде князь Григорий Волконский 1806 жылдың өзінде-ақ рұқсат сұрап, Ішкі істер министрлігінің алдына мәселе қойған болатын. Ал граф Потоцкийдің арқасында помещиктер мен саудагерлер өздері сатып алған қайсақты жеке меншігіндегі крепостнойлар сияқты құлдану правосына ие болды. Былайша айтқанда, оны, мәселенки, итке айырбастаймын десе де өз еркінде. Керек десеңіз, Потоцкий мырза қайсақтардың баласын сатып алғандарға айырықша жағдай жасауын талап етті ғой.

— Қазақтар өз баласын сатпайды. Салса, тұтқындарын ғана салады саудаға! — деді Махамбет. Бірақ Шустиковтың

* Шпицрутен — арнайы дүре шыбық

** Шомпол — темір сүмбі.

сөзінде шындық барын біледі. Поручиктің сөзі әрлі мұсылдан гөрі мұңдас, қарайлас көңілден тугандай. Жәңгірдің қатыгездігі мен озбырлығын меңзеп, көзейтін секілді.

— Баласын өз еркімен кім сата қойсын, Махамбет. Әкешесіз қалған жетім балалар ғой саудаға түсетін. Далада қаңғырып жүрген жерлерінен ұстап алады, аштыққа ұшыраған ауылдардан жинайды. Бұны мен тізімнен білемін... Жерсіз қалған кедей бақташылар Жайықтан өтіп, бізге барады. Казактар болса оларды кері қуады. Ауылдар аштыққа шыдамай қырыла бастайды. Аман қалғандары жетім балаларды сатып күнелтпек болады, қайтсін, тұйықтан шығар одан өзге жол жоқ болса бишараларға, бүйткенде тірі қалары хақ қой, әйтеуір...

Шустиков аяусыз ашық айтып тұр. Махамбет үн қатпады. Бұл арада таласудың да, ашудың да орны жоқ. Ол өзегін өртеген ызаны шарапқа жеңдірмек болып іше берді, тыңдай берді. Бір кезде қарт ақынның аузынан естіген Ақтамбердінің * мына бір өлеңі түсті:

Күлдір де күлдір кісіңетін,
Күреңді жіңер ме екеміз,
Күдеріден бау тағып,
Ақ кіреуке киер ме екеміз!
Жағасы алтып, жеңі жез,
Шығыршығы торғай көз,
Сауыт киер ме екеміз!..
Қоңырауды найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып,
Қол төңкерер ме екеміз!

Ол мас болған жоқ. Ішкен сайын ойы да ұстарып, ұштала түскендей еді. Енді есіне Исатайдан келген хат түсті. «Ақын деген—ел еркесі. Бірақ олар халық сүйіспеншілігі мен халық үмітін ақтамаса, қарғысқа ұшырайды. Дала дәстүрі осындай. Қазтуған** да, Шалкиіз бен Жиенбет те***, Тәтиқара да, Бұқар жырау**** да — осы ақындардың ешқайсысы да өмір бойы ханды жырлап, ханды мадақтап өмір кешкен жоқ.» — деп жазған еді Исатай. Бұл хат оған қатты әсер еткен, Исатаймен соңғы кездесуі көз алдына қайта-қайта оралып, көпке дейін кетпей қойған...

Махамбеттің оңаша шығып, жалғыз қалғысы келді...

Орынборға келген аға сұлтандардың біреуі оны мұфти

* Ақтамберді — XVII ғасырдың аяқ кезіндегі жауынгер-ақын. Найман руындағы атақты мықтылардың біреуі.

** Қазтуған — XV ғасырда өмір сүрген.

*** Шалкиіз, Жиенбет — XVI ғасырда өмір сүрген.

**** Бұқаржырау — XVIII ғасырда өмір сүрген.

үйінің сыртындағы бау ішінде отырған жерінен тауып алып, тақ мұрагерін тәрбиелеуге онша көңіл бөлмей, өз бетімен кеткені үшін ханның атынан реніш білдіріп, ашу шақырды. Махамбет әлгі сұлтанды нөкерлерінің көзінше дауыстап тұрып сыбап салды да, қайтадан Шустиковтың үйіне кетіп қалды. Бұнда ол Жәңгір ханның дұшпаны Қайыпғали Есімовтың бүлік шығарғанын естіді. Бұл хабар генерал-губернатордың кеңсесіне бүгін келіп түсіпті.

Мүфтидің үйіне қайтып оралған Махамбет жігіттеріне ат ерттеуге бұйрық берді.

... Сол жолы ордаға қайтып келе жатып ол енді не істейтінін білген жоқ. Тек бір нәрсенің басы ашық — әбден өшіктіріп болған хан сарайын енді мәңгі-бақи тастап кететіні хақ.

Қыр жолдарында, бүгінде мына жатқан Жейкұнның бойындағыдай күйкі-жүдеу кедей көштер ұшырасады. Біреулері Жайықтың арғы бетіне, біреулері бергі бетіне өтпек. Жерден, өріс-жайылымынан жүрдай болған ауылдар қоныс іздеп аласапыран. Өзен-көлдің жағасы мен бұлақ саздың саласындағы жақсы жерлер жолдарында Дархан қағаздары бар байлардың, сұлтандардың, хан тұқымының еншісіне берілген, шеніне жуытпай айдап шығады. Жатақтардың астындағы атын, түйесін, соңғы қойын тартып әкетіп жатыр. Хан жасағындағы төлеңгіттер, линиялық қамалдардағы жасауылдар мен казактар бас көтерер, пана болар естияр еркектерді айдап кетіп, артында қалған қыз-келіншектерін қорлайды. Кедей ауылдар жазалаушылардың көзіне түсе бермеу үшін қоныстарын күре жолдардан аулақ салып, құм ішін бойлай отыратын болды...

Махамбет жолшыбай еш жұртқа тоқтамады. Ешкімнен ешнәрсе сұрамастан, өз ойына терең шомып, жүре берді.

Екі күндік сапардан соң Махамбет пен оның достары Жайық қамалының жолаушылар аялдайтын үйіне келіп жетті де, ат ауыстырып мініп, Ордаға тура баратын жолға түсті. Орман ішінде олар суатқа тоқтаған кішкентай шекті ауылына тап болды. Салт аттыларды көргенде үстері жалба-жұлба, жалаңаяқ балалар арбаларға қарай дүркірей қашып, әйелдер дереу оттарын өшіріп, оны-мұны заттарын жинастырып, түйелерін қондай бастады. Еркектері бір жерге жіріліп топтана қалды.

— Қайдан келесіңдер, қайда барасыңдар? — деп сұрады Махамбет.

— Көктемнен бері көшумен келеміз. Ата-бабамыздан бері жайлап келе жатқан жеріміз бір атаманға ұнаған екен, енді қай арадан барып ошақ қазарымызды бір алланың өзі ғана біледі, тақсыр, — деді арық шал. — Арқандаған аттай болып жүрміз ғой шыр айналып. Еділге жетіп ек — патша жері деп

әрі жібермеді. Жайыққа барып ек, одан да өткізбеді — жер өзіміздің қазақтікі болғанмен қамал құрып, бөлшектеп тастапты ғой, түге. Шекарадан өтуге болмайды дейді. Тоқтайық десек — түріп шығады, жер өзіңдікі болмаған соң... Енді бізге бір-ақ жол қалды — құмға барып паналау. Қолымызда түгіміз жоқ: астан да, малдан да жүрдаймыз. Екі шалымыз бен бірнеше баланы жолшыбай көмдік, мырза. Кәзір сізге берер лайықты дәм де таппай қиналып тұрған жайымыз бар. Рахым етіңіз, айыпқа бұйыра көрмеңіз...—Бір беті жарақаттан қисайып кеткен арық шал — ауыл ақсақалы Махамбет атының алдына жер тізерлей құлады. Балалар жылап жіберді.

Сұмдық еді бұл. Жұрт тамақ бере алмаған жоқшылығымыз үшін жазаға ұшыраймыз ба деп қорқып тұр. Мәңгілік қорқыныш құшағында ғой бұл пенделер. Кез келген салт атты кісі бұлар үшін бақытсыздық белгісіндей. Сондықтан да олар жол үстіндегі кездесуден шошынары хақ...

Махамбет енді көш атаулыға жолауды қойып, оларды сонадайдан айналып өтетін болды.

Ордаға Орынбордан аттанғандарына бірнеше күн болғанда келіп жетті.

— Майдан даласынан асыққан шапқыншыдай болып, тез-ақ жеттік-ау,— деді Махамбеттің бір досы алдарындағы құм төбелердің астынан Жасқұс ойпаңы шыға келгенде.— Осыншама ұзақ жол оңай емес-ау. Сонау Жайықтан Еділдің жағасына дейін...

Ойпаңға түсер алдындағы биіктен ашылған көрініс тамаша екен.

Айналасын алтындай жалтыраған құм шағылдары қоршаған ертегінің кілеміндей кең жасыл алқапта ирелеңдей аққан айна бұлақтар мен шағын өзендер, сарғайған егін мен өрттей қызарған тары егістігі, шоқтана өскен тоғайлар мен жайқалған шабындықтар, бытырай қонған ақ шағаладай ауылдар, жайылған мал көрінеді... Бірақ бәрінен де жолаушыларға ең жақыны қамал еді. Барша жолдың түйіні соған барып тіреледі. Махамбеттің ауылдарына апаратын тар соқпақтың басы да осы түйінде жатыр-ау, тегі. Осынау ойпаң бір өзінің бойына шөл сағымы мен дала елесінің барша түрін түгел жинап алғандай.

Қамал қабырғаларының түбінен қазылған терең ор алыстан байқалмайды, оның үстіне мүк басқан қабырғалар да алқаптағы жасыл шалғыннан онша ажыратарлық емес. Сарай ғана мен мұндалап оқшау көзге түседі. Көше жақтағы қызыл түсті зор есіктің алдына ақ мәрмәрдан алты діңгек өріпті. Сарай сән-салтанаты мол, еңселі салынған. Оның екі қапталын

ала хан туыстарының үйлері тұр. Оларды қаусыра орналасқан — қызметшілер мен күзетшілердің жатын орны, одан әріректе бау-бақша, тағы да қалың қабырға көрінеді. Сол қабырғаның арғы жағында тастан қалаған абақты, терең зындан бар, тұтқындардың жылаған даусы да сол арадан шығады...

Ат тұяғы Жасқұстың жұмсақ шалғынына тиген кезде таяудағы шоқ қайыңның ішінен бір топ құс ұша жөнелді. Арттарынан қаршыға қуып барады.

— Қап, қорамсағым болғанда, шіркін! — деп өкінді атқосшы, жас жігіт.

— Болмағаны мұндай жақсы болар ма, әйтпесе өлер жерің сол ғой. Сен тартқан садақтан түсе қоятын қандай сұңқар ол?! — деп күлді екіншісі.

Қаршыға деген бір құс бар,
Қанаты айдың астында,
Ұясы оның саяда,
Қарағай, қайың басында.
Аңқау өскен ер едім,
Бұла болып жасымда.
Бұл қонысқа қондырған
Ата-бабам оңбасын,
Таңда — сират* басында!..

Атқосшы бозбаланың үні ашық та ащы екен. Махамбеттің өлеңдерін бірінен соң бірін еске түсіріп, шабыттана жатқа соғып келеді. Онысын ақын да ұнатып қалған.

— Уаһ-һай! Бас, бас! Өлеңдетіп, әндетіп кірелік Жасқұсқа! — десіп жігіттер де дүркіреді. Астарындағы аттары да ұзамай белдері босайтынын сезіп, оқыранып, ауыздық сүзе бастады.

— Махамбет сөйлесін, жаңа шығарған өлеңдерін айтып берсін! Сапарымыздың аяқталу құрметіне! — деп қояр емес достары.

— Ер жігіт өз жолының қай жерде аяқталатынын біле ме екен, сірә? — деп сұрады Махамбет. Достарына бір қарап алып, көзін Жасқұстың ұлан-асыр жасыл жазығына қадады:

Ай астында бір көл бар
Ат шаптырса жеткісіз...
Ортасында алуа, шекер бар
Татқан құлар кеткісіз.

Ол бір сәт үнсіз қалды да, ойлы жүзбен жалғастыра берді:

* Сират — ақырет күні.

...Қарада да қара бар,
Хан ұлы басып өткісіз,
Алланың бір күні бар,
Бір жарым ай жеткісіз.
Мұңдас ерлер болмаса,
Менің айтқан сөздерім
Құлақына жаман жеткісіз...

Жігіттер біріне-бірі қарасты. Ақын жұмбақтап сөйлеп келеді. Осы сәтте олардың алдынан тым-тырақай шапқылаған көп саат атты шықты.

— Не көрінді? Жақсылыққа болса еді мыналары? Өй, бұ неғылған бәйге? — деп дауыстады Махамбет.

— Бәйге де ертең, шаршы топқа жігіт түсер ат ойын да ертең! — деді ұзын бойлы бозбала тізгінін тарта беріп. — Армысыз, ақын-аға! Хош келісіз!

— Бар бол, інім, атың кім? — деді Махамбет.

— Құмар, Жаппас батыры Нарымбайдың баласымын. Әкем жеме-жемге келгенде талай жолбарысты жайратқан кісі. Өзім Жантастың жүздігіндемін. Жантас сізді әбден сағынды, күтулі. Ертең біздің жүздік масқарлардың жүздігімен жарысқа түсетін еді, аттарымыздың терін ап жүрміз. Көптен бәрі жүгірмей, шәу боп қапты жануарлар. Бүгін түн таң асса, ертең әлекедей жаланып шыға келеді ғой. Аяқтары да жеңілдейді...

— Ал аналар кім? — деді Махамбет, қамалдан алыстап бара жатқан жүксіз керуенді нұсқап.

— Ханға—қарыздарын, бізге атшы, жалшы әкеп беріп, енді қайтып бара жатқан Шөмекейдің алаяқтары ғой. Ақсақалдары кеткен жоқ, ханға айтар арыздары бар көрінеді. Хан болса аң аулап жүр.

* * *

...— Жақсылап қара, суыған соң — жем бер, сугар. Ертең түске қарай аттануға әзір болсын! — деп тапсырды Махамбет атын Құмарға беріп жатып.

— Келгенің жаңа ғой, қайда бармақсың соншама асығып? — деді қасына келген Жантас.

— Ауылға.

— Е-е... түсіндім. Мақпал ғой асықтырып тұрған. Одан да пәуеске жіберіп алдырғаның жөн.

— Мен Жасқұсқа енді қайтып оралмаймын, — деді Махамбет.

— Не деп кеткеніңді білмей қалдым ғой, Махамбет.

— Бәрін білгің келсе — қонаққа шақыр...

Жантастың үйіне ақынға сәлем бере келген жігіттер түгел

жиналды. Кеш тарқады. Махамбет не себепті кететінін Жантасқа сол күйі айтпады. Айтатын да ештеңесі жоқ болатын. Алда не күтіп тұрғанын өзі де білмейді.

— Қабағың қату ғой, Махамбет. Орынборда не болды? Әлде тағы да ханымның құшағын сағынып қалдың ба? Ондай болса, күзетінде тұруға мен дайын. Фатима да күтулі шығар,— деп қулана сөйледі Жантас оны шығарып салып тұрып.

— Қашан да өстіп қылжақтайсың да жүресің. Менің келгенімді ханым естімей-ақ қойсың...

— Әлдеқашан біліп алған болар-ау. Алдай алмайсың оны. Сен немене, ханның рұқсатынсыз келіп пе едің?

— Иә.

— Ал тұқымы қайда?

— Орынборда.

— Онда сен мұнда неге келдің?

— Сенімен қоштасайын деп...

— Немене сонда, хан ордасы жақпағаны ма саған?

— Менің өз ордам бар ғой.

— Оның несі артық?

— Басқасы болмағанмен, бостандығым артық.

— Бостандық деген — еркін өмір ғой. Біздің арамызда сенен еркін адам жоқ. Айтқан сөзің сұлтандардың да, жарлы-жақыбайдың да аузынан түспейді, байлар келіп бас иеді, әйел біткен ғашықтықпен көз сүзеді өзіңе. Осы сен Қайыпғали сұлтанның жолын қуғалы жүргеннен саумысың? Есінде болсын, біз оны ұстайық деп әскер жиып жатырмыз.

— Қош бол! — деп Махамбет оның сөзін бөлді.

* * *

...Қамалдан екі шақырымдай жердегі көк майданның шетінен бой көтерген кішкентай төбеге тігілген жібек шатырдың алдында, ерке-тотай Фатиманың емеуріні бойынша жорықта жүргенде ыңғайлы болсын деп арнайы істеткен былғары орындықта Жәңгір отыр. Ал Фатиманың өзі қыздармен бірге шатыр ішінде. Хан үстіне киген ұлбірек торғын жейденің сыртынан кәшмір жібегінен тіктірген ұзын желбегей жамылыпты. Жейдесі де, желбегейі де күнге шағылысып, жалт-жұлт етеді. Түймелері асыл тастан тағылған. Балағының оюлап тастаған жырығынан жұмсақ мәсінің сүйір тұмсығы ғана көрінеді. Алмас қылышы мен Петербургтен әкелген генерал мундирі қасындағы жастықта жатыр... Күзетшілері мен малайлары, ым қақса болды, лып еткізіп әпере қояды.

Жәңгір демалып отыр. Аңиан түнде қайтқан, енді бүгін таңдаулы жасауыларының өнерін көрмек. Аңадайда бірінен-бірі оқшауланып он екі ата байұлының жас сұлтандары мен байлары тұр.

Бұл күні Ордаға жиналған белгілі старшындардың қасында атағы жер жарған қос батыр да бар: Парижге шапқаны үшін медаль алған, бір кездегі орыс армиясының солдаты Нарынбай кәрия, оның жанында жігіт шағында жау жүрек Әкім атанған, Бородино шайқасында көрсеткен қаһармандығы үшін Кутузовтың өз қолынан наград алған, қазір алыстағы Жиделі ауылында тұратын Алдияр ақсақал. Нарынбай мен Алдиярды хан отставкаға шыққан князь Волконскийдің орнын басқан генерал Эссенге көрсетейін деп шақыртқан болатын. Жаңа генерал-губернатор ханға қонаққа тек ертең келмек. Ал бүгін жігіттер дайындықтарын ақтық рет байқап көруге шықты...

Жігіттер көк майданға жиналып жатыр. Төбенің етегінде айналаларына жалтақтай қарап, бірақ сонда да өздерінің осалдықтарын сездіргісі келмегендей, еңселерін көтеріңкі, тік ұстап Шөмекейдің кедей ауылдарынан келген ақсақалдар тұр.

— Анау арыз айтқыш жанашыр немелерге барып айт: ауылдары указ бойынша тиесілі қой-жылқысын айдап әкелгенше осы арадан тырп етпейді! — деді хан жаршысына. — Оған дейін қамап тастаңдар өздерін!..

— Қылыштасуды бастауға болады, тақсыр! Төлеңгіттер дайын тұр, — деді Жантас ханға. — Содан кейін біздің жүздік масқарлармен жекпе-жекке түседі...

Хан үндемеді. Шатырға Махамбет таяп қалған еді. Жәңгір ақынның тым еркінсіп кеткендігіне ызалы болатын. Махамбеттің Орынбордан келіп, енді өз ауылына аттанбақ боп жатқанын бүгін таңертең естіген. Жолынан тоқтатып, осында әкелуге әмір қылған. Басқаларға қарағанда Махамбеттің жөні бөлек, ханның онымен жүз шайысқысы келмейтін. Ақындармен араздасқаннан абыройың артпайды. Бірақ бүгінгі қылығы бастан асып кетті. Махамбет қаршадай Зұлқарнайды Орынборға жалғыз тастап келді. Тым асқақтап кетті-ау, терезесін тең санай бастағаны ма...

Ақын төбенің етегіне келіп атынан түсті. Шөмекейдің шалдарына құрметпен бас иіп, сәлем берді.

— Құлағым сенде, Жәңгір! — деді дауыстап.

— Қасыңнан хан тағының мұрагері, жас мырзаңды көре алмай тұрмын ғой, — деді хан ызасын ішіне тығып.

— Ол Орынборда қалды.

— Ал сен неге мұндасың? Әлде сен өзіңді мынау сұлтан-

дардан мықты санаймысың? — Жәңгір айналасындағы жәй-саң топты нұсқады. — Махамбет, орныңды біл! Менің де рахымым шексіз емес. Қайт Орынборға! Жәңгір ханның саған айтар жарлығы осындай!

— Хандығың да, жарлығың да өзіңе, Жәңгір! — Махамбеттің үні темірдей қатқыл естілді.

Жұрт тына қалды. Фатима шатырдан шығып, босағаға тоқтады. Киімі күнге шағылысып, жарқ-жүрқ етеді. Жігіттер сапы қыбыр етпей, сұлтандар үрке қарап, үдірейісіп тұр. Жәңгір аузын аша алмай, сілейіп отыр.

— Сен халық қарғысына ұшырадың, Жәңгір хан! — Махамбеттің зор үні сай-салаға саңқылдап, көмейіне көптен бері тығылып жүрген сөздері ағыл-тегіл ақтарылып кетті. — Сен мені өзіңнің сұлтандарыңмен салыстырдың ғой. Жауап бер ендеше:

Алтын тақты хандардың
Хандығынан не пайда?
Қарып пенен қасерге
Туралық ісі болмаса?
... Ханнан қырық туғанша
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Халықтың кегін қусайшы...

— Тарт тіліңді, тілің кесілгір! — деп ақырып жіберді есін жиған хан. — Қайдағы кек, кімді айтып тұрсың?

— Сені, Жәңгір! — деді Махамбет. Сосын шөмекейлерді нұсқап: — Хан екенің рас болса, босат аналарды. Қазақ араша сұрай келген ақсақалдарға бұғалық салмайды.

— Рас айтады. Бас кеспек болғанмен, тіл кеспек жоқ. Аталы сөзді аяққа баспайды. Босат шалдарды, алдияр!.. — деп күжілдеді Нарынбай.

— Әй, жігіттер! Ақсақалдарға ат әкеңдер! — деді Махамбет, көңілді үнмен атшыларға бұрылып. Олар не істерін білмей сасып қалды. Ойламаған жерден батырланып алған шөмекейлер аттарға қарай тұра-тұра жүгірді. Алдарында дембелше келген төртбақ шал барады. Ол бір атқа ырғып мініп те алды.

— Тоқта! — деп ақырды Жәңгір орнынан тұра беріп. Қолындағы кішкентай алтын шоқпары жарқ ете түсті.

— Ей, Жәңгір! — деді оған шөмекейлердің басшысы. — Сабыр ет. Дәл қазір менікін кесіп тастасаң да, құдайдың өзі куа, Махамбет дұрыс айтады!

— Әкім батыр, жүзідігің қайда! Байлаңдар бәрін! Соғыңдар дүрені! — хан шоқпарымен Махамбетті көрсетті.

Махамбет атын аспанға секіртіп, шалдарға айғай салды:

— Әйда, кеттік ақсақалдар!

Шөмекейлер шаба жөнелді. Әкімнің жүздігі соңдарынан қуып берді.

— Кеттік, жігіттер! — деп Жантас Махамбетті өз жүздігінің ортасына алды да, тартып отырды. Махамбет сытылып алға шықты да, жігіттерді Әкім жасауыл бастаған солдаттардың соңына салды. Солдаттар мылтықтарына жармасып, ат үстінде шүріппелерін қайыра бастады.

— Тоқтат! Тоқтат! — деп айқайлайды, Жантас жігіттерінің ортасына түскен Әкім. Өз солдаттарын селдеген ат нөпірінен әрең-әрең дегенде алып шықты.

Шөмекейдің шалдары қазған ор, аққан арықтан орғытып өтіп, бидай егісі мен көк шабындықты артқа тастады да, арындата шапқылап кете берді. Соңдарынан жазық далада андыздай шауып Махамбеттің достары барады, құм жоталарды бетке ұстап...

* * *

Жәңгір терісіне сыймай ашуланды. Сол күні-ақ генерал-губернаторды қарсы алуға аттанды да, келесі күні таңертең сәлемдесіп бола бере Эссенге «ұры, сатқын, бүлікшіл» Махамбеттің жүз жігітті жанына ертіп, қашып кеткенін баяндады. Сол жерде тұрып генералдан қамал күзетін күшейту үшін қосымша отряд сұрады.

Өз әскерлерінің ішінде бүлік шығуынан қорыққан Жәңгір хан қазақ жүздіктерін линиядағы орыс қорғаныстарына жіберді де, олардың орнына солдаттар мен казактардан құралған жазалаушы отрядтар алып, жаңағы жазалаушылар мен төлеңгіттерден аралас жүздіктер құрды. Жеке жасақтарын Жәңгір аға сұлтандарға көмекке жіберді.

Махамбет ақын Жәңгірге ашық қарсы шығыпты деген хабар ауыл-ауылға дүркірей таралды. Бір ауылдан соң бір ауыл сұлтандар мен хан билігіне бағынуды қойып, бүлікшілерді күреске бастайтын көсем іздеді. Оларға өздерін патша бекеттері мен қамалдарының самсаған қалың ортасынан Жайықтың арғы жағасына, патша жендеттері мен Жәңгір хан зекетшілерінің көзінен тасалау, Сарыарқаның көз жеткісіз кең жазирасына алып шығып, Кіші жүздегі туыстарына бастап апаратын адам керек еді. Сондай адам табылған да сияқты болатын.

Есім баласы — Қайыпғали сұлтан өзін Жәңгірден жәбір көргендердің қорғанымын, қайыберен-қырық шілтен құтқарушысымын деп жар салды. Ол артына ерген халықты Шығысқа, Жайықтың арғы бетіне бастап апарып, Кіші жүз бен Орта жүз хандарының келісімі бойынша ұшы-қиырсыз Сарыарқа

төскейінде көш-қонысына шек қойылмайтын жаңа хандық құруға уәде қылды.

Оның төңірегіне Тана, Шеркеш, Шөмекей, Шекті руларының ашулы старшындары, Масқарлар мен Кетелердің жаппа шеккен кедей ауылдары жеті ру — Кердері, Төлеу, Жағалбайлы, Табын, Тама және Керейдің қуғын көрген қашқындары топтаса бастады. Бірақ Бөкей ордасындағы басқа рулар, әсіресе сұлтандары мен байлары Жәңгірмен жақсы аталар, асықпай артын күтіп қалды. Осыдан аз уақыт бұрын бұлік шығарған Қаратай сұлтанның жорығына қатысқан ауылдар да қозғала қоймады. Бұлар шайқас кезінде талай-талай боздақтарынан, мал-мүлкінен айырылып, азып-тозып, патша жандармлары мен хан қарақшыларының қатаң бақылауында болатын.

Олар Қаратайдың соңынан он бес жылдай ерді. Соның бұйрығы бойынша Үндістаннан, Ираннан, Бұхара мен Ауғанстаннан Россияға баратын сауда керуендерінің жолын кесіп тастады. Даладағы барша соқпақ осылардың қолында болды. Патша әскері бұларды ұстай алмай-ақ қойды. Қаратайдың сөзіне сеніп, олар жалаң қылыш, жақ садақпен зеңбірекке қарсы шапты. Ақырында хан тағына жете алмаған Қаратай бұларды жендеттердің талауына тастап кетті.

— Қаргадан қыран шықпас, сұлтанның жауың ықпас, деген. Қайбала алдымен қолынан не келетінін көрсетсін, содан кейін соңынан ерер-ермесімізді біз де шешерміз, — десті олар.

Беріш ауылдары да асықпады. Олар кедей жүрттың жогын жоқтап, кедей елдің сөзін сөйлеймін деп, хан бұғалығын да киген, ақ патшаның абақтысын да көрген, ең сабырлы, ең салауатты старшын — Исатайдың сөзін тосты. Бірақ Исатай үндемеді.

Жәңгірдің қолынан сытылып шыққаннан кейін Махамбет соған барайын деп еді, бірақ таба алмады, Исатай өз ауылын құм ішіне көшіріп әкетіпті. Ханмен үш дүркін жүз шайысып алғаннан кейінгі сақтығы болса керек.

Махамбет қиын сәтте қол ұшын берген жігіттермен қоштасты. Шөмекейдің шалдары да өз жөніне кетті. Ақынның жанында Жантас бастаған он шақты жігіт қалды.

Олар Махамбеттің туған ауылына тартты. Қонақтарды ақынның аға-інілері құшақ жая қарсы алды. Мақпалдың жанында қуаныш оты жарқырады. Бірақ қашқынды ұстап әкелсін деп арттарынан жасақ жіберіпті деген суық хабар дегбірлерін кетірді. Бірге туған бауырлар аттарын жаратып, қылыш-найзаларын қайрап, сауыт-сайман, бітелі мылтықтарын әзірледі. Махамбеттің өзі болса, қара басынан гөрі туған-

туысқандарының қамын көбірек ойлап, ақсақалдардан ауылды құмның алыс түкпіріне жасырын алып кетуді өтінді.

Тасқараңғы бір түнде ақынға Қайыпғали сұлтанның шабарманы келді.

— Дұғай сәлем бауырға,— деп бастапты хатын Қайыпғали.— Сенің Жәңгір ханға айтқан сөзің Кіші жүздің барша ауылының аузында жүр. Менің де ата жауым, менің де семсер сілтерім — сол Жәңгір. Қасымдағы сұлтандар мен билер де осыны айтады. Менің шатырымды — өз шатырыңдай, менің сарбаздарымды—өз сарбаздарыңдай көр. Жеңістік бермес ақын, жүрек жұтқан батыр екенің рас болса, әкел қолыңды, Беріш азаматы, аяман сенен көмегімді... Жәңгір өзінің көк төбеті Баймағамбет сұлтанға сені ұстап, шынжырлап әкел деп бұйырыпты. Баймағамбеттің жасағы ізіңе түсті. Менен басқа панаң жоқ...

Махамбет жауап жазбады. Жігіттерін жиып, Баймағамбеттің алдынан шықты да, бір бүйірінен айналып өтіп, таң шапағымен бірге сұлтанның қосына лап қойды. Сарбаздар күзетшілердің быт-шытын шығарып, төлеңгіттердің қару-жарағын тартып алды да, сұлтанның шатырын төңкеріп тастады.

Баймағамбет сұлтан ақынның алдында іш киімімен ғана тұр, тұла бойы қорқыныштан қалш-қалш етеді. Махамбет оның қолындағы қылышын, астындағы тұлпарын тартып алды да, жасақты түгел жаяу тастап, аттарын айдап кетті.

Баймағамбетке көмекке Қарауылқожа сұлтанның жасағы аттанды. Бірақ Махамбет қолға түспеді...

Ол ауыл-ауылға кісі шаптырып, бұдан былай кез келген сұлтанды шабамын да, мал-мүлкін кедей жатақтарға бөліп беремін, деп хабар таратты. Сұлтан адамдарының кісі өлтірген, ел тонаған бір де бір қылмысы жазасыз қалмайды деді.

Ел билеуші сұлтандар да, Жәңгір хан, әсіресе Орынбор өлкесінің әскери губернаторы генерал Эссен де Махамбеттің шапқыншылығынан гөрі қара халықтың ой-санасын оятатын бүлікшіл жырынан қаттырақ қорқып, ақынды тып-тыныш қана шусыз құртуға асықты.

Оның үстіне олар Махамбеттің Қайыпғали сұлтанға қосылып кетуінен сескенді, өйтсе бүлікшілердің күш алып кетуі сөзсіз ғой. Сондықтан да ру-рудың бірігуіне жол бермей, қайта біріне-бірін айдап сап, қантөгіс қырғынға, барымтаға, құн алуға апарып соқтыратын араздық-алауыздықты өршіте түсу керек болды...

Махамбеттің жасағына сатылған Шекті жансыздары жұмсалып, Шекті ауылдарына жалдамалы беріштер жіберілді... Сонымен бірге генерал Эссен казактардың полковнигі Дон-

сковтың барлаушылары арқылы Жәңгірге сездірмей Қайып-ғалимен келіссөз жүргізіп жатты. Егер сұлтан өз төдірегіне ауылдарды тез топтастырып, Орал өзенінен өтіп кетуге ұмтылатын болса, деп хабарлады полковник бүлікшілердің басшысына, онда бұл, полковник Донсков, азғантай пара алып, оларды кордоннан Кіші жүздің жеріне өткізіп жіберер еді...

Бәрінен бұрын шектілердің көсемі, кәрі батыр Дастан қолға түсті. Жас кезінде ол мың жігіттен құралған жасағымен жауға бүйідей тиіп, Россиямен сауда жасайтын Бұхар саудагерлеріне шектілердің жерінен өткені үшін алым төлететін.

Күзеті күшейтілген Дастанды Жайық қамалына жөнелтіп, Шыңғали сұлтанның қарамағына бес жүз казак жіберілді. Сол күні ауылдан-ауылға Дастанды ұстауға беріштер көмектесіпті, ал генерал Эссен жіберген солдаттар оны хан жендеттерінің қолынан босатып алып, батырдың бұрынғы істерін тергеу үшін түрмеге айдапты, деген сыбыс таратылды.

... Махамбетті де түн ішінде, жақын маңайда қуғын жоқтығына сеніп, жігіттерін уақытша үйді-үйіне жіберіп, өзі жатақтардың кішкентай кедей ауылында тынығып жатқан жерінде келіп басты. Баймағамбеттің жасауылдары оны созған қолын қылышына жеткізбей байлап алды. Киіз үйдің сыртындағы шөмеlege шығып ұйықтап жатқан Жантас Мақпалдың айғайынан оянып кетті. Бірақ ол Махамбетті босата алмады, Мақпал мен кішкентай Мұсаны алып кері шегінуге мәжбүр болды.

Махамбетті Калмыково абақтысына алып кетті де, ел ішіне оны шектілер мен адайлар ұстап беріпті деген хабар таратылды.

Жәңгір хан әбден риза. Төлеңгіттерінің ішіп-жемі мен линия қамалдарындағы атамандарға сый беру үшін төленетін алым-салықты өсіре түсті. Хан Жәңгір мен генерал Эссен қолдарын ысқылап қуанып жүр. Өйтпегендеші, бұлардан бұрынғы әкімдер бүлікшіл Қаратай сұлтанды бақандай он бес жылға жуық тайраңдатып қойып, ақырында тарту-таралғы беріп, оның да кейбір талаптарын орындауға мәжбүр болса, бұлар Ішкі ордадағы барша былықты осы күзде-ақ тезге салмақшы. Енді тек беріштер мен шектілердің бір-бірін алқымнан алып, Қайбала сұлтанның артынан ерген бүлікшіл ауылдарды Жайыққа қарай бастауын күту керек.

Алайда хан да қателесті, генерал да қателесті. Беріш руы шектілерді шаппады. Оларды қайтпас-қайсар Исатай старшын ұстап қалған еді. Ал кәрі батыр Дастан өзін сатқан беріштер емес екенін ебін тауып еліне жеткізіпті. Оның үстіне Шектінің атақты батырлары Көтібар мен Арыстан, Адай батыры Сү-

йінкара бір ауыздан Жәңгір ханды елін сағқан опасыз деп жариялап, оны хан санаудан бас тартты. Енді хан қайткен күнде де шектілердің Қайбала жасағымен тізе қосуына жол бермеуге тиіс болды. Сөйтіп генерал Эссеннің полктары көтеріліс шығарған Шекті ауылдарына лал қойды.

Қымысқа қарсы зеңбірек, көк найзаға — көп мылтық... Эссеннің солдаттары мен казактары мың-мың сан, ал жігіттер азшылық, тіпті саусақпен санардай. Олар тіпті бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаратындай баба туының астына жиналып та үлгірмеді. Талайды көрген танымал батырлар Кәтібар мен Арыстан көп бұлталақтап, іздерін әбден шатыстырып барып, аман қалған арыстарды құм ішіне, қамыс арасына апарып жасырды. Ал Кәтібардың баласы Есет пен аты аңызға айналған Сырым батырдың ұлы Ибраһім бастаған жаужүрек жігіттер бастарын өлімге байлап, өкшелей қутан өлшеусіз жаумен арыстандай алысты. Олар шағын-шағын топтарға бөлініп ап, Эссеннің әскерлеріне біресе ана жерден, біресе мына жерден атойлап тиіп, жұлма-жұлмасын шығара, ашына түйгіштеп өтеді де, жан-жаққа бытырай жайылып жоқ бол кетеді. Табан астында жерден шыққан жебірейілдей болып басқа жігіттер шыға келеді де, естерін жиып үлгірмеген солдаттарға тағы да құйындай тиеді. Естері шыққан төлеңгіттер мылтықтарын көздеп те үлгіре алмайды. Сарбаздар олардың қаруларын ат үстінен тартып әкетіп жатыр...

Сұлтандардың қосылып шапқан жасақтары андыздаған шағын топтарды екі дүркін қаусырып алып, құртып жібермек боп ұмтылып еді, бірақ екі ретінде де көтерілісшілер оларды қаша ұрыс сап, байқатпай еліктіріп апарып, біресе саз батпаққа, біресе қалың құмға тығып кетті, енді бірде өзеннің жарлауыт жағасына қарай тықсырып, қатты састырды.

Көмек сұраған сұлтандар шабармандарын ханға шаптырса, хан—генерал Эсенге шаптырумен болды. Долданған дұшпан бар көрін ауылдарға текті. Әрбір өлген төлеңгіт немесе солдат үшін ондаған бейкүнә жанды атып-асып, каторгаға айдады. Абыройлары төгілген Шекті қыздары намысқа шыдамай өздеріне-өздері қол жұмсады. Тұтқынға түскендердің ішінен мықтылардың мықтысы ғана көк шыбықпен соғылған бес жүз дүреден тірі қалды. Олардың өзіне де кісен салып, Сібірге айдады....

Калмыковоның абақтысында отырған Махамбет мынадай хабар естіді: өзеннің шығыс жақ бетіндегі Орта жүздің жеріне өтпек боп Жайықтың жағасына жиналған қалың көшті атаман Донсков зеңбірек оғының астына алған. Өзен арнасы

өлікке толған. Ал шығыс жағалаудағы бақытты өмірге шақырған Қайбала әрең қашып құтылыпты...

Сырым мен Көтібардың жас батыр ұлдарының ерлік істері жайлы хабарды да Махамбет осы абақтыда отырып естіді.

Көтерілісшілердің жасағы күн санап көбейе берді. Кәрі де, жас та қай ру, қай атаның баласы екеніне қарамастан қосылып жатыр. Генерал Эссеннің полктары, Баймағамбет, Қарауылқожа, Шыңғали сияқты аға сұлтандардың, Жәңгір ханның төлеңгіттері кері шегініп, қамал-қамалға қашып тығылуға мәжбүр болды.

Ішкі ордa мен Кіші жүздің барлық ауылдары жас батырлардың соңынан бір кісідей боп еретін күн туған тәрізді еді. Бірақ күзгі жаңбыр басталып, арты қарға айналды да, ұзамай аяз ұрып, даланы жұт жәйлады. Ал көктем туа ауылдарда оба бұрқ ете түсті...

Оба Калмыковоға да жетті. Казактарда ес жоқ. Бір күні тал түсте солдаттар мен жандармдар төбелесіп қалды да, Жантас бастаған жүз шамалы жігіт соны пайдаланып, қамалға лап қойды. Жарым-жартысы оққа ұшқанымен жігіттер Махамбетті босатып әкетті.

Махамбет көктем мен жазды Мақпалмен бірге туған өлкесінде өткізді. Ақынның жаңа өлеңдері ауыздан-ауызға таралып, ел ішін шарлады:

Ханның ісі қатайды,
Азамат ерлен бақ тайды.
Қанды көбе киініп,
Бір аллаға сыйнып,
Ұрандап жауға тигенде,
Кім жеңері талай-ды,
Жоластарым, мұңайма!

Ол халықты ынтымаққа, бірлікке шақырды, бірақ аштықтан азып-тозған ауылдар байлардың тіліне еріп, тар қонысқа таласумен болды. Шекті. Шөмекей және Жағалбайлы рулары арасында шатақ бұрқ ете түсті. Үш рудың үшеуі де шөбі шүйгін өрістерінен айырылды: Жәңгір хан бұл жайылымдарды жомарттық жасап, патша офицерлері мен казактарға үлестіріп берді.

Бір шайқастың үстінде шектілер мен жағалбайлылардың арасына түсіп, татуластырам деп жүріп, атақты Көтібар батыр қазаға ұшырады. Кеудесінде кіреуекесі, қолында қалқаны мен шоқпары да жоқ екен. Үйінен жейдешен жүгіріп шыққан батыр атына жайдақ міне салып, бірін-бірі өлтіріп жатқан ағайынды екі елдің шатасқан жігіттерін ажыратамын деп, шай-

қастың қалың ортасына қойып кетіпті. Қаңғыған жебе жүректен тиіп...

Жәңгір хан қулыққа басты. Ол ақынды беріштердің басшысы етіп тағайындайтынын айтып сәлем жіберіп. Махамбетті өзіне Дархан қағаз алуға шақыртты. Бірақ Махамбет ханның сасық қулығын әшкерелеп, шабарманын мазақтап қуып жіберді. Хан ордасынан келген алым-салық жинаушыларды қамшының астына алды. Осыдан кейін Жәңгір Махамбетті өле-өлгенше бітіспес қас дұшпаным деп жариялады.

Ішкі орданың Жайықтан Еділге дейінгі кең жазирасын бір сұмдықтан соң бір сұмдық жайлай бастады. Жәңгір ханның жендеттері мен генерал Эссениің жансыздарынан жасырынып жүріп, Махамбет тағы бір қысты туған өлкесінде өткізді. Енді қала беруге болмады: өз басына, туған-туысқандары мен достарына төнген қауіп-қатер күшейе түсті.

Туған ауылынан ол жасырын кетті. Мақпал ғана куәсі болды. Есейіп, сабырлы, салауатты әйел санатына қосылған Мақпал ерінің басына қиыншылық түскенде қолына қылыш алып, үстіне сауыт киіп, бұрымын дулығаның астына жасыратын да, хас сарбаздай қасына еріп, жорыққа бірге аттанатын.

Таңғы тұманды жамылған Махамбет пен Жантас Жайықтың арғы бетіне аттарымен жүзіп шықты да, қақ бөлінген Кіші жүздің шекарасын кесіп өтті. Бірақ олар бұнда да тыныштық таппады. Тегі, қазақ жерінің тыныш жатқан кезі болды ма екен тарихта?

Ру тартысы, жер жанжалы, мал мен жесір дауы, барымта-қарымта, қатар қонған екі ауылдың кикілжіңі, қатар жағқан екі елдің қырқысы сияқты қырық рудың қырық пышақ пәле-жаласы бұл өңірді ерте заманнан бері емін-еркін жайлап келеді ғой. Жерлеріне Иран шаһының немесе Жоңғар жаугершілерінің жер қайысқан жасағы жортуыл жасағанда ғана бастары бірігеді бұлардың. Сонда қазақ алмаған жау болмады. Олар Атыраудан Алтайға дейінгі ұлан-ғайыр зор елін алты ғасыр бойына жауға бермей, не дүлейдің алдында да тізе бүкпей ұстады. Қазақтарды өз хандарының даңққұмарлығы мен алты бақан, ала ауыздығы құртты. Бұл халықты тек айла-шарғымен ғана, бірін-біріне айдап салып, хандары мен сұлтандарын сатып алу арқылы ғана жеңуге болатын еді.

Бірде құман, бірде татар, бірде половцы, бірде қырғыз-қайсақ атанған дала перзенттері айла-қулығыңды, саясат-сұмдығыңды біле бермейтін. Шайқас үстінде жаужүрек, қайтпас-қайсар қаһарман болғанымен тыныштық кезінде аңқылдаған ақкөңіл, нланғыш ұяң келуші еді.

Кіші жүз бен Орта жүздің жерін, Сарыарқаның төсекейі

мен Арал жағасын, Түркістаннан Әулие-атаға дейінгі аралықты қаптаған жасауылдар, жергілікті сұлтандардың төлеңгіттері мен ақ патшаның жазалаушы жасақтары шарқ ұрып, кезіп жүр. Бәрінің де із кесіп, аңдыған-баққаны — бүлікшілер, «түз қарақшылары» және де Тентек төренің басшылығымен Қоқан бектерін талқандап жеңіп, содан соң шағын топтарға бөлшектеніп ап, байлар мен патша жандармдарына қарсы қылыш көтерген он екі мың жігіттің әлі тірі жүрген бірен-саран қалдықтары. Жоқ, қазақ жерінен тыныш түкпір табылмайтын бұл таңда!

Махамбеттің соңына түсуді Жайықтан алысқа, Орта жүздің жеріне кетсе де тоқтатпады. Кіші жүздегі сияқты мұнда да өз хандары бар. Мұнда да бір руды бір руға, бір көшті бір көшке өз сұлтандары айдап салады. Егер ру бірлігі, ел ынтымағы аман кезде Орта жүз Хиуа мен Қоқанға өз дегенін істетсе, енді өз басына Хиуаның қаһарлы қылышы төнген шақ. Бәлкі, сондықтан да болар, ұзақ уақыт арып-ашып Арал бойын аралағаннан кейін Махамбет сенделіп Бұхараға барды, одан Самарқанға өтті, содан соң ауыр сапарды артқа тастап, ақырында мынау қарғыс атқан Хиуаға келді. Мұнда ол өзіне талай-талай сенімді дос тапты, ал дұшпандарының саны құдіретіне қулығы сай алпауыт-зымияндардың есебінен еселеп көбейе түсті.

Бұл бір жер бетін түгелдей қара күш жайлай бастаған шақ еді. Жер үстінде жаманшылықтың жалаң қылышы жалақтап тұрған...

Асылы, бұл Махамбеттің ойы емес, Хиуа ақыны әрі мұрап Мүнис айтқан сөз. Онымен Махамбет Нұрбалға кездесерден бұрын танысқан. Аллақұл бұны сарайда өтетін ақындар мәслихатына алғаш рет шақыртқан күні Мүнисті хан бақшасынан көрген болатын. Сарай күзетшілері өзін қаумалап алып кетіп, іште хан Қайыпғали сұлтанмен сөйлесіп жатқан кезде де көрген.

Махамбеттің Хиуаға келерінен екі жыл бұрын Мүнис падишаһының сарай ақыны еді. Ал осыдан бір жыл бұрын ақындар айтысы кезінде ол Бұхараның күллі ақынын жеңіп кетіп, ерекше көзге түсті. Даңқы жер жара түскен Хиуаның алдияры:

— Айтқаныңды орындаймын, ақыным! Айт, өтінішіңді! — деді.

— Ата-бабам мұрап болып өтіп еді, ұлы падишаһ, өзім де сол мұрап боп қалғым келеді...

— Ендеше сен бүгіннен бастап Хиуаның бас мұрабы әм күллі Хорезмнің жыршысысың! — деді хан. Сол күннен бері

Хиуаның ақындары мен ғұлама ғалымдары падишаһының бағына ғана емес, Мүнистің үйіне де жиналатын болды. Оған Махамбет те жиі барып тұратын.

Міне, бүгін де өткені жайлы ұзақ ойдан кейін, Амудария жағасынан қайтып келе жатып, Мүниске кіре шығуды жөн көрді Махамбет...

* * *

Махамбет қызба болатын, жұртпен сөзге келмей жатып-ақ айтысып қала беретін. Осындай тік мінезі достарының жанына батып, тек жалғыз өзі оңаша қалғанда ғана естіген-білгенін салмақтай алатын. Ой соңынан есіне өткендегі бастан кешкен жайлар оралып, соған қоса тұла бойын туған елге деген сағыныш сезімі билейтін. Іреніш-өкпе, өткенге өкініш, ыза мен сағыныш тоғысып кеп, жыр боп ағатын.

Ал бүгін жыр туар емес — бүгін жанын жегідей жеген сары уайым мен сыздаған сағыныш қана бар. Таңертең ханға жолыққан соң, одан базардағы оқиғадан кейін де сырт қарағандағы өр кеуде, илікпес кейпінен өзгермеп еді, енді бар дүниеге селқос қарап, әбден қажыған-талған сыңай байқатады. Оның бір күннің ішінде соншалық жүдеп кеткенінен шошынған Балабек:

— Басың ауырмай ма? — деп сұрады қала дарбазасына жақындағанда. — Ыстыққа үйренбегендікі ғой...

Алда, шаңға көміліп, бір табын сиыр кетіп барады. Отын артқан арба тарсылы естіледі, бірлі-жарым жолаушы көрінеді.

— Ат арыса ауыстырып мінеміз, ал өзіміз өлгеннен кейін бір-ақ тынығармыз, — деді Махамбет көңілсіз үнмен. — Дарияға бекер барған екенбіз. Бү жақтың өзені де Жайық сияқты емес, Еділге де ұқсамайды. Арабтар бостан-бос Жейкүн атамаған-ау. Суы лай, ағысы жыландай зұлым, сайқал. Палуанға бару керек...

Палуан деп тұрғаны Хиуаның қасиетті иесі Махмұд-палуанның мазары. Қатты бір қамыққан кезде немесе шер тарқатып, сабасына түскісі келгенде Махамбет сонда баратын. Қалаға қарағанда шуы аз, тыныш болғандықтан емес. Онда күллі Орта Азияның кедей-кепшігі жиналатын. Жол шаңын қағып, құдық басында дәрет алғаннан кейін жұрт қойындарынан таза шалмаларын шығарып, аяқ киімдерін мазар керегесінен анадайда қалдыратын да, дірілдеп-қалтырап табалдырықтан аттайтын.

Қайыр-садақа тастайтын ыдысқа тиын-тебендерін тастап тұрып, жұрт Махмұд әулиенің басында құдайға ақырын ғана

тілек айтып, құлшылық етеді. Жақында ғана тұрғызылғанымен киелі жер атанып үлгірген мазардың әдемі өрнек-нақышына, мәрмәрдан қашалған торкөз керегелеріне, құпия жазулары мен көз жауын алатын көгілдір бояуына аңырая қарасады.

Күнәмді кеш деп алласына жалбарыну үшін, жан жарасы мен тән азабына тигізер бір шипасы бола ма деп, жолшыбай тоналып, кездейсоқ қатерге ұшырап қалатындарына қарамастан, алыстағы ауылдар мен жақындағы қыстақтардан зиарат еткен сан халық осында ағылады да жатады. Орта Азияда енді киелі үш орын бар: біреуі — қазақ жерінде, Түркістандағы Ахмет ақынның мазары, екіншісі — Самарқанда, Шаһ-и-зиндағы қасиетті құдық, ал үшіншісі — мынау Хиуадағы имамдар Әли пайғамбардың өз баласы деп атайтын Махмұдтың мазары. Шынында ол тері илеушінің баласы еді, Хиуаның ескі қақпасының түбінде 1247 жылы дүниеге келген болатын.

Қажыға келгендер мазар алдында жатқан үлкен тастың шұңқыр-шұңқырына таңғажайып таңырқай қарайды, өйткені олар бұны Махмұд әулиенің саусақтарының ізі деп ойлайды. Әулиелігін былай қойғанда күші қандай еді жарықтықтың деседі. Тасты балшықтай илейді екен. Ал бәрінен де жұрт мазардың түрлі-түсті жалтырауық қыштан өрген күмбезіндегі, жасыл тастан қашаған құлпытасындағы және мәрмәр керегесіндегі неше түрлі ою-өрнек пен сыр-бояуларға, жазу-сызуларға тамсана үңіледі. Дінбасылары, Түркістандағы құл-ақынның басына екі түнеу немесе Шаһ-и-зиндағы қасиетті құдыққа үш рет құлшылық ету Меккеге қажы болып барып қайтқанмен барабар деп қанша үгіттесе де, ел осы жаңа әулиеге көбірек келетін боп барады. Мазардағы жазулар басқа киелі орындардағы сияқты құранның суресінен емес, Махмұдтың парсы тіліндегі өз өлеңдерінен алынған сөздер екенін зиаратшы халық біле бермейді.

Өлең мәнін ұғатындар азшылық, бірақ олардың ешқайсысы да өз білгенін дауыстап сыртқа шығармайды. Өйткені Махмұд ақын алдиярлардың ақымақтығы мен жебірлігін мазақтайды, құдайға тіл тигізіп, оның жердегі уәзірлерін күлкі қылады:

Барғанша қажы әп-жылан еді қожекең,
Айдаһар бопты орала салып сапардан,

деп тәржіме етті Мүнис бір өлеңді Махамбетке.

Ақымақтың сөзін тыңдап, отырғанша былжырап,
Теңіз кешіп, жұлдыз сана одан-дағы қалжырап...

— Күмбездегі жазудың мағнасы осындай екен. Махамбет содан бері Махмұдтың өзіне де, сөзіне де қызығатын болды.

— Ол жендеттерді күлкісімен жер қылушы еді,— дейтін Мүнис.— Көзі тірісінде оны Гиратта да, Хиуада да талай рет кісендеді ғой. Шаһ жендеттерінен қашып жүрсе де, Хиуада оны жыға алатын жан жоқ еді. Үндістанда ең кушті адам атанса, Гиратта ақындығымен даңқы шықты. Өзі көз жұмғалы бері өткен ғасырлар оны әулие атандырды. Шаһид-мазарды* салдырған да сол. Хиуаның іргесіндегі жапан далада тұрған мазарды көрдің ғой. Елі үшін өлген ерлер сонда қойылған. Халқының сүйген ұлы еді-ау, сабаз! Мұхаммет Рахым пәдишаһ бекерден-бекер оның әруағына сыйынбаса керек. «Әулие» ақынға арнаған мазарды соның бұйрығы бойынша тұрғыза бастап еді. Алақұлдың түсында әрең бітірді де. Қайыршылар да, зияратшылар да, қожа-молдалар да — бәрі де риза. Мұсылман байғұсқа құлшылық қылар жер керек, ал имамдар мен қожаларға алым төлер ел керек. Аңдау елге — арамза молда деген осы да.

Махамбет пен Мүнис мазар артындағы ауланың түкпірінде бітісе өскен биік шынарлардың көлеңкесінде жиі-жиі жолығып тұратын.

Шынардың дәл түбінде көк жақұттай жарқыраған салқын сулы қауыз** бар. Алаға да су шашқан, мұнтаздай таза. Мазардың қалың қабырғалары мен биік дуал көше шуын мұнда өткізбейді. Отағасы Махамбетті іліп қарсы алатын да, қауыздың жанындағы айбанға апарып, астына көпшік төсеп отырғызатын. Тас төбеден жүзім шоқтары салбырап тұрады. Тыптыныш, салқын жерде мәслихаттары жарасып, әңгіме туындай береді...

Мүнистің келуін тосқан Махамбетке үй иесі әр кез иісі аңқыған хорезм қауынын әкеп тіліп, алдына шербет пен шарап қоятын. Мүнис-мұраптың Хорезм жері жайлы әңгімесін, Мүнис-ақынның Хафиз бен Атаи жырлары туралы толғауын, Мүнис-тарихшының Түркістандағы қазақтардың мазаратында қаншама батыр мен философ жатқандығы туралы хикаясын Махамбет осы жерде естіген. Адай жігіттерінің Хиуа хандарымен ұзақ соғысы жөніндегі аңыз-әңгімелерді де ол Мүнистен білген...

* Шаһид-мазар — шәһит кеткендер мазары.

** Қауыз — шағын бассейні.

Мүнис пен Махамбет ұзақ сұхбаттасатын. Бұл жерге Аллақұлдың алаяқтары келмейді, кедергі болар жан жоқ...

— Шапаныңды шаң басып, атыңның іші қабысып кетіпті. Шапқылағасыңдар-ау тегі. Тыныштық па, әйтеуір? — деп жылы шыраймен қарсы алды Мүнис Махамбет пен Балабекті.

— Дария жағасынан келеміз, — деді Махамбет.

— Оу, әлгі тұтқын қыздарың қайда?..

Махамбет түсініксіз, Мүниске таңдана қарады.

— Хан бағындағышы — ауған қызын айтам. Таңертең екеуіңді алдиярдың сарайынан шығарып салған едім ғой, — деп күлді Мүнис. Сонда ғана Махамбеттің есіне Нұрбал түсті.

— Түу, күн қандай ұзақ еді. Таусылмай қойды ғой, тегі!..

— Иә, бұл күн саған жеңіл болмады, досым. Қой, сары уайымға салынып, босқа нали бермелік. Жүріңдер, жыр бұлағына баралық, — деді Мүнис достары сусындаған соң.

...Балабек аттарды Төкеге алып кетті. Махамбет пен Мүнис бишілер тұратын мәхәллаға бет алды.

— Жаңылмасам, қазақта: «Жебең жетпесе, семсеріңді сілтеме» деген мақал болса керек, — деді Мүнис тырс еткен тірі жан жоқ тар көшеге шыққан соң, шалмасының ұшын арқасына тастап. Кештің қызыл арайы қайтып, аспанда суық ызғарлы жұлдыздар жылтырай бастапты. Күз келіп қалғаны ғой.

Көшеде арба сықырлады. Арбакеш жігіт апарып тастамақ болып, бұларға бұрылмақшы еді. Мүнис керегі жоқ дегендей ишарат жасады.

— Айта бер, Мүнис. Сөзіңді аяқтамадың ғой, — деді Махамбет.

— Еншалла, жебеге де, қылышка да зәру болар күнің әлі алда. Сондықтан өзіңді ашуға жеңдіре бермей, сабыр сақта, қару сайла.

— Ашу ақылға әмсе бағына бермейді, — деді Махамбет, Мүнистің құл сататын базардағы әлгі бір жөнсіз қақтығысты меңзеп тұрғанын енді ғана түсініп.

— Сонда да ашудан ақыл артық...

— Бірақ шынайы сезім адамға бағынышты емес, ал көнбістікке құлдар ғана үйренген! — деді Махамбет.

— Біздің бәріміз де кұлмыз, — деп басын қамыға шайқады Мүнис. — Бәріміздің де өміріміз — азап. Ананың ғана бағы бар! — Мүнис сонадайда үстіндегі сылдырмақтарын сыл-

дыратып, әлде бір аятты әндете, арқасын дуалға үйкелеп тұрған қаңғыбас дәруішті нұсқады. Сол тұрған жерінде өрім-өрімі шыққан ескі-құсқы бірдеңелерді жайып, жатуға дайындалған сыңайы бар.

— Біз екеуміз жыр бұлағына, шарап ішіп, би көруге кетіп барамыз, ал мына байғұс сол шаңға аунаған күйі қалады,— деді Махамбет.

— Сонда да ол бізден гөрі бақытты. Құдайдың құдіретіне кәміл сенеді. Көңілі көншір тыныштықты кезбеліктен тапқан. Қара басы, қайда барам, не істейім десе де, ерік өзінде. Ал сенші? Сен өз бостандығыңа сенесің бе? Әйтпесе халқыңа бостандық әлере аламысың?.. Бұ жалғаннан Рудаки де, Һайям да, Фирдоуси де өткен, бірақ олардың ешқайсысы да қолға қылыш ұстамаған... Қылыштың аты қылыш қой. Бір қолда бір-ақ қылыш болады. Ал алдиярлар қаншама? Олар мың-мың сан ғой, досым...

— Салыстырам деп мені тым асыра мақтап жібердің. Мүнис! Мен Рудаки де, Фирдоуси де емеспін, қырдың кәдуелгі кінаратсыз қарағашымын. Қарағаш қырдан кетпейді. Суы жоқ шөлмен, аяусыз күнмен тайталасып өсе береді. Сондықтан да ол су жағасын жайлайтын ақтеректей нәзік болмайды. Өмірім менің шайқаста өтеді, өлімімді де аттан түспей, ер үстінде жүріп қарсы алармын. Сондықтан сөзіңді босқа шығындамай-ақ қой...

— Иә, мен Хиуаны, оның бау-бақшаларын суға қандыруды аңсаған мұрап болсам, сен басқаны армандаған ақыңсың. Сенің жырың да раушан гүлінің жұпар иісінен ада. Өлеңіңнен қақтығысқан қылыштың шыңылы, көп тұяқтың дүсірі естіледі, жусан иісі еседі. Ондай өлең-жыр Шығысқа жат...

— Шығыс үлкен ғой, Мүнис. Ал раушан падишаһылардың сарайында ғана гүлдейді. Оны құлдар өсірсе де, қызығын басқалар көреді. Күллі бала, құлдар мен батырлардың барша жолы жусан иісіне бөленген. Сайрам үшін, Отырар мен Сығанақ үшін болған шайқастан кейін жекіліс тапқан наймандар мен қыпшақтар* селдіреп қалған. Шыңғыс хан түмендерінің сапына қосылып, бөтен ел, бөтен жұртқа аттанғанда ер-тоқымдарының оқпанына раушан емес, жусан тығып жол тарт-

* Отырар, Сығанақ және басқа қалалар құлағаннан кейін Батысқа қарай сапар шеккен Шыңғыс ханның әскері негізінен осы күнгі қазақтардың арғы атасы — наймандардан, қыпшақтардан, торғауыттардан, жалайырлардан, төленгіттерден құралған. Шығыста барлық еуропалықтарды «франктар» деп атаған сияқты, оларды кезінде «половцы», «татарлар» деп атаған.

қан. Онысы — жат жерде туған даланың жұпар иісін ұмытпайық дегендері ғой.

— Жә, айтысты доғаралық,— деп Мүнис оның сөзін бөлді. Өкініші мол болса, өткенді еске алып керегі не. Дауды да қоялық, сенімсіздікті де қоялық! Келіп қалдық..

Олар биші қыздар тұратын көшеге шыққан еді. Әр үйдің табалдырығына шам қойылған. Сауда қатары тәрізді бәрі де ашық. Күндіз бұнда шынында да саудагерлер отырады. Қазірдің өзінде де кейбіреулерінде буы бұрқырап палау басылып жатыр, төселген ши үсті Хиуаның тәтті-дәмді тағамдарына сықап тұр.

Көше бойындағы үйлердің есіктері ашық. Іштерінен үлде мен бүлдеге оранып, жастық шынтақтаған немесе аяқтарын астына жасырып, шоқайып отырған биші қыздар көрінеді. Бұрыш-бұрышта қонақ күтіп қалғыған әнші-күйшілер.

Үйлері қос қабат екен. Одан да, бұдан да, астынан да, үстінен де ән естіледі. Әредікте көше бойымен түнгі күзет өтеді, кей жерлерде қожаларының атын баққан малайлар көрінеді...

Қап-қараңғы, айналма, тар баспалдақпен Мүнис Махамбетті екінші қабаттағы недәуір кең бөлмеге ертіп шықты.

Қабырға бойлай жұмарланған жастық қойылыпты, кілем жабылған еңсіз тақта тұр. Бұларды жұқа жібек дамбал киген сұлу қарсы алды. Жанары жарқыраған, ботаның көзіндей балбұл жанады.

— Мүнис, келдің бе әйтеуір,— деп бадам гүліндей ерніп сәндене созып, жымиып қойды, бірақ отырған орнынан тұрмады.

— Саған досымды ертіп келдім, Гүлжан,— деді Мүнис.

— Отырыңдар, жігіттер. Гүлжан, сен шарап құй! — деп бұйырды үй иесі — сары қарын бәйбіше.

— Ассалаумағалейкүм, Хиуаның құрметті саудагерлері! — деп сәлем берді Мүнис, көпшіктерге көлбей түсіп, шіреніп жатқан асыл киімді қос еркекке. Бас жақтарында шарап құйылған құмыра тұр, бұрқыратып хука тартып жатыр өздері.

— Әй, мұрап. Сөзін бөліп жібердің. Кел тезірек, отыр, Гүлжанның ертегін тыңдайық! — деді егделеуі.

— Танысыңдар, мына кісі Махамбет деген қазақ ақыны,— деді Мүнис.

Саудагерлер бастарын әрең изеп жауап қайтарды.

— Ақындар жыр құмар жандар ғой, ертегіңді ертеңге дейін қоя тұр, Гүлжанжан! — деді де, жасырақ саудагер қыздың алдына бір уыс күміс тастады.

Даңғыраның дабылды үні дүрілдей жөнелді. Жан-тәнімен беріле ойнаған даңғырашы жігіт екі көзін тарс жұмып алыпты. Дутар мен чанг тыңқылдай бастады. Даңғыра енді саябырлап, саз ырғағына қарай қосыла соғып тұр. Хиуа аспанында сызылған тұнық әуен тамылжыды.

Гүлжан орнынан тұрды. Әдейі жұрт қызықсын деп, алла өз қолымен мүсіндегендей әдемі екен. Табан астында жатқан тиындарды жалаңаяғымен басып кеп, құмыраны алды да, жас шыбықтай иіліп, Мүнис пен Махамбеттің ыдыстарын толтырып қойды. Сонан соң аяғына қоңыраулы сақиналарын салды да, әсем қимылмен бұрымдарын арқасына тастай беріп, дөңгелене жөнелді...

— Уэ-э-һ-һа!— деді жас саудагер шыдай алмай.

Сүйгеніме жолыққанша оңаша
Зуһрадай жанып барам алаулап...

Қыз даусының тазалығы мен ән сазының ғажаптығы Махамбеттің есін алғандай, бәрін де ұмытып отыр.

Қоңыраулардың нәзік шылдыры чанг даусына ұласады, чанг пен дутар үні Гүлжанның әніне қосыла шығады. Мына бөлме сол әннің толқынына көмілген. Махамбет көзін бір нүктеден аудармай, мелшиіп отыр.

Құмартасың құпияға, үңдесің дүниенің сырына,
Білесем дейсің, қансам дейсің қызық-жұмбақ жырына,
Түн ұйқыңды төрт бөлмеші соның үшін, жан досым,
Бастан ғалам санаспапты, алмапты ғой қырына.

Бұны айтқан Мүнис еді.

— Әй, ақылгөй, аузыңды жап! Бұлбұл сайрағанда қарға қарқылдамас болар!— деді кәрі саудагер.

— Рас айтасың, сыйлы кісі, Сондықтан да аузыңды ашпа,— деді Мүнис сабырмен.

— Айтыла түссін өлең-жыр,— деді Гүлжан билеп жүріп...

Әулие деп атапсыңдар Артықтау-ау соларың,
Ағайындар, құдай куә, дұрыс емес оларың,
Болмақ түгіл бөтен жұртқа көріпкел
Біле алмадым өзімнің де қайда барып құларым...

— Сен де рас айтасың, мұрап,— деп қарқылдай күлді жас саудагер.— Бар, жолыңнан қалма. Күшіген қанша күшенсе де қыран бола алмайды, топ сұңқарға тазқара ере алмайды.

— Оу, алла, естимісің?— деп Мүнис басын ұстады.— Хиуаның саудагерлері һайямды жеңді. Бүгін қабірінде бір аунап түсер...

— Жеңсек не, ұлы Омарды емес, сені жеңдік, — деп қояр емес жас саудагер.

— Ал менің айтқаным соның өлеңі ғой...

— Қу тұлкі, — деп саудагер кілемге теңге шашты. — Міне, жеңісіңнің ақысы. Мойындаймын жеңілгенімді.

Түсінікті еді мүләймси қалуы. Мұнысы — бәріміз де жұмған аузымызды ашпалық дегені. Өйткені Һайям мен Хафиздың өлеңдерін білмейтін адам надан деп есептеледі де, Хиуа бишілерінің үйіне бас сұға алмайды.

Бұнда да Персиядағы сияқты қалаған жанның, — мейлі сақал-мұрты әлі тебіндемеген бозбала болсын, — кімнің де келуіне болады. Тек қай-қайсысы болса да бір нәрсені — мұнда ән-жыр патшалық құратынын білуге тиіс. Өзің өлең шығармаған күнде басқаның өлең-жырын білуің парыз. Мұнда әйелдер пәрәнжісіз жүреді, тақпақтар да тараңдық көрмейді. Шығыстың талай-талай ұлы ақындары мен әнші-бишілерінің жолы осындай мәхәлләлардан басталған...

Поэзия мен әйелдер үстемдік құрады бұнда.

... Гүлжан тағы бір биді қалықтатып әкетті. Шарап құйған құмыралар бірінен кейін бірі босап, масайған саудагерлер биші қыздың алақаны тиген сайын бір теңгеден төлеп отыр. Гүлжан үнсіз дөңгеленіп, сызыла билеп жүр...

Махамбет қылышын тастап, шекпенінің омырауын ағытты. Көз алдына біресе өр кеуде, асау мінез, нәпсіқұмар Фати-ма ханым, біресе бұрымын дулығасының астына түйіп ап, саржазықта қатар жортқан Мақпал келеді... Тамылжыған ән мен былқылдаған Гүлжан да есін алғандай:

Ақ сұңқар, аспан гүлін тұтқан сұңқар,
Ұяңды сайға салма — нелер сұм бар!
Не болған, отырсың ғой былқ етпестен
Ысқырып, шақырса да аспанда іңкар?..

Махамбет шыдай алмай, іліп әкетті:

Ғашықпын, ғашықтарға жалын берем шырақтай
Шыққанға қорықпастан жаным берем пырақтай...

Гүлжан да қайта қосыла жөнелді:

Жараланған жан-жүрегім от пен суға малынып,
Құса болдым, өштім-өлдім, бір көруге зарығып,
шырақтай..

Бұлардың айтысына Мүнис енді асығыс араласты:

Көрмей сені өткен күнім түн-түнектен қараңғы,
Біттім жанып, болдым ғаріп, қызғанам деп
қарақты-ай!..

Махамбет байыппен тесіліп, Мүниске көз жіберді. Әдеттегі сабырлылығынан сайтан да қалмапты. Өлеңге өзінің барша сезімін, Гүлжанға деген сүйіспеншілігі мен ынтызарлығын қосып отырған сыңай танытады. Ал қыздың жалтылдаған жатынды жанары ешкімге тоқтар емес, әнге мейлінше елтіп, қызынып алған. Жан-тәнімен беріліп, балқып отыр... Әбден сілесі қатқан саудагер:

— Уа-а-аһ! — деп еңіреп жіберді, қатты риза екенін білдіре, қыздың аяғын құшпақ боп қарманып. Егделеуі қорылдап ұйықтап кеткен болатын, ашулы Мүнис оның бетін жастықпен жаба салды. Үй иесі әйел жерде шашылып жатқан теңгелерді байқатпай теріп ала бастады. Өз өнерлеріне өздері елтіген күйшілер Гүлжанмен бірге аһлап-үһлеп, күрсініп отыр. Мүнис сөніп қалған хуканы сормақ болып аузына тарта берді де, қайта лақтырып жіберді. Темекісі төгіліп қалды.

... Саз толастады. Гүлжан биін аяқтай бере жердегі соңғы теңгелерді теріп алды да, үй иесі әйелге тастады. Өзі бұрынғы орнына барып отырды. Жасаураған, жабырқаулы жанарын ақындарға қамыға қадап, тынып қалды.

Махамбет дереу нығынан шекпенін шешіп, қыздың аяқ астына апарып төседі. Мүнис тырсиган бір дорба теңге тастады алдына. Гүлжан күлімсіреп қойды да, жердегі шекпенді алып, Махамбеттің нығына жапты. Теңге салған дорбаны Мүнистің өзіне қайырып берді.

— Хиуаның саудагерлері қолда ғой...— деп саңқылдай күлді Гүлжан.— Ақындар бізге бауыр болады. Қазнаңды игістерге сақтағын. Мүнис.— қыз енді Махамбетке бұрылды,— ал сіздің шекпеніңіз, жігітім, маған шақ келе қоймас...

Мүнис үндемеді, сосын дорбаны жұлып алды да, терезеден сыртқа атып жіберді. Үй иесі әйел шар ете түсті, күйшілер далаға қарай жүгірді. Баспалдақ үсті опыр-топыр болып, әлдекімнің айқайы естілді. Сонша болмады — музыканттар қайта оралып, соңдарынан миршабтар қуа кірді.

— Алдиярдың атымен! Орындарыңнан қозғалмаңдар! Біз падишаһының қашқын құлдарын іздеп жүрміз...— деп миршабтар бұларды бастан-аяқ қарап өтті де, келесі бөлмеге ауысты. Күйшілер тағы да есікке қарай ұмтылып еді, енді алдарынан Жантас кесе көлденең кеп қалды.

— Тоса-тоса атыңның белі таңды, Махамбет,— деді ол, оспақтап жатпай, тіке кетіп.

— Жүре бер, досым. Мен таң атқанша осында болам,— деді Мүнис.

— Бізді ұмытпаңыз,— деп Гүлжан да қол бұлғады.

— Балабек айтты: қалада торуыл бар дейді. Бір ұрылар-

ды ұстамақ көрінеді,— деп түсіндірді Жантас.— Ал ертең сені Амударияның жағасындағы қамыс ішінде Сүйінқара күтеді...

Жантастың қабағы қату, әлде неге ашулы. Махамбет оның алдында өзін күнәкер сезініп, қысылып қалды.

— Босқа әуре болғансың ғой, Жантас.

— Жігіттерге ойын-сауық емес, қимыл керек, Махамбет!

Ақын үндемеді. Жантастың сөзі жөн-ақ.

... Атын Төкеге тастады да, есікті жұлақи ашты. Ауған қызы, таңертеңгідей басына пәрәнжі жамылған қалпы, шырағдан түбінде отыр екен. Сол бетін ашпаған күйі тамақ әкел берді.

Пәрәнжісін жұлып алып еді, шошығанынан шоршып түсіп, бұрышқа барып тығылды.

— Ағат кеттім білем, айыбың менен, ғафу ет, Нұрбал,— деп шекпенін былай тастады да, аулаға шығып, біраз жүрді. Сосын қайтып келіп, Нұрбалды төргі бөлмеге кіргізді де, өзі ауыз үйде отырып қалды.

Түні бойы кірпік ілген жоқ. Біресе базардағы кәрі ананың жоқтауы есіне түседі, біресе көз алдына Гүлжан мен Нұрбал келеді... Таң қылаң берген кезде ғана көзі ілініп кеткен екен, әлдекінің жұмсақ алақанынан оянып кетті. Көзін ашса, алдында Нұрбал отыр екен. Сан-сапалақ оқиғаға толы, ұшығы жоқтай таусылмай қойған беймаза, ұзақты күннен кейінгі бұл екеуінің бірігіп өткерген алғашқы түні осылай тәмамдалды.

* * *

... Махамбет екі қолын шалқалай жазып жіберіп, түсінде әлденеге күлімсіреп, шалықтаған жас баладай жымынып жатқан Нұрбалға қызыға қарап көп отырды...

Сосын қолын Нұрбалдың басының астынан ептеп суырын алды да, ақырын орнынан тұрып, қыз үстіне шапан жапты. Кенет оған Нұрбалдың оонында Мақпал жатқандай көрініп кетті. Бейне өз қара шаңарағынан шыққан түтіннің иісі мұрнын жарып, атын атап шақырған сүйкімді таныс дауыс құлағына келгендей болды.

— Жігіттерге ойын-сауық емес, қимыл керек!

Жантас осылай деді-ау. Ол есікті қымтай жауып, аулаға шықты. Әлі ерте екен, таңғы салқын дене тітіркендіреді. Ақжал ат Махамбетті көріп оқыранып қойды. Төке әлі тұрмаған:

сияқты, аулада көрінбейді. Махамбет керегеде ілулі тұрған көнекпен құдықтан су алып, атқа апарды.

— Сугаруға әлі ерте, жем жей тұрсын!— деді сыбысын сездірмей шыға келген Төке аяқ астынан.— Жігіттер тұғалы қашан. Бәрі де қаннен-қаперсіз қарын сипап жата беруден жалықса керек, ұйқыдан жарылар болдық, деседі.

Ақын жасырын жолмен көрші үйдегі достарына барды.

...Белуарларына дейін жалаңаштанған жігіттер суық суға жуынып болып, қолдарына қалқан, қылыш алды. Қатарласа тұра қалысып, жаттығуға кірісіп те кетті.

Сырттан қараған кісіге бұл аулада нағыз шайқас басталғандай көрінер еді. Жалаң қылыш ұстаған жігіттердің бірін-бірі аяусыз соғатыны сондай — қалқандары жаңғырығып, алмас жүзді семсерлер жарқ-жүрқ от шашады. Біресе анасы, біресе мынасы «дұшпан» тегеурініне шыдамай, шегіншектеп барып, қайтадан қапысын тауып, алға қарай атылады.

Жігіттердің біреуі қолына ұзын сырғауыл алды. Ұшындағы шеңберге көн теріні керіп тастаған екен. Жігіт қырық адым ұзап барып тоқтады да, сырғауылды жоғары көтеріп, ары-бері көлбеңдете бастады. Садақшылар да мерген екен. Қарауылға көп жебе қадалды.

Содан кейін күрес басталды. Бетпе-бет сап түзеген жігіттер Балабек белгі берісімен алыса кетті.

Біріне-бірі жай оғындай жылдам қимылмен тап-тап беріп, ес жигызбай жер қаптырып жатыр. Кей-кейде қарсыласы алдамшы қимылмен жалт беріп кетіп, ұмтылғанның өзін омақастырады.

Ноян өзгелерден оқшау тұр. Бұтында күміс зермен өрнектеп, құлын терісінен тіккен жарғақ шалбары бар. Махамбет біледі, бұл Жантастың жиын-тойға, жорыққа шығардағы бір киер дүниесі. Жайсаң жігіт бұл киімді Жәңгір ханның Жасқұстағы қамалында өткізілетін салтанатты шерулер мен бәйгеге киіп шығушы еді. Енді міне кеше ғана тұтқыннан босатылған Ноянға басы бүтін берген сияқты. Екеуі достасып үлгерген-ау, тегі, қазір де жұптарын жазбай, қатар тұр.

— Әй, сен негіп тұрсың? Қампайған қарныңа мәзбісің?! Қой оныңды, Ноян шырақ, кел бері. Көрсет маған қолыңнан не келетінін!— деді Балабек көңілді дауыспен.

Жұрт назары жаңа жігітке ауды. Кеше базардан әкелгенде ол арық та әлсіз көрінген еді. Ал енді ұйқысын қандырып, тынығып алғаннан кейін мүлде басқаша көрінеді. Бойы биіктеп, тұлғасы сомданып, бұлшық еттері қатайып кеткен тәрізді.

— Кел енді!— деп Балабек алақанын ысқылай түсті. Екі иығына екі кісі мінгендей, үлкен-ақ.

— Жасы үлкен екен деп сескенбе, қос жауырынын қатар тигіз жерге. Өкпелемейді. Күш атасын танымас деген...

Ноян үн шығармастан, екі қолын арбайта жайып жіберіп, басын тұқыртып ап, Балабекке жақындай берді. Қарсыласына қадала қарап, көзімен ішіп-жеп барады. Ширығып тұрған Балабек оған аяқ астынан атылғанымен шынтағынан ұстай алмай қалды. Жалт беріп сытылып кеткен Ноян ә дегенше ту сыртына шықты да, Балабекті белінен көтеріп алып, ес жиғызбастан лақтырып жіберді.

Абырой болғанда, Балабек жерге жауырынымен түспеді. Жығылған күйінде басып қалмақ боп ұмтылған Нояннан әрең-әрең босанып, орнынан тұрды. Екі көзі қып-қызыл боп шатынап, қабағы қатулана түйіліп қапты. Екі нінінен дем алып, Ноянның әр қимылын бағып тұр. Ал анау болса Балабекке бейне бір аюмен қоян-қолтық алысуға шыққан аңшыдай боп жақындап келеді. Екеуі де жора-жолдастарының қалжыңдаған, дем берген дауыстарын естір емес...

Мынау ойынға Махамбет те қызыға қарап тұр. Біресе анау, біресе мынау жығатын сияқты көрінгенімен шынтуайттап келгенде біріне-бірі алғызар емес. Оларды айнала қоршап алған жігіттер гу-гу етеді:

— Өй, саған не көрінген, Балабек?! Жерге қаратпа бізді!

— Ноян, тайсалма!

Күрестің қызығына түскен жұрт есік алдында күзетте тұрған жігіттің қақпаны ашқанын да, қасында оншақты сарбазы бар, өзі құла қасқа айғырға мінген Қайыпғали сұлтанның аулаға кіргенін де байқаған жоқ.

— Уа, күш молайсын, жігіттер!

Бәрі де сұлтанға бұрылды. Бірақ ешкім үн қатпады.

— Сәлем беруді ұмытқаннан саумысыңдар өздерің? — деді Қайыпғали.

— Ниетің түзік боса, аттан түс, мырза, төрлет, — деді Жантас.

— Байқаймын, кісі сыйлау дегенді мүлде қойғансыңдар-ау... Туған елді көре алмай, әбден торығып, жадап-жүдеген екенсіңдер, түге. Е-е, жат жер жайлы болған ба! Жат елде сұлтан болғанша өз еліңде ұлтан болғаның артық деген ғой.

Қайыпғали ырсылдап атынан түсіп, шылбырын жасауыл жігітке ұстата берді де, Махамбетке қол ұсынды.

— Кеше Аллақұлдың сарайында сөзің нығмыздық сияқты еді ғой, — деді ақын оның сәлемін алып жатып — Сені мұнда сұлтан емес, хан деп атайтын көрінеді. Ханның тағдыр тәлкегіне назаланғаны жарамас.

— Ол әуелі Жайықта қырылған боздақтардың қаны мен жетім-жесірдің тағдыры үшін жауап берсін,— деді Жантас шыдамай.— Қалың елді атаман Донсковтың алдына қойдай айдап апарып, қырғынға ұшыратты да, өзі тайып тұрды. Енді кеп Аллақұлдың табанын жалап жүргені мынау...

— Әй, жігіт, осы сен Жәңгірде жүзбасы болып, қалың елді қан қақсатқаныңды ұмытқанбысың? Жұртымды күтқарып, Сары арқаның кең жазирасына өткізбек болғаным үшін кінәлай алмайсың. Бұ заманда күштің бетін күші қайырмақ. Атаман Донсков бұ жолы қапымды тауып, алдап соғып, жер қаптырып масқаралап кеткенін бетіме салық ете берме, тарта сөйле қыршаңқы тіліңді!— деп Қайыпғали жасы үлкендігін сездіріп, сыздана сөйлеп тұр. Қолындағы күмістеген қамшысының сабымен сақтиян былғарыдан тігілген саптама етігінің қонышындағы шаңды қағып, нығындағы алтынмен зерлеген көгілдір шекпенін түзеп қойды.— Сендердің бірбеткей өркеніректіктерің болмағанда бүгін Хиуада қаңғырып жүрмес едік. Аллақұлдың алдына қара бастың қамын ойлап келгенім жоқ. Жібі жоқ инеден без деген. Қолда қару, соңда сарбаз болмаса, бізден не пайда. Батыл болса да батыр бола алмас бұзақылар дүниеде толып жатыр. Одан да іс жайын ойластыралық. Үлкен жорықта албырттық пен қызбалықтан келер пайда шамалы... Мен саған келдім. Махамбет! Сөзім бар...

— Жігіттер, дастарқан қамдаңдар,— деді де Махамбет сұлтанмен бірге үйге кірді. Таза сыпырылған жер еденде кереге жағалай үстеріне жыртық киіз жабылған ағаш сәкілер тұр. Бас жақтарында көнетоз шапандар, кіреуке-сауыт, дулыға, ер-тоқым көрінеді. Қанша жігіт жататынын ер-тұрман саңына қарап білуге болатын.

— Ыбрайбектің «сарайы» ғой,— деді Махамбет, сұлтанның үнсіз сұрағына жауап қатып.— Байбақты руынан, Сырым батырдың жасағында болған, Хиуаға да батырмен бірге келген.

Махамбеттің есіне енді түсті. Сырым батыр кезінде Қайыпғалидың әкесі Есім ханды өз қолымен өлтірген, ал Қаратай сұлтанның жансыздары Сырымды осында, Хиуада у беріп құртқан еді ғой. Ал Қаратай болса Қайыпғалидың ағасы...

— Иә, опасыздар Сырымның түбіне осы жерде жетті. Ол да Байбақтыдан еді ғой. Сонымен, Ыбрайбек несіз қалдырмаған екен ғой батырдың ісін. О, өркенің өссін, көсегең көгергір азамат. Нар жолында жүк қалмас деген осы-ау! Апыр-ау, ру арасындағы тартыста қаншама арысымыз құрбан болмады... Сырымның әкемді өлтіргені рас, бірақ ол қалың қазаққа қандай қадырлы болса, маған да сондай. Жә, өзім де енді бірге

туған бауырым Жәңгірге қылыш көтеріп қарсы шыққаным жоқ па...— деп сұлтан Махамбеттің ойын сезіп қойғандай ақтала сөйледі. — Есіңде ме, екеуіміздің Петрборда болғанымыз? Сонда патшаға қарсы семсер сілтеген орыс офицерлері де қарадан шыққандар емес еді ғой... Айтса да, Ыбырайбек немен күнелтеді екен?— сұлтан кенет әңгіме төркінін басқаға аударып жіберді.

— Алақандай жері, оншақты түйесі бар.— деді Махамбет.— Күні бүгінге дейін Сырымның сүйегін іздейді екен. Түркістандағы ұлы мазаратқа апарып қоймақ көрінеді.

— Ейшайы, өзің жар бола көр жалғызға, көмек берер адам табылатынына сенімім кәміл. Сырым сүйегі қазақ үшін қасиетті тәбәріктей ғой. Ардақты Әбілқайырды да осында, Хиуада улап өлтірген болатын...— деді Қайыпғали.

— Иә, хан әулеті аз болмағаны хақ.

— Рас айтасың, Махамбет. Хан болу екінің бірінің қолынан келе бермейді. Басы билікке жетсе, көп жұрттың көзін шөл қаптап, кешегі күнін ұмыта бастайды. Ел басқару естияр ердің ғана қолынан келмек. Менің Жәңгірге қарсы шығып отырғаным да содан. Халқыма деген сенімімнің қаншалық пәк екеніне, халық жарасы менің жанымға қандай бататынына бір алланың өзі куә. Арманым — Жәңгірді есік алдындағы құлақ кесті құлым етіп, қазақтың барша руының басын біріктіру, сөйтіп өзіңдей ақын азаматтардың қанатын қомдап...

— Еділден Алтайға дейінгі иен далада ақын атының аяғына тұсау салған күн бар ма еді, тәйірі,— деп Махамбет сұлтанның сөзін бөліп жіберді.

Бөлмеге жігіттер кірді. Екеуі ішіне шүпілдетіп қымран күйған дәу тегенені көтеріп әкеп қойды. Төке мен Ыбырайбек те келіп отырды.

— Ассалаумағалейкүм, Ыбырай ата! — деп Махамбет орнынан тұрып сәлем берді.— Қайдан жүрсіз? Танысып қойыңыз: мына жігіт Есім ханның баласы Қайыпғали сұлтан болады.

— Көріп отырмын. Осы үйдің табалдырығын аттаған екен, енді қонақ болсын,— деді шал сабыр сақтап. Сұлтан Махамбетке қарап қойды.

— Айта бер,— деді ақын,— достарымнан жасырар сырым жоқ.

— Күйеу балам, Аллақұл падишаһ, маған бір жарым мың жалаң қылыш әскер берді. Келіссеңдер, сендердің әрқайсыңды жеке-жеке сардар етемін соларға.

— Сонда мені де сардар қылмақпысың, сұлтан? — деді Ыбырайбек сәкіге жайғасып отырып жатып.

Ноян қолына ұзын сапты, жұмыр бас ожауды алып, қымранды араластырып сапыруға кірісті. Ағаш аяқтар әкелінді. Ноян шүмәдетіп толтыра-толтыра құйды.

— Ал енді Аллақұлаға нөкерлері үшін не бермек болдың? Күйеу баланың қайын ата ретіндегі сый-сыпаты ма әлде? — деді Бұбырайбек тамағын кешіп.

— Қызымның естиярлығы кейбір есірік еркектен артып түскеніне қуанбасам ренжімеймін. Хиуаның ханымен көңіл қосса, ханым атанайын деп емес. Жәңгірге қарсы күресте туған елге тигізген пайдам болсын, деп барды. — Сұлтан орнынан тұрды да, есікке беттеді. Дастарқан шетінде тұрған шараны ақтарып кете жазлады. — Уай, жігіттер, жетті емес пе осы сандалғандарың да?! Қылышқа жүгінер күн туған жоқ па әлдеқашан! Көкірек кере берген саған жараспайды. Махамбет. Кімге керек ондай жалған намыс?! Бар, Аллақұлдың алдына, игін басыңды, бергін антыңды, айнымаймын де, сонда Бөкей ордасына. Жәңгірге қарсы жорығымызды бастаймыз. Айтпағым осы еді...

Сұлтан шығып кетті. Ешкім үн қатпады, жым-жырт тыныштық. Қайыпғалидың атына мініп, қасына ерген нөкерлерімен бірге ауадан аттанып кеткен дыбысы анық естілді.

Махамбетте үн жоқ. Ноян айналасына сұраулы пішінмен жалтақ-жалтақ қарайды. Ол сұлтанды білмейтін, бірақ Хиуа ханының мынау Қайыпғалидың қасына түрікпен нөкерлерін қосып бергенінен сезіктеніп отыр. Ал екінші жағынан, жаңағы сұлтан да, мынау өз достары сияқты халық қамын әңгіме етіп, Жәңгір ханмен соғыс жөйін қозғады...

Үнсіздікті ақырында Махамбет бұзды:

— Қайтеміз, достар. мүмкін, шынында да уақыт жеткен шығар. Бәрің де боссыңдар. Адал қызметтеріңе мың да бір рахмет. Қосылыңдар Қайбалаға. Ал мен оның соңынан ере алмаймын. Аллақұлдың алдына басымды иіп бара алман. Тұтқынына түскен аналар мен апа-қарындастардың азалы үні құлағымнан кетпек емес.

— Сырымның соңынан ерген жас кезімізде албырттық атты қызбалық бізді талай рет орға жыта жаздаған еді, — деді Бұбырай кәрія күрсініп қойып. — Асықпаған абзал. Аллақұлдан жиырма мың нөкер алса да, Қайыпғали бұл арадан сендерсіз қия баспайды. Қасына сендер ермесеңдер, оны Кіші жүздің бір руы да, бір атасы да қолдамайды. Халық өз үмітін Исатай сияқты, өзің сияқты батырларға артады. Махамбет аласаң. Бү заманда ел сенімсіз не болу қиынның қиыны ал одан айырылып қалу тіптен оңай... Хиуаның қазақтары мен Тобы тұқымы мұнда қанша болсаңдар да сендерден еш-

теңе аямайды. Біздегі бардың әмбесі өздеріңдікі. Асықпаңдар, бола тұрыңдар әлі де. Жай-жапсарды жақсылап ойластырып, ақыл таразысына сап көріңдер де, келген кесіктен қайтпас болыңдар. Қаншама қанды шайқасты Сырыммен қатар жүріп өткізіп едім, енді мен де кәртайдым, жігіттер. Жаужүрек сұлтан Қаратайды да өз көзімізбен көргенбіз, зұлымдығында шек жоқ еді-ау, шіркіннің! Соның жансыздары ғой Сырымды у беріп өлтірген. Сақ болыңдар.— Ыбырайбек біраз үнсіз отырып қалды.— Енді бізде не қалды дейсіңдер, тұр мынау, тұрпат мынау. Асарымызды асап, жасарымызды жасап дегендей, енді қолдан ақыл айту ғана келеді. Ал ол ақылдан келер пайда бар ма, жоқ па, ол жағы...

— Сізге өкпеміз жоқ, Ыбырай ата, рахмет. Бұндағы ел-жұрттың дәм-тұзына да ризамыз. Тек бүгінгі мәселені жігіттердің өздері шешсін,— деді Махамбет.

— Шешетін несі бар?! Әлде сен бізден бөлек кетпекпісің, Махамбет? Жетегіміз біреу ғой,— деп қабақ түйді Жантас.— Сынап көрелік сұлтанды, адайлардың құдайы Сүйінқара не айтар екен, оның сөзін де тыңдайық, сонан соң келерміз бір шешімге! Тек Исатайдың хабарын тосу керек... Әкеңдер ыдыстарыңды. Мұндай шұбатты хан сарайынан да іше алмайсыңдар. Ыбырай атаның өзі ашытқан... Уәй, Балабек, саған не болған-ей? Мұңайып қапсың ғой, сұлтан сөзі сай сүйегіңді сырқыратқан-ау, тегі? Жүгір соңынан. Күллі әскері түрікпендерден екен ғой, кет әрі дей қоймас.

— Өз руыңдағы ауылдардың қанша жігіті Жәңгірге қызмет қылып жүр? — деп зеки сұрады Махамбет.— Әлде сен біздің қоңыраттар жайлы әңгімемізді ұмыттың ба?

— Өй, солар да түрікпен бе? Қайдағы бір жалдамалы сұмдар ғой,— деп Балабек күңк ете түсті де, орнынан тұрды.— Қой, мен аттанайын.

— Зеліліге барамысың? — деп елең етті Жантас.

— Ала бұйыртса, бүгін Зелілімен көрісетін шығармын,— деді Балабек.

— Жолың болсын. Байқа, сақ бол, қалай-қалай емес, қасыңа екі жігіт ертіп ал. Есіңде болсын: күн туса, Зеліліні сенімен бірге бәріміз де қорғаймыз! — деп шығарып салды оны Махамбет.

* * *

Күн қақты ердің астында
Көп жүгіретін көлік бар.
Көп садақтың ішінде
Көбе бұзар жебе бар.
Қарайғанның, жігіттер,

Барін кісі деменіз,
Күлс-күндіз тайраңдап
Түзге шықпас ерлер бар...

Өлең жолдары өз-өзінен туып жатқандай. Жас шағында, Жасқұстың жасыл шалғынында Фатиманы жасырын тосқан кездегідей немесе жанына көп үндей қоймайтын, тал шыбықтай нәзік, бірақ ер жүректі Мақпалын ертіп алып, Нарынқұмды жаралы жолбарыстай жанұшыра жортқан дабылды күндердегідей. Сөз нөсері құйылып кеп, жыр жолында қатарласа сап түзеп, қалықтап жөнөйді. Ол кезде өлеңінің әр сөзінде, әр жолында буырқанған күш жатушы еді. Енді жабырқаулы сағыныш сазы, мұңды сарын молаяйын деген бе, қалай Махамбет бұл таңда өз өлеңдерін дауыстап айтпайтын болған. Бірақ дәл бүгін жыр әуезінен қанша тырысса да құтыла алмай-ақ келеді.

Нұрбал сөзі көкейінен кетер емес.

«Өзіңде адал да таза күйімде қалсын десең, сен мені өлтіріп кетесің.. Ондай өлім қасиетті ғой!.. Үндістанның раджпурлары мен біздің елдің еркектері бастарын өлімге байлап, жағадан алған жауға қарсы ақтық айқасқа аттанар алдында өз әйелдерін дұшпан қолына түспесін деп мерт қылады...»

Ал егер дәл қазір жасақты жиып жіберіп, Аллақұлдың сарайына лап қойса, тұтқынға түскен дала қыздарын босатса, сөйтіп наркескеннің алмас жүзін ханның қара қанына бояса қайтер еді? Күпті болып күте бергенше ат үстінде алысып өлген артық қой!

... Оның Нұрбалмен танысып, базардағы адам саудасын өз көзімен көргеніне бір айдай болды, азалы ананың жоқтау айтқан аянышты үні құлағынан әлі де кетер емес. Қорқыныштан өң-түссіз қалшылдап тұрған қыздар да көз алдына қайта айналып келе береді. Енді бірде Орынборды ойлайды, генерал-губернатор Эссеннің астанасында қазақ балаларын сатады деген офицер Шустиковтың сөзін есіне алады. Айтпақшы, Эссен емес, Сухәтлен екен-ау, Эссеннің орнына Сухәтлен келді ғой. Енді жұрт Сухәтленнің орнына Гекке деген келеді әйтпесе Перовский келеді десіп жүр... Исатай да өз хатында солай депті, Сүйінқара да осыны айтқан. Онымен Махамбет түрікпен жігіттері өздерінің ақыны Зеліліні зынданның күзетшілеріне у қосылған шербет пен қымран беріп қатырып тастап босатқан түні кездескен болатын.

Жігіттер Зелілімен бірге қала көшелерін азан-қазан қылып, ысқырып-қышқырып, шапқылап өтті. Қала қақпасын кү-

зеткен жасауылдардың мойнына шалма тастап, тақымға сап, тастақ жермен сүйретіп апарды да, өздері құм ішіне кіріп жоқ болды. Олар Аллақұлдың Қайыпғали сұлтанға сатқан жүздіктерінен шыққан түрікпендер еді...

Зеліліні жалғыз өзі босатпақ болған Балабектің әрекетінен ештеңе шықпады. Бар айласы құрығандай еді. Зындан күзетшілері тез ауысып кетеді. Параны біреулеріне береді, беріп үлгірмей, күзетке екіншілері келеді. Зелілінің қашып кеткенін Балабек тек келесі күні ғана, қашқынды іздеген хан миршабтары қаланы астан-кестен етіп тінту жүргізгенде ғана білді. Зеліліні босатқан түні Махамбетке ілескен Балабек пен Жантас Сүйінқараға барып жолыққан болатын.

... Дембелше бойлы, емен ағаштың жуан тамырларынан шауып жасағандай шомбал денелі, сүзеген бұқадай алара қараған бір адам Ыбрай ақсақалдың ауласына тосыннан кештетіп кірді. Кірді де, еш жанға сәлем берместен, жан-жағына бұрылып қарамастан, Махамбетке тура тартты.

— Өтемістің ұлы Махамбет деген сенбісің?

— Өзің кімсің?

— Онда шаруаң болмасын! Атың қайда? Жүр. Сүйінқара тосып отыр.

— Қайда?

— Онда шаруаң болмасын. Ер соңымнан.

Астындағы аты да өзі сияқты жуан аяқ, шомбал екен, иесі әлгінің екі бүйірін тақымымен нығыз қысып, мықты отыр Жолаушының астыңғы ерні жырық екен, жорық кезінде түскен жарақат болу керек, быртиған жуан саусақтары да не көрмеген — көн болып, жарылып-жарылып кетіпті. Ол атының басын үнсіз бұрды да, аяңдай берді.

— Қарағым, қай балзсың, ең болмаса есіміңді айта кетсеңші? — деп еді Ыбырай кәрия, бірақ анау үн қатпады.

— Әй, өзің бір өгіз сияқты неме екенсің? — деп айғайлады соңынан Ноян. Алайда анау естімегендей боп кете барды. Көшеге шықты да, қақпаға бет түзеді. Махамбет те асығыс атына мінді.

— Бірге барыңдар, — деді Ыбырайбек жігіттерге. — Мына «мақаудың» қайда апарарын кім біледі. Қас қарайып келеді...

Жігіттер аттарына қонып, Махамбетке ерді. Бұны көрген жолаушы тізгінін тартты:

— Қайда барасыңдар, түге? Екеуден артық ертпеймін, — деп беліндегі жалпайған қайқы пышағын түзеп қойды.

— Жә, қайтыңдар, көріп тұрсыңдар ғой ашуын,— деп Махамбет күлді де қасына Жантас пен Балабекті ғана алып қалды.

Қаладан жеті шақырымдай ұзап, әлдекімдердің мақта егістігі мен бау-бақшасын аралаған сүрлеумен біраз шиырлаған соң ол бұларды қалың қопаға әкеп кіргізді. Тас қараңғыда сипалағандай болып біраз жүрді де, айналасын ну жыныс қоршаған шошаланың алдында маздай жанған ошақ басынан бір-ақ шығарды.

— Түсіңдер аттарыңнан. Келдік...

Шошаладан ұзын бойлы біреу шықты, қараңғыда нағыз қара дәу тәрізді. Жантастың аты осқырынып жалт берді. Таяудан, тоғай ішінен, жылқы кісінеді. Қараңғылық құшағынан тағы да бірнеше сарбаз шыға келді.

Дәу от басына жақындады. «Мақау» атынан жас баладай жеңіл қимылмен қарғып гүсіп, әлдеқайдан жолбарыс терісін алып келді де, дәудің аяқ астына тастады. Анау бөстекке отырды.

— Иә, кім боласыңдар, жөн айта отырыңдар? — деді ол.

— Мені шақыртқан кім, алдымен соның жөнін білгім келеді?

— Кездескісі келгенді шақыртатын әдетім болғанмен, кім көрінгенмен құшақтасып көрісер әдетім жоқ. Алдыңда тұрған адайлардың құдайы Сүйінқараның өзі! Руымды Арыстан дейді.

Белгілі туган ер едім,
Беліме садақ асынған,
Біріндеп жауды қашырған
Мен келелі қара бұлытпын,
Келе жаумай ашылман.
Найзағай менен жасылмын.

Жұрт айтады, осы өлеңді маған арнап Беріштен шыққан Махамбет ақын шығарды, дейді...

— Сол Махамбет — мен! — деді ақын. — Қанша тұзақ құрса да Жәңгірдің қолына түспей зар қылған да мен. Ал Жәңгірдің ағасы Айшуақ хан менің әкем Өтемістің қас дұшпаны болатын...

Сүйінқара орнынан тұрды.

— Жігіттер-ау, бізге Беріштің сұңқары қонаққа келіп отыр ғой, сый-сыпат қайда?! — деп Махамбет пен оның жолдастарын кезек-кезек құшақтап шықты. — Отырыңдар, ағайын!

«Мақау» бұта арасынан жаралы киікті алып келді. Сүйінқара арбайған үлкен алақандарын жайып, қонақ құрметіне шалынатын сойысқа бата қылды. Содан соң «Мақау» жануар-

ды анадай жерге сүйреп апарып, жықты да, жерге тізесімен басып отырып, қайқиған жалпақ пышағымен тамағын орып жіберді. Жылтырай аққан жылы қан отқа барып құйылды. Екі жігіт қазандықты көтеріп, етті жіліктеуге кірісті...

— Иә, Махамбет, маған не шаруамен келдің? — деді Сүйінқара назарын асылып қалған қазаннан аударып әкетіп.

— Ел аузына іліккен әділдігің мен күштілігіңе жүгінейін деп келдім, оған қоса Исатай батырдың дос ниетті сәлемін жеткізсем деп едім, — деді Махамбет.

— Өзіңмен және Исатаймен дос болу мен үшін үлкен абырой, — деді Сүйінқара. — Ата дәстүрі ғой, алдымен асқа отыралық...

Ақырын ғана жылқы оқыранды. Көп ұзамай ошақ басына салт атқа мінген жас жігіт келіп, қолындағы қымыз құйған торсығын «Мақауга» ұстата берді.

— Әй, Ерсары, неғып тұрсың сілейіп? Қымыз құятын ыдыс әкел! — деп дауыстады Сүйінқара, шошалаңың жанында тұрған адамға. Махамбет те, Жантас пен Балабек те әлгіні осы сәтке дейін байқамапты.

— Өй, сендерге не болған, түге, келісіп қойғандай?! — деп Сүйінқара «Мақау» жаққа бұрылды. — Ей, Нұралы, мен саған айтып тұрмын. Ерсары, сен де тыңда. Махамбетпен бірге туған елге қайтпақ болып, жолын тосушы едіңдер, енді орталарыңа келгенде үндемеулеріңе жол болсын? Мінеки, Махамбеттерің — Беріштен шыққан сұңқарың! Қолына су құйыңдар. Алдына бас тартыңдар. Ал сен, Махамбет, біздің сөзімізді тыңдама. Ералы, Нұралы бәріміз құрдаспыз, содан да қаттырақ кетісіп жатқанымыз ғой. Нұралының түрі анау, не десең де бар айтары: «Онда шаруаң болмасын», — дейді де бедірейіп тұра береді, — деп Сүйінқара тағы да құрдасына тігізе сөйледі. — Сол үндеместігі үшін оны біз Бөкейхан деп атаймыз. Бөкейхан Нұралыдай үндемес бопты ғой. Ол да біздің Нұралы құсап қисыны келсе де, келмесе де: «Онда шаруаң болмасын», — деп тұрып алатын көрінеді. Ал мен болсам, Бөкейге Нұралыдан гөрі өз немересі Қайбала сұлтан көбірек ұқсайды деп ойлаймын да отырамын. Өтірік пе? — деп Сүйінқара әңгіме желісін күрт өзгертіп, Махамбетке тіктей қарады. — Саған келгенде Қайбала сұлтан дос пейіл көрсетеді, Махамбет, ал Адай балаларын Аллақұлға қоспақ боп жанталасады. Сонымен қатар ол Атырау бойындағы патша қамалдарына бекінген адамдармен де астыртын байланыс жасап тұрады. Егер Жәңгірдің тағын тартып алуға көмектессеңдер, Исатай мен Махамбетті өз қолыммен ұстап беремін деген уәдесі бар казак-орыс атамандарына...

Махамбет ләм деместен қолындағы шараны төбесіне бірақ төңкерді.

— Әй, Ерсары, Махамбетке көрсетер сыйларың қайда?..— деп дауыстады Сүйінқара.

— Әкеңдер, жігіттер, Қайбаланың табақ жалағыш құлын! — деген Ерсарының барылдаған жуан даусы естілді ну арасынан. Егде сарбаз от басына екі қолы байлаулы, үстінде бешпеті бар бір адамды алып келді. Тұтқынның төбесіндегі кішкентай тақиясы бір шекесіне қисайып кетіпті. Жантас дереу таныды — бұл Қайыпғали сұлтанның жақын кеңесші досы еді.

— Айтқан сөзің рас қой? — деді Сүйінқара оған бұрылып.

— Бір алланың өзі куә...— деп тұтқын жер тізерлеп, бетін жапты.

— Сұра, Махамбет,— деді Сүйінқара, ақияға қарап.— Осыдан үш күн бұрын Ерсары жасырын барып, Қайбаланың қосынан байлап әкепті ғой мына табақ жалағыш немені.

— Менің сұрағым жоқ.

— Атамандар сенің Қайыпғалиның не жауап айтты? — деп сұрады Сүйінқара тұтқыннан.

— Олар Жәңгір ханның жағында екен, тақсыр. Қайыпғалидың өзі мойынсұнып келсін, деп отыр.

— Бара бер,— деп әмір қылды батыр.— Жандаралға бәрі бірдей: Жәңгір де, Қайбала да. Тек әзірше Жәңгір күштірек. «Қайбаладан қаупім жоқ... Қазақ хандары мен сұлтандары бірін-бірі мүжи берсін...» — дейтін көрінеді граф Сухтәлен...

Жұрт үнсіз келіп тамаққа отырды.

— Хандар мен жандаралдар Сырымның басын үш мың сомға бағалаған болатын,— деп арыдан орағытты Сүйінқара.— Хан әулеті Ер-Тарғынды да туған жерден екі рет масқаралап қуған ғой. Сонау Қырымға кетсе де есіл ер ел басына күн туғанда қайта оралып келіп, қол бастап жауға шапқан. Сенің де туған ауылыңа оралып, өз руыңды, өз халқыңды қорғап қалатыныңа сенімім кәміл... Тек сақ болғайсың, Махамбет. Қасқырды қанша асырасаң да қанға құмартуын қоймайды. Қайбалаға көп сене берме, байқас бол. Сырымның түбіне жеткен сол иланғыштығы ғой.

Сүйінқара етті турап болып, кездігін саптамасының қонышына сұртті де, қынына салып қойды. Қасында, жолбарыс бөстегінің үстінде қылышы мен шоқпары жатқан. Жантас семсердің балдағындағы өрнектерге қызыға қарап отырған.

— Көңілің құлап-ақ қалған екен, аямас едім, бірақ болмайды, біреуден сыйға алып едім,— деді Сүйінқара оның көзқарасын аңдап қап.— Граф Сухэтлен жандарал ғой. Мінеки хаты,— батыр қалтасынан сарғыш орамал алып, Махамбетке ұсынды.

«... за доставленных мне двух русских пленных посылаю вам при сем отделанную зеленым бархатом саблю. Желая, чтоб вещь сия могла вам пригодиться*,— деп оқып шықты ақын. Хаттың аяғына Сухэтлен қол қойып, мөр басыпты.

— «Біздің Ресейге қастығымыз жоқ және оның да бізге жауықпауын қалаймыз»,— деп жауап қайтардым хатына. Ал енді сенің ас алдындағы сұрағыңа жауап берейін,— деді Сүйінқара.— «Аталастың аты озғанша, ауылдастың тайы озсын» дейді қазақ. Адайдан туғаным рас болса, осы Үстіртте өлетінім де рас. Хиуа ханы қаңғыбас Шәбекті Адайға хан қоям деп емексіткен көрінеді. Сорлы Шәбек орыстың бүлікшіл атаманы Андрей Стрельщиковтың сойыл соғары болып апты.

Бірақ Адайда хан болған емес, болмайды да. Бұл Адай ұрпағының сонау атам заманнан бері перзент бесігі мен ата мүддесі үстінде берер анты. Екі ұлымның сүйегі туған жердің топырағында, ал үшінші ұлымды Хиуа ханы зынданда шірітіп өлтірді. Алыстан шабынған кәрі бура құсап Маңқыстау мен Үстіртті кезіп, мүрделерді айналсоқтап жүрген менің түрім мынау. Қиып кете алмай... деп Сүйінқара түнгі аспандағы жыпырлаған сансыз көп жұлдызға қарап, ұйыса өскен, қысқа, көк бурыл сақалын сыйпап қойды.

— Туған жерім тұсау боп тұр аяққа. Көзімнің тірісінде, Адай жігіттерінің ең болмаса біреуінің көзі тірісінде қолына қылыш ұстаған қас дұшпан үйімізге кірмек емес, аулымызды алмақ емес...

Мінеки, інім, бар сұраққа жауап осы. Егер күндердің бір күнінде іісі қазақ Ақназардың, Тәуекелдің немесе үлкен Қасымханның тұсындағыдай бірігер болса, адайлар да алыс кетпейді, сол көппен көрер ұлы тойды бір кісідей көтеріп алуға бар... Мен болсам кәртайдым, Махамбет, ұзақ жорыққа жарамаймын, саған батамды берейін. Мына семсерді де ал,— деп Сүйінқара алтын қынапты наркескенді * ұстата берді.— Ерса-

* « қос орыс тұтқынды әкеп тапсырғаныңыз үшін сізге осымен бірге жасыл барқытпен қапталған қылышты сыйға жіберіп отырмын. Бұл дүниеліктің өзі бір әжетіңізге жарағанын мақұл көремін.

* Наркескен — жалпақ қайқы қылыш. Қазақтың ерте кездегі арғы атасы — Азия скифтері осындай семсермен өз жерін Ескендір Зұлқарнайынның (Александр Македонский) жойқын шабуылынан қорғап қалған.

ры жүз жігітін сайлап отыр. Әзірге жол азық әзірлеп аттарды жаратып, осында бола тұрсын, Ыбрай ақсақал хабар берісімен аттанады ғой. Жол ұзақ. Исатайға сәлем де. Бірақ осыдан жүз жыл бұрынғы Жаңатай батырдың жоңғарлармен соғыстағы хикаясын ұмытпа...

Қытай жерінен қаптап келе жатқан жоңғар жаутершілерінің он мың қолына бес жүз сарбазбен қаймықпай қарсы шауып, қиян-кескі ұрыс сап, тоқтатқан екен дұшпанды. Хандар мен сұлтандар өзара керілдесіп, бір ру екінші румен шабысып, қалың қазақ қырық пышақ боп жатқанда жер қайысқан қисапсыз жауды жалғыз өзі тоқтатып, туған жерді таптатпайды. Үйсінбай деген батыр досы екеуі басшыншыларды быт-шыт етіп, кері қуады. Сайдың тасындай бес жүз сарбаздан он жігіт қалғанда ес жиган дұшпан дамақтап қаша беруді қойып, есіл ерлерді қоршауға алады...

Сол ұрыста Жаңатайдың жалғыз ұлы Тоқаштың мінген аты оққа ұшып, батырдың өзі де қаза табады. Жараланған Үйсінбай батыр өз атын жас Тоқашқа тартып:

— Елге шап, ауыл-ауылды аралап бәріне айт, қойсын қазақ ала ауыздықты! — дейді.

Бала тіл алмайды, батыр шапалақпен тартып жібереді. Анау бәрібір міз бақпайды. Сонда батыр баланың аяғына жығылып: «Бөгелме, айналайын, шап! Өйткені сені өлтірсе, артымызда біз үшін кек алатын жан қалмайды!» — деген екен...

Сол айтқандай, Махамбет, қиналған шақта хабаршың бізге шабатын болсын. Адайлар ағайын басына ауыртпалық түскенде қарап қалған емес... Бірақ есінде болсын: бүркіт біткен алғыр қыран бола бермейді, қыранның да ақынқ алғыры бар. Білесің бе:

Ақынғынан айрылған ұябасар ұядағы жұмыртқаларын қыс көзі қырауда қалдырады. Жүп-жүқа қабық жел өті мен үскірік аязға шыдамай жарыла бастайды. Көктемде ұябасар ұясына қайта оралып, қиын сыннан аман қалған жалғыз жұмыртқаны бауырына басады да, әбден балапан шыққанша орнынан тұрмай шайқай береді. Әлгі жалғыз шыққан жас түлектің күш-қуаты да, алғырлығы да ерекше гажайып болады. Азуы алты қарыс көкжал арланды алатын нағыз ақынқ қыран содан шығады... Адамдар да сондай, Махамбет, Қиынның қиянынан өтіп, шайқаста шыңдалған ер ғана қалың елді айдасқа бастап шыға алмақ.

Ет желініп, қол жұмылғалы қашан. Қымыз құйылған шаралар тағы да қолдан-қолға жүгіре бастады. Батырдың әңгімесі

әркімді де ойға қалдырғандай, жұрт үнсіз отыр. Сүйінқара ер-
нымнан тұрды.

— Биыл күз ерте түсіп, салқын болатын сыңай таныта-
ды.— деді ол тағы да жұлдыздарға қарап.— Қыш бөл, Ма-
хамбет...

* * *

Сүйінқара батырдың соңғы айтқаны есіне түскен Махам-
бет аспанға көз тастап, мешіттердің күмбездері мен мұнара-
ларына ұзақ қарады. Бүгін Мұниске тағы да жолыққан бола-
тын. Мұнискі айтты. Аллақұл хан Махамбет жайлы сұрапты.

— Аллақұл сені өз жағына шығармақ боп жүрген көрі-
неді,— деді Мұнискі,— ал егер дегеніне көнбесең, қол-аяғыңды
кісендеп, Землінің орнына зынданға тастайды, деседі жұрт.
Сондықтан сақ болғайсың. Землі қашқан соң қала жансыз-
дарға толып кетті...

Ішкі қамаалдың қабырғаларын іргелей айналып келе жа-
тып, ақын, Аллақұлды өлтіріп, тұтқындарды босатсам, деген
таңертеңгі ойы есіне түсіп, мыра етіп күліп жіберді. Бала боп
кетуен бе, немене. Соғысқа да ақыл керек. Көзсіз батырлық-
тан түк шықпайды. Алып көр мынадай қалың қабырға мен
терең ордың арғы жағындағы Хиуа әмірінің сарайы мен га-
ремін...

— Хабар бар,— деді Махамбетті есік алдында қарсы ал-
ған Жантас.— Исатай елге жар сап, Жәңгірге қарсы қол жиып
жатқан көрінеді. Болар бізге де...

— Болды! — деді Махамбет.— Таңертең аттанып кетуге
азір болайық. Ерсарыға кісі шаптыр: өткелде тосып алсын
бізді.

— Саған Нұрбалды мінгізетін ат керек пе? — деп сұрады
Жантас.

— Иә, ат керек. Біреуін ереуге аламыз. Қызылбастардың
керуені жайлы не сыбыс бар?

— Керуен келіпті. Үлкен екен. Осы түн Хиуадан Ғиратқа
жүрмек көрінеді.

— Неғын тұрсың айтпай?! Нұрбалды жолға дайындау ке-
рек. Қолдағы барымызды берейік өзіне. Керуенбасымен келі-
сін қою керек. Нұрбалды үйіне дейін Төкең апарып салса бо-
лар еді. Бар, керуеншілерге жолық, ұмытпай айт: жүк артатын
аттарын сайлап қойсын!

— Нұрбал бізбен бірге жүрмей ме?! — деп таңырқалды
Жантас.

— Өз үйіне қайтады!

— Немене, Мақпалға көрсетуден ұяламысың?

— Қинағым келмейді байғұсты. Нарынқұм бізге өз үйіміздей, ал оған бөтен ғой...

* * *

Әбден қараңғы түсе Хиуаның бас қақпасынан Ауган керуені шықты. Түнгі салқынмен жүрейік деп әдейі кеш шықты.

Зындандағы Зеліліден айырылып қалған миршабтардың кесілген бастарын қақпаға үп-ұзын тот шегелермен, ағаш қазақтармен қағып тастапты. Ең соңғы түйеге мінген Нұрбал бетін қара пердемен бүркеп алып, үнсіз жылап келеді. Қасында жетегіне қос ат алған үндемес Төке бар.

* * *

... Хиуаның азаншылары мешіт мұнараларына шыққан кезде шалғай өткелдің жағасындағы сексеуілі қалың бір сайда Махамбеттің жігіттері Сүйінқара сарбаздарын ұшыратты. Олардың арасынан Махамбет астындағы аты ақ көбік боп терлеген Мүнисті көрді.

— Таңырқама, Махамбет. Кетпенімді семсерге айырбастағам жоқ. Мұраптығым жақсы. Сені шығарып салайын деп келдім,— деді Мүнис досынан бұрынырақ сөйлеп.— Жейкүнның арғы бетіне өтпей тұрғаныңда өзіңді Зеліліге жолықтырғым келеді.

Қасында бота тірсек араб арғымағына мінген жинақы, арық адам көрінеді. Үстінде қымбат матадан тігілген жеңіл шапаны бар, басына қара торы өңі мен ашаң бетін айқындай түскен күмістей көк жылтыр қаракөл тымақ киіпті.

«Шамасы, абақтының азабы күлкіні де ұмыттырған-ау..» — деп ойлап қойды Махамбет.

— Бауырларым-ау, үндемей қалғандарың қалай? — деді Мүнис.

Ақындар ат үстінен жақындасты да, ескі таныстардай құшақтасып көрісті.

— Жырды зынданда ұстап тұра алмайсың. Бостандыққа шыққаныңа қуаныштымын, Зелілі,— деді Махамбет.

— Біз енді боспыз ба?! Онда мұнда неге тығылып тұрмыз? — деді Зелілі ащы кекесінмен.— Әкбар падишаһының соғыс өнеріне үйреткен ұлы түрікпен Байрамхан: «құл құмға кіріп кетсе де құлдықтан құтыла алмайды» дейді екен...

— Әлемнің барша байлығы қолында тұрса да, құл боп қалатындар бар. Ал қолда түк жоқ, тіпті бас бостандығы

жоқ жағдайда да құл болмайтындар бар! — деді Махамбет. — Қолымызда семсер тұрғанда боспыз!..

Қымыз толтырған ағаш аяқты көтере ұстаған жас адай жауынгері батырға келді.

— Ақырын, бір тамшысы да жерге тамбасын! — деп баж ете түсті Сүйінқара. Сосын қоржынынан бір күлше нан алып, төртке бөлді де, бір жапырағын Мүниске, екіншісін — Махамбетке, үшіншісін — Зеліліге берді...

— Жасы үкенің сөзін тыңдаңдар: қолға құран алып ішкен анттан, нан ұстап берген серт әлдеқайда киелі де қаттырақ болады. «Құранды баспаң да нанды баспа, аяқ астына ақ тамызба» дейді қазақ. Қазір әрқайсымыз өз жөнімізге кетеміз. Хиуаның кедей-кепшігі Мүнисті күтеді, түрікпен ауылдары Зелілісін көруге асық, ал сені, Махамбет, Исатай шақырып жатыр! Ендеше мынау нан мен мынау ақ, қанжығаға байлаған қара торсықта шайқалып, әбден күшіне енген сары қымыз, болашақ шайқас, келер жорық алдында бізге қуат берсін!..

Сүйінқара аяқтан бір ұрттады да, Махамбетке ұсынды. Ыдыс жігіттен-жігітке ауысып, жағаләй берді...

* * *

Өткелге жетпей Махамбет атынан қарғып түсті де, бір түп жусанды тамырымен жұлып алды. Сосын қайтадан атына секіріп мініп, Мүнистің артынан тұра шапты. Ат дүбірін естіп Мүнис те тізгін тартты.

— Мә, Мүнис! Мына жусанды раушан гүлдердің жанына апарып ек. Су құймай байқап көр — қайсысы мықты шығар екен: раушан ба, жусан ба!..

* * *

— Еишаалла, енді біз арғы бетті жайлаймыз, — деп Ерсары өзінің талай жорықта сыннан өткен кәрі тарланын толқынға қарсы салды. Найзасының ұшында бір уыс жылқы құйрығы мен алқызыл шүберек желбіреп барады. Иығына қонақтаған сұңқары жалп-жалп етіп қанат қағып қояды. Ол — Сүйінқарадан алған тартуы.

Үндемес Нұралы, Жантас, Балабек және Ноян Махамбеттің жанында кетіп барады.

Сағырбайдың есер ұлы. Тас орманның әуені. Ақшолпан. Алдияр-атаның өлімі. Дәруіш жұртта қалған жоқ.

Дала ыстықтан маужырап жатыр. Шықылық қағып, бетеге үстінде жер бауырлап жүйткіп жүрген құстар да зым-зия жоғалыпты. Шыбындаған бір үйір бие алыстағы суатқа кетіп барады. Тығыршықтай тоқ саршұнақтар індерінің аузында жүндес томаршадай қаздиып қалыпты. Имек тұмсығын аңқайта ашып, үп-үшкір қызыл тілін жалақтатқан кәрі бүркіт жаппан түздегі жартылай құлаған жалғыз мазарға барып қонды. Екіншісі, мынадан гөрі жастауы, әлі айналып жүр. Аптаптан түсі оңған шүберектей бозарып кеткен шырқау аспанда, сонау ақша бұлттың аясындағы салқын самалда қалықтап жүр.

Кәрі бүркіт бір түп сарғыш шидің арасынан қылтиған саршұнақты шалып қап, ұмтыла беріп еді, анау сол заматта-ақ ініне сүңгіп кетті. Қыран қанатын қомдап, айналасына көз тастады.

Кең жазықта ап-аласа, дүңқиген доғал бас жоталар көлбеп жатыр. Ең үлкен қырқаның етегінде терең жыра қарауытады, оның аржағында жол бар. Бәрі де баяғыдан бері көріп келе жатқан үйреншікті дүнне.

Өзі сонау шалғайдағы өзеннің арғы жағындағы жақпар тасты тауда түлеп өскенімен қанаты қатайғалы бері осы аймақта жем аулайды. Жас шағында анау қалың құмның қақ ортасында адамдар қырғынын да көргені бар.

Өлексе жеуге сонда қаншама қара құс, қаншама құмай жиналды десеңші. Жемтік дегенің жеткілікті еді. Бұрын-соңды ондай ырғын молшылықты өз басы көрген емес...

Бірде аңнан оралса, ұябасары жартастың етегінде жайрап жатыр екен. Ұя қаңырап қапты. Қабығын аршып тастаған аша таяқ пен қара қылдан тоқыған тордың жыртығы көрінеді. Айнала шашылған қауырсын, мамық жүн, жартастың бір жарғышағына қан сіңген шүберек іліміп қалыпты...

Ұзақты күн тау-тастың үстін шыр айнала шаңқылдап, ұябасарын, балапандарын шақырумен болды. Түнді де жалғыз өткерді. Таң ата тағы да көкке көтеріліп, шарқ ұрып іздеуге

кірісті. Бірақ аштық қысып, далаға қайта келді. Көзіне безек қағып, маңырап жүрген аппақ қошақан түсті. Әлгі ессіз сорлы бір дөңнен екінші дөңге шығып, айналасына жаутаң-жаутаң қарап алады да, ілгері жөндейді. Аш бүркіт лақтырған тастай құйылып кеп, қозыны тұяғымен бүріп түсті де, төбесін өткір тұмсығымен тесіп жіберді.

Сосын жемтігін ілген бойы әуелеп барды да, ұясының жоқтығы, балапандарынан айырылғаны есіне түсіп, бетегеге қайта қонды. Қошақанның жұп-жұмсақ жұқа терісін сояудай өткір тырнақтарымен тілгілеп, етін ақ бұйра жүнімен қоса жұлып, қарбытып жей бастады.

Жоғарыдан таныс суыл естілгенде тояттап та қалған-ды. Жалт қараса, жас қыран екен зулаған. Кәрі бүркіт тұмсығындағы бір жапырақ қызылды тастай беріп, қарсы ұмтылды. Бірақ қарулы мұзбалақ оны алғашқы екпінімен-ақ соғып өтіп, шалқасынан ұшырып түсірді де, қошақанның қалдығына барып қонды. Бұл көпе-көрнеу басынғандық еді. Шәу қыранның көзі қанға толып, жүні үрпиіп кетті. Бар қуатын бойына жиып, тұмсығын ызалана ашып, тұяқ-топшысын тебуге сайлап алды да, жауына атылды. Қос қыран шырқап биіктегі бұлттарға жетіп, бірінен-бірі айырылмай, қанаттарымен сабаласа бастады. Кәрі бүркіт аянар емес, алысып-ақ жүр. Самғап, биіктей түсер ме еді, шіркін, бірақ жас қыран қояр емес, бастырмалатып барады.

Түлкі тұрмақ қасқырды да бір-ақ шайқайтын осы өлкенің әміршісі — ой құсы ақырында жан сауғалауға мәжбүр болды. Ол тайқып барып, алыстағы жон-жотаға қарай кетті, ал жеңіске жеткен ақиық қошақанның жемтігіне қайта барып қонды.

Содан бермен бұл жазықтың екі қожасы бар.

Жас қыранның өткір тұяғынан түскен жарақаттары көпке дейін жазылмады. Бірте-бірте кәрі құстың әлі де ада бола берді. Енді саршунақ, тышқан аулап күнелтеді. Бұ шақта қоян екеш қоян да алдырмайды. Ал анау жүрген ақиықтың ашқарақтығын айта көрмеңіз, дым татырмайды. Өзі қырғауыл іліп, анау-мынау адасып қалған қозы-лақтарды аңдып жүріп, бір көзін кәрі бүркіттен алмайды. Ондағы ойы — мынаның бірдеме ілгенін көзі шалса, дереу тарпа бас салып, тартып алу.

Ал бүгін кәрі бүркіт тоқ еді, сондықтан жас бәсекелесіне көңіл аударар қоймайды. Оның мазасын алып тұрған басқа жәйт. Балапандарынан айрылған соң мекен еткен мынау мазардың маңынан тағы да екі аяқты тағы көрінді. Екі қырқаның арасындағы сайда қой жайылып жүр. Осы жерден баяғыда алтын қырғауыл ілгені есіне түсті. Көлеңке қуған қойлар

ұйлығысып, бірінің бауырына бірі басын тығып, топтасып тұр. Олар осы тұрысында шағын арал сияқты, құдды сонау шырқау аспандағы жас қыран айнала қалықтап жүрген ақша бұлттан аумайды.

Қойды екі адам бағып жүр.

Құлаған мазардың қабырғасына қонақтаған құс осы бір түсініксіз, қос аяқты құбыжықтарға сақтана қарап отыр. Тегі өмір бойы қорқа қарап келеді оларға.

Отырғандардың біреуі орнынан тұрып, отарды айналып шықты. Құс оны таныды. Осы адам бірде далаға бүркіттің балапанын алып келіп, ұшырып қоя берген болатын, содан есінде қалыпты. Әлгі балапан кең жазықты бір айналып шықты да, кәрі қыранның жүрегін шым еткізіп, көзден біржола ғайып болды.

Мынау қойшы ұшырып қоя берген сол балапанның өз түлегі екенін мазар иесі қайдан білсін. Жартастың үстіндегі бұның ұясын бұзып, жыртылған торын тастап кеткен адамдардың өзі аспанға тұңғыш көтерілгенінде көрген Жиделі ауылынан екенін де білмейтін...

Жиделі кең жазираның ең шетіне, оның Нарынкүммен жанасқан жеріне орналасқан.

Бетегелі жазық пен шағыл құм гүйіскен тұста қоршай өскен қалың сексеуіл мен шытырман жыңғыл кұшағында шөбі шүйгін жасыл жайлау бар. Шабындықтың қақ ортасындағы жеркепелерде кең даланың жарлы-жақыбайы — жатақтар тұрады. Түтін басына екі тұяқ уақ мал мен ыңыршағы шыққан жалғыз түйе ғана бар; бүткіл ауылдың қаужайтыны — алақандай тары егістігі. Бар байлық осы.

Жатақтар өздерін осыдан қырық жыл шамасы бұрын ақ патша мен хан әулетіне қарсы көтеріліс бастаған атақты Сырым Датұлының сарбаздарынан қалған ұрпақпыз деп есептейтін. Бұлардың арасында қазақтар Еділ жағасынан Жайыққа көше қашқанда ұлы көшке ілесе алмай қалып қойғандар да бар. Казак-орыс отрядтары мен хан нөкерлерінен жыртыла босқан қалың ел малдан да, жаннан да айырылып, қалың құмға, қу тақырға қамалды ғой. Жүріп өткен жолында көмусіз қалған көп өлік — саудыраған қу сүйек...

Азапты сапардың аяғына бәрі бірдей шыға алмады. Алға жылжыған сайын жол бойындағы сүйек көбейе берді. Кейбіреулер жазалаушы жасақтардың қолына түспеу үшін жолдан бұрылып, құмда қақталып өлді. Бірнеше түтін осы Жиделіге келіп жетті.

Ауыл адамдары оларды жатсынып сыртқа теппей, қолда бар қойларын, қалған-құтқан тарысын ағайыншылықпен бө-

лісті. Кіrmелер де қарап қалмай, ауыл жігіттеріне ұста кәсібін үйрете бастады. Беріш руының жігіттері адай қыздарын, адайлар — беріш сұлуларын айттырып, наймандар арғындармен құда болды. Бала-шаға көбейіп, Жиделі жұрты өсіп-өне берді. Ит жүгіртіп, құс салушылар да шықты... Сол баяғы Сырым сарбаздары мен Еділ жағасынан келгендердің арасынан бірлі-жарымы әл жиып, тұрмыс түзеді. Жиделі жамағаты өздерінің жергілікті байшығештерінің басшылығымен жақсылы-жаман күн кешіп жатты. Сырым жорығының дүмпуі естерінен кете қоймаған жуандар да көп дігерлемейтін.

Бұл ауылдың өз жайсаңдары да жоқ емес-ті. Солардың ішінде Алқа деген сымбатты, бойшаң әйелдің есімі ел аузында айырықша аталатын. Ол өзі көпті көрген көнелердей ақылды, күш-қайраты палуан жігіттерге бара-бар жан. Жас кезінде осы өлкенің атақты әншісі болатын.

Кәзір Алқаның жер үйінде айран да тапшы. Сонда да мал ұстап дағдыланған әйел сырт көзге сыр алдырмайды. Сонысына орай жұрт оны берекелі қатын деп сыйлайды. Күйеуі — Сағырбай қойшының қашан көрсең үсті бүтін, мұнтаздай таза. Анау құрақ жейдені де, киіз байпақты да, елтірі тымақты да Алқа өз қолымен тігіп берген. Осы жасқа келгенше тұрмысқа налып, тірі пендеге мұңын шағып көрген емес. Қос ұлы Құрман мен Байғазы болса анау, құлын-тайдай тебісіп бірге өсіп, ержетіп келеді. Оларға Сағырбай мен Алқа не зекіп, не қол жұмсапты дегенді ауыл іші ешқашан естіген емес. Кедей жатақтан туса да, бұл екеуі малды ауылдың мазағын көрмей, жәбір-жапа шекпей, еркін өсіп келеді.

Ел жиылып, той-томалық болған жерде Алқа күйеуінің шалбарын киіп, шаршы топқа түсетін. Ондайда бұған тең келер күш иесі сирек табылатын. Бір қартайған ұста онымен күресемін деп масқара болғаны әлі күнге жұрттың есінде. Әлгі байғұс екі дүркін жауырынымен жер сүрген соң ұят пен қорлыққа шыдамай Жиделіден қашып кетті...

Ал ауылдағы нағыз атышулы адам Алқаның ұлы — Құрманғазы болатын. Әкесі сияқты ол да қаршадайынан қой бақты. Бірақ әкесінің қасында, жалпы өз құрдастарының қасында оның шопандығы түкке татымайтын бос әуре-ді. Бала кезінде алдындағы бес қозыға не бола алмаған жан есейгенде қой бағып не оңдырушы еді. Тіпті кейде шопан екенін де ұмытып кетеді. Ондайда мал есіне түсісімен айналасына тінте көз жіберіп алады да, бөрі шапқандай бажылдай бастайды. Оның күндей күркіреген күшті дауысынан шошынған қойлар бетегелі жазықпен үрке жосылып кеп, қойшы жанында үрпиісіп біраз тұрады да, қайта тарап кетеді. Ұзамай мал — бақташы-

сын, шопан — отарын тағы ұмытады. Жас қойшы адасқан қозы, бөлініп қалған қой үшін мал иесінен талай рет қамшы да жеді. Бірақ жұрт ешқашан да оның жылағанын көрген емес. Қашан да болса ой құшағында түнеріп жүргені.

Жиделі жұрты оны алғашында ылғи «Сағырбайдың қисығы» немесе «Алқаның ақымағы» деп атайтын. Оның да өзіндік себебі бар. Баланың ән-күйге құмарлығы орасан еді. Домбыра болсын, қобыз болсын, сыбызғы болсын — бәрін де елте тыңдап, шешесі айтқан әнге де, ел аралаған жаһанкездің жырына да құлай құлақ түретін. Ән шырқалған жерде қалың бұтаның арасына кіріп алып, ертеден қара кешке дейін тыңдап жата беруден жалықпайтын. Әйтпесе тамақ ішуді де ұмытып, шидің арасында сайраған құсқа еліктеп отыра беретін. Еділдің жағасынан келген кәрі қойшылардың біреуі беріп кеткен ескі қобызға ауылда естіген мұңды әндерді салып, боздататын да кездері болады.

Келе-келе жұртшылық «Сағырбайдың қисығы», «Алқаның ақымағы» деген сөздерге басқаша мағна беріп сөйлеуге айналды. Кішкентай Құрмаш осы маңның ең таңдаулы күйшілерімен тайсалмай өнер жарысына түскенде ел оған әрі таңырқай, әрі қызыға қарайтын болды. Енді бірде оның өз қолымен жасап алған, басқа домбыралардан әлдеқайда үнді, әлдеқайда әуезді аспабын көргенде көпшілік бұрынғыдан да таңырқай түсті. Жеткіншек жаңа домбырасын қолына алып, бұдан бұрын ешкім ешқашан естімеген өзінің тұңғыш күйін тарта жөнелгенде Жиделі қауымының қуанышы арнасынан асып төгіліп, көршілес жатқан көп ауылға таралып кетті.

Біреулер, Сағырбайдың жетінші атасы ұлы күйші болған екен, Құрмашқа со жарықтықтың өнері дарыған ғой десті. Екіншілерінің айтуынша, Құрмаштың домбырасы да айнақатесі жоқ «Фарабидің қос ішекті домбырасындай» сиқырлы болса керек. Тіпті, мүмкін Құрмаштың өзі де бұдан неше жүз жыл бұрын Сырдың жағасында өмір сүрген, домбыраны ойлап шығарған, қыпшақтардың ұлы музыканты Мұхаммед әл-Фарабидің тіке үрім-бұтағы шығар. «Даусы Фарабидің қос ішекті домбырасының үніндей таза екен» деген сөз бекер айтылмаған ғой...

— Қалай десең, олай де, бірақ мына баланы жәй ғана домбырашы деуге болмайды. Шынында да жын-шайтан иектеген болу керек өзін. Кәдуелгі балаларға қай жері ұқсайды бұның?! — деп жағаларын ұстасты үшіншілер.

— Ау, ағайын, қыр төсінде атақты күйші аз ба еді, кәзір де жеткілікті емес пе? Көз жасынаң қақ тұрған, жел өтінде көні кеуіп суалған, күн көзінде жоны жанып қуарған, басқын-

шылар талап-талап, тоналған мынау далада аз боп па еді әншілер мен күйшілер?.. Ал солардың қайсысы Сағырбайдың баласындай қаршадайынан қатпас-қайсар қисық болып көрді екен? — дейтін ауыл ақсақалы Алдияр кәрия, өз ойын ашық айтып.

Алдиярдың ақылына Жиделіде ешкім күман келтірмейтін. Үлкен де, кіші де оны әділдігіне орай Алдияр би деп атайтын. Жас кезінде жапан даланы жалпағынан басып өтіп, Орта жүз бен Ұлы жүз жерінде болып қайтқан, талай-талай қақтығысты бастан кешкен адам. Үлкен атасы жоңғарлармен соғыста батыр атанса, өзі француздарға қарсы болған Отан соғысында орыс патшасынан алғыс алған.

— Әніміздің тынысы кең, әуезі майда қоңыр болғанымен, күйіміздің күмбірлеген көмейінде төгілмелі түйдек бар, — дейтін Алдияр мұңды үнмен сөзін жалғап. — Жендеттер боздақтарымыздың басын мың мәрте шапты ғой. Жалпақ елдің есін екеу, түсін төртеу етіп, быт-шыт қылып бастырып, қызыл қанға бөктіріп, қорлады-ау дұшпан, қорлады-ау! Ерлерінен, елдігінен айырылған көпшілік ез боп қалған. Бас құрайтын жан табылмады, қол жиятын жер табылмады. Әр жүз, әр ру, әр ата өз алдына жан сауғалаумен жүрміз. Бүгін бізде Әбілқайырдай хан да жоқ, Бөгенбай, Тайлақ, Сайрық сынды батыр да жоқ. Күні бүгінге дейін Сырымды жоқтап жылаймыз. Қазағым еңіреген ерлерінен ғана емес, елдігінен де айырылды, тәнімізге бөтен таңба түсті. Осындай елге Құрмаштай есер домбырашы керек пе? Күйі көмейіңе ыза боп кептеліп, жүрегіңді сыздататын, жаныңды жай таптырмай, өткен жорықтар жайлы ұмыт болған сөздерді есіңе түсіретін қырсық домбырашы бұл елге несіне керек?! Сағырбайдың мына баласы ел басына түскен қасірет-апаттың барша аза-мұңын бойына жиган зарлы да шерлі әндеріміздің қаралы арнасына арқыраған екпінмен келіп қосылғандай...

Алланың арқасында, Бөгенбай бастаған батырлар мен үш жүзден жиналған мың сан қол жер қайыстырған жоңғар жаугершілерінен даламызды тазартып, ел намысын қорғап қалды. Бірақ содан бері өз күшіміз де әлсіреді, ел ішінде ер жігіттер азайып, барлық жүзді қорқыныш билеген...

Сырымды сақтай алмадық қой. Арыстанның аузынан шыққан сөз көп жүрегін Құрмаштың күйіндей толқытушы еді. Ерді-ау ел де соңынан! Сырым батыр тіккен тудың астына қаншама жігіт жиналды. Қазақ қайта туғандай, күш-қуат бұрынғыдай молайып, жігіттердің бойына ата-баамыздың жауынгер рухы қайта қонғандай болып еді. Хандарды тәубесіне келтіремін, елімді жақсы өмірге жеткіземін деп Сырым

он жыл шабысты. Жеңіске де аз қалып еді, бірақ алла-тағала тағы да жолымызды оңғармады. Жер бетін жұт басты. Жол бойы шашылған сүйек және көбейді. Өлімге мойын ұсынған ата-баба бізге: бәріне де шыдаңдар, алланың жазғанын үй шығармай көтеріп алыңдар деп өсиет айтты..

Құдай-тағала құдыретті ғой. Жер бетіндегі біз сияқты құлдарын әрбір қисық қылығы үшін жазалап отырады. Бүлікшіл пендеден, өр-батыл жыр мен есер сөзден аулақ болыңдар деген бұрынғылар. Құрмашқа абай болыңдар, сақтаңдар оны, тек домбырасы сәл сабырлырақ сөйлесін...

Алдияр әдетте бұндай ұзақ сөйлемейтін. Сөзге сараң кәрия Құрмаштың дарынына қатты-ақ құлаған сияқты.

Кейде істеп отырған шаруасын тастап, аяңдап ауыл аралап кетеді. Орталарына Құрмашты алған бозбалалардың жанынан үлкендерге тән салмақты сабырмен жайлап өтіп, жақын маңдағы киіз үйге кіреді де, отағасымен әңгімелесе отырып, Құрмаш күйіне құлақ тосады. Бүлк етуді білмейтін безірейген суық жүзінен оның әлде домбыра тыңдап, әлде өз ойына беріліп отырғанын аңғару қиын...

Па, шіркін, бұ иткен сыйқырлы саз, мынау Құрмаштың өзі... Күй толғаған Сағырбай баласының домбырасы да емес, дірілдеген қос ішек те емес. Бұл әуен кең даланың бетегелі бешпетін тұяқпен жыртқан батыр тұлпарларының шабысына қосылып дабыл қаққан қасиетті қара жердің күмбірі ғой. Сансыз сарбаз сүрен сап, дүниені дүрліктіріп барады, эне...

Өткен жорықтардың жырын шерткен Құрмаш домбырасында даланың бұған дейінгі әндері мен күйлеріне тән зарықпалы жылауық сарын жоқ. Ол жорық жолын еске сап, жеңіс дабылын қағады. Алдияр кәрия бұндай сәттерде шыдап отыра алмайды. Жүрегі қыз-қыз қайнап, көмекейіне не бір аталы да айбарлы сөздер келгенде шектен шығып кетпес үшін тісін шықырлатып, өзін-өзі әрең тежеп қалады.

Ақсақалдың бұл дәстүрін бұзған кезі де болды. Ол оқиғаны Жиделі тұрғындары ұмытпайды. Бірде Алдияр әдетінше киіз үйде отырған болатын. Кереге басында жарқыратып тазалаған ұзын мылтығы — Жиделідегі жалғыз мылтық ілулі тұр. Жас кезінде Алдияр Астрахань өтіп, одан 1812 жылы орыс патшасына хан жіберген қазақ жасағының құрамында Москва барған. Сонда француздармен шайқаста көрсеткен ерлігі үшін бұған ат мінгізіп, сыйға осы мылтықты берген, омырауына крест қадаған. Мылтықтың астындағы көн терімен қаптаған тұғырда басында томағасы бар бала бүркіт отыр. Шал анда-санда құсына шикі ет беріп қояды...

Түс ауғалы қашан, бірақ кешке дейін әлі де үш қазан ет

асар уақыт бар еді. Биелерді соңғы сауымға айдап келеді, ауада жылқы тері мен айран иісі шығады. Көрші ауылдың қыз-жігіті құлын байлайтын желінің жанындағы көгалға жиналып жатыр.

Құрмаш ой құшағында. Міне, саусақтары қос ішекке жанасты. Домбыра сыңар дауыспен тың-тың етті де, үнсіз қалды. Сосын қос ішекке қатар тіл біткендей асығыс былдырлай жөнелді. Қайта үзілді. Кенет домбыра булығы өксіп, ыңырси үн қатты. Алдиярдың қолындағы ет жерге түсіп кетті. О, ғажап, бұ не, Құрмаш алжыған ба, қалай? Шертіп отырғаны зарлы аза, қапалы шер ғой!

Бірақ шал қателескен екен, күй бірте-бірте түзеліп, күшейе түсіп, әбден қатайып алды. Сөйтсе Құрмаш шежіре шерткен жыраулардай өз күйін ел басына түскен қайғы-қамырықтан әдейі бастапты. Кенет ол өткен күннің барлық күйінішін жүрегінен жұлып тастағандай болып, басын көтеріп алды да, шанақты шарт қимылмен қағып қалды. Арқыраған арынды күй ақтарыла жөнеді. Лапылдаған дауылпаз үн таяу маңдағы үйлерден де асып, ауыл үстінде дабылдады.

Өзін-өзі қайталар емес бір сәтке. Домбырасын толғаған сайын он саусақтан естімеген жаңа күй туындайды. Жаяулар тоқтап қалған. Салт аттылар да тізгін тартып, осылай бұрылып келуде.

Құрмаштың өңі құп-қу. Шақырайта ашқан екі көзін жиылған жұрттың басынан асыра, киіз үйлерден әрідегі сары белдерге қадап, бірақ ешнәрсе көрмей отыр. Қанатын қомдап, ұшуға оқталған сұңқар сынды...

Домбырасы тағы да шер төгіп, зарлап, безілдей жөнелді. Тағы да күндей күркіреген қуатты дүбір естілді. Мың сан тұяқ дала төсін дірілдетіп, кісінеген жылқы үнін шақылдаған семсер дабысы басқандай. Көбесінен күй төгілген көп саусаққа көз ілесер емес.

Бір сәт қос ішекті сатырлата қағып-қағып жібергенде асқақ сарын шапшып аспанға атылғандай болды. Алдиярдың жүрегі алас ұрып, сыздап кетті. Күй буын-буынына түсіп, дуалап тастағандай. Екі көзін Құрмаштан ажырата алар емес. Бұрын күй тыңдағанда аздап теңселіп отырушы еді, кәзір қимылсыз қатып қалыпты. Кең даланың барша сотқарлығы мен шалқар шексіздігі осы күйдің бойына жиналғандай. Жапанды кезген жауынгер қазақтың, тұз перзентінің өршіл рухын еліктіре түскендей. Кәзір Алдиярдың құлақ түбінде мың сан қыпшақ қолы батырлар жырын шырқап тұрған тәрізді...

Қарт орнынан тұрды. Киіз үйдің ішінде одан әрі шыдап отыра алмады. Табалдырықтан аттады да, құдды суқараңғы

адам құсап, ақ таяғын алдына соза ұстаған қалпы, домбырашыға қарай жылжыды. Бір басып, екі басып, тіпті ақырын келеді. Оған мынау жарық дүниені түгелімен домбыра дабылы билеп алғандай, ал байтақ дала сол сарынға қосыла гулеп тербеліп жатқандай сезіледі...

Домбырашы қолын үртіс көтерді... Шарт етті де, меңіреу тыныштық орнай қалды. Фарабидің күйшанағы өзі өз болғалы бері дәп мұндай долы қолға түсіп көрмеген шығар.

Алдияр тоқтай алар емес, қыбырлап әлі жүріп барады. Күй сарыны құлағында әлі күмбірлеп тұр.

— Тарта бер, Құрмаш, Құрманғазы!— деп дауыстап жіберді кәрия. Тұла бойы қалш-қалш етеді. Құрмашта үн жоқ. Аяқталмаған күйінен шыға алмай, әлі есін жия алмай тұр ол.

Жігіттер кәрияға ізет көрсетіп, орындарынан тұрды. Біреуі Құрмашқа өз домбырасын ұсынып еді, анау алмады.

Бұлардың көңілін алыстан шыққан тұяқ дүсірі бөлді. Жалт қараса, бір топ салт атты ауылға қарай шауып келеді екен.

Құлын кісінеді. Жыра жақтан түіе боздады. Алдияр кәрия қайтадан өзінің әдеттегі тәкаппар қалпына келіп, қасында тұрған бозбалаға бұрылды.

— Барып бүркітті алып кел. Үйде, босағаға таяу тұғырында отыр. Жеңсені ұмытпағын...

Алдияр жас қыранды Құрмашқа берді.

— Алдыңнан жарылқасын, ақиығым, самғай бер асқардан-асқарға мынау қырандай! Бұрынырақ білмеппін, азат туған азаматым екенсің. Сен енді жаңғыз Сағырбайдың ғана баласы емессің, жалпақ елдің мақтан тұтар перзенті болмақсың. Даңқың ассын, Құрманғазы, жақсы атты бол еліңе! Аумин.

Келесі күні таңертең Құрмаш ауылдан ұзап барып, бір жотаның басына шықты да, Алдияр берген бала бүркітті босатып қоя берді. Мазар үстіндегі кәрі құс анау тастүлекке әбден көзден жоғалғанша тесіле қарап отырды...

Кеше ауыл үстін айнала ұшып жүргенде бүркіттің көзіне көп аттылар шалынды. Жәңгір ханның Жиделі ауылын осы өңірдегі ең мықты бай Дулатқа бергенін, Жиделіге келген көп аттылардың ішінде бай баласы бар екенін және Дулат мырзаның жасауылы жиделіліктерге аға сұлтанның әмірін жеткізе келгенін кәрі құс қайдан білсін.

Жиделі қонысы ежелден-ақ Дулат мырзаның меншігінде, депті аға сұлтан, онысын осы уаққа дейін дабырайтудың қажеті болмағанын айтпай келіпті. Ал енді бүгіннен бастап Дулат бай жиделіліктерді өз қанатының астына алады. Бірер күннен кейін нөкерлерін ертіп, мырзаның өзі де кеп қалар де-

ді жасауыл. Жиделі о кісіні тік тұрып, құрметпен қабылдауы керек. Сағырбайдың баласы күй тартып, құлақ құрышын қандыратын болсын. Ал Дулаттың ұлы Құрмаштан осы дәп кәзір, табан астында өнер көрсетуін талап қылды.

Жұртта үн жоқ. Алдияр да үнсіз. Құрмаштың оң қолындағы қалың жеңсеге қонақтап бала бүркіт отыр.

— Көздерің жоқ па, домбырасының ішегі үзіліп қалды, — деді бір шап.

— Басқа домбыра жоқ па? Осынша домбырашы тұрып... Кәнеки, бер біреуің домбыраңды! — деп зекіді Дулаттың баласы.

Құрмаш оған тесіле қарады.

— Өй, мынаның өзі шынында да қояншық шығар. Көзің қарашы, қасқырдың көзіндей... — деп қарқылдады бай баласы.

Бүркітті қасындағы жолдасына ұстатты да, Құрмаш шап беріп, шаужайдан алмақ болды. Бай баласы атының басын тартып ап, қамшысын көтерді...

Құрмаштың қасындағы жігіттер де араға түсіп үлгерді. Біреуі сілтеген қамшыдан күйшіні өз жонымен қорғап, қалғандары Дулаттың мұрагерін ат үстінен көзді ашып-жұмғанша жұлып алды.

Бірақ қамшы үйірген аттылы топ жаяуларды тықсырып, өз мырзаларын қайтадан атқа қондырды.

— Тоқта! — деді Алдияр жігіттер мен Дулат нөкерлерінің арасына түсіп. — Тоқта, түте! Батып бара жатқан күнмен жарысып не болды сендерге?! Бұл деген зауал шақ, кешкі намаз охитын киелі мезгіл. Әлде ата дәстүрін аттайсыңдар ма? Қай қазақ күн батарда жауга шауып, ағайынмен араздасып көріп еді, айтыңдар, естіген-білгенің бар ма?

— Бошты. Көерміз ертең қалай сайрар екенсің... — деді бай баласы тістене сөйлеп, кекесінді раймен.

— Қорықпа, Құрмаш, біз бармыз ғой, — десті жігіттер, бай жылқысының түнгі күзетіне кетіп бара жатып. Бірақ дауыстарында мазасыз діріл де бар еді...

Жиделі қонысының Дулат меншігіне өтіп, жылқышы жігіттердің бай баласымен шекісіп қалғандығы жайлы хабар ешкімді қуанта қойған жоқ.

... Кешкі аспанда қалықтап жүрген кәрі бүркіт жылқышылардың ауылдан шыққан соң сар желген ат үстінде қолдарына домбыраларын алып, тарта бастағандарын көрді. Олар Құрмаш күйінің жалғасын тартып бара жатқан. Даладан дірілдітірген жойқын күй кәрі бүркіттің де жүрегін шымырлатты.

Ауылда ән айтылмайтын болды. Шеттегі кедей жатақтардың үйлері жақтан жылаған бала даусы естіледі. Ауыл адамдары бірлі-жарым қойларын асыға айдап әкеп, аттарын ұзап кетпесін деп ұшаяқтап өрелеп, отты да үнсіз жағып жатыр. Сағырбайдың жертөлесі маңынан қатындардың шаңқылдаған даусы шығады.

— Сор болды ғой сенің балаң Жиделіге. Дулат байдың баласына қарсы шығатындай кім еді өзі соншалық?... Кімнен тапқасың бұ неменді? — деп бажалақтайды қатындар кеше ғана өздері мақтайтын Алқаға.— Ұшыратты-ау ақыры бәле-жаласына, мына есер немен, тайдырды-ау бағымызды басымыздан!

Еркектер әбден екіленіп алған қатындарын әрең қойдырып, үйлеріне таратып әкетті. Алқа жалғыз өзі қалды. Қызыл шоқ болып өше бастаған оттың басында ұзақ отырды. Баласына ештеңе демеді. Тек бүркітіне берсін деп бір жапырақ қой етін қолына ұстатты.

... Қас қарайып, ел орынға отырды. Еріне шөгіп, түн де келді. Ел көпке дейін елегізіп, ұйқы құшағына әрең шомды. Айнала әбден тыншыған кезде бірнеше түтін жүктерін дыбыссыз артып, туған ауылды тастап тартып отырды. Пәледен аулақ дегендей...

* * *

Ертесінде түске қарай Жиделіге бай керуені келіп жетті. Малайлар түйеге артқан жүкті түсіріп, дем сағатта Дулаттың ақ ордасын тігіп те болды.

Алдиярдан алған жас қыранды бостандыққа қоя беріп қайтып келе жатқан Құрмаш бай ордасын сонадайдан байқады. Қона сала-ақ бие сауып, ат байлауға керме тартып, ошаққа қазан көтерісіп, әбігер боп жатыр екен.

Құрмаш байқап келеді: қарсы кезіккен ауылдастары бұның бетіне тура қарамай, көздерін төңкеріп әкетеді. Не себептен екенін білмеді.

Ауылға Дулат кешке қарай келеді екен және бұнда екі-ақ күн болатын көрінеді деген сыбыс тараған. Малға қарайтын бақташыларын белгілеп, жайылымдар мен шабындық жерлерді бөлмек. Түндегі қашқындардың соңынан қутыншы жіберіпті, Құрмашқа дүре соғатын болыпты, енді Дулаттың данышпандығы мен жомарттығын жырламай көрсін деседі жұрт...

Домбырашының өсек-аяцға көңіл қойып жатуға уақыты болмады. Аяқ астынан әкесі сырқаттанып қалды да, Құрмаш

қой бағып кетті. Алқа күйеуінің асты-үстіне түсіп бәйек болып жүр. Жылы қанның үстіне қымтай орап, ошаққа жақын жатқызды да, бір жақтан қымыз тауып әкеп берді. Сағырбай тыншып, көзі ұйқыға ілінген кезде сыртқа шығып, дала жаққа қарап ұзақ тұрды...

* * *

... Күн көкжиекке жетіп, ыстық қайтты. Шырқау аспанда бозторғай шырылдайды. Ол біресе көкке өрлеп, біресе төмен сорғалап әлдебір қызық қиссаны құмарта жырлағандай, уыла-жыған жіп-жіңішке үнмен сайрап жүр, сайрап жүр. Кәрі бүркіттің бетеге үстімен сырғыған көлеңкесін көріп бозторғай жырын кілт үзді де, көрінбей кетті.

Кешкі арай әдемі-ақ еді. Жерге жеткен жалқын күн қызыл жалынмен алаулап тұр. Дала төсіне сол жақтан мыңдаған алтын сүңгі шашылғандай. Құрмашқа әлгі сәулелер дыңылдап, күй шертіп тұрғандай, сол сарының әсем әуезі жалпақ жазыраға таралып жатқандай болып көрінді. Ол иығынан домбырасын алып, ішегіне қол тигізе беріп еді, аяқ астына алыстағы дөңнің көлеңкесі келіп жетті де, күй орнына маңыраған қой дауысын естіді.

Дулаттың ақ ордасына қарап қойып, қойын ауылға қарай айдады.

... Тар бөлмеде, тулақ үстінде әкесі жатыр екен, бүрісіп. Қасында шешесі отыр. Кимешегінен қобыраған бұрыл шашы маңдайын жауып кетіпті.

— Қасыма келші, балам. Жаңа айды көрер-көрмесім біз аллаға ғана аян.— Әкесі үздік-үздік сөйлеп жатыр.— Сен енді жігіт болдың. Алдыңнан жарылқасын, құлыным. Кеше бай баласымен жанжалдасып қалдың ғой. Кімнің кінәлі екенін алла-тағалам өзі біледі, бірақ енді саған бұнда күн көрсетпес. Жазмыштың дегеніне көңің келмеді, енді бізге қарайлама. Жер ұйықты аңсаған Асан қайғыдай өз бақытыңды ізде. Жо-лық болсын, жарығым... Шешең де батасын берсін...

Құрмаш анасына қарады. Үн жоқ, әке сөзіне қосылатынғын басын изеп ишаратпен білдірді.

— Ал енді домбыраңды ал да күй тарт,— деді әкесі.

Қос ішек қоңыр үнмен күмбірлей жөнелді. Үй ішінде жарық та молая түскендей. Анасының да жанары жылып, мейірбан жүзбен қиыла қарап отыр.

Құрмаштың домбыра шертуге дәп кәзір зауқы жоқ-ты. Бірақ әке көңілін жұбатып, ана шерін жеңілдету керек.

Әкесі көзін жұмды, әлпетінде салиқалы сабыр, ойлылық бар. Шешесі ұлына қимастықпен мұңая қарап отыр.

Әкесі ұйықтаған соң Құрмаш домбырасын ұстай тысқа шықты.

Ауыл үстін жұлдызды шатыр жапқандай. Ай астында бай ордасы айқындалмай ағараңдап бұлың береді. Дулаттың өзі мініп келген ақбоз да көрінеді. Әлдеқайда Бөрбасар төбет маңқ етті, ақырын ғана қозы маңырады.

Азғантай аялдады да, Құрмаш қоңсы отырған Сарман жылқышының қараша үйіне келді.

— Сарман, ұйықтаған жоқпысың? — деді ол есікті түре ашып,

— Жоқ.

— Не хабар бар, Сарман?

— Бүгін жылқыны Көкжайпаққа жайып едім, сонда көрші ауылдың жылқышысына жолықтым. Сенің Дулат баласымен кезіккеніңді естіпті.

— Тағы не дейді?

— Қырға Махамбет қайта кепті дейді, жаңа жырларын тақпақтап айтып берді.

— Жаттап алдың ба?

— Жоқ, — деді Сарман. — Мен Махамбеттің жалпақ елге жаппай тараған сөзін ғана білем. Жәңгір-ханмен араздасып ажырасқанда айтыпты ғой. Сен бұл әңгімені естімеп пе ең, Құрмаш? Осыдан жеті жыл бұрын Махамбет Шөмекей руының кедей жатақтарына ара түскен екен. Сонда Жәңгір тұрып Махамбетке: «Сен немене, менің әділдігіме шек келтіремісің?» — дейді. Махамбет табанда былай деп жауап қайтарады:

Хан емессің — қасқырсың,
Хас албасты басқырсың
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сенің басқа ұрсын!

Хан емессің — ылаңсың,
Қара шұбар жылансың.
Хан емессің — аянсың,
Айыр құйрық шаянсың.

Сарман тоқтап, тыныштыққа елегізіп құлақ тікті. Сосын қонышынан жалпақ сүйек шақшасын алып, тілінің астына насыбай салды.

— Бұл өлеңді маған қайталап айтқызбай-ақ қой, Құрмаш. Кім білсін, мүмкін, жалған сөз шығар, ұзын құлақ не демейді. Ал Дулаттың мына жуандығы бекерден-бекер емес. Дәу де болса, осының өзі Жәңгір ханның әмірі-ау деймін... Ақынның айыбын күллі Беріштен алғысы келеді білем. Сөз садақ-

тың оғымен тең. «Таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді» деп қазақ бекер айтпаған ғой. Ақын айтарын айтты да, тайып тұрды. Ал айыбын елі тартады. Солай, Құрмаш. Сен де Дулаттың ұлымен босқа шатастың. Кінәлі болмасаң да... Кім жеңерін уақыт көрсетер... Көп сөздің тоқ етері мынау: шындықты бетке айтам десең, астыңда алыс жолға арымай шабатын аргымағың болсын... Ал сенің күйлерің шалғайға-а-а тарап кетті ғой...

Жұлдыздар биіктеп, аспан алыстай түскендей. Ақын сөзі есіне қайта келді. Кәдуелгі, күнде естіп жүрген, қарапайым сөздер. Ақынның айтқаны Құрмаштың да көкейінде жүрген нәрселер...

Түнгі самал денесін аймалады. Есіне әке сөзі түсті. От басынан аластағаны емес бұл. Өзі құсын бостандыққа қалай жіберсе, әке-шешесі де бұны солай босатып отыр ғой. Тек кішкентай Байғазы ғана... Қайда жүр екен өзі? Біреулермен ойнап қалған болар, тегі. Құрмаш інісін есіне алғанда ақырын жымиып қойды. Енді Ақшолпанды көргісі келді. Қыз үйін бір айналып шықты. Тым-тырыс. Ақшолпан ұйықтап қалған екен.

... Екі жастың — Ақшолпан мен Құрманғазының құпиясын ешкім білмейтін, кейін де білген тірі жан болмады. Одан хабардар болса, жалғыз-ақ даланың кәрі бүркіті ғана хабардар шығар. Көк аспанда бұлардың үстін көп айналып жүргені бар. Ал бұлар оған мамыр айында мазардың арғы жағындағы қалың шалғында шалқаларынан қарап жатты. Бұған тұңғыш келіп жолыққанда Ақшолпанның үстінде көйлек сыртынан жамылған жүп-жұқа, көк шалғындай жасыл шапаны бар еді. Қыз беті өрттей алаулап...

Екеулері шөп сыбдырына, шегірткенің шырылына, қойдың маңыраған үніне құлақ салып, аспанға, көктегі кәрі бүркітке қарап ұзақ жатты.

Содан қайтып оңаша жолыққан емес. Анда-санда кездейсоқ бетпе-бет кеп қалғанда қыз тура қарамайтын, әйтпесе сықылықтап қашып кететін...

Құрмаш Ақшолпанның үйін тағы бір айналып шықты. Үйден жарық көрінбеді.

— Қош бол, Ақшолпан, — деп сыбырлады Құрмаш.

Ол жол таңдамай түнгі ауылды аралап келеді. Жер тарпыған тұяқ дүбірі мен аттың пысқырған үні ойын бөліп жіберді. Ақ орданың алдында тұрғанын бір-ақ байқады. Байлауда Дулаттың ең жүйрік сәйгүлігі көрінеді.

Ат... «Ер қанаты—ат»,— деді ол халық мәтелін түсінде қайталап тұрғандай.

Жаңа шабылған жас шөптің, қымыз бен ат тезегінің иісі сезіледі. Ақбоз ат басын ақырдан көтеріп, Құрмашты танысындай иіскелеп қойды. Бозбала жануарды мойнынан құшақтап, жалын сипады, сосын шыдамы таусылып, шылбырын шешті. Тамаққа тойған маңтөбет бір маңқ етті. Құрмаш атты үркітіп алмайын деп, тізгінді тежей ұстап тұрды да, тың тыңдады.

Қой қора жақтан біреудің тықыры естілді. Жүрісіне, бүкірейген тұлғасына қарап, Құрмаш ауылдағы сопа басты батырақ Жақып шалды таныды. Жиделі отарларының түнгі күзеті осы кісінің мойнында.

Құрмаш атқа мініп алып, басын бұрды.

— Мен ғой, ата,— деді ол самарқау үнмен.— Мен, Құрмашпын, Сағырбайдың баласы.

Жақып тоқтай қалды. Бет-әлпеті Құрмашқа анық көрінбей тұр. Шамасы, шал таңырқаулы болса керек.

— Құрмаш... Бұның қалай? Әке-шешенді қайтесің?

Ат ауыздығын кеміріп, тұяғымен жер тарпи бастады. Құрмаш жауап қатпады. Ақиқаты, әкесі мен шешесі баталары берген. Тек дәл бүгін жүріп кетер деп ойламаған. Құрмаштың өзі де ондай ойдан аулақ-ты, әйтпесе Байғазыны мықтап тұрып құшып, әке-шешесін жұбатып шығар еді ғой...

— Қайда барасың?...— деді Жақып бастырмалатып.— Жә, жарайды, алла жар босын, жолыңнан бөгемейін. Бір бәлеге ілікпей тұрғанда жөнел тезірек. Жолың болсын, ер азығы мен бөрі азығы жолда деген. Енді неғып тұрсың? Құдай жолыңды оңғарсын. Тарт, ойланып тұрар шақ емес кәзір. Сәләй, шырағым, мәғзи сенсең...

— Мың рахмет, ата!

Құрмаш тізгінді босатты. Біраз аңдап барды да, тасырлазтып шаба жөнелді.

Жақып құлақ салып тұрып-тұрып, жусап жатқан қойға қарай беттеді.

— О, құдай, есі кеткен ұлдарыңа өзің жар бола көр...

Заулаған Құрмаш көне мазардың жанынан өткенде кәрі бүркітті шошытып оятып кетті. Атының басын түі бойы бір тартқан жоқ. Қолтығына қанат бітіп, асқақ әуенге тербетілген үшқыр құстай, қыр үстінде қалықтап келе жатқандай сезінеді өзін. Мана достарының ортасында бастап, Дулат байдың баласы бөліп кеткен сол әуен құлағына қайта оралған. Енді бұрынғысынан да бетер анығырақ, күштірек естіледі. Құрмаш оны аяғына дейін біліп келеді. Мына күйдің сарынында ел

мұңы, халық қамырығы ғана емес, күркіреген күндей құдыретті жауынгер ұран, екпінді атой, Махамбет жырынан туған жойқын леп бар.

Қайда келе жатқанын білмейді. Әйтеуір Махамбетті іздейтіні хақ. Бірақ қайдан табады оны? Бір ауылдан бір ауылға жасырын жылыстап, елді ханға қарсы шығуға шақырып жүрген ақынның жолын анықтап болар ма? Жырға қарап із кесу мүмкін бе? Жыр дегенің дала үстінде желдей есіп жүреді, олардың қайда туып, қалай тарайтыны белгісіз.

Қайда бармақ? Осындай ойлар уайымын көбейте берді. Әбден шаршап, қарны ашқан кезде Құрмаштың есіне туған үйі тағы да түсті. Дулат ендігі ақбоз атын іздеп те жүрген шығар...

Дулат-бай, сөз жоқ, бұның шешесіне барып, айғайлап қорқытып, баласының қайда кеткенін сұрайды. Әйтеуір бір сойқанның болары даусыз...

Дәл осы кезде туған ауылында не сұмдықтың болып жатқанын ол бәрі бір болжай алмағанды.

* * *

... Дулаттың төлеңгіттері Сағырбайдың үйін қоршап алған.

— Балаң қайда?— деп Дулат тұр Сағырбайдың басында дігерлеп.

Бұған дейін бұрышта үнсіз отырған әйелі орнынан тұрды.

— Ол ауру. Тыныштықпен жан тапсырсын, тимеңдер.

Нөкерлердің біреуі әйелге қамшы көтерді. Алқа оны қолынан шап беріп ұстай алып, аңадайға ұшырып жіберді.

— Әй, әкетіңдер мына мыстанды!

Төрт төлеңгіт тарпа бас салып, қолын артына қайырды да, далаға алып шықты.

— Бар ма екен алла аспанда?! Бар ма екен көзі алланың? Бар болса неге көрмейді?— деп зарлап келеді ана.

— Сабыр ет, қызым,— деген Алдиярдың дауысы естілді топ ішінен.— Кішкентай ауылымыздағы жалғыз еркек басты әйел сен едің ғой...— Шашы жайылып кеткен. Жалаңбас тұр. Қаралы күн туғанда, басқа пәле келгенде аналар осылайша шаштарын жайып, жалаңбас қалады.

— Табыңдар ұрыны! — деп зіркілдейді бай.

* * *

... Дала төрінде күн шығып келеді. Құрмаштың тұла-бойы қалтырап, басы зырқ-зырқ етеді. Анда-санда айналадағының бәрін ұмытып, ат үстінде көзі ілініп кетеді. Бір қырқаға шыға

келгенде алыстан түтін көрінді. Аты кісінеп жіберіп, әлгі үйге қарай тартты.

Қараша үйден бұрымы тізесіне түскен қыз шықты. Жүзі ашық-жарқын, жалтылдаған кең жанарлы, кірпігі қалың біткен жан екен.

Құрмаш қызға таңырқай қарап тұр. Түсінде көргендей. Бірақ ауырған басы мен талған белі, денесіндегі діріл мен кебірсіген ерні бұның түс еместігін айқындағандай.

Қыз ойда-жоқта сап ете түскен жас жігіттен секем алып қалды. Астындағы аты қандай сәйгүлік, ал үстіндегі киімі неткен жұпыны? Бозбаланың қызарып кеткен көзіне, арғымақтың қабысып қалған ішіне қарағанда бұл екеуінің ұзақ та қиын жолды артқа тастағаны айдан анық.

— Сусын...— деп Құрмаш ат жалын құша берді.

— Сізге не болды?— деп қыз қасына жүгіріп келді.— Кешіріңіз, ағай, сізге көмектесер еркек жоқ кәзір бұл үйде. Келіңіз, өзім-ақ...

Қыз Құрмашты сүйемелдеп аттан түсіріп, үйге кіргізді де, сырмаққа әкеп жатқызды. Содан кейін өрешедегі сабаның аузын шешіп, кесеге қымыз құйды да, бір қолымен Құрмаштың басын көтеріп, сусынды аузына тосты. Анау ішіп болып, көзін жұмды.

Қыз сыртқа шығып кетті. Ұзамай ағасы — жылқышы Зарбай келді.

— Бү кім?— деді ол атты көріп.

— Атын айтқан жоқ.

Ағасы ақбоз атты айнала қарап шықты.

— Домбырасы бар ма?

Бүгін таңертең Зарбай «Атақты домбырашы Құрманғазы Дулат байдың ең жақсы арғымағын мініп қашыпты, содан әрі қарақшы, әрі бүлікші атаныпты»— деген хабар алған болатын. Дулат жігітті ұстауға бұйрық беріпті.

— Өзі қайда жүр?— деді ағасы.

— Үйде, ұйықтап жатыр. Науқас білем.

Зарбай ақбоз аттың қасына барып, мойнынан шапалақтап қойды:

— Сақыш, көк өзекке апарып, арқандап қойшы!..

Сақыш қайтып келген соң Зарбай жүргінші бір саудагерден сатып алып қалған жаздық қысқа шекпенін ілулі тұрған жерінен қолына алды.

— Сақытай, мына шекпенді қонақ балаға берсек қайтеді, а? Қарашы, үстінде лыпасы жоқ қой...

Жылқышы сөзін кілт үзді. Іргеден тасырлатып келіп қалған ат дүбірі естілді. Сақыш ағасына үрейлене қарады. Зарбай үйден шықты.

Аттары ақкөбік болған топ адам келді.

— Жол болсын, жігіттер!— деп сәлемдесті Зарбай.

— Қарақшы қуып келеміз!— деді жолаушылар.— Ақбоз ат мінген бір әруей көзіңе түспеді ме?

— Жоқ,— деді Зарбай міз бақтастан.

Топ басшысы жылқышыға бастан-аяқ қатулана көз тастады.

— Түнде қайда болдың?

— Мен Дулаттың сенімді жылқышысымын,— деді үй иесі қаймыға қоймай.— Егер байдың аты көзіме түссе, табан астында жазбай таныр едім ғой...

* * *

Үшеуі дастарқан басында отыр. Ұйқысын қандырып, ет жеп, қымыз ішкеннен кейін Құрмаш әлденіп алды. Тамақты әлдеқашан ішіп болса да, әңгімелері қиысатын емес. Сөзге жоқ Зарбай қонағын қалай сыйларын білмей қиналады. Құрманғазы да үндеместің бірі. Ол қолына домбырасын алып, ризалығын күймен білдірмек ойда.

Қос ішек қартайған сырқат әке мен аяулы ана жайын, бостандық туралы сөйлеп кетті. Сақыштың көз алдына тақтайдай жазық кең жазира келді. Сол далада келмей жатып қыз көңілін баураған мынау сымбатты да тәкаппар жігіт кетіп бара жатқандай...

Жо-жоқ, жалғыз өзі емес, қасында Сақыш бар сияқты. Жігіт жыры бұның жыры секілді... Ау, Құрмаш неге бұған қарамайды, неге күй тартып бермейді? Ол басқа бір жаққа қараулы, үлкен қара көздерін қызға салар емес, әлдеқандай терең ойға шомып келеді.

Сақыштың ұяң жүзіне қарап Құрмаш оны Ақшолпанмен салыстырды...

— Жүрейін. Рахмет сіздерге...— деді де Құрмаш орнынан тұрып, үстіне Зарбай берген шекпенді киді. Сақыш оған ірімшік, құрт және күлше салған қоржын ұсынды.

— Сақытай, ағаңа атын көрсетіп жібер,— деді Зарбай.

— Рахмет, өзім-ақ тауып алам ғой. Сіздер тек жөн сілтеп жіберсеңіздер болды,— деді ол, әбден риза үнмен. Бірақ ыстық ықластан туған жылы сөзі Сақышқа бір түрлі салқын естілді.

Жыраға түссе, аты өліп қалыпты. Бұлақ жағасында төрт бұты төрт жаққа кетіп, серейіп жатыр, анадайда тұяқ тиіп тапталған жылан көрінеді.

* * *

Жайнаған жасыл адырлы Жиделі жазығы Жайыққа жете Нарынқұмға жалғасады. Нарынқұм деген батыс қазақтарының өмірін сонау көне заманнан бері көріп келе жатқан тілсіз куәгер ғой. Аш-жалаңаш азапты өмірдің құрбандығы болған көшпенді елдің қаншама ұл-қызы қалмады мұнда. Сонымен қатар осынау тылсым шөлдің төскейінен ел кегін қуған ерлер де баспана табады.

Хандар мен сұлтандардың озбырлығына шыдамай, Жайық пен Еділге қарай қаша көшкен қалың ел талай рет өзен жағасында патша әскерлері мен хан жендеттеріне соқтығысып, түтеген оқтың астында қалғанда Нарынқұмның сұрқай бегі қызыл қаннан қоңыр тартып жататын.

Меңіреу құм безірейіп үн қатпайды. Тылсым дүлей аңызақ пен аптапқа жомарт болса да, ылғал атаулыға келгенде сараң-ақ. Замана өтер, ағаш құрап, өзен суалар, бірақ құм құрымайды.

Құм бетіндегі көзге көрінбейтін жазуға қарап, салқын сулы құдықтың қайда екенін, желаяқ жүйрік ақбөкеннің қайда жүргенін анықтайтын адамдар некен-саяқ. Ал сол шағын топтың ішінде кәртайған Ұзақ ақынға жетер ізкесер мүлде жоқ.

Бүгін Ұзақ өзінің Мыңтөбеде отырған ауылына асығып келеді.

Құм ішіндегі әр түп сексеуілді, әр төбені Ұзақ жақсы біледі. Осы жасқа келгенше көрмегені жоқ: кезінде хан сарайында да, қараша үйлерде де болған. Елмен бірге ержетіп дегендей, тыңдаушысы табылса, өлең-жыры таусылып көрген емес. Адам баласын алалаған жоқ, бәрін де бірдей санап, бәріне де айта беретін.

Сенімді аты жол жорғамен тербетіп келеді. Қанжығада қапқа салған домбырасы. Басында парсы жібегімен тыстаған тұлкі тымағы, үстінде түйе жүнінен тоқыған биязы шекпені бар. Белінде күміс белдік.

Атының жайлы жүрісі әр нәрсені еске түсіріп, өткен-кеткенді ойлап келеді. Өмірін босқа өткермегені белгілі. Көп қиналмай атақ-абыройға жетті де, сол даңқы бұны өз қанатына қондырып алып, Нарынқұм үстімен, күллі дала төскейімен зырғытып өте шықты. Бүгінде оны бүткіл орда жұрты біледі. Бірақ біраздан бері бір ой мазасын алып жүр.

Бәрі де өзін Ұзақтың шәкіртімін деп атаған әлгі домбырашы бала жайлы хабарды естігеннен басталды. Алайда жас күйші ұстаз жолын қумады, ол домбыраны байлар мен сұлтандардың құлақ құрышын қандыру үшін тартпады...

Ауыл арасында ел аузына Ұзақтан гөрі соның аты көбірек алынатын болды. Оның үстіне ол шығарған ән-күйлер де әдеттегі дала әуезінің дәстүрінен шығандап кететін. Сарынында бүлікшіл әуен, өршіл екпін бар. Бала домбырашыны халық барған сайын сүйсіне тыңдайтын болды. Құрмаштың жаңа күйлерін әр ауылдың домбырашылары асыға күтіп, естіген заматта-ақ қағып әкетеді. Өзін жайсаңдығы үшін мақтаса, күйлерін жалындаған қызуына бола мадақтайды. Ұзақты қанша құрметтесе де дәл Құрмаштай ешқашан қастерлеп көрген емес ешкім.

Бүлікшілдік қашан да Махамбет сияқты ақындардың жырында болатынын Ұзақ ежелден білетін. Бірақ ол халықтық күүді де жырдай түсініп, жырдай қабылдағанын ешқашан естіп-көрген емес. Жуандар әулеті осы уақытқа дейін ақындардан ғана қорқады, солардың атақ-абыройын күндеп, айтқан сөздерінен ғана қаймығады, ал күй атаулыны олар еріккенде езетін ермек деп біледі.

Ән-күй деген, мән-мағнасы — сөзі жоқ құрғақ әуен, адам жанын өлең-жырдай баурап, еліктіріп әкетуге тиіс емес. Ұзақ бұған құдайдай сенетін... Ал Құрманғазының күйлері естілуі мұң екен...

Ұзақ қанжығасынан шешіп, қолына домбырасын алды. Атының бір қалыпты майда жүрісін күйге қоспақ болды. Бірақ басқа бір ойлар келіп, домбырасын ұмыта берді.

Тылсым құм түнеріп, тымырайып жатыр. Ұзақтың ойына жағадағы иен тоғай түсті. Ол жерлер қазір қос граф Безбородко мен Юсуповтың меншігінде. Жатақтарды айдап шығып, сан сарайды салдырып тастады ғой.

Сол маңайды жайлайтын жалшы қауым енді шарқ ұрып, құм ішін кезіп, қоныс іздеуде. Ол — ол ма, тіпті өз жерлерінің үстімен өздері көшіп өткені үшін әлгі Безбородко мен Юсуповтарға от ауыз, тұяқ ақы салығын төлеуге мәжбүр.

Міне, осынау жарлы-жақыбайлар мен азап шеккен кедей жұртты Махамбет жырға қосса, Құрманғазы да өз күйлерін соларға арнап шығарып жүр. Рас, олар жайлы Ұзақ та жырлаған, бірақ бұл көнбістікке үндеп, жазмышқа қарсы шықпай, мойын сұна беруге шақырған...

Ақбас домбырашының есіне осы өңірді бұдан бірнеше жыл бұрын жайлаған жұт түсті. Ондай жұтты Ұзақ өз өмірінде бұрын-соңды көрген емес. Байлардан басқада тігерге тірі тұяқ

қалмады. Еділден Жайыққа дейінгі кең жазық адам мен малдың көмусіз қалған өлігіне толды.

Мынадай сұмдықтан естері ауып, аштан бұралған қалың ел Қарауылқожа сұлтан мен граф Безбородкоға қарай ағылды. Кей-кейде сапар соңы қанды қырғынмен бітетін. Енді міне тағы да солай болайын деп тұр...

Беріш руының старшыны Исатай Тайманов шабылған жұрт, езілген ел кегін алмаққа аттаныпты деген сыбыс ауылдан-ауылға тарай бастады. Жәңгір ханның әмірі бойынша аға сұлтандар Баймағамбет пен Қарауыл қожа екі рет Исатайды ұстамақ бопты, қол-аяғын кісендеп, абақтыға айдатуға әрекет жасап көріпті.

Исатай ханға: «Ел өз меншігін өзі иеленгісі келеді... Ал егер бұл сауалдың жауабын алмасақ, онда бізге әмірін жүргізер еш басшы жоқ деп есептейміз»,—деп жазыпты дегенді естігенде Ұзақ сенбеді. Бұл хаттың дөрекілігі Сырым батырдың орыс патшасына жазған хатындай еді.

— Астағпыралла!— деді Ұзақ жағасын ұстап.— Далада тағы да дауыл тұрар. Әзірейілдің ажал күрзісі көтерілген екен. Немен тынбақ бұның бәрі? О, алла құлдарыңа қаһарыңды төкпе, сақтай гөр қазағымды!..

Көңілсіз ойлардан серпілмек болып, атын қамшымен тартып жіберді де, Ұзақ жас кезіндегідей бар дауыспен шырқай жөнелді. Бірақ дауысы жарғышақтанып, әрең шықты. Ол да болса көңілге медет...

Құмнан шыққан соң Ұзақ жалғызаяқ тақтақ сүрлеуге түсіп, алыстан көзге шалынған ауылға қарай аяңдады. Жанары әлі жаси қоймаған кәрия ауыл үстіндегі құжынаған көп адамды, жығылған үйлерді, қаптаған арбалар мен ерттеулі аттарды сонадайдан байқады.

«Бү неғылған жиын? — деп ойлады ол.— Не боп қалды екен?».

Жақындай келе байқады: әулетті старшын Ақбай мен соның туысқандары ғана үйлерін әлі жықпапты. Ауылдың қақ ортасындағы қалың топ Ақбайдың қарулы нөкерлері мен солдаттарын қоршап алыпты.

— Ассалаумәлікүм, ақсақал, жол болсын! Әбден дер кезінде келдікіз,— деп қуана қарсы алды Ұзақты Ақбай старшын.— Ақылға сабыр серік деседі ғой. Қазылығын өзіңіз айтыңызшы, ақсақал. Домбыраңызды қолыңызға алыңыз да, мынау тілазар бақташыларды Баймағамбет сұлтанның айтқанына көндіріп беріңіз... Әйтпесе бұлар анау бүлік шығарған бұзақы Исатайдың шабарманын босатамыз деп әкіреңдеуін қояр емес...

Ұзақ нөкерлердің ортасында тұрған орта жастағы, қалың кара қасты, сымбатты жігітті көрді. Денесін қыл шылбырмен шандып тастапты. Жұрт шу-шу етеді. Тек Ұзақты көргенде ғана аздап тыншып, ақынға қақ жарылып жол берді.

— Сәлем бердік, ата,— деді тұтқан басын иіп.— Тұмсығын тескен түйені шығыршық өткізіп, жіп байлайды да, не су берместен, не оттатпастан құмда жетелеп жүріп үйретеді. Маған да соны істеді, ата, тек әзірге тұмсығымды теспей тұр... Айтыңызшы, ақсақал, Жәңгір аз адамды дарға асты ма, Ақбай елді аз жылатты ма? Көп жасаған білмейді, көпті көрген біледі дейді ғой. Сіздің жасыңыз да үлкен, көрген-білгеніңіз де көп...

— Аты-жөнің кім болады, балам, жауабын содан соң естірсің,— деді Ұзақ.

— Өз атым — Ноян. Руым — Қарақыпшақ. Туған жерім Сыр бойы, бұдан алыста, орта жүзде. Туған-туысқан атаулыдан жүрдаймын кәзір. Қазақ ханы Арғынғазы мен Хиуа ханы Аллақұл алыс-жақынымды түгелдей тып-типыл ғып, қу басымды қаңғытып жіберді... «Қара таудың басынан көш келеді» — деп күңіренуден басқа ештеңе қалмағандай көрініп кетеді кейде... Өксікті немен басармыз, кекті қалай қайтарармыз, ата?!

— Таусылма, балам, өксіме өлең-жырдың құстасына,— деді Ұзақ.— Қазақ әні қашаннан қайғы-шерге толы!.. Бірақ көз жасы көл болса да септігі жоқ. Доһы дауыл қанша соқса да жер бетіндегі ағаш атаулыны түп-тамырымен түгелдей қопара алмайды... Сол сияқты жер үстінде жаманшылық атаулы да қала береді. О деген дүниеге адамның өзімен бірге келетін пәле ғой.

Басыңды сақта, жаның аман болсын, шырағым, әлі-ақ үбірлі-шүбірлі боп кетерсің...

— Рас айтасыз, ақсақал. Алайда арынды су тас бұзады. Бізге де Махамбеттің арынды эн-жыры мен Исатайдың жол-бастар сөзі керек,— деді Ноян.

— Адам қылығына қазылықты замананың өзі айтар, балам,— деді Ұзақ ойлана сөйлеп.— Бұ ғаламда у мен шипа, жақсылық пен жамандық қатар жүреді...

— Ақсақалдікі жөн. Ноянның бізге істеген жаманшылығы жоқ. Ей, Ақбайдың табақшылары! Қол-аяғын шешіп, табанда босатыңдар, болмаса осы арадан біреуің тірі кетпейсің!— деп гу-гу етеді топ.

— Исатай батыр ауылдарды аралап, жігіт жиып жүр. Кек алулы көксегендер, хандар мен сұлтандардың тепкісінде жүргісі келмегендердің бәрі де батыр қолына сарбаз болып қо-

сылып жатыр. Біз өз ауылдастарымызды жағадағы ата қонысымызға қондырғымыз келеді!— деп дауыстады Ноян.

— Ақсақал-ау, домбыранды неге алмайсың қолыңа? Мына бұзылғанның үнін өшіріп, ана шулаған жұртыңа ақылыңды айтпаймысың? — деп жақтырмай қалды Ақбай. Қолынан келер ештеңе жоқ болған соң ызадан жарылып кете жаздап шақ тұр. Нөкерлерінің аздығы ғой қолын байлаған.— Мүмкін, сен де қантөгіске құмар шығарсың?!

— Өлең-жыр шындыққа қарсы келе алмайды!— деп кесіп айтты Ұзақ.— Әлде қазақшылықтан кетіппең, «әлде сөзге сот жоқ» деген ата мәтелін ұмытыппең?

Мысы құрыған Ақбай ашуға қанша тығылса да дала ғұрпын аттай алмай, Ұзақты аттан түсіп, үйге кіруге шақырды. Бірақ Ұзақ орнынан жылжымады. Ол Махамбеттің өлеңін айтқан Ноянды тыңдады.

Ей, тақсыр-ау, ей, тақсыр!
Боз орданы тіктім деп.
Боз ағашты жықтым деп.
Ханым, ханым дегенге
Көтере берме бұтыңды,
Көптіре берме ұртыңды..
...Өздеріңдей хандардың,
Қарны жуан билердің
Атандай даусын ақыртып,
Лауазымын көкке шақыртып,
Басын кессем деп едім
Еділдің бойы мен тоғай,
Ел қондырсам деп едім!
Жағалай жатқан сол елге
Мал толтырсам деп едім!.

Ақбай нөкерлеріне топтан шығыңдар деп әмір қылды. Бірақ жиылған жұрт оларды жібермей, екі жақ шарт та шұрт қақтығысып қалды.

— Қойыңдар! Жіберіңдер, барсын, және де басқа қансорғыштарына да айта барсын: қалың ел қынаптан қылыш суырды. Келер сәт, сонда өз ханын өзі белгілеп алар! — деп айғай салды босанған Ноян.

Жігіттер оған ат әкеп тартты.

— Исатайға ергісі келетіндерің жолға жиналыңдар!— деп жар салды анау ерге қарғып мініп.

Жұрт арбаларына қарай жүгірді. Ығы-жығы араласты да кетті. Сықырлаған арба, бақырған түйе, адасып қалған құлыншағын іздеп кісінеген бие, маңыраған қой дауыстары араласып азан-қазан болды. Ауылдың жарым-жартысына жуығы Исатайдан келген бейтаныс жігіттің соңына еріп тартып отырды.

— Сазайларыңды Жәңгір ханның өз қолынан аларсыңдар әлі-ақ! Нарынқұмда сел боп аққан қандарыңнан қақ тұрар! Исатайларыңның жонын қамшы тілгілеп. Махамбет жырының орнына кісен, шынжырдың шылдырын естірсіңдер! — деп тепсіне акырып Ақбай қалды соңдарында. Ызадан түтігіп, қасына жақындаған малайларын оңды-солды шықпырта сабап, аяқ астында жатқан жез легенді теуіп жіберді. Нөкерлеріне ұрсып жүріп ол ауыл шетіне кірген жалаңаяқ, құр сүлдері тұрған Құрмашты байқамады. Арқасында дорбасы, қолында домбырасы бар. Ақбай оны киіз үйге кіріп бара жатып көріп қалды.

— Уау деген, ұстап әкеңдер ана қайыршыны. Оны да Исатай жіберген шығар!

Жас жігітті ұстап, дүрелей бастады. Ұзақ келіп арашаламағанда немен тынары белгісіз еді...

— Тақсыр-ай, не жазығым бар? — деді қызыл-ала қан болған Құрмаш.

— Жап аузыңды, күшік! — деп зекіді Ақбай. — Тірі қалғаныңа аллаңа рахметіңді айт.

— Сағырбайдың қарақшы баласы Құрманғазы ғой мынау. Дулаттың сәйгүлігін мініп қашқан осы, — деді нөкерлердің біреуі, оны танып.

Жігіттің атын естігенде Ұзақ селк ете түсті.

— Байлаңдар иттің баласын! — деп бұйырды Ақбай. Сосын Құрмаштың домбырасын бір теуіп, ортасынан қақ бөлді.

— Енді осы домбырадан туған күйлерді де құртып көріңіз, тақсыр! — деді Құрманғазы қалың қабағының астынан алара қарап.

— Жап аузыңды! Арғымақты қызыл май ғып өлтірдің ғой, енді зынданда шірітейін. Әзірге тұтқында бола тұр. Ертең бұралқы иттей сүмеңдетіп Орданың түрмесіне айдатамын...

Ақбай өз үйіне кіріп кетті. Ұзақ домбыра сынықтарын жинап алды.

* * *

Ас ішіліп болғалы қашан, шаңырақ иелері Ұзақты жалғыз тастап, өздері басқа үйлеріне кетті. Түндіктен жылтыраған жұлдыз көрінеді. Қақ ортадағы темір ошақтың астында жанған от та өшуге айналған.

Қонақ кәдесін бұзып, бұны жалғыз тастағанда Ақбайдың кәрі жырауды Исатайға қарсы сөз айтпадың деп көзге шұқымақ болғанын, сөйтіп өзінің бұдан артықтығын сездіретінін Ұзақ біліп отыр. Сонда да шынымен-ақ қатты жалғызсы-

рады. Өз өмірінде ақынның немесе домбырашының ұзақты түңді оңаша өткізгенін көрген емес.

Ежелден келе жатқан дәстүр бойынша ауыл адамдары кеш сайын домбырашының немесе көпті көрген көне кәріяның, ертегішінің, тілі өткір қалжыңбас жанның қасына жиналып, ән-күй, жыр-қисса, әңгіме-ертек тыңдайды...

Ұзақ та өз өмірінде бүгін тұңғыш рет қас қарая жалғыз қалып отыр. Қолына сүйектен жасаған тасбиғын алып, іштей дұғасын оқи отырып, ауылдан кеткен адамдар жайлы, Ақбай туралы, кәзір қамауда отырған жас домбырашы жөнінде ойға шомды.

Өзінің барлық жаңсақ басқан қадамдары үшін алласына жалбарынып, пайғамбардан ақыл-кеңес сұрайды, көмекке шақырады: түсінуден қалдық қой, бұ дүние не боп барады, Ордада не болып жатыр? Ауыр ойдан арылар ма екем деп, айналасына көз жіберді...

Адайдың сүйекші-шеберлері әшекейлеп жасаған ағаш кереуетке текемет-сырмақ, көрпе-жастықты қабаттап жиып тастапты. Кереге басында күмістеген ер-тұрман ілулі тұр. Шама-сы, ол Шеркеш шеберлерінің қолынан шыққан-ау. Бұл Ақбай күллі Нарын бойының жылт етіп көзге түсер дүниелігін алдыра алады. Анау уықтан салбыраған алуан өрнекті әдемі желбау, басқұрларды Адайдың өнерпаз қыздары тоқыған болу керек. Ал, әне бір ескілеу қалы кілемді Ақбай бір үйір жылқыға Хиуадан алдырған шығар шамасы.

Ортекелерді көргенде Ұзақтың есіне Ақбайдың: «Арғымақты қызыл май ғып өлтірдің ғой, енді зынданда шірітемін!» — деп Құрманғазыға айтқан сөзі түсті.

Бірте-бірте Ұзақты ыза билей бастады. «Құдайым-ау, кімдікі жөн, айтсаңшы? Ақбай үйір-үйір жылқы айдап отырса да, бір ат үшін адам өмірін құрбандыққа шалмақ. Бір ат үшін бүтіндей бір рудың баласымен — Құрманғазы шыққан Қызылгүрттармен жауласуға бар»...

— Ақылсыз ашу тұл! — деп сыбырлады ол қызарған шоқтарға қарап отырып. Саусақтары жайлап барып қос ішекті сипады. Айтылмаған өкпе, ақтарылмаған реніш, тосыннан абдырап, сасып қалғаны — бәрі-бәрі жиналып келіп, көкірегіне кептелді. Қос ішек қинала, күрсіне дыңылдап, шерлі әуен булығы шықты.

...Құрмаш тері тулақтың үстінде екі қолы байлаулы жатқан болатын. Түрлі іргеден улей соққан суық желден дір-дір етіп қалтыраса да бейтаныс күйге елең етіп, құлақ түрді. Бұл күйді Сырым батырға арнап Ұзақтың баяғыда шығарғанын да, Ұзақтың оны әдетте қарапайым жігіттердің ортасында

отырғанда тартатынын да Құрманғазы білмейтін. Саз сарынында ашу-ыза атымен жоқ. Тек аяныш мұң-шер, күйініш қана бар. Сырымның жауларын кәпір деп атайды. Кәпірлерге еліктеп, қан төгуге болмайды, дейді... Сырым егер ханға қарсы қылыш көтермесе, ұзақ өмір сүрер еді. Адам қанша батыл болса да алланың бұйрығына қарсы шықпауы керек. Алла-тағала құдіретті ғой, ал өмір деген — қасірет. Алланың бұйрығынсыз ештеңе өзгермейді! Ұзақ өз жырын осылай аяқтайтын әманда.

Ал кәзір Ұзақ «Сырымның сағынышын» өзі үшін тартып, өзімен-өзі сұхбаттасып отыр. Жұлдыздары жымыңдаған жаз түнінде жан дүниесіне тосын келіп, көңіл-күйін әлем-тапырық еткен ауыр ойлардан мына әуен аз да болса сейілткендей...

Былдырлаған майда қоңыр баяу күйге құлақ тосқан Құрманғазы оның түп-тереңінде әлде бір адуын зілдің жатқанын сезіп отыр. Талайды бастан кешіріп, ашуды ақылға жеңдіру тәсіліне әбден жетілген кәрияның сабырлы, салқын қанды салауаты ғана күйшінің сезімін басып, еліккен көңілін сабасына түсіре береді. Содан да саз сыздықтап, жабығып, мұңая толғайды. Шіркін, қолын босатып, домбырасын берсе! Мына күйді ол өзінше тартар еді. Бет бүркеген жадау жамылғышын жұлып алып, бойындағы отын үрлеп, ызасын қоздырып, ашуының арнасын ашар еді. Сонда жойқын үн мынау үңірейген ашық іргеден түн тыныштығына лаулаған жалындай атыла шығып, Ақбайды жатқан жерінен жұлып тұрғызар еді, құмай тазыларын қорқыныштан қаңсылатып, жанын мұрының ұшына келтірер еді ғой... Әй, Ұзақ ата, күйің қандай қайғылы еді. Шөл төсіндегі терең құдықтың суындай тыныш қой. Ағын да жоқ, толқын да жоқ, тылсым дүние...

Құрманғазы елең етті. Есіктегі құлыпты ашып, ішке күзетші жігіт кірді. Жасырып тамақ алып келіпті, Құрманғаштың құлағына бауырыңмын, мен де Қызылгүрт баласымын деп сыбырлады. Бірақ босатуға дәрмен жоқ, артындағы бала-шағасын қимайды. Ақбай жаңа бұған аттарды әзірлей бер, таңертең тұтқынды жандарм екеуің Дулат байдың ауылына апарасыңдар, деп әмір беріпті...

* * *

Таңертеңгі тамақтан кейін Ұзақ Ақбайға барып, атын ұсынды.

— Анау Сағырбайдың баласы зорықтырып өлтірген жүйрігіңнің орнына ал. Жігітті босат. Ондай домбырашы кұлл! Кіші жүзде жоқ...

— Астыңыздағы жалғыз атыңызды алғаным ұят болар, ақсақал. Құдайға шүкір, малға кенде емеспіз ғой. Бірақ мынау жомарттығыңыз қызық екен! Қайтесіз сол қаракшы немені? Айтсада, сіздей ақынның ойында не барын біз пақыр қайдан білеміз,— деді Ақбай кекесін мысқылмен қолын жайып.— Ол қаңғыбастың не керегі бар сізге? Ол болса — Қызылғұрт, ал сіз ғой, ақсақал, қасиетті Байұлының ұрпағысыз...

Ақбай екі көзін сүзіп, дүрдиген астыңғы ернін тістелей отырып Ұзаққа тесілді. Тап осы сәт Ұзақ та өзін әбден қау-саған қауқарсыз шалдай сезінді. Бұрынғы қайрат-күші, атышулы батылдығы қайда жоғалған? Жорыққа шыққан сарбаздай әбден сықиып киінген Ақбайдың алдында құдды бала сияқты қипақтап тұр. Бай қамқа бешпетінің үстінен көбе киіп алыпты, иығына мылтық асынған, бір бүйірінде Бұхарда соғылған салмақты қысқа семсер, басында — күміспен жұрындаған түлкі тымақ, аяғында — ұзын, кең қонышты сүйір тұмсық саптама етік, қолында — сегіз өрім дырау қамшы. Ол Ұзаққа отыр деген де жоқ...

Ұзақ өзіне-өзі келіп, еңсесін көтерді де, баймен маңғаздана қоштасып болып, ұйқысыз өткен түннен екі көзі шүңірейіп кеткен Құрмашқа домбырасын ұстатты.

— Мына домбыраны Нарын бойы түгел таниды. Оны Құрманғазыдан тартып алған жан халық қарғысына ұшырайды! — деді.

Құрмаш шерменде Ұзақты қимас көзқараспен шығарып салды. Сосын жанарын жалтыр әшекейлі домбыраға аударды. Түнде күзетте тұрған Қызылғұрт қасына келді.

— Маған сеніп тапсырыңыз. Өзіңіз алып жүре алмассыз...

* * *

... Ақбай қалың нөкерінің қоршауында шапқылап кете барды. Арттарынан Құрманғазыны алып жүрді.

Дала жолы қызық қой. Үйір-үйір жылқы: ішінде шымқай қара, тобылғы торы, маңдайы төбел көкқасқа, шаңқан боздары да бар. Әр үйірде жүген-құрық тимеген құр айғыр. Олардың қай-қайсысы да өз үйірін еркін билеп, маңайлатпауға тырысады.

Кейде басын жерге салып, жалын желбірете шапқылаған айғыр оскырып басқа үйірге қарай жақындаған байталды тырқыратып қуып береді. Бұлталақтай қашқан қу байтал ойнақылана кісінеп бөтен айғырға қарай жөнеледі. Ондайда түтілген жүн аспанға шашылып, тұяқтардан от жарқылдай-

ды. Ал байтал болса, мойнын аққудай иіп, құйрығын тігіп алады да, біресе ана үйірге, біресе мына үйірге жақыдап, айнала шапқылайды. Сақа биелер оны тістеп-теуіп шендеріне жуытпайды. Байтал бәрібір ештеңені елемей, шыр айналып шапқылай береді...

Оның сыңғырлаған назды кісінеуіне желіккен айғырлар бірін-бірі аяусыз шайнап, бітіспес соғысқа кіріседі.

Енді жекпе-жекке түскен жануарлардың маңына күйлеген ерке-тотай ғана емес, екі жақтан да сақа биелер топталып келіп, шұрқырасып жақтаса бастайды...

Жеңілген айғырдың жанында ең сенімді, айнымас биелер ғана қалады, олар тіпті үйір басшысы үшін шайнарудан да тайынбайды. Бұлай болғанша, іс насырға шапты дей беріңіз. Өйткені бұндайда үйірлер араласып, жылқышылар қиналып қана қоймайды, сол жылқының иелері — байлардың арасында жанжал туып кетуі ықтимал.

Сондықтан да жылқышы жігіттер айғырлар шайнасқан жерге құрықтарын көлденең ұстап, тез шапқылап келеді де, көздеріне қан толып, құтырып кеткендей, долдана айқасқан жануарларды ажыратуға кіріседі. Бұндайда дер кезінде қашып құтылмаса, жыртақай да сазайын тартады.

— Бү кімнің жылқысы? — деп сұрайды Құрманғазы өзінің қарауылшыларынан.

— Ақбайдікі.

— Дулаттікі.

— Ал мына үйірлер — қазақ байларының граф Безбородкоға берген тартуы. Бұл өңірдегі шөбі шүйгін жайылымдардың баршасы Безбородконың меншігінде. Ақбай мен Дулат өз жылқысын бұнда соның рұқсатымен жаяды. Жәңгір хан әскерінің аттары да осында...

Жолай кезіккен жылқышылар жөн сұрасып болған соң, жандармға сезіктене қарап тұрып, Құрманғазымен таныса бастайды. Құрманғазы ұсталыпты, аяқ-қолы кісенделіпті деген хабар қостан-қосқа, ауылдан-ауылға таралып, Құрманғаштың достары — Сарман мен Зарбайға да келіп жетті.

Міне, жол құмға кеп кірді. Суы жылы өзеншеден жаяу өтті. Қалың сексеуілді артқа тастап, тағы да құм шағылдарына бойлады...

Құдық басындағы жалғыз мазардың күмбезіне түнеуге тура келді. Аттарға жем беріп, суғарғаннан кейін Қызылғұрт жігіті қасындағы жолдасымен ақылдасты да, Құрманғазының қолындағы темір бұғауды ағытты. Жандарм үндеген жоқ. Тамақ үстінде қасындағы үшеуге түнере қарап қойып отырды... Мына құраған құмнан тезірек құтылып, бай ауылына жетсе

десеңші. Одан әрі мына екі қайсақты қасына ертпес еді, ана қарақшымен ниеттері бір шығар мүмкін, кім білген...

Құрмашқа домбырасын берді.

— Хорошая балалайка, богатая! * — деп қасақана жылы лебізбен мақтап қойды жандарм, әлдеқалай болады деген оймен.

Құрманғазы өткен түні Ұзақтан естіген күйді салып көрді де, түгел тартпады. Қолын кісен қажап тастапты. Күй тыңдамақ боп жайласа отырған күзетшілер жерге қарасты. Құрманғазының қос білегіндегі қып-қызыл таңба кімге де болса анық көрінетін еді.

От өшірілді. Күмбез ішін көзге түртсе көргісіз қараңғылық басты. Жандарм мылтығын құшақтап төрге барып жатты. Есік алдына күзетші екі жігіт орналасты. Өшкен оттың жанына Құрманғазы жайғасты. Мазар сыртында құлақтарын қайшылап, болдырған аттар тұр.

Төртеуі де көз ілмей жатыр. Түн қараңғылығында тобынан адасып, жалғыз қалған кішкене құстың аянышты шиқылына құлақ түріп, әр қайсысы өз ойына шомған. Жарым түнде жел басталды. Үріккен аттар біріне-бірі тығылып, үрпиісіп тұр. Өз тағдырын өзі іштей балағаттап жандарм жатыр.

Кенет Құрмаштың құлағына ұлымған жел дыбысынан бөтендеу бір сарын келгендей болды. Біресе күшейіп, біресе талып жетеді. Қалың құмның қиыр шетінде, жер астында зілдей ауыр, жүздеген жез қоңыраулар күңіреніп жатқан сияқты.

Бұл даңғырды Құрманғазыдан басқа ешкім әзірге жел гуілінен ажырата қойған жоқ. Құрмашқа жердің өзі күңірене жаңғырығып жатқандай боп көрінді. Осы бір құдыретті зор дабыл, тереңнен шыққан ғажайып гуіл оның есі-дертін билеп әкетті.

— Естимісіңдер! — деп сыбырлады ол күзетшілерге.

— Желдің шуылы ғой... — деді олардың біреуі.

Екінші жігіт түреген отырып, құлақ салды. Сосын қайтадан орнына жатты:

— Тас орман ғой әндеткен. Ондай жерлер Нарынқұмда көп...

— Что? Что случилось? Говори, кайсак!** — деді жандарм қолынан түсіп қалған мылтығын асығыс көтеріп жатып.

— Ағаш қой ән салған. Ән білесің бе? — деді қызылгүрт жігіт оны тыныштандырып.

— Тыфу! Всяк вой у вас песня,** — деп жандарм дәудір-

* Балалайка жақсы екен, әдемі-ақ!

** Не? Не боп қалды? Айт, қайсак!

*** Сендер-ақ ұлығанның бәрін бірдей ән көреді екенсіңдер.

леп естіртпеді. Құрманғазы орнынан тұрып, кісенін сылдыратып есік алдына барды да, қабырғаға сүйенді. Тас орманның әуеніне тесіле құлақ тігіп, тыңдай түсті.

Ал орман әуені толастар емес.

Бұтақтарды тербеген құмды дауыл оны мың жылдық ұйқысынан оятқандай, гулеп тұр, гулеп тұр. Бұл гуілде арқыраған өзеннің, сайраған құс пен жүгірген аңның жыры, осы орманның бойын жайлаған диқандар мен сарбаздардың әні бар...

Өзендері шулап, бұлақтары тартылып, қалалары қирап, шөбі түгел құрап, каналдары құмға қақалып қалғалы қашан бұл өңірдің. Бір кезде осы орманда да құс сайрап, көлеңкелі саясында жол шеккен керуендер демалушы еді. Содан бері жүздеген, мыңдаған жылдар өтіпті...

Айнала тып-типыл, бәрі де құмға көміліп қалған. Тек орман ғана бар. Ол өз бұтақтарындағы жапырақтардың қай заманда көгергенін де, судың сылдыры мен бұлбұлдың сайраған үнін қашан есіткенін де ұмытқан. Оны уақыт табы тас қып қатырған. Бұл бақшадағы әр ағаштың діңгегі шойын қазанның жалын сүйіп жалтыратқан түбіндей қап-қара, қап-қатты, жып-жылытыр.

Шіркін, мына жырдың сөздерін, мына гуілді түсінетін, түсініп қана қоймай, нотаға түсіретін адам болар ма еді! Бұл әуен өткенге алып кетер еді. Ол осы өлкенің жазмышы жайлы жан түршігер әңгімені өз құлағымен естіп, осы өңірді мекендеген патшалықтар мен елдерді көрер еді, оның көз алдында Ескендір Зұлқарнайыннан жеңілмеген жауынгер сақтардың шатырлары, торандардың, құмандар мен қыпшақтардың құм астында қалған қамалдары, парфияндар мен согдилер салған сарайлар тұрар еді, ол осы атырапты бір кезде дүр сілкінткен қалмақтармен ноғайлар әнін, аты аңызға айналған күдіретті Сыпыра жыраудың үнін естір еді. Сыпыра-жыраудың бұл жерде болғандығы ел есінде әлі сақтаулы...

Уақыт адам баласын алауыздығы үшін, қараулығы мен атаққұмарлығы үшін, қырқысқан қырық пышақ қақтығыстары үшін қандай қатыгездікпен соттайды...

Енді қалың құмның шыңырау тереңінен ғажайып күй ғана еседі. Құрмашқа бұл дүниедегінің бәрі де — көне мазар да, қараңғылық қапасынан әлсіз жарығын әрең жеткізіп тұрған жұлдыздар да, аяғындағы мынау кісен де — осының әмбесі түгел Тас орман салған жан тебіренер күдіретті әуеннің дыбыстарынан құралғандай болып көрінеді.

... Тас орманның таңғажайып әуені Құрмаштың құлағынан көпке дейін кетпей қойды. Көз алдынан күзетшінің арқасынан басқа ештеңе көре алмай жүрді де отырды...

Жандарм жаяу жүрсін деп бұйырды. Қызылгүрт күзетші аяғындағы кісенін ағытып алды. Жол шаңына қақалып ілгерілей берді. Дулат кәзір Жиделіде емес, ауылында. Көңіліне осыны ғана медет тұтады. Өйткені Құрмашты дәл бір жетекке алған өгізше не түйеше арқанмен байлап-матап, кісендеп әкеле жатқанын жиделіліктер көрмейді ғой.

Тілі аузына сыймай, шөлдеп, қолындағы жарасы ашып, қамшы осқан арқасы мен талған белі шыдатпай келеді. Сонда да Құрмаш меңіреу орманның гуілі мен Ұзақтың күйін ұмыта алатын емес. Тіпті кейде орман әуені мен Ұзақ күйі бір сарынға ұласып кетеді де, күңгірене шыққан күдіретті дабылдан басы дыңылдап ауыра бастайды...

* * *

Дулат үйі қоныс жаңартты. Сауын сиырларға оты мол Қарабұлақ басына кеп отырды. Оның үстіне бұл ара Жәңгірханның тұрағынан да алыс емес. Әскер болса жақын, хауіпсіздеу.

Дулаттың ескі жұртында күзетшілер мен өз жүктерін жаңа қонысқа жеткізуге шамасы жоқ сіңірі шыққан кедей жатақтар ғана қалды.

... Күзетшілер бай үйінің қалған-құтқан жүгін сиырларға артып жатқан болатын. Анадайда үстінде орыс солдатты отырған екі аяқты арба тұр.

Дулат пен Ақбай Сағырбайдың баласын Ордадағы абақтыға апаруға әмір еткен. Күнге күйіп тотыққан қоңырқай еңді, әдемілеп ширатқан шағын мұрты бар жылы жүзді солдат көңілді ұшқын жылт-жылт еткен көкшіл-сұрқай көздерін Құрмашқа қадады. Жыртық шекпен әрең жауып тұрған зор нығына, шықшытты келген жалпақ беті мен шаң басқан жапаңаяғына асықпай, барлап қарап алды да, таза қазақ тілінде:

— Ал, жігітім, кел, жүрейік!— деп көңілді үнмен саңқ етті.

Құрмаш жан-жағына жалтақтай қарап, таныс ешкімді көре алмады да, тартыншақтаған қалпы қос дөңгелекті арбаға жақындады. Жандарм атынан қарғып түсті:

— Надеть на него наручники и гнать пешком, как приказано! *

Қанжығасындағы жіпті шешіп әкелді де, жандарм Құрмашты арбаға қолындағы бұғалықтан шалып байлап қойды.

* Қолын бұғау салып, жаяу айдау керек, бұйрық сондай.

Солдат жандармға мысқылдай қарап алды да, теріс айналып кетті.

— А ты иди позади. Нечего таращиться*, — деді жандарм Құрмаштың қолынан тартып қалып. — А ну, живо! И эти двое пойдут рядом с телегой.** — Өзімен бірге келген екі күзетшіні нұсқап қойды.

Орындарынан енді жылжи берген кезде Құрмаш өзіне қарай тұра жүгіріп келе жатқан шешесін көрді. Шамасы, ол баласының қолға түскенін, оны тал осы арадан алып өтетінін естіп, Дулаттың ескі жұртына әдейі келген болу керек. Құрманғазы анасына қарай ұмтыла беріп, ұшып түсті. Қыл шылбыр қолына батып кетті. Солдат та дереу атты тоқтата қойды. Құрманғазы орынынан әрең тұрды.

— Қайда апарады, құлымным-ау! — деп анасы оны құшақтап, егіліп тұр.

Құрмаштың көкірегінде бірдеме үзіліп кеткендей болды да, өз-өзінен әлсіреп, жылап жіберді. Өз өмірінде тұңғыш рет дауыстап, қатты өксіп, балаша солқылдап тұрып жылады.

Шешесі тына қалды. Баласының басын өз кеудесінен алыстатып, бетіне үңіле қарады. Көз жасын сүртіп жатып, шешесі жандармның тыжырынған түрін көріп қалды.

— Қой, балам, сабыр ет... — деді ол. — Жауға жаныңды берсең де сырынды берме, — деген. Сездірме нашарлығыңды жауыңа!

Солдаттың өзіне қалаған суық көзқарасынан жандарм секем алып, кірпідей жиырылып қалды. Оған анау екі күзетші де — Ақбайдың малайлары да түнере қарап тұр. Құрманғазы басын көтерлі:

— Мынағы Ұзақ ақын берді, — деп арбадағы домбыраны алып шешесіне ұсынды. — Қамықпа, қорқақтықтай жылағаным жоқ. Кінәлімін алдарыңда, ештеңе айтпай кетіп қалдым...

— Осы домбырамен бағың ашылсын, балам! Шаң жуытпай сақтаймын...

Қосаяқ арба орынынан қозғалды. Шешесі көзін кимешегінің ұшымен сүртіп, баласының соңынан жүрді.

— Ұа, жарандар, қараңдар! Құрмашымның күйлері Ұзақтың өзіне де ұнапты, — деп қояды ол жиналған көпке. — Кеші жүз бен Орта жүздің атакты ақыны, топ жарған домбырашысы өзінің домбырасын Сағырбай баласына бергенін енді қалың ел түгел біледі.

* Ал сен арттан жүр. Алақтама деймін. Көне, бол!

** Мына екеуі де арбамен бірге жүреді.

— Оу, алла, не жазығым бар еді алдыңда?! — деп тағы да еңірей жылады ана баласы ұзап кеткен соң.

* * *

Ымырт жабыла Ордаға кетіп бара жатқан қос дөңгелекті арбаға бірнеше салтатты қарсы жолықты. Араларында Зарбай бар болатын. Олар солдат пен жандармды у-шусыз тарпа бас салып, байлап тастады.

Құрманғазы бойындағы соңғы қуатын жиып, ерге қонды. Жылқышылар жолдан шыға шапқылап, түн қараңғылығы қойылған меңіреу далаға сіңіп жоғалды. Ақбай жіберген екі Қызылғұрт жігіті де солармен бірге кетті.

* * *

Күз күнінің алтындай сары ала бояуына малынған жайылым үстін түн көрпесі басты. Күмістей жалтыраған өзен иіріміне кеш қайтқан топ үйрек топ-топ қонып жатыр. Қой күзеткен қойшылардың даусы шығады әредікте. Өзен жағалай тігілген үйлердің алдында лаулай жанған от көрінді. Ауада түгін иісі сезіледі.

Шопандар өз үйлерінің жанында киіз жабу, ер-тоқым жас танып көз іліндіріп жатыр. Кең жазық тыншыған шақ. Кеш түсе шыбыңдаған жыртақай байталдардың өзі де біртоға жуасып қалғандай.

Тек әлдеқайда алыста ғана күні бойы шаршаған аруаның анда-санда барқ еткен даусы мен адасқан ботаның боздаған үні естіледі... Бір үйдің жанына жылқышылар жиналған.

— Естідіңдер ме? Қызылғұрттарды тағы да шауып кетіпті. Қарауылқожа сұлтанның солдаттары алланың бұйрығымен тағы да ел тонауға шығыпты,— деді ескі тұлкі тымағын кең маңдайына түсіре киген егделеу, арық жылқышы.

— Оңаша жерде қолыма түсер ме еді сол қожа,— деп кіжінді екінші жылқышы, астындағы тулақты ілгері сүйрей түсіп.— Ендігәрі бөгденің атын ерттеп міне алмайтын болар еді!

Бұл Зарбай болатын. Ол оң жағына жамбастап, өшейін деген жалынға қарап жатыр.

— Исатай шақырды ғой...

— Ойлану керек,— деді егде жылқышы, біраз үнсіздіктен кейін ақырын ғана.— Беріш руымен талайдан бері жауласып келеміз. Енді қайта барып татуласамыз ба?.. Түстен кейін

маңыраған ақсақ қой боп жүрмейік. Егер біз беріштермен бірігетін болсақ, онда сол елге жау тигенде аттанына шаппай отыра алмаймыз...

— Олар да өз еліміз. Немене, әлде олар қазақ ауылдары емес пе?! — деп ашуланды Зарбай. Сабасына түсу үшін ол орнынан тұрып, от басына барды да, қу тезекті уатып, жалынға тастай бастады...

Өзен жақтан күй естілді. Зарбай құлақ тікті.

— Біздің Құрмаш жүрген жерде ән-күй де жүреді... — деді егде жылқышы.

— Оның руы Қызылғұрт қой, — деп мырс етті Зарбай. — Сонда қалайша біздікі болмақ?..

Бәрі ду күлді.

— Әй, осы біздің қазақ бейшарада неше ру, неше ата бар екен, а? — деп қынжыла сөйледі бір бозбала.

...Өзеннен салқын леп еседі. Анда-санда суда шолп етіп балық секіреді. Жігіттер күй ырғағын бұзып алмайық дегендей күбірлеп қана сөйлесіп отыр. Түнгі бұлттарың судағы ағараңдаған көлеңкесіне қарап Құрманғазы ойлана түседі. Оқта-текте бұлт астынан ай көрініп қалады. Жылы түнде жайма-шуақ сыршыл күй туындап жатыр.

Бұл әуенде жұлдыздың жымыңдағаны, өзен ағысының сылдыры, шөп сыбдыры, жайылып жүрген ат тұяғының дүсірі, кең жазираның жұмбақ дыбыстары, Сақыштың сыңғыраған ашық даусы — бәр-бәрі кеп бір ырғаққа тоғысқандай. Домбырасының құлағын жақсылап бұрап алған Құрмаш басқа түскен ауыртпалықтарын ақтарып, жеңілейгісі келгендей, қос ішекті баяу ғана шертіп отыр. Жиналғандар домбырашыға жақындай түсіп, қаумалап алған.

— Ақырын, Құрманғазы күй тартып отыр... — дегендей, жас қойшы саусағын ерніне апарып, ишарат жасайды. Оның бұл қимылын байқап қалған домбырашы күлімсіреп басын изейді.

Иә, ол күй тартуын енді қоймайды. Бірақ Ұзақ сияқты ескі жараның аузын тырнап, тыңдаушысын егілдірмейді.

Қолдан келсе, халқыңа батырлар ісін жырлайтын, елді қару алып жорыққа шығуға үндейтін Махамбет сияқты жыршы болу керек. Халық өз жыршысына сенеді, одан әмсе жаңа да жарқын жырлар күтеді. Ән мен күй — ел қанаты. Егер күндердің күнінде ән апатқа ұшырап, күй көмейіне құм құйылса, шерменде болған кер дала құлазып, тынысы бітеді. Жара жайлы ой толғайтын шақ емес...

Ол мына күйіне өз дарынының барша күшін, барша екпіні мен барша қызуын аямай құйып, домбырасын екілене сабалал тарта берді, тарта берді. Бұл күйде тас ормандардың гуілі де, арынды арғымақтардың жойқын шабысы мен құлақ түндыра кісінегені де, батырлардың бүлікшіл асқақ әндері де бар еді.

Күй әбден қатайып, шарықтау шегіне жетіп, шырқырап біраз тұрды да, кілт үзілді. Ешкім орнынан қозғалмады. Жиналған қауым біреу сиқырлап тастағандай болып, күй тудырған ойлардың шытырман құшағынан арыла алмай, ұзақ отырды.

Құрманғазы киіз үйге қарай беттеді. Басқалар да үнсіз тарап кетті. Жайылған аттар мен жусаған қойлардың жанынан өтіп, әркім өз үйіне қарай тартты.

Қараңғылық құшағынан сыбыссыз сүңгіп шыға келгендей болған төрт-бес жігітті Зарбай өз үйіне кіргізді. От басында егделеу арық жылқышы ғана қалды. Ол әрбір бөгде дыбысқа елеңдеп құлақ тосып, сақ отыр.

Құрманғазы да қоса кірді Зарбайдікіне. Үй-іші тастай қараңғы екен, домбырашыға ешкім назар аудара қоймады. Зарбай шырақ жағып, онысын төңкерген ағаш келінің түбіне апарып қойды да, түнделетіп жүрген қонақтарға қарады.

— Ассалаумағаләйкүм! Аман-сау жеттіңдер ме?

— Уағалайкумассалам, Зарбай! Өзің де аманбысың? Біз сыбысымызды сездірмедік-ау. Көрдің бе, күзетші иттерің де байқамай қалды. Атымызды алысқа, қамыс ішіне арқандаз кеттік...

Жолаушылардың біреуі шыраққа жақындап, отыра қалды да, етігін шешіп, ұлтарағының астынан мұқият бүктелген шүберек алды.

— Бү қағазды Исатай жазған. Адай мен Беріш жігіттері бұған бармақтарын басып отыр. Келіссек, біз де қол қоюымыз керек. Бұл хат жандаралдың өзіне табыс етіледі.

— «Біздің әміршіміз — Бөкейдің ұлы Жәңгір хан шектеп шығып барады...» — деп жігіт арабша жазуды ежелеп оқи бастады. — Бізге қорған болар ешқандай заң-зәкүн жоқ, кім көрінген басқа шығып, қыспақ көрсете береді, енді оның бәріне шыдап отыра берер жайымыз жоқ, өйткені сұлтандар мен байлардың өзі де бізді аш кенедей қоса сорып, мал-мүлкімізді талап алып жатыр... қит етсең қамшының астына алып, сабап, жарадар гып тастайды...»

Барша көз қағаз оқып отырған, басында кішкентай домалақ бөркі бар, үстіне тырсылдаған түйе жүн шапан киген, нықты, жалпақ бет жігітке қадалып қалыпты. Жігіт беліне шағындау ауыр шоқпар қыстырып алыпты.

Оқып болып айналасындағы жылқышыларға қарады.

— Түсінікті ме? — деді ол.

— Несін сұрайсың? Оқи бер...

— Егер келісетін болсаңдар, бас бармақтарыңа күйе жағыңдар да, өтініштің астына қолдарыңның таңбасын салыңдар.

Басқалармен бірге Құрманғазы да бармағын басып, шығып кетті. Жылқы жусап, жылқышылар ұйықтап жатыр екен. Құрманғазы Сақыштың сағынышты әні естілген өзен жағасына қарай жүрді.

* * *

Жақып қария қой қамайтын қораның алдында тағы да тұр. Туган ауылына Құрманғазы да қайтып оралды. Дулаттан қаймықпай ашық келді.

Дулат домбырашының қайтып оралғанын да, оның дала төскейінде дос-жарандары көбейгенін де білетін. Ел де таныды. Енді онымен тартысу оңай емес. Оның үстіне ауылға жылқышылар келіп, көпшілікті Исатай сарбаздарымен тізе қосуға шақырып жүр. Бейне ауыл біткен, күллі дала құтырып кеткендей...

Құрманғазыны кештім, зорықтырып өлтірген сәйгүлігімнің құнын дауламаймын деген сыбыс таратып жіберді Дулат. Ал өзі арам ниетін ішінде сақтап, приставқа астыртын хат жолдады.

Сарман да ауылға оралды. Жаз бойы әжептәуір ержетіп, өсіп, күнге күйіп тотығып алыпты. Мына тұрған сымбатты, бойшаң жігіттен, тілінің астына насыбайды ерекше тастағаннан басқа, түк білмейтін бұрынғы жас жылқышыны тани қою қиын еді.

Сарманның бағы бар екен. Құрмаш қашқан соң Ақбай оны ауыл үстінен өтіп бара жатқан саудагерге түйеші етіп беріп жібереді. Керуен тоқтаған жерде саудагердің жас қызметшісі Сарманға хат үйретеді. Әр ауылға, әр селоға, әр қалаға аялдаған, сауда жасаған керуеншілер айға жуық жол жүріп Ақмешітке жетеді. Жолшыбай Сарман өйтіп-бүйтіп ежіктеп оқуды меңгереді. Өз ауылына қайта келу үшін Сарман енді кең даланы кесе жортып, Орынборға жол шеккен шағын орыс экспедициясына жолкөзер болып орналасады.

Экспедицияның басшысы үстіне офицер формасын киген, бірақ әдеттегідей иығында оқалы шені жоқ, шоқша сақалды, Сарманның байқауынша, бір түрлі қызық, әпенделеу адам еді. Бұлардың жүрісі де өнбейді, сауда керуенінен де шабан,

Жол бойы Сарман қожайынның түсініксіз қылықтарына тақырқаумен болады, бірақ бұл адамның кәсібі не екенін ойлап таба алмайды.

Бастық кейде күллі экспедицияны тоқтатып қойып, кезіккен ауылдағы науқасты емдейді әйтпесе көне мазардың бетіндегі ою-өрнектерді көшіреді. Әшекейлі құлпытас алдында ұзақ отырып, қаусаған шалдардың мылжың сөздерін жазудан да жалықпайды...

Бұл қазақтың әндерін, ертегілері мен қиссаларын көп білетін орыс еді, бірақ сонда да тоймайтын. Неге? Онысы бір алланың өзіне ғана аян. Сарман оның көп нәрселерін түсіне бермейді, бірақ өзін қатты ұнатады да, айтқанын екі етпей мұқият орындауға тырысады. Бұл кісі Сарманға әсіресе өзінің жатақ балаларына деген ілтифатымен, мейірімен, қайырымдылығымен қатты ұнайды.

Есімі Владимир Иванович еді, ал өзі «ориенталистпін» дейтін. Сарман одан өмірдегі көп нәрсеге қанықты. Тіпті орыс кітаптарын да оқитын дәрежеге жетті, рас, әлі ежіктеп, буын-буынға бөліп оқиды, дегенмен қарып таңбасы енді бұл үшін түсініксіз жұмбақ емес.

Жолдағы ауылдардың бірінде экспедиция жасы отыздар шамасындағы қазаққа кезікті, үстіндегі киімі орыстардікіндей, аты Ақан екен.

Сөйтсе, Владимир Иванович оны бұрыннан білетін көрінеді, содан да «Петербургтағы досына жолығудың құрметіне» арнап кішкентай той жасалды. Әлгі Ақан экспедицияда үш күн бірге болса да, Сарманмен бір де бір рет сөзге келмей, шіреніп жүрді. Владимир Иванович екеуі ертеден қара кешке дейін тоқтаусыз сөйлесіп, хабар айтысып-ақ отырғаны. Сарманның есінде өзі экспедициядан кететін күнгі әңгіме өте-мөте жақсы сақталып қалыпты.

— Сұлтан сарайларында тұратындардың ғана оқуға мүмкіндігі бар,— деді Владимир Иванович.— Мектеп-медресе де сонда, балаларға мұсылманша тәрбие беретін молда да сонда. Солайы жөн де шығар, дегенмен сұлтандар, жалпы қазақтың игі жақсылары өз балаларын оқытуға шын мұғалімдерді алдыртса дұрыс болар еді. Ал егер сол мұғалімдер өз мектептерінде кедей балаларын да қатар оқытатын болса, қандай ғанибет!

— Оқу деген түбі осыдан бірдеме шығады-ау дейтін қабілетті адамдардың ісі. Ал малшыларға оның бас қатырғанынан басқа келтірер пайдасы жоқ, бос нәрсе,— деді Ақан. Бұнысы Сарманға ұнамады. Ол шаруасын тастап, жүктің жанына отырды да, әңгімені әрі қарай тыңдай түсті.

— Түсінбедім, Ақан мырза, түсінбедім сені, — деп қызараңдап қалды Владимир Иванович. — Апыр-ау, сен де осындай ма едің? Ау, бұ қалай? Дала шіркін де дөңгеленіп барады ғой бұ таңда — қабілеті бар, ақылды қазақ баласы оқуға түседі, орыс арасында тұрып, қызмет қыла бастайды, кейбір европалық әдет-ғұрыптарды үйреніп, тіпті ішінара олардың бірсыпырасын орыстардан да артығырақ меңгеріп алады да, қайтадан далаға келген соң баяғыдай тұз патшалары мен байлардың малайына айналады тағы да. Ал бұл байлардың орыс помещиктерінен бар айырмасы шошқа орнына қой өсіретіндігінде. Онда мынадай сауал қоюға рұқсат етіңізші, құрметтім: егер сіздердің оқымыстылықтарыңыз қозы жүн қалпақтан, жылы кеудешеден, сымбатты бешпеттен, қуықтай тар балақ панталоннан, керосин шам мен жұмсақ тарантастан аспайтын болса, онда сіздерге оқу неме керек? Егер өздеріңіздің тұз жайлаған халқыңыздың рухани өміріне қосар еш жаңалықтарыңыз болмаса, онда оқудың түкке де керегі жоқ қой... Соңғы кезде дәулетті қазақтардың ермек іздеп еріккен балалары — еңгезердей, жап-жас оқыған жандар «қасиетті» Бұхараға көп баратын бопты деген сөз естимін. Сонда барып парсы, араб тілдерін, мұсылман заңдарын оқитын көрінеді, сосын ең мықтағанда молда болады. Олар өздерінің білімдарлығын салмақ етіп, қара халықты қан жылатады, ал сұлтандардың алдында құрдай жорғалайды, деседі...

— Мен басқа жағын айтып отырмын, — деп қоймады Ақан. — Оқудың кедей халыққа берер пайдасы жоғын айтамын. Керек десеңіз, оқу кейде біздің арамыздан — ақсүйектер арасынан шыққандарға да зиянын тигізеді. Исатай старшын мен Махамбет ақынның Жәңгір хан жарлығын орындаудан бас тартып, жапан кезіп, елді бүлікке шақырып жүргенін естіген боларсыз? Олар кедей емес, арабшаны да, татаршаны да жақсы біледі, тіпті орысша да хат таниды...

— О бүліктің төркіні сауаттылықта жатқан жоқ! — деп аяқ астынан киіп әкетті Владимир Иванович. — Орыс мұжығы да бүлік сап жатыр. Бүлік болғанда қандай десеңші!.. Разин, Пугачев... Сендерде ғой Сырым Датов, енді міне Исатай мен Махамбет... Айтсада, мен Махамбетті білемін, онымен Петербургте кездескен болатынмын. Ұмытпасам, сол сапар оған халықтарды шыңырау қапастан аша таяқ пен қамшы емес, оқу-білім шығарады деген болатынмын. Ақан мырза!..

Ал орыс интеллигенциясына келетін болсақ, олардың ішіндегі ең таңдаулылары, былайша айтқанда, «бұратана» атанатын халықтар үшін қолдарынан келгенін аяп жатқан жоқ. Бір өкінішті жері — сіздің елге деген ынта-ықыласымыз әзірге

Азия жөніндегі еуропа ғалымының папкасындағы олқылықтарды толтыру мен ұлы мәртебелі императорымыздың астыртын дипломатиясының және ішкі істер министрлігінің жасырын деректер жинағын толықтырудан әрі аспай жатыр. Қазақ халқын, әйтпесе, ел жазып жүргендей, қайсақ халқын ояту қамында не істеліп жатыр? Бұған біздің шамамыз келетін емес әлі. Әркім өз заманының декабрисі бола бермейді ғой...

Әсте, халықтар ұйқысынан оянар шақ туатын шығар,— Владимир Иванович енді Ақанға қарамай, басқа жаққа көз салып сөйледі.— Өйткені олардың ішінде Махамбеттер де, мына отырған зерделі жігіттей ақылды жандар да аз емес,— деп Сарманды нұсқап қойды.— Көрдіңіз бе, қандай зейін қойып тыңдап отырғанын, ал ақиқатында ол менімен қоштасын деп қана келген...

Жарайды, тым мылжыңдап кеттім білем. Амал қанша, іс тағдырын сөз емес, зеңбірек шешкен заман ғой бұл!..

— Ал мырзалар, алғысымызды айталық! — деді Владимир Иванович серіктеріне Сарманды нұсқап тұрып.— Сенің ауылың осы арадан екі күншілік жер деген сөз рас па?

— Рас,— деді Сарман осынау ұзақ сапарда әбден бауыр басып кеткен орыс ғалымының қолын құшырлана қысып. Ақан оған бұрылып та қараған жоқ.

— Ал, жарайды, жолың болсын...

Ақанның аға сұлтан Баймағамбеттің інісі екенін Сарман аттанар алдында ғана білді.

* * *

Жайлаудан қайтқан жылқышылар мен қойшылар, ауылға оралған Құрманғазы мен Сарман жаз бойы кәрі-құртаң мен бала-шағаның ғана тұрағы боп қалған Жиделі басын жандандырып, басқа түскен бар ауыртпалықты ұмыттырғандай еді. Сарман өзі жолкөзер боп ертіп жүрген орыстың ғұлама адамы жайлы әңгімені тәптіштеп айтады да отырады. Құрманғазы қолқа салған жұртқа жаңа күйлерін тартып береді. Зарбай болса өзіне басқа ауылдардан бір-бірлеп келетін жылқышы-қойшылармен кеңесуін тоқтатқан жоқ.

Жиделі ауылының ең үлкен ақсақалы Алдияр да үйінен жиірек шығатын болды. Ол ақ таяғына сүйеніп, бір үйден екінші үйге барып, үнсіз ғана хабар-ошар тыңдайды, Құрманғазының күйлерін естіп қуанады.

... Құрмаш адамдардан пәлендей өзгеріс көре алмады. Тек соңғы айларда шешесінің шашы бұрынғысынан да аппақ құдай болып кетті. Үлкен баласы келгенімен енді кенжесі Байғазының жайын ойлап уайымдайды. Бағып жүрген қозылары

марқайып, отарға қосылғалы қашан, Байғазы әлдеқашан ауылға оралуы керек еді, бірақ, неге екені белгісіз, әлі қайтпай жатыр.

Жақып шалдың айтуына қарағанда, Дулат жайлаудан көшіп үлкен ауылына барысымен Байғазы келуі керек. Қазір ол Дулаттың биесін сауғызуга септесіп, құлын қарайтын көрінеді.

— Ал Дулаттың өзі енді біздің ауылға келмейді. Жақпай қалған көрінеміз. Енді үлкен ауылында отырып шабарман арқылы басқармақ. Мен білем ғой, тап осылай болады. Осынысы тыныш қой,— дейтін Жақып бір жапырақ сирек сақалын қуақылана сипап, кәртамыш көзін сығырайта жұмып. Қораны түйедей арбаңдап айнала жүріп, жаз бойы түбі қопсып, босап қалған диңгектерді түзетеді.— Жайлауға барғаным бір жарым-ақ айдың жүзі, сонда да қуарған байдың қураған мүлкі құлайын деп қапты ғой. Бү Дулат жалғыз шеге, үзік жіп. дара қазық жіберер деймісің. Бәрін де арабтың сыйқыршысы құсап өзің жасауың керек, түге! Қора жасайтын ағаш түсір, аркан ес, үй бүтінде... Ал Дулаттың есі-дерті түзде, өз үйінің шаруасын емес, қыз қуып әуре... Кәрі бура... Құдайдан да қорықпайды. Мен білем ғой, сондай...

Жақыптың соңғы сөздері Құрманғазының жүрегіне инедей қадалды. Ақшолпанды бір топ қызбен қоса бай үйінің қымызын баптасын деп Дулат алып кегкенін ол алғаш келген күні-ақ естіген. Жай-күйін Жақыптан сұрайын деп жүр еді, енді батпады. Шал қораны жөндеп болып, қолына кетпенін алды да, жыл бойы сартап болып тапталып жатқан қойдың қиын оюға кірісіп кетті.

— Құрмашжан, бірер күн қол ұшыңды берсең қайтеді, отарға қарай тұрсаң. Әйтпесе шамам келер емес,— деді Жақып аяқ астынан қиыла өтініп.— Қысқа отын дайындап алу керек. Мен білем ғой, солай...

Шал біраз үнсіз жүрді де, сөзін қайтадан күңкілдей жалғап кетті.

— Саған не, домбыра болса — болды! Немене? Есіңде ме, қалай қашып едің? Астыңдағы ат қандай еді! Сондағы шыққан шуды айтсаң... Жә, бәрі де сабасына түсті ғой. Құдай жолыңды оңғарды: тірі қалдың, Сібірге де айдаған жоқ... Аламан * қандай аларды дерсің байға, састырды ғой сабазыңды. Оның үстіне өзің де бір кісіні қорқытарлық халің бар. Қарашы әне, қандайсың. Қаймықпай қайтсін Дулат?! Мен білем ғой, солай...

* Аламан — көпшілік, халық.

Құрманғазы оны одан әрі тыңдамады. Ақшолпанның бір жазға шыдамай бір жағы жәпірейіп қалған жер үйіне қарай аяңдады. Сығырайған терезесіне қойдың кептірген қарнын кептіріп қойған екен, онысы әбден қурап, кей жері шытынап жарылып кетіпті, төбесінде мұржа орнына түбі жоқ шелек төңкеріп сапты. Есік алдында сиыр жапасы, жұлынған жүн, мүжілген сүйек көрінеді. Үй иесіз қалған, тәкаппар тұлғалы көңілді Ақшолпан көзге түспейді...

Әрине, басқа үйлердің де жетісіп тұрған ештеңесі жоқ, бірақ олардың есік алды таза, әйтеуір.

Ал жалпы алғанда айналадағының бір-бірінен онша көп өзгерісі шамалы. Қай үйдің алдында да үйілген тезек, текшелеп жиган теріскен отын көрінеді — Жиделі жұрты қыс қамына кіріскен.

Көктемде жастар жиылатын алаңқайдың көгалы да аяқпен тапталып, шаңытып, сарғайып қалыпты. Күллі дала, қырқа-қырқаның арасындағы кең жазық сонау шағыл құмға жеткенше топырақ өңді сұрқай реңге боялған. Бір кезде өзі қырда отырғанда Ақшолпан жасырын жолмен келетін сайдың шөбі де шабылған. Екеуі тұңғыш кезіккен алаң да дәл осындай тықыр болу керек.

Сол шақта бұлардың үстінен айнала ұшып, құпияларына куә болған бүркіт қайда екен қазір, не күйде екен? Аспанда көрінбейді. Дәу де болсаң әдетінше мазар төбесінде қонақтап отырған шығарсың. Сонда Ақшолпан күліп еді оған. Іштей қатты қысылса да онысын сыртқа сездіргісі келмей, құсқа қарап:

— Сен неғып бізді айналсоқтап ұша бересің, неге қарай бересің? Көрдің бе, қандай екенімді! — деп айғайлаған болатын.

Ал Құрмаш болса қуанғанынан ба, қысылғанынан ба, әйтеуір бетін салқын шөпке тығып алып: «Ақшолпан... Ақшолпан...» — деп қайталай берген.

* * *

Ақшолпан Дулаттың жайлаудағы ауылынан кетіп қалды. Жәй емес, қашып кетті. Әкесі алыста, бай түйелерін бағып жүрген болатын. Ауылда болса да қыз намысын аяққа таптамақ болған сұмырай байға не істер еді о байғұс?

Үстіндегі көйлегінің далба-дүлбасы шыққан Ақшолпан Дулаттың қолынан әрең құтылып, бай үйінен қаша жөнелді. Дулат жейде-дамбалшаң қалпы, ысылдап-пысылдап, қоңылтаяқ іле салған етігі сартылдап, қуып беріп еді, алдынан жаз

бойы Ақшолпаниның қолынан піскен ет жеп үйренген, қасқыр соғатын үлкен төбет көлденең шығып, ырылдап тұрып алды.

— Кет-ей, оңбаған!— деп ышқына ақырды Дулат, демін алқына алып.— Тоқтай тұр, қаншық неме. Ертең кеш түспей оңаша отауға қаматып қоярмын...

Сөйтті де үнсіз ғана үйіне кіріп кетті.

Қыз бай үйіне қайтып оралмады. Жалғыз аяқ сүрлеуге түсіп, дала қайдасың деп тартып отырды. Түні бойы тоқтаусыз жүріп отырып, қойшылар мен жылқышылардың ежелгі компасы — Үркер туғанда ғана аялдады. Жұлдызға қарап жөн табуды әкесінен үйренген болатын. Байқаса, Жиделіге ұстаған бағыты дұрыс екен, көңілі де орнына түсті. Күндіз жолдан бұрылып, қалың шөптің арасынан жуа, жидек теріп жеді. Сосын шөлін қандырып алып, ілгері жылжи берді. Бірақ екі шақырымдай жүрген соң тағы да шөп арасына жасырынуына тура келді. Ұзын көш әлдеқашан өтіп кетсе де сол жерде кешке дейін жатты: біреу-міреу байқап қалып, Дулатқа ұстап берер, әйтпесе көрсетіп қояр деп қорықты.

Айналаны тағы да түн басты. Ашық аспан астында, түн құстарының жан түршігер үндерінен қорқып жатып, ол жұлдыздарға қарап көне дұғаны оқумен болды. Көктен тілер жалғыз-ақ өтініші бар: басымды, арымды аман сақтап, екі аяқты жаулар мен ит-құстан қорғай көр, туған ауылыма аман-есен жеткізіп, Құрмашымды бір көруге пұрсат бер, жасаған, деп жалбарынады.

Таң атты. Ақшолпан таң Шолпанымен бірге орнынан тұрып, шөп басып кеткен сүрлеумен тағы да ілгері тартты.

Алыстан қылаң еткен салт аттыны көргенде, тағы да жолдан шығып, шөпке барып тығылды. Аттылыдан да, жаяудан да — тірі жаннан түгел қорқады. Кейде сүрлеу тақырға, құмайт жерге, қалың өскен тобылғыға барып тіреледі де, қыз шығар жолды іздеп, шырқ айналып әуреге түседі.

Міне, жол кішкентай өзеншеге келіп тірелді. Ол тереңірек жер тауып алып, шомыла бастады. Салқын су шаршағанын басып, күш қосқандай болды. Қыз көйлегін жуып, айрылып кеткен жерлерін жіп-жіңішке құраған кендір шөппен лекерлеп қойды. Бұл келе жатқан жалғызаяқ сүрлеу өзеннен шыққан соң шығысқа қарай кілт бұрылып, қырқаға кіріп көрінбей кетеді екен. Ақшолпан біраз ойланып тұрды да, сосын батыл адымдап ілгері кетті. Бірақ бұрылыстан өте бере қарсы келе жатқан арбаға соға жаздады. Үстінде екі орыс отыр — жан-дарм мен солдат.

Ақшолпан алғашында қатты сасып қалғанымен дереу есін жиып, қаша жөнелмек еді: «Стой!» деген өктем дауыс шықты да, қарулы еркек қолы шынтағынан жоғарырақ шап ете түсті.

— Хороша кайсачка!* — деп қарқ-қарқ күлді жандарм. Оның қолы жаңа ғана лекерлеп қойған көйлекке созылды. Ақшолпан солдат жаққа жалынышпен қиыла қарады.

Жалаңаяғын бір түп шиге тіреп, бар күшін жиып, бұлқынып көрді. Бірақ анау айырылатын емес.

— Ах, ты, дикарка! Я тебя сейчас, сейчас... ** — деп жандарм пыш-пыш етіп жатыр.

— Ваше благородье, пустите ее! Бойтся она, не хочет... *** — деді солдат.

— Марш вперед! А телегу оставь! — деп ақырды жандарм. Ақшолпанмен алысып жүріп. — Ты не тужи, служивый, и тебе достанется... Иди, оставь нас малость. ****

Ақшолпан қыбын тауып, жандармның қолын қыршып алды. Анау өкіре айғайлап, қызды жұдырығымен бетке салып қалды. Сонан соң құшақтаған қалпы тік көтеріп, шөп арасына ала жөнелді.

— Апа-а-а! — деп айғайлап жіберді Ақшолпан. Кенет жандармның қолынан әл кетіп, өзі бір жағына қисая берді. Екі тізесін қолымен жауып, Ақшолпан солдатқа қарады. Анау жұмулы саусақтарын жазып еді, қан-қан болған тас кесек жерге түсті. Солдат сүйретіле басып арбаға барды да, өзінің ескі шинелін алып, қызға тастады.

— Мә, қызым, үстіңе жамыл да, арбаға отыр, — деді ол таза қазақ тілінде. Жандармның денесін иығына салып, төбенің арғы жағына алып кетті де, көпке дейін көрінбеді.

Ақшолпан қорқыныштан бір уыс болып бүрісіп, тісі-тісіне тимей дірілдеп отыр. Шинельді жамылып, қимылсыз қатып қалған. Ат құйрығын жайымен сипаңдатып, шыбындап тұр...

Солдат қайтып келді. Көзінде әбден шаршаған, тауаны қайтып, таусылған адамның кейпі бар.

— Кеттік... — деді ол.

— Қайда кеттік, аға? — деді қыз естілер-естілмес.

— Қайда бет алсаң, сонда барамыз, қызым... Тек алдымен суға баралық. Жуынып ал...

* Сұлу екен мына қазақ қызы!

** Қап, мына тағы немені-ай! Мен сені қазір-қазір...

*** Тақсыр, қайтесіз соны! Қорқып тұр, құлақы жоқ...

**** Бар ілгері! Таста осында арбаны!.. Сен шұрқ етпе, ағайын, саған да жетеді... Бар, қалдыршы бізді оңаша!

Степан ауылға тура барудан қорықты. Онда бұны Дулаттың адамдары көріп, танып қоюлары мүмкін. Ал Дулат, сөз жоқ, Ордаға кісі шаптырып, орыс солдаты присягасын * бұзып, бүлініп жүрген жылқышыларға қосылып кетті, деген хабарды сотникке ** жеткізері хақ.

Сондықтан ол арбасын бай аттарына қысқы пішен дайындау үшін қазір бір сайда шөп шауып жатқан жиделілік шалғышылар отырған сайға қарай айдады.

Ақшолпан біртіндеп бұрынғы қалпына келді, бірақ сонда да анда-санда өзін құтқарған кісіге сезіктене қарап қояды. Ғажап, мына солдат осы өлкедегі таулардың, сай-салалар мен ауылдардың қазақша аттарын, бұл атыраптың барлық белгілі адамдарын жатқа біледі екен.

Степан жол бойы сөйлеуден бір танбады, тегі ақталып отырғаны ма, Ақшолпан сияқты өзінің қарындасы жайлы да әңгіме айтып берді. Әкелерімен бірге Астрахань түбіндегі, жарты жұрты қазақы, шағын селода тұрады екен. Степанның Есбол атты досы болыпты. Хорунжийдің ауласындағы батырағы екен. Өзі аюдай күшті, емендей мықты, айлакер көрінеді. Бай орыстар көбіне-көп қиын да ауыр жұмыстарын соған істетеді. Басқаларға қарағанда табысы да мол, киімді де сәнімен кие біледі — сәтен жейде, кең балақты кеулеме шалбар, шекпен, қызыл белбеу — оның үстіне өзі де сымбатты жігіт. Степан, оның қарындасы Катя және Есбол үшеуі үнемі бірге серуендейді.

— Сен әлгі... өз жігітіңді қалай жақсы көрсең, Катя да Есболды сондай ұнатушы еді...— дейді Степан.— Әкеміз екеуіміз оларға тиіспейтінбіз. Әкем өзі де батырақ болған. Есболды қатты сыйлайтын. Ал қазақтығына келсе, әкем ол жағын мүлдем ойлаған емес.

Сөз кезегі келгенде Ақшолпан аздап өз жайын да айта бастады.

— Тоқта, қызым!— деді Степан жұлып алғандай.— Жігітіңнің аты қалай дедің — Құрмаш па? Әлгі Сағырбайдың баласы ма, домбырашы ма?

— Сол...— деді Ақшолпан, бұрынғысынан да қатты таңырқап.

— Со-ла-ай, Құрмаш де?

— Сіз оны білесіз бе?— деді Ақшолпан шыдай алмай.

* Әскерге алынғанда беретін ант.

** Жүзбасы.

— Білмегенде-ші. Ол қазіргі сенің орныңда отырған болатын. Ал жандарм скеуміз конвой * болатынбыз.

Ақшолпан оған сескене қарады.

— Қайда апарып тастадыңдар оны?

— Сабыр ет, қызым. Құрмашың тірі, аман-сау. Өз адамдарының қасында. Жігіттер оны босатып алды да, бізді сабап-сабап тастап кетті. Құдайға шүкір, әйтеуір өлтірген жоқ,— деп Степан күліп қойды.— Абдырама.

Степан қарындасы мен Есбол жайлы әңгімесін жалғастыра түсті. Той жасайтын күн де келеді. Бүкіл село құлақтанады. Кәрі казактар байбалам шығарып, хорунжийдың үйіне сходкаға ** жиналады да, қыздың әкесінен қызын шоқынбаған пұсырманға тұрмысқа шығармауды талап етеді. Катя әкесіне, Есболдан басқа тірі пендеге қосылмаймын,— дейді.

Енді жуандар самосуд *** жасауды ұйғарады. Есбол мен Катяны хорунжийдің үйіне шақыртады. Бірақ олар мұнда да бірін-бірі сүйетінінен танбайды. Есболға дүре соқпақ болған екен, алайда ол ниеттерін орындай алмайды. Дүйім жұрттың көзінше жазалау оңай ма, төбелес шығып кетуі мүмкін ғой.

Осы арада хорунжий: Катяны ең көрнекті, бетке ұстар казак қатындарының қолына беру керек, мына қарға өз білгендерін істесін, деген кесім айтады. Доғы қатындар қарғадай улап-шулап, Катяны тарпа бас салады да, басындағы орамалын, аяқ киімін сыпырып алып, шіркеуге қарай ала жөнеледі...

Степан делбені тарта ұстады.

— Әкем және Есбол үшеуміз Катяны босатпақ болып топқа түсіп едік, өзімізді таптап кете жаздады. Катяны шіркеуге кіргізіп, есігін іштен іліп алды. Есбол жынданып кете жаздады. Бір жерден ат тауып мініп, жолдас жігіттерін ертіп келді де, шіркеудің есігіндегі құлыпты жұлып алды. Қатындар әбден сабап, үсті-басына қара күйе жағып, әлеметтеп тастаған тырдай жалаңаш қалыңдықты шіркеудің ішінен жұрт алдына тепкілеп итеріп шығарды...

— Ей, қызым, не айтары бар... Орыстың сорлы мұжығының көрген күні сендердің жатақтарыңдікінен де жаман. Содан да ғой кім көрінген басынатыны...

Степан атты ызалана айдады. Қосаяқ арба ойлы-қырлы жерлермен салдырай жөнелді. Әңгімесін жолай аяқтады...

... Есбол Катяны алдына алып, кең жазираға, өз адамдарына кетеді шапқылап. Арттарынан қумақ болған казактарды

* Конвой — тұтқындарды айдайтын әскер.

** Сходка — жиын, бас қосу, мәжіліс.

*** Самосуд — заңсыз сот, ешбір заң нормаларына сүйенбей үкім шығару.

жігіттер жібермейді. Содан село қақ жарылып, казактар жүктерін арбаға артады да, жігіттердің қорғауымен, бауыр басқан үйреншікті жерлерін тастап, кете барады. Түн түсе хорунжийдің бұйрығымен Степанның үйіне от қойылады. Төбелес кезінде әкесін өлтіріп кетеді...

Степан енді туып-өскен селосында қала алмайды. Қалаға барып жұмыс істейді, одан солдат болады. Ендігі келе жатқан түрі мынау — қайда барарын өзі де білмейді. Жылқышылар қабыл алса — солармен бірге болады. Жақтырмаса дала деген кең ғой, жолы да көп...

* * *

Ақшолпанның хабарын алғаннан кейін Құрманғазы ылдидағы шалғышыларға тартты. Сүйіктісін қолына ап, кеудесін кернеген қуаныш жайлы, бақыт жайлы кең далаға жар салғысы келсе де, жиналып тұрған жасы үлкендердің көзінше ондай қимылға бара алмады. Ішіндегі алай-түлей сезімді сыртқа шығармауға тырысып, Ақшолпанның үзік-үзік жүйесіз әңгімесіне құлақ салды. Қыз жиі-жиі көз жасын сүртіп, кінәлі жүзбен күлімсіреп қояды.

Степанның әнеу күнгі жандарммен бірге өзін айдаған солдат екенін бірден таныды. Құрмашқа бір ауыз жаман сөз айтқан жоқ-ты жолшыбай. Жылқышылар бас салғанда мүлдем қарсылық та көрсетпеген. Қайта кісеннің кілтін тез тауып беріп қойған...

— Сенің алдыңда көп нәрсеге қарыздармыз, орыс ағайын. Қызымызды қызыл көз пәледен арашалап қапсың. Бірақ, жоқтық жомарттың қолын байлайды, деген ғой. Саған сыйға берер жүйрік атымыз да, жібек шапанымыз да жоқ. Бар ұсынарымыз — ағайынгершілік, кел, бауырласалық. Ал алдажалда қараңды өшіргің келсе, бай жылқысынан ең мықтысын өзің таңдап мін, — деді шалғышылардың ішіндегі жасы үлкені.

— Тұлпар мініп құтылмаспын, — деді Степан.

* * *

Шөпшілерге арбамен келген балаға сөйлесті де, Құрманғазы дереу Ақшолпанды өз ауылына жөнелтті. Өзі соңыра келді. Степан екеуін сыйлы қонақ деп күтіп, мол қонақасы берген-ді.

Ауыл шетіне ілінген Құрманғазы алтыбақан жанында от жағып, ән салып отырған қыздар мен жігіттердің саңқылдаған дауыстарын естіген де жоқ. Есінен Ақшолпанның жандарм

жайлы әңгімесі шығар емес... Бар ашуы, бойын кернеген намыс оты құлағында долы күйдей дүрлдеп келеді.

— Дала кең ғой, әлі-ақ кездесерміз, Дулат!..

... Ақшолпан үйінің алдынан өтіп бара жатып жер кепесінің маңайын тазартып жүрген қызды көрді. Қыз ыңғайсызданып, қызарып кетті де, мойнынан жерге салбыраған бұрымын арқасына қарай серпе тастап, қолын бұлғады.

— Баяғы жерде, мазардың жанында тосам,— деді жігіт атының басын тежеп.— Жақып атамның орнына қой бағам. Өзі ғой сұрап қоймаған...

— Баршы әрі, ат үстінен дігерлемей...— деп Ақшолпан жерде жатқан кішкентай шыбықты алып, жігітке қарай лақтырды. Сосын тағы да маңдайына түскен шашын түзеп қойды.— Әкем келуі керек. Үй-ішін жиыстырып дегендей...— Көзіндегі ежелгі ойнақы ұшқыны жалт ете түсті, жігіт атын тебінді.

Зарбайдың үйінің жанында қара терге түскен ерттеулі ат тұр екен. Құрмаш досынікіне кіре шықпақ болды.

— Келген кім?— деді ол мосыға қазан асып жатқан Сақышты көріп.

— Қонақ,— деді қыз бұған өкпелей қарап.— Басқа ешкімде шаруаңыз жоқ па еді?

— Әзірге жоқ. Керегім болса, өзің айтарсың,— деді де ол үйге кірді..

«Әдемі болғанымен Ақшолпандай емес. Оңай көнеді. Бөдене сияқты. Біреу кеп бас салғанша бұғады да отырады. Бүркіт пе, құзғын ба — бұған бәрі бір»...— деп ойлап қойды ол. қыздың әне бір түні су жағасында оп-оңай көне салғанын еске түсіріп..

Зарбайдың қасында жаңа тебіндеген қияқ мұртты, өткір жанарлы жігіт тұр екен. Аяғында жіптіктей жарасымды саптама етігі бар, шолақ шекпенінің белін күміс әшекейлі жалпақ белдікпен буып алыпты, бір бүйіріне былғары қынға салған сүйек сапты қысқа кездік байлапты. Құрмаш әңгімені бұзғанын сезе қойды.

— Қонағымыз жаманат жеткізіп отыр,— деді Зарбай, жігітті нұсқап.

— Пәлі, сіз Құрманғазы боларсыз?— деді қонақ жылы шыраймен.— Домбыраңыздан таныдым. Ұзақ берген екен, сіз оны жанынан екі елі тастамайды екен деседі ғой...

— Иә, жаманат бар, Құрмаш. Аанада бәріміз бармақ басып, Исатай жазған өтінішті жандарал алмай қойыпты. Ақ патша Жәңгір ханға өзінің жандармдары мен зеңбірек сүйреткен солдаттарын көмекке жіберіпті. Жәңгір өзіне берілген

старшындар мен байлардың күзетіне жүздеген казак-орыс әскерлері мен төлеңгіттерін аттандырып жатқан көрінеді. Ақбай мен Дулатқа да күзет келеді. Дулат, тегі, жүздігін осында жіберер...

— Бір сөзбен айтқанда, байдың сәйгүліктерін ерттеп мініп, сүңгілерді қайрау керек,— деді қонақ. Құрмаш үзіп жіберген әңгімесін одан әрі жалғастырған сыңаймен.— Ал өзіңізге, Құрмаш, ініңізді ерте келдім. Жігіт боп қалды. Түнде алып кеттім. Дулаттың қолында жалғыз қала ма, кім біледі, біз анау-мынау...

— Сонда мені жорыққа бәдеріңмен бірге шықпайды дегіңіз кеп тұр ма? Сонда маған сенбейсіз бе?— Құрманғазы қонаққа тесіле қарады.— Мен сізді білем. Өткен жолы Исатайдың хатын әкелген сіз болатынсыз... Бірге кетем сіздермен.

— Жоқ!— деді Зарбай.— Құрманғазы күйлері кең далаға еркін таралып кетті. Ол енді бізге ғана керек емес. Сондықтан бізбен бірге артынан жоқтау айтар жақыны жоқ жігіттер ғана кетеді.

— Менің інім болғанымен сыңарым жоқ. Ал шеше деген әркімде де бар ғой,— деді Құрманғазы.

— Бәрін де таразылап, өлшеу керек. Көтерер жүгіміз жеңіл емес,— деді қонақ достарына басу айтып.— Уақыт бар әлі, бәрін де ойластырып шешкеніміз жөн... Айтпақшы, Дулат қанды шеңгелін Жиделіге салмақ боп, бір пәлеге әзірленіп жатыр. Кеше түнде сіздің ініңізді іздеп жүріп Дулаттың үйі жаққа бардым. Бала жоқ екен, бірақ бедеге тойған айғырдай боп, көпшік үстінде теңкиіп жатқан Дулатты көрдім. Алдында бай балаларына құран үйретіп жүретін сары сақалды молда отыр екен. Екеуінің әңгімесін естідім.

— Жер шайқалған заман тұды ғой,— дейді молда.— Айнала бүлік, ауыл-ауылды жын жайлағандай. Абай болыңыз. Байеке, сақтықта қорлық жоқ деген. Ел аузынан Исатай мен қашқын ақын Махамбеттің есімі түспейтін болып барады. Екеуі де құм ішінде көрінеді, оңайлықпен қолға түсе ме... Осыдан бірнеше жыл бұрынғыдай, әлгі күнәкарлар қара халықты тағы да құдіретті Жәңгір ханға қарсы бастамақ боп жүр деседі...

— Бү жолы лайықты сыбағаларын алар. Қиыршық құмнан жартас құлай ма, маңыраған көп қой Жәңгірдей арыстанды талай ала ма?— деді Дулат.— Тек аш қасқырларды түгелдей қолға түсіргенше тыныштықтан айырылатынымызды айтсаңшы...

— Байеке, байқа, мал-мүлкің солардың қолында кетіп жүрмесін. Өзіңе сенімді малайларға, қойшылар мен бақташылар-

ға, жатақтарға аздап қайыр-садақа беріп, құлқындарын тығындап қойсаң, сен дегенде аянбайды. Ал бір сәті түскен жерде арғындардың Беріште кеткен өшін еске сала қойған жөн.

Молда осыны айтты.

— Қайдағы өш?— деп елең етті Дулат.

— Байеке-ау, ойлана берсе, өш аз ба? Қазақтың жазба тарихы жоқ. Кім біледі, мүмкін, бұдан жүз жылдай бұрын Беріштер бүткіл арғын атаулының қыз-қырқынын қорлап кеткен шығар, ә?...— деді молда жымиып.

Дулат молдаға: «бір-екі күннен кейін үш ауылдың қойшылары мен жылқышыларын жинаймын,— деді,— ал Жиделі жұртын шақырмаңдар. Оларда менің өз есебім бар...»

— Басқа ештеңе ести алмадым. Үйдің арғы жағына Дулаттың шабармандары келіп түсіп жатты, ал мен Байғазыны іздеуім керек болды.

— Ноян-ау, бұны неге ертерек айтпадың?— деді Зарбай.— Дулаттың арамдығын барлық ауылдардың жылқышыларына жеткізу керек. Сен бөгелме. Басқа жылқышыларға тезірек бар да, Махамбет пен Исатайға кісі шаптырып, бар жайды баянда. Нысаналы жерде жолығармыз. Жиделіден қашан аттанармызды саған хабарлайды...

Сақыш, шырағым, қайда жүрсің? Бізге қымыз не шай берші. Ноян асығып отыр!— деп Зарбай ашық қалған есікке дауыстады.

* * *

— Ерте шыға алмадым. Түнде әкем келді. Таң атқанша шапанын жамап отырдым. Бұл жолы әйтеуір түйе жүнін ала келіпті. Енді жылы жейде тоқып берем... Ал сен ше, тостың ба мені?— Ақшолпан екі тізесін құшақтап, бір нүктеге қадала қарап отыр.

— Әкем бүгін түнде малын құм ішіне айдайды. Ұзақ боламыз дейді. Мені де әкетеді. Бәрі бір жалғыз өзім мұнда не бітірем? Дулат қашан әкетер екен деп отырмақпын ба? Әлде анау қу мазарды күзеткен кәрі бүркіт сияқтанып үй қоримын ба?

— Мен ше? Мені қайда қоясың? Өзің бейне мен дүниеде жоқтай сөйлейсің ғой,— деп Құрманғазы оны ақырын ғана құшақтады.

— Сен не сонда?!— Ақшолпан оның қолынан оп-оңай сытылып шығып, орнынан тұрды. Мойнына салған орамалы Құрманғазының қолында қалды да, қап-қара бұрымы арқасына төгілді.— Әйел алудан бұрын құда түсер болар. Ал құда

түсердің алдында менен сұрау керек: келісем бе, жоқ па? Мен келіспеймін. Білдің бе?

Ол түгіне түсінбей бажырая қарады.

— Мүмкін, Сақыш келісетін шығар? — Қыз көзі күлім қағып, ойнақшып тұр, бірақ тереңінде өкпе де, қызғаныш та жоқ секілді. — Сен не, тілің күрмеліп қалған ба? Құрмаш-ай, сен тіліңді күй тартқанда ғана безейді деп бекер айтпайды екен ғой, тегі. Шертіп жіберші онда, сөзді домбыраңа-ақ берейік... Білем Сақыштың сен дегенде қалай аһ ұратынын. Сен болсаң, ол туралы да, өзің туралы да жұмған аузыңды ашпайсың...

Ақшолпан домбыраны қолына алды. Құрманғазы қызды ұстай алмақ боп еді, бірақ анау сып беріп босанып кетті де, жусаған қойды дүр еткізіп үркіте-мүркіте жүгіре жөнелді.

Бұларға бағанадан бері ескі мазардың үйіндісінен барлай қарап отырған кәрі қыран қанатын далбақтатып, әрең қағып ұшып кетті.

Құрманғазы оны қалың рауаштың ішіне кіргенде қуып жетті. Екеуі жалпайған сарғыш жапырақтарға ұмар-жұмар құлады. Құрманғазы домбыраны тартып алып, бір бұтаға сүйей салды.

— Ессізім, ессізім менің! Сені енді қайтып көрмейтін шығармын деп ем... Дулаттан қашқанда қасымда болмай, қанша жоқтадым өзіңді! Әлгі жандарм кезіккенде де... Степан сені камбой* боп айдадым дегенде қорыққаным-ай!.. — Қыз көзі шалғышыларға келгендегісіндей жасқа толып кетті. Көрсетпейін деп аспанға қарап еді: — Қарашы, ана бүркіт бізді алғаш кездескен күндегідей тағы да қорып жүр. Тегі, содан бері ажыраспаған сияқтымыз-ау, ә?

Ақшолпан шырқау аспанда қалықтап жүрген бүркітті нұсқап күліп қойды.

— Қарашы, оның үстіңгі жағында және бір бүркіт жүр, — деді Құрманғазы. — Жастау екен. Биігірек ұшып жүр.

— Әйтеуір, аузыңнан сөз шықты-ау. Сөйле, сөйлей түс... Әңгіме айтшы, домбыра туралы айтшы. Маған бәрі бір. Тек үнсіздігіңді қойсаң болды...

Ақшолпан бетін Құрманғазының кеудесіне басып, сыбырлап жатыр. Жігіт қызды нәзік иығынан икемсіз құшақтап, өзіне тартты.

— Таңертең ауылдан шыға беріп Алдияр атаға жолықтым, — деді ол, қыз сөйле деп қоймаған соң. — Жарықтық, те-

* Камбой — Конвой дегені.

рең ойда келе жатып мені байқаған да жоқ. Сәлем бергенімде ғана қолындағы таяғымен қырқаларды нұсқап:

— Айтшы, балам, қайсысы биік?— деп сұрады.

— Анау мазарға жақыны,— дедім мен.

— Нарынқұмның хас батыры соның астында,— деді ол.— Әр төбенің асты біздің батырлардың мүрдесі. Менің ағам да осында қойылған. Өзім де соның туы астында жауға шапқам, көп ұзамай тағы да аттандармыз. Асығу керек, балам. Дала қозғалып, ауылдар дүрлігіп жатыр, жігіттердің аузынан шыққан сөз сенің құйлерің сияқты жалындап тұр. Құрмаш. Енді жарақатты да, қанды да көргім келмейді, ыңырсған үн естігім келмейді... Е, е балам, не көрмеді дейсің бұ шал: қарға қатқан пырансозды * да, Жәңгірмен сөзге келген Махамбетті де, оның Шөмекей шалдарымен бірге қалай қашқанын да көргемін. Баймағамбетті қалай жеңгенін өз құлағыммен естіп, содан абақтыға айдалғанын да, одан Кіші жүзге қашып, Орта жүзге өткенін, ақыры Бұхара мен Хиуа кеткенін де білемін. Содан бері неше жыл өтті? Енді Махамбет пен Исатай тағы да қол жиып жүр. Тағы да адам қаны сел боп ақпақ. Мен енді қойдым... Дүниеде бір де бір батыр, тіпті Ертарғын да өз ханын жеңген емес. Батыр деген туған елін жат жерден келген жаудан қорғағанда ғана күшті. Ал хан әулетінің екіжүзді зұлымдығы, айлакер қулығы алдында қолынан түк келмейді... О, алла, алсаңшы алар болсаң көп қинамай!

Алдияр ата тізерлеп отыра қалды да, таңғы намазын оқуға кірісті. Кете алмай мен тұрмын...

— Құрманғазы, сен «Ақсақ құлан» аңызын естіп пе едің, білесің бе соның күйін?— деді Алдияр ата маған намазын оқып болған соң.— Онда өзің шығарған күйлердің күші мен құдіретіне шәк келтірген жанға әмсе сол күйді тартып беретін бол...

Ақшолпан тізесін құшақтап отыр. Екі көзін жұмып, осылайша құлақ тосып отыра беру ұнайтын сияқты өзіне.

— Білем ол аңызды. Бірақ «Ақсақ құлан» атты күйді естіген емеспін,— деді ақырын ғана Ақшолпан, домбыраны әперіп жатып.

Құрманғазы домбырасын түзеді. Алдиярдың таңертеңгі түсініксіз қылығын еске түсіріп, сөзін ойланып отыр. Сонда ауыл сыртына бар болғаны қырқаларға көз тастап, намаз оқу үшін ғана шыққаны ма?..

Әдетте салмақпен, маңғаз басып жүретін салмақалы Алдияр ақсақал бүгін әлде неге алаң болып абыржулы еді. Бороди-

* Пырансоз — француз дегені.

но шайқасына қатынасқаны үшін патшаның өзінен медаль алған, жаудан қайтып көрмеген ержүрек батыр, батыл жауынгер Алдияр кәрияның ажалды еске алуында бір гәп бар.

Ажал, ажал... Сол қолының саусақтары перне бойлай жүгіріп, оң қолы қос ішекті осып-осып жіберді. «Ақсақ құлан» күйі де әңгімесін ажалдан бастайтыны есіне түсті...

Сонда ақылгөй ата Алдиярдың бұл күйді жиірек тарт дегені — «ажал ғана арымас» дегені ме? Ал, олай болса, мен шығарған күйлердің күш-қүдіреті жайлы сөзіңізге жол болсын, Алдияр ата? Оларды несін «лаулаған жалындай» дейсіз? От деген өмір емес пе...

Алдияр сөзінің құдіретті құшағынан шыға алмаған Құрманғазы дала сазының қалай төгіліп кеткенін өзі де байқамай қалды.

— Ажал күйін сенің де тыңдағың келген екен ғой, тыңда ендеше!— деп орнынан тұрды да, ақсақ құлан мен қатыгез қаһан жайлы көне күйді тарта жөнелді. Ақшолпан ол аңызды жатқа білетін.

... Бұл ерте-ерте-ертеде болған еді. Бір теңізден екінші теңізге дейінгі жер-әлем түгелдей жалғыз көзді Шыңғыстың билігіне түскен кез. Ұшы-қиырсыз қазақ даласын ол өзінің мазасыз үлкен ұлы Жошыға берген. Қартайған хан оны өзі жаулап алған жер-дүниенің болашақ мұрагері деп есептеп, басқа балаларына қарағанда айырықша жақсы көретін.

Ал Жошы болса, жолбарыс соғып, бөкен аулап, киік пен құлан қууға құштар еді. Сарыарқаның жазығында, Көкшетаудың ну орманы мен Амударияның қопасында айлап жүріп алатын...

Бірде ол қасындағы сақтаушы сарбаздарымен бірге жапан кезіп жүріп бір үйір құланға кезігеді де, тасырлатып қуып береді...

Қос ішек безек қағады. Үйірдегі көп тұяқтың дүбірі ұлғайып, жақындап келеді. Құландардың тершіген сауыры да анық көріне бастады... Ауаны суылдай кесіп бұғалық тасталды. Жас байталдың шыңғырған ащы даусы шықты. Қыл шылбыр қылша мойынды қысып, қылқындырып жіберді. Аспанға шапшыған асау тағы қырылдап барып, күрс етіп құлап түсті...

Домбырашының қолы қимылсыз қатып қалған, тек саусақтары ғана шанақты сабалап отыр. Үйірлі құлан бетегемі жазықпен безіп барады. Міне, құланның айғыры бірте-бірте үйірінен кейіндеп, кері бұрылды да, байтал үстіне семсерін көтере төнген аңшыға қарай тура шапты.

Аңшы оны байқамады. Көмекке келе жатқан жасауылардың сақтандырған айғайын да естімеді.

Арындап келген айғыр Жошыны кеудесімен соғып, ат-малымен анадай жерге ұшырып жіберді. Болат тұяқ оқ толы қорамсақты талқандап, таптап, семсерін қолдан қағып түсіріп кетті. Байтал бостандық алды. Айғыр оны үйіріне қарай құды. Жеңгеніне жар сап кісінеп-кісінеп жіберді.

Жошы бір аяғын сылти басқан ақсақ айғырдың артынан қарап тұр. Міне, жас ханды ақсақ айғыр солай жеңген.

Үйірдің соңынан қуатты үн естіледі. Дала төсін тағы да адуынды асау сарын кернеді. Тасырлаған тұяқ дүбірі. Аспандай ұшқан көп қыранның қанат шуылы...

Ақшолпан тастан қашағандай қатып қалыпты. Аңызды қанша жақсы білгенімен домбыра дәл осылай сөйлей алар деп ойлаған емес-ті...

Құрманғазы мен Ақшолпанның үстіңде айнала ұшып жүрген кәрі бүркіт алыстан ауылға қарай шауып келе жатқан жасақты көрді. Ұзын мылтықтары күнге шағылысып, жалаң қылыштары жарқ-жұрқ етеді.

Ақшолпан мен Құрманғазы дөң астында жатыр, оларға жасақ та, Жиделі де көрінбейді.

... Ашулы аңшы өзін жер қаптырып кеткен ақсақ айғырдың соңына түсті. Ал анау болса, жалын жерге жеткізе жайып жіберіп, екі көзі шатынап, анда-санда құлақ жара кісінеп қойып, үйірін тырқырата қуып барады. Бірақ жас ханның ұшқыр аты қоятын емес. Жақындап қалды, енді бір ұмтылса...

Айғыр құтылмасын сезді. Міне, тұлпардың демі мен адам даусы тым жақыннан, дәл желкесінен естіле бастады.

Үйірін ақтық рет аңшы дауыспен арқырай ақырып, айдап жіберді де, жалт бұрылып, келіп қалған салт аттыға қарсы шапшып, қос аяқпен салып жіберді. Анау жерге қалпақтай ұшты, айғыр оны басыммен сүзгілеп, домалатып апарды да, бір теуіп, бас сүйегін қақ бөлді. Сосын артта қалған сарбаздардың сауырына қадалған көп оғына қарамай үйірінің соңынан жөнөп берді. Бозақ тартқан бетегелі далада жарадан аққан қызыл қан жіп-жіңішке із қалдырып барады...

Қаһанның шатырына Жошының қуанышты хабарларын жеткізетін шабармандар апта сайын келіп тұрушы еді. Бір апта болды, тырс еткен сыбыс жоқ. Жалғыз көзді қаһан қаһарына мінді.

— Жаманат хабар жеткізген жанның басы алынады. Тұз заңы осындай!— дейді де ол баласын іздеуге әскер аттандырады.

Жошының нөкер сарбаздары ханның алдына баруға батылдары жетпей, жоқ іздеген жауынгерлерді жапан далада қарсы алады да, тізерлеп отырып, өз кеуделеріне өздері қанжар салып өле береді. Әскерлер Шыңғыстың алдына кіреуке-сауыттарын шешіп, беттерін дала-дала ғып жыртып келеді де, тақтың алдына көлденең түсіп, үнсіз жатады, ал қаһан олардың бастарын өз қолымен шабады.

Алдияр алдындағы үнсіздік ажал себеді. Қазақ жері қан сасиды.

Қазақ жігіттері бірінен соң бірі қырылса береді. Қаһан ойын-күшіден қалып, әбден қанына қараяды. Жер бетін қасірет жайлап, қыршынынан кеткен боздақтарды жоқтаған зарлы әуен бір тынбай, ел басына қаралы күн, шөл, түн-түнек орнайды. Сөйтіп отырғанда Шыңғыс ханға Найман ішіндегі Болатшы деген кішкентай жауынгер рудан шыққан бір кәрі домбырашы, ел кезген жыршы келеді. Аты Кет екен, көз орнында үңірейген тесік қана бар.

— Не шаруамен келдің, көр соқыр?

Кет үндемейді. Домбырасын алып, қос ішекті қағып-қағып жібереді. Сонда домбыра ең далада еркін жайылған құландар жайлы, көз жеткісіз кең жазира туралы, өз үйірін аяңбай қорғайтын ашулы ақсақ айғыр жөнінде, тірі пендеге зиянын тигізбей тыныш жайылып жүрген жуас үйірдің шырқын бұзған адам жайында, адам мен айғыр арасында болған айқас туралы сыр шертеді. Домбыра бәрін де жасырмай баяндайды.

— Тоқта! Бү не тантиғаны?!— деп шарт үзеді ашулы қаһан күй сарынын.— Ажал дей ме?!

— Ұлың өлді дейді. Өзің де ұзамай өлесің дейді!— деп жауап қайтарыпты Кет.

— Алыңдар басын соқырдың!— деп ақырады Шыңғыс тағмындағы тіреудің алтын балдағын шеңгелдеп.

— Алдияр, ажал жайлы жаманатты мен емес, домбыра айтты. Тұз дәстүрін бұзуға болмайды. Атам заманнан бері жаманат жеткізген шабарман жазаға кесіледі. Мен Жошы ханның шабарманы емеспін, күйшімін, жыршымын. Ажал жайлы саған алдымен домбыра айтты да, өзің бірінші болып қайталадың. Сонда жендет менің басымды алуы керек пе, әлде менің домбырамның мойнын үзуі керек пе?

— Елдеше, домбыраның көмейіне қорғасын құйыңдар!— деп айғайлайды сөзден жығылған қаһан шатыр ішінде зыр жүгіріп, аһлап жүріп.

Жендеттер «Ақсақ құлан» күйі тұңғыш тартылған домбыраның көмейіне баалқыған қорғасын құяды...

Қазақ даласының көптеген жігіттерін ажал аузынан алып қалған ажал күйі аяқталды. Оның соңғы ырғақтары ауаға сіңіп кеткендей еді.

— Осы күй үшін хан домбыраны жазаға тартты... Естимісің...— деп Құрманғазы домбырасын жоғары көтерді де, сілкіп қалды. Ішінде әлде қандай бір салмақты зат салдыр-салдыр етті.— Бұл да қорғасын. Сол заманнан бермен қарай әр домбыраның ішіне қорғасын тамызылады. Ажалды жеңген күй естен кетпесін дейді!— Құрманғазы айғайлап сөйлеп тұр.— Естимісің, Ақшолпан, ажалдың арымастығы емес Алдияр атаның айтқаны. Ол күй күдіреті, күйдің күші жайлы айтады. Өзің айтшы, кенет барша күй тынып, барлық ән үзіліп қалса, қайтер еді? Алдияр ата дұрыс айтады. Оны түсінбеген мен ақымақ. Ән-күйді ажал жеңе алмайды... Бері қара, ән мен күй анау қырандар құсап қыр үстінде қанат қағады!

— Сен жаңағы күйді маған тарттың ба?

Ақшолпан одан жауап күтіп, тесіле қарап тұр.

— Саған, Ақшолпаным, саған!— деп Құрманғазы оны құшақтай алып еді, мұрнына қыз шашының көңіл қытықтар иісі келді. Қыр гүлдері мен жусанның жұпар иісі. Ол бойын кернеген қуаныш пен көне күйдің дүбіріне елігіп, күн қызуы мен қыз алауына шарпылғандай болды.

... Ескі мазардың қожасы — кәрі бүркітті де, жас қыранды да алғашында Құрманғазының дабылды күйі қорқытып, мазасыздандырғандай еді. Енді олар түпсіз көк аспанда қалықтап жүріп, көздерін ауыл жақтан алар емес.

Салт аттылар ауыл адамдарын киіз үйлер мен жер кепелерден қамшының астына алып қуып шығып, Жиделінің ортасына, қой қамайтын қора жанындағы көгалға жинап жатыр.

Бірнеше кісі келімсектердің көзін ала беріп, жайдақ аттарға міне қашпақ болып еді, сол заматта-ақ ұстап алып, қоршап анда апарды. Аттылардың соңында арсылдаған төбеттер ілесіп жүр. Бір киіз үй аударылып қалыпты, балалар әкешелерінің етегіне жармасып азан-қазан. Бірақ мазар түбіне бұл дыбыстар жетпейді...

Сойдиган шөп сабақтарының ұзын көлеңкесі Ақшолпанның бетіне түсіп тұр. Ол өзі екі шынтағын қояншөпке көме тіреп жатыр.

— Түп, менде де ұят жоқ екен, ал сен нағыз есерсің!..

Құрманғазы үндемеді. Шаршап қалыпты. Ақшолпанды тыңдап, қырандарға қарап жатып, көңілі де сабасына түскен, рақат-ақ.

— Біз енді ажырамаймыз,— деді ол қызға бұрылып.

— Жоқ!— деді қыз.— Сен анау жас қыран сияқты дәйім жалғыз боласың. Көрдің бе, ол бізге тағы да қарап барады. Екеуміздің сырымызды біледі.

— Әлде сен мені жақсы көрмейсің бе?

— Жақсы көргенде қандай, басқа еш бір қыз да сені мендей жақсы көрмес!— деп күрсінді Ақшолпан омырауын түймелеп жатып.— Сен бірақта сезімнің құлысың, ал сезім деген көзді ашып-жұмғанша. Сол сәтің өтсе болды, басқа адам боп шыға келесің... Мен де сенен басқа ешкімді ұната қоймаспын... Жарар, мен қайтайын... Қойыңды жиып ал.

Ақшолпан жүгіре жөнелді. Ауылға апаратын терең жыраға түсті де, көрінбей кетті.

Құрмаш құла түзде жүрегін жылытар жылудай сақтап, өзі қайтып келген күннен бері әдейі соған деп дайындап жүрген небір асыл, нәзік те аяулы сөздерін сүйгеніне айта алмай қалды...

Ол терең ойдың құшағында, сай қуалай бытырап кеткен қойларын жинап алайын деп келеді.

Ойын гүрс еткен мылтық даусы бөліп жіберді.

Мылтық ауыл жақтан атылды.

Ол таяудағы төбенің басына жүгіріп шықты.

...Тура Құрманғазыға қарай бөркін бұлғап бір салт атты шауып келеді. Бірдеңе деп айғай салады, бірақ сөзін адам ұғып болар емес. Құрманғазы ауыл жаққа қарап тұр. Бір үй өртеніп жатыр, қою шаң мен көк түтіннің ішінде ары-бері шапқылаған адамдар. Құрманғазыға әлдекімнің жылаған үні, иттердің үргені естілді. Қару асынған адамдарды көріп, мылтықтың сол маңайдан атылғанын түсіне қойды.

Аттылы кісі жақындай түсті. Аңдап қараса, Жақып екен. Құрманғазы төбеден төмен қарай тұра жүгірді.

— Бол, Құрмашжан, мына атқа мін де, тезірек қараңды өшір. Ауылда Дулаттың нөкерлері мен солдаттары қаптап жүр. Жықышыларды түгел айдап әкетпек. Бүлік салмақ болғаны үшін бәрін де абақтыға жабамыз дейді. Жігіттердің бәрін ұстап алды. Шешең келіп құтқар деді сені, ойлағанымдай-ақ осында екенсің ғой. Қайда барсаң, онда бар, әйтеуір алысырақ кет. Сені іздеп жүр. Мен білем ғой, солай...— деп кәріліктен күркілдеп, демін еңтіге алған Жақып атынан түсіп, Құрманғазыны мінгізді.

Құрманғазы тықыршыған тұлпардың басын Нарынқұм

жаққа бұрып, еркіне жібермей, тізгінін тарта ұстап тұрды да, ауыл жаққа көз тастады.

— Бол деймін! Бір пәлеге ұрмынарың,— деді Жақып ашуланып.

Құрманғазы кенет ауылдың жанындағы жырадан жүгіре шыққан көгілдір көйлекті қызды көрді. Ақшолпан ғой. Әкесіне асығып барады.

Атының басын ауылға бұрып ап, шаба жөнелді.

— Ойбай-ау, қайда барасың?! Қайт кейін...— деп сасқа-лақтай айғайлап Жақып қалды.— Ой, алла-ай, осылай бола-рын біліп едім ғой!..

Құрманғазы атының басын өртке тіреп бір-ақ тартты. Ақшолпан әкесінің қасында тұр. Өртеніп жатқан Зарбайдың үйі екен. Зарбайдың өзін алаңқайдың арғы бетіндегі ат байлайтын діңгекке таңып тастапты. Жол үстінде Зарбайдың шалажансар жаралы аты жатыр. Ауыл жігіттері түгелдей қора жанында, жасауылдар мен төлеңгіттердің қоршауында тұр. Жейделері далба-дулба, беттері мен көкіректері айғыз-айғыз қан. Балалар жылап, қатындар шулап, қарақшылар боқтық айтып эекіріп, ит біткен шабалана үріп — у да шу...

Құрмаш осыншама шудың ішінен Ақшолпанның:

— Тездет енді. Құтқар Зарбайды!— деген сөзін естіді.

Төлеңгіттер естерін жиып үлгіргенше ол досының қасына жетіп барып, атынан қарғып түсті де, арқанды қиып жіберді.

— Мынау Сағырбайдың баласы! Ұста!— деп айғай салды бір нөкер.— Мырза, көрдіңіз бе! Мұнда, мұнда келіңіз...

— Атқа мін!— деп Құрмаш Зарбайды итеріп қалды да, өзі сойылды ала салып, Зарбайға ұмтылған бір нөкерді қалпақтай түсірді, сонан соң тағы да екі нөкерді екі жаққа ұшырып жіберіп, үшіншісін бас салды.

Жалдамалы жасауылдармен жағаласып жүріп енді ғана байқады. Зарбай анадай жерде Дулаттың баласына жете алмай жүр екен. Оған ұмтылуының себебі — сол жерде байлаулы Сақыш жатыр. Бірақ төлеңгіттер оны өткізбеді. Үшеуі бірдей жабылып байлай бастады. Қамшымен де, мылтықтың дүмімен де соғып-соғып жіберді. Жылқының ту құйрығынан ескен қыл арқан Құрманғазының денесін шандыды.

Іштерінде Сақыш пен Құрмаштың шешесі бар, шал-шауқаниан, қатын-қалаштан құралған топ бұларды босатпақ боп шуылдасып ұмтылғанмен ақ найза, көк сүңгіге тіреліп тоқтады.

Қайдан келгені белгісіз, әйтеуір қораның бір бұрышынан жүгіріп шыққан Байғазы көкетайлап Құрманғазыға тұра ұм-

тылды. Бірақ Дулаттың өңкіген бір ұр да жығы желкесінен шап беріп, арқадан қамшымен тартып жіберді де, бір теуіп топқа қайта қосты.

— Тарт қолыңды баладан!— деп Құрмаш қалш-қалш етеді. Босанбақ болып жұлқынған сайын қыл арқан денесіне бата түседі. — Әй, жарымес, күшеніп көр тағы да, мүмкін үзіп кетерсің шылбырды!..— деп қарқылдасады төлеңгіттер.

Жиделіге осынау бейуақта қайдан тап болғаны белгісіз, қаңғыбас дуана жол үстіне тоқтады. Ол жапа шеккендерге де, зәбір көрсетушілерге де бағынышты момақан жүзбен қарап қойып, алдына жыртық шекпенін төседі де, екі алақанын аспанға жая, бар дауысына сала айғайлап, мақамдап дұға оқи бастады.

— Бісміллә, ил-ла иль-рахма-ан...

Оның қасына қара мұртты төлеңгіт жетіп барды да, мылтығының сүңгісімен қоржынын іліп алып, лақтырып жіберді. Дуана оған мүлдем назар аудармай дұғасын оқи берді.

— Әй, сайтан, жоғалт көзіңді! Ұлыма бұ жерде,— деп біреу оны мылтықтың дүмімен түртіп қалды. Дуана бет-аузымен шаң қаба құлады.

— Астапыралла! Бұндай да сұмдық болады екен-ау?! — десіп шалдар жағаларын ұстады.

— Жап ауыздарыңды!

Жасауыл дауысының қорқынышты да өктем естілгені сондай — тіпті бала екеш балалар да жым болды.

Солдаттар мен Дулаттың жалдамалы жігіттері ауылдың өздері тонаған көзге түсер жылытырағандарын қоржын-қапшықтарына толтыра бастады. Құрманғазының қасына Дулаттың баласы Мыңбай келді.

— Хал нешік, қарақшы? Енді бәріне де жауап бересің. Атқа да. Әлі жыннанған жоқпысың? Түріңе қарағанда қояншық сияқтысың. Ха-ха...— деп ол жұқа ернін жымырып, көзін сығырайта күлді.— Күйіңді маған бүгін кешке тартатын боласың. Өзен жағасына үй тіктіріп, қызойнақ жасаймын, міне, сонда тартып бересің.— Ол жалт бұрылып Зарбайға қарады.— Ал қызойнаққа сенің қарындасың барады! Құмарымды бір қандырайын. Біздің осында келуімізге де, бұнда солдаттарымды әкелуге де, әкемнің тыныштығын бұзуға да себепкер болған сен емеспісің! Сол қылықтарың үшін қарындасың мауқымды басады. Менен кейін нөкерлердің де құмарын қандырады!.. Қалай қарайсың бұған? Сағырбайдың баласы екеуіңді іргеге байлаттырып қоям. Сонда тұрып менің Сақышпен арадағы әңгіме-назымды тыңдайтын боласыңдар. Ал Сағырбайдың есуас ұлы құлақ құрышымызды күймен қандырады...

— Хайуан!— деп қырылдады Зарбай.— Одан да өлтір мені. Тиме қызға!

— Тұу, зәремді ұшырдың ғой,— деп кекетті Дулаттың баласы.

— Айдаңдар бәрін қосқа! Ал мына екеуін бөлек арқандап, құрметпен ап жүріңдер.— деп бұйырды ол Зарбай мен Құрманғазыны көрсетіп.

... Зарбайдың үйі жанып бітуге таяу, айналаға қою да ащы түтін таратқан киіздері ғана бықсып жатыр. Шашылған шүберектерді тіміскілеп дуана жүр.

Бородино түбіндегі шайқаста көрсеткен ерлігі үшін сыйға алған ұзын мылтығына сүйеніп, аңадайда тұрған Алдияр кәрияны байқады Құрманғазы. Зарбайдың аты өлейін деп жанталасып жатыр. Жануарды қиналмасын әрі арам өлмесін деп, шал кездігін алды да, бауыздап жіберді. Сосын пышағын шөпке сүртіп, қайтадан қынына сап қойды. Ешкімге бұрылмастан ауылдың шетіне қарай аяңдай жүріп кетті. Жендеттер Алдиярға алақтап қарап қояды, бірақ бұйрық болмаған соң ешқайсысы өздігінен бата алмай тұр.

— Патшаны өз көзімен көрген адам. Одан крест пен мылтық алған,— деп түсіндірді жасауыл төлеңіттерге.— Жәңгір ханның өзі де бұған сый-құрметпен қарайды.

— Мырза, жолға бәрі де даяр,— деді ол Мыңбайға. Балаларымен қоштасқан қатын-қалаш шулап қоя берді.

— Тартыңдар. Ана сұруды өзім ап жүрем. Кәне, әперіп жіберіңдер!

Бір нөкер Сақышты көтеріп әкеп, Мыңбайдың алдына көлденең өңгерте берді.

— Кешке жолығармыз,— деді Мыңбай Құрмашқа, әбден әлсіреп қалған Сақышты өзіне қарай қос қолдап тартқылап жатып. Қызда дауыс шығарып жылауға да шама жоқ еді.

— Алдияр ата, құтқарыңыз Сақышты!— деп айғайлап жіберді Зарбай. Құрманғазы екеуін ұзын арқанның бір ұшына байлап, дедектетіп атпен сүйреп бара жатқан болатын.

Алдияр тоқтап, артына бұрылды. Зарбайдың даусы оны кірелі-шығалы есеңгіреген халден оятып жібергендей болды. Жиделі жұртының жендеттерге жаудырған қарғысын естіді. Құрманғазыны көрді, сосын көзқарасын Мыңбайға аударды.

— Тоқта! — деді Алдияр айғайламай, бірақ зілді де өктем үнімен.— Шеш Құрманғазыны, босат Зарбайды қарындасы мен екеуін. Өш алғың келсе, қорлама, майданға шық. Тиюші болма қыз балаға. Еркек үшін апа-қарындасты қоян жүрек қорқақ қана жазғырмақ...

— Ақсақал, өз билігіңіз өзіңізге, маған керегі жоқ. Ба-

рымтаны ойлап тапқан мен емес, өздерің, шалдар. Қыз менікі. Бір түн не істесем де өзім білем. Ертең қоя беремін...

— Тиме деймін оған...— деп Алдияр зілдене қайталады. Бірақ Мыңбай оның сөзіне құлақ аспады. Тоқтамай кете берді. Алдияр селт етпестен соңынан түнере қарап біраз тұрды. Сосын мылтығын жайлап көтеріп, шақпағын тексеріп алды да, серіппені басып қалды...

Осымен Жиделіде бүгін мылтық екінші рет атылды. Солдат атқан бірінші оқ қашпақ болған Зарбайдың астындағы атын өлтірді.

Екінші оқ Мыңбайға тиді.

Алдияр түтіні бұрқыраған мылтығын аспай-саспай төмен түсірді. Төлеңгіттер әдепкіде сасып қалды. У-шу мен жылаған үндер де тыйылды. Айнала кенет құлаққа ұрған танадай тыншы қалды. Дұлаттың баласы ерден көтеріліп, бұлғақтай шалқалап барды да, ыңқ етіп, шаңдақ жолға жалп ете түсті. Сақыш өңгерулі қалпы ер үстінде қалды. Нөкерлер топырласып мырзаларының денесіне қарай жүгірді.

— Шап, шап!— деп айғай салды, есін жиған жасауыл Алдиярды көрсетіп.

— Оған тимеңдер деген. Мойнындағы ерлігі үшін патшадан алған наградын көрмеймісің!— деді бір төлеңгіт.

— Көрсетейін мен оған наградадың көкесін!— деп жасауыл қылышын жалаңдатып суырып алды.

— Өй, ақымақ, қоя тұр, төлеңгіттер-ақ!..— деп екінші жасауыл оған тоқтау айтты.

Мыңбайдың өлгеніне көздері жеткен соң нөкерлер қанжарларын қындарынан суырып-суырып, Алдиярды қаусырып қоршай бастады. Бұған дейін үнсіз тұрған ауыл ақсақалдары көмекке ұмтылды.

Байдың жалдамалы жендеттері мен Жиделі тұрғындары бетпе-бет майдандасты. Жалдамалы жасақтың төлеңгіттері тұтқын жігіттерді қоршаудан шығармай, ұрысқа сырттан үнсіз ғана көз салып тұр.

— Өй, төлеңгіт болмай кеткір өңшең ездер,— деп бас жасауыл тісінің арасынан ысылдап, ызалана сөйлейді.— Қаусаған шалдардан қаймығып... Өздерін темір сүмбемен шықпырғар ма еді, шіркін!..

Нөкерлер шалдарға ұрандап тиіп, жан-жаққа бытырлатып қуа бастады. Осы кезде Байгазы байқаусыз, Құрмангазы мен Зарбайдың жанына жүгіріп барып, қыл арқанды қиып жіберді. Зарбайдың зор даусы саңқ етті.

— Жігіттер, соғыңдар, қаруларын тартып ап тиіңдер!

Кенет сақылдаған ащы күлкі естілді. Сөйтсе дуана екен. Екі көзі қып-қызыл боп, айналып кеткен. Мыңбайдың өлігін шыр айнала секең қағып, айғайлап жүр:

— Дулатқа бұл сый екен, Дулатқа бұл сый екен!..

Бұдан әрі оны ешкім тыңдамады... Зарбайдың ұранын естіген тұтқындағы жігіттер күзетшілеріне тап берді. Беталды бытырлап мылтық атылды. Айнала оқ ысқырып, азынаған аттар аспанға шапшыды...

Жендеттердің біреуі Алдиярға төніп-ақ қалып еді, бірақ мылтығын аузынан ұстап алған қарт ананы дүмімен ұрып ұшырып жіберді. Сол сәтте-ақ бір жауыз оны ту сыртынан семсермен осып өтті.

Төлеңгіттің семсерін тартып алған Зарбай жендеттердің қалың тобына қойып кетті.

Ақшолпанның әкесі — қолының ебі жоқ, алпамсадай қара күш несі Жанпейіс түйеші Алдиярды жаралаған сұмды ұстап алып, қолын бұрап қалып еді, ананың екі көзінен жас парлап, қолынан қылышы түсіп кетті. Жанпейіс оны тік көтерді де, анадай жерге атып жіберді. Сосын қылышты тізесіне салып, быт-шытын шығарып шөпке лақтырды. Жаралы Алдиярды былайырақ алып шығып, әйелдердің қолына берді де, Жанпейіс қызына қарай жүгірді. Ақшолпан ат үстіндегі Сақыштың қолын шешіп, енді екеуі бірігіп бір тасаға қарай қашып барады екен. Соңдарына түскен екі нөкерді Құрманғазы сойылымен жасқап, жолатпай жүр. Жанпейіс аяқ астында жатқан бір тәртені жұлып алды да, қос нөкерді жауырынынан қабаттай ұрып, жалп еткізді. Сақышты Құрмаштың шешесі құшағына ала берді.

Аман қалған төлеңгіттер қайта сап түзеп, алға ұмтылды. Жігіттер кейін шегінді. Айқас болған жерде жаралылар мен өліктер қалды. Жан даусы шыққан қаңғыбас дуана қылыш жүзінен бұлталақтай қашып жүр.

— Оқта мылтықты! — деп зекірді аға жасауыл. Алдияр мен Сақышты қолтықтарынан демеген Жиделі ауылының үлкен-кішісі үркердей шоғырланып орындарынан тұрды.

Бірақ «ат» деген әмірдің орнына басқа айғай естілді:

— Уа, бол! Тездет! Ойбай-ау, кеп қалды аналар! Тура осында келе жатыр!

Таяу төбелердің артынан қолдарында кезене ұстаған найзалары, қайқы қылыштары мен семсерлері, шоқпарлары бар бір топ жылқышы: «Әруақ! Әруақ!» деп ұран салып, қарабарқындап қаптап келеді екен. Бірталайы ат үстінен қорамсаққа қол салып, садақтарын көтере бастапты. Ең алдында

құла қасқа айтырға мінген кіреукелі жігіт ұшырып келеді. Ол Ноян еді, Сарман мен Степан да көрінеді. Зарбай мен Құрманғазы оларды бірден таныды.

Төлеңгіттер жол бойында тым-тырақай қашып барады. Жалаң-аяқ дуана аспанға жұдырығын түйіп, соңдарынан қарқылдай күледі.

— Уә, алла, Әзірейіл қашып барады. Ха-ха-ха!

Анадайда оқшау топ болып, аттарынан айрылған, қару-жарақсыз он төлеңгіт байлаулы тұр.

— Сендер елге жасаған қорлықтарың мен зорлық-зомбылықтарың үшін тап осы арада дарға асыласыңдар! — деді Ноян жендеттерге, ашуын әрең басып. — Жоқ! Тоқтай тұрыңдар. Алдияр атаға жүгінейік, төрелігін өзі айтсын. Сендерге бүгін үкімді сол кісі шығарады...

...Алдияр ақ киіздің үстінде қансырап жатқан. Шалдар мен жігіттер киізді ақырын ғана сүйретіп, қабат-қабат ши төсеген керегенің үстіне салды да, Алдиярдың басына өздерінің шекпендері мен тымақтарын жастап, нықтарына салып, алып жүрді. Жанпейіс пен Зарбай қарияның басы мен кеудесін ақырын сүйемелдеп келеді.

Ноян Алдиярдың алдына жүгіне қалып:

— Ата, аналар сіздің кесіміңізді күтіп тұр, — деді ол жендеттерді нұсқап. Үлкен кісілер мен әйелдер көздеріне жас алды. Жігіттерде оң-сол жоқ, қанын іштеріне тартып, сүп-сүр боп тұр.

Алдияр кезерген ернін жалады да, Ноянның бетіне тесіле қарап жатып, естілер-естілмес үнмен:

— Атың кім, батырым? — деп сұрады.

— Ноян.

Алдияр атаның әлі ада болып барады. Жанпейіс аузына бір жұтым қымыз тамызған болды. Қарт көзімен қымызыңды тарт деп ишарат білдірді де, аузына сыймай, көнтііп ісіп кеткен тілімен кебірсіген ернін тағы бір жалап қойды.

— Жақсы екен. шырағым... Жібер оларды... Аумин.

— Степан, шеш қолдарын. Жігіттер аттарын қайтып беріңдер. Орындайық Алдияр атаның айтқанын. — деді Ноян.

Алдияр болар-болмас қана күлімсіреп қойды, жүзінде байсалды салауат бар. Тағы да бірдеме дегісі келіп еді, бірақ үлгірмеді. Мойны босап, көзі ашық күйінде жүріп кетті. Жанпейіс күректей алақанымен ақырын ғана сыйпап, жанарын жапты. Алдиярдың өңі қуқылданып, сақалы сияқты көкшіл-сұрқай түске енді.

— Қош бол, ардагер! — деп солқ-солқ жылады Жақып. — Е-е, өмір деген осы да. Білем, білем, солай...

Алдияр атаның денесіне ақ шапан жауып, үстін көгілдір желеңмен бүркеп тастады. Жігіттер оны сол қалпында иықтарына салып, өз үйіне алып келді. Бородино мылтығы қасында жатыр. Алдияр оны біреуге арнап ұстата алмай кетті, мүмкін, лайықты жігіт таппаған шығар. Сондықтан да қазаға ұшыраған батырдың бұл қаруы молада да қасында жатуы керек.

Басқа ешкім жыламады, дауыс салмады. Ең аяғы жарымес дуана да тыныш отыр. Алдияр бостандық әперіп, Степан қолын шешсе де, не өз тобына, не ауыл адамдарына қосылмай, анадай оқшау тұрған екі нөкердің жанында отыр дуана. Ешкім оларға қату сөз айтқан жоқ, сес қылған жоқ. Бірнеше төлеңгіт кетіп қалған, басқалары әлі тұр.

— Тоқтай тұрыңдар, сатқындықтарыңның сазайын тартарсыңдар әлі-ақ! — деп кіжініп кетті әлгілер.

Байғазы аяқ астында шашылып қалған жебелерді теріп жүр. Дулаттың жігіттеріне одырая қарап қояды.

— Неге кетпейсіңдер? Дулаттан қорқасыңдар ма? — деп сұрады Сарман тұтқындардан. Жауап қайтпады.

— Бізбен бірге қалғысы келетіндер ел қорғауға тиіс. Пәлен ру, түген ата деп бөліспей, бір жеңнен қол, бір жағадап бас шығарып, Дулат пен Ақбайға, ханның өзіне қарсы шабуы керек, — деді Сарман. — Келіссеңдер, қарап тұрмаңдар. Жол қамына көмектесіңдер мынау жұртқа.

Төлеңгіттер жігіттермен бірге түйе қомдауға үнсіз кірісіп кетті. Дуана аттың өлігіне қонбақ болған қарғаларды қуа жөнелді.

* * *

Бұл түні Жиделі ауылы ұйықтаған жоқ. Алдиярды қойып, адал ұлдарын қара жерге бергеннен кейін көшуге дайындалды.

Таң атқанша от жағылды. Жолға деп ет асылды, местерге су, айран, қымыз толтырылды. Сандық түбінен тот басқан кіреукелер, қанжар-семсерлер шығарылып, ұста дүкендерінде найза егелді. Әйелдер көз жастарын жұта отырып, еркектердің киімін жамады. Ноянның жігіттері түні бойы аттан түспей, қаруларын тастамай, ауыл күзетті.

Түн сүттей аппақ еді. Ит тимеген қалпы қатып қалған қанды қақтарға толық ай жарқырай түсіп, шағылысып тұр. Маң төбеттер құйрықтарын бұлғамайды, сүйек сұрап жылмаңдамай, тұмсықтарын аяқтарына тіреп, дүрдиіп жатыр. Күндіз олар төлеңгіттердің аттарын тірсектерінен тістеп, арсылдап үркітіп, иелерімен бірге қан майданға қатысқан болатын. Ен-

ді қазір ауылға төнген қатер бұлатын алдын ала сезгендей, тұмсықтарын түнгі аспанға көтеріп, ақырын ғана ықырси қыңсылап қояды. Ауыл жақтан шыққан қанның иісін алыстан сезсе де, жақындауға бата алмаған шиебөрілердің шулаған үні әлде қайда құм арасынан талып жетеді...

Ноян мен Зарбай Сарманның қараша үйінде Исатай мен Махамбетке апаратын жол таңдап, дауласып отыр. Құм басып өту керек. Сондықтан Зарбай құдық қуалай жүретін ескі керуен жолмен кетелік дейді. Ақыры Ноянды Сарман қостарды да, екеуінің сөзі өтіп кетті: суды осы арадан, Жиделіден жеткілікті ғып құйып алып, жолсызбен тура тартқан жөн.

Бар жайды келісіп, тыныштық орнаған соң жұрттың бәрі де ертеңгі жорық жайлы, туып-өскен ошақтан айырылатындықтарын ойлап мұңға батты. Ноян қайткенде ауыр ойды сейілтіп көп көңілін көтеру үшін Исатай мен Махамбет сарбаздарының көктемде Қарауылқожа сұлтанды қалай шапқанын баяндап отыр. Қазір сұлтанның барлық жері кедей ауылдарға берілген...

Алқа бастаған бір топ әйел жаңадан мес, шанаш тігіп, оларды тазалап жуып, үрлеп көріп, бұлақ суымен толтыруға кірісті. Ақшолпан өзі сияқты қыздармен бірге мойнынан иін-ағашы түспей, су тасып жүр.

Түн жарымында ғана жұмыс аздап саябыр тартып, Құрманғазының домбырасына үн бітті.

Күні бойғы көріп-білгені — алғашқы махаббат алауы, арманда кеткен боздақтар азасы, тұңғыш жеңістің шексіз қуанышы, Алдияр марқұмның айтқандары — осынау қым-қиғаш, шытырман, асқақ әсерлердің әмбесі жиылып кеп жаңа күйге сайғандай. Маңтөбеттер де маңқылдап үргенін қойып, тыныш жатыр. Түн қараңғылығының құшағынан көлеңкедей көлеңдеген дыбыссыз дуана шығып, от басына, Құрманғазының аяқ жағына келіп отырды. Жиделіліктер жағына шыққан Дулаттың нөкерлері де отқа жақындады. Дуана әлгілерді асасымен түртіп қап, сақ-сақ күліп ала жөнелді.

— Тыныш отыршы-ей, алланың құлы, тыныш! — деді оған Жанпейіс зілі жоқ, жуан дауыспен.

— Мен дуана емес, дәруішпін. Ғираттан келе жатырмын және де бұндай күйді бұрын-соңды естісем бұйырмасын, — деді жаңаңаяқ жаһанкез. Осы арадан өтіп бара жатқан Ноян дәруіштің бетіне үңіле қарады. Осы адамды бір жерде көрген сияқты ма, қалай? Бірақ шал теріс қарап кетті. «Қарақыпшақ Ноянның өзі. Құдайға шүкір», — деп сыбыр ете түсті де, дуана қайтадан сылқылдап келе бастады. Ноян біраз тұрды да,

бұл дуананы танымайды екем деп, түйе қомдап жатқан жігіттер жаққа қарай кетті.

Жалын лаулай түсті. Қараңғылық та оттан алысырақ кеткендей. Көпшілік Құрманғазының күйін ұйып тыңдап қалыпты.

Жиделі тұрғындары Құрманғазының жаңа күйін, азаттық жолындағы күреске бастайтын жаңа серпін — «Серпер» деп атады...

Таң қылаң бере шалдар таңғы намазға жиналды. Олар шейіт болған боздақтардың, мынау көп төбенің астында қалып бара жатқан ата-бабаларының әруақтарын еске алып, туып-өскен Жиделімен, оның бал-бұлақ, сай-саласымен қоштасты, алдағы ұзақ та қиын жолда, болашақ айқастарда алладан демеу сұрап жалбарынды.

...Шыққан күнді Жиделі керуені шалғайдағы құм ішінде қарсы алды. Алда, жандарына алпамсадай Жанпейісті ерткен Зарбай мен Ноян кетіп барады. Артта, көш соңында, топ жігітпен Сарман, Құрманғазы мен Степан келеді. Бұлар Жиделі тұрғындарын елсіз шөлмен айналдырып, құм шағылдарын кесе өтіп, Исатайға бастап барады. Жанпейіс атадан қалған ескі құдықтарды жақсы біледі.

Әйелдердің сұңқылдаған жоқтауына тербеліп, қалың құмның құлазыған құба төсіне бойлай кірген бұл керуен ұзын-ақ. Ел басына түскен азалы күндерде де, туысқаннан айырылған қаралы күндерде де қазақтардың қасынан екі елі қалмайтын зарлы жоқтау сияқты шерлі әннің ырғағы да түйе адымындай ақырын, баяу. Бұл жырда туған жермен қоштасу ғана емес, жаңа жорықтың ұраны жатқандай.

Қа-ра тау-дың ба-сы-на-ан
Көш ке-ле-ді -а-а-а-а-о-о-о,
Көш-кен сай-ын бір тай-ла-ақ
Бос ке-ле-ді -а-а-а-а-о-о-о
Е-лім-ай, е-лім-а-а-ай!..

Ай-рыл-ған ту-ған жер-де-ен
Қиын е-кен а-а-о-о-о
Мөл-тіл-деп қа-ра көз-ге-е-е-е
Жас ке-ле-ді-а-а-о-о-о
Е-лім-а-ай, е-лім-а-а-ай!..

Әуей жел ән әуенін қағып алып, жүрек сыздатар, аяулы да асыл сөздерін, шалқар дариядай кең тынысты сарынын құм үстінде қалықтата ұшырады, көз жеткісіз дарқан далаға дамылсыз шашады. Алдияр атаның атын жетелеген қаңғы-

бас дәуіріш те сол әннің қайғылы да қайсар мұңын анау өзі кетіп бара жатқан көне сұрлеуде алыс сапарына бірге арқалағандай еді. Ол Атырау бойына тура тартты да, Жиделі көшінен қиыстап бөлініп кетті.

Ал Жиделі жазығының қожалары — қос қыран ертесінде таң бозара оянып еді, ауылды көре алмады. Мазардай қаңыраған үйлер ғана қалыпты. Тек сонау алыстан көп адамның қосылып жылаған қайғылы үні естіледі. Әлгі шерменде дыбыс Тас орманның таңғажайып күйіндей құдіретті гуілге ұласып барады...

*Алч ордасында. Қығаштағы жәңгіс.
Шустиковпен кездесу. Исатай асықпастан,
Құрмағазы мен Шернияз. Төкенің өлімі.
Сатқындық. Тастөбе қырғыны.*

Ішкі орданың төрт құбласын тең жайлаған көп рудың, батыс пен шығыстағы, түстік пен терістіктегі тайпалар мен ұлыстардың сұлтан, билері қамал қақпасынан топ-топ болып кіріп жатыр. Бәрінің де аттары қара терге түскен, қастарында мұздай қаруланған сақтағыш сарбаздары бар. Көтерілісшілердің кекті қылышынан ауылдарын да, мал-мүлкін де тастап қашқан үрейлі, абыржулы байлар да қорған іздел осында келеді. Хан ордасына жетісімен олар алдиярдың алдында және генерал-губернатор Перовскийдің линиялық бекіністерден осында Жәңгірмен сөйлесу үшін жіберген офицерлерінің алдында құрақ ұшып, құрдай жорғалайды.

Қай-қайсысы да ханнан сенімді күзет сұрап алсам дейді.

Жасқұсқа айдалған қой мен жылқыда да есеп жоқ. Байлар қару-жарақ пен күзетті қалайда молырақ алуға тырысып, бұл үшін малды да, ақшаны да аяр емес.

Қамалды қоршаған биік қорғанның сыртындағы терең ордан әріректе аша ағаштардан кедергілер қадалып, хан қонысының айналасында күзет күшейтілді.

Хан сарайының артында жүк түсіріліп жатыр. Үй-үйдің арасынан жаңа ғана тігілген шатырлар мен жаппалар көрінеді, көгал-көгалдарда аға сұлтандардың еңселі ақ үйлері бой көтеріп қалыпты. Ұзыннан-ұзақ тақтай казармалар мен жеркепелер жалдамалы төлеңгіттерге толы.

Орда бұрынғы сән-салтанаты мен тәкаппар тыныштығынан айырылған. Кәзір ол араның ұясы сияқты гу-гу етеді. Байлар алғашында шатырларын қайда тігерін білмей, өзара керілдесе берсе, енді әрқайсысы өз руының осындағы өкілі — уәзір-билердің төңірегіне топтаса бастады.

Шеркеш руының ең кәрі биі Мұфаттың айналасына күллі

Шеркештің игі жақсылары, малының көптігімен даңқы шыққан ноғайлы руының кеңесшісі — Шомбал бидің бақшасына ноғайлы жуандары, Беріштің ақсүйектері — Балқы Құдайбергеновтың жанына, байбақтылар — Құнажанның, алаштар — Байтоқтың, қызылғұрттар — Татайдың маңына, тобылар, тамалар, кетелер мен кердерілер Кендібай бидің төңірегіне топтасты...

Үісі бүрқыраған күздің қою сары қымызы сабадан тегенелерге, одан кеселерге құйылып жатыр. Даланың жесе тойғысыз барша дәмі — қазы мен жая, жент пен бауырсақ, дәмді құрт, тәтті ірімшік, құс етінен, балық пен қой етінен істеген түрлі тағам, жеміс-жидек, тәтті-шекер түгелдей ордаға қарай керуен-керуенімен тартылуда. Байлардың бәрі де сықнып әскерше киініп алыпты. Жамбастарында күмістеген, асыл таспен әшекейлеген алмас қылыш, ұзын мойын тапанша. Соны азынғандай қайта-қайта Жәңгірдің таңдаулы жасағына барып, соғыс құралдары мен қару-саймандарына қызыға көз жібереді. Таяудағы патша бекіністерінен ханға көмекке келген төлеңгіттер мен казактардың қаруы көтерілісшілердің қолындағы шоқпар-найза, семсер сияқты жұпыны жарақтан әлдеқайда айбарлы да қорқынышты еді. Сондықтан олардың өздері де аяқтарын алшаң басып, сенімді жүр...

Дегенмен хан әскерінің жүзбасшылары да, аға сұлтандар да әлденеге қобалжулы. Ордаға сарбаз кегінен қашып, пана іздеп келген қауымды бұл да үрейлендіреді.

Асылында, бұл мазасыздық бай ауылдарын сонау көктем күндерінде-ақ, Исатай мен Махамбет ханның қайын атасы, алдиярдың үш әйелінің біреуі — Сұлүбүбіштің әкесі құдыретті аға сұлтан Қарауылқожаның әскерін талқандаған кезде-ақ жайлаған болатын.

Кедей ауылдың шабармандары Қарауылқожаның жеңілгендігі жайлы хабарды бір үйден екінші үйге екілене шапқылап жүріп жариялады. Қаптаған аламан * қуаныштан жындаланып кетердей болып найза мен сойылға жармасты. Ел аузынан Махамбеттің жалынды жырлары түспейтін болды. Ақын біткен Қиялы Қиғаштағы шайқас пен Исатай батырдың жеңісі жайлы жыр толғады.

Кейбір жанпезер жаршылар тіпті хан ордасына келуден де қаймықпайды. Олар алдиярдың қарамағындағы кең алқаптың о жер, бұ жерінен бір жылт етіп, хан малайларының, қара халықтың арасында сарбаздардың жеңісті жорығы жайлы хабар таратады. Солардың біреуі осы кеше ғана айналасына

* Аламан — қалмң ел, көпшілік.

бір топ адамды жнып алып Махамбеттің өлеңін айтып тұрған жерінен ұсталды.

— Ақ киіктің орғытып,
Жүгірмегі майдан-ды.
Батыр болмақ ойдап-ды.
Айғайласып жауга ти,
Тәңірім білер, жігіттер,
Ажалымыз қайдан-ды?!

Бұдан соң әңгіме арқауы Қарауылқожаның Исатаймен масқара боп жеңілген жайын айтып кетеді екен.

... Ата қоныстарынан сұлтандар айдап шыққан кедей ауылдың жігіттері Исатайдың қол астына наурыздың бас кезінде-ақ жинала бастаған болатын. Махамбеттің кеңесі бойынша батыр өз жігіттерін алысты-жақынды ауылдарға шаптырып, қоныс-жайылымдарды байларға бермендер деп жар салды.

Ал наурыздың аяғына таман Исатай қол астына пана сұрап көшіп келген ең кедей ауылдарды Қиялы Қиғаштың жағасына қондырмақ болды.

Қиғаш өзені Еділден бөлініп шыққан соң кәрі Каспийдің уысына түспейін дегендей бұталақтай бұрандап, қырға қарай, Нарынқұмға қарай қашады. Теңіз-көл деп аталатын бөлшек-бөлшек ұсақ көлдерге қарай тартады. Тегі, бытырап жатқан мына көлшіктер де, атына қарағанда бір кезде үлкен теңізбен жалғас болып, кейінірек бөлініп қалған тәрізді.

Исатайдың әлгі ойынан хабар алған Қарауылқожа сұлтан (Қиғаш соның жерінен ағады) көтерілісшілерге тосыннан тиісіп, талқанын шығармақ болады, сөйтіп бүлікшіл ауылдарды құм ішіне түріп тастап, басшыларын ханға ұстап беруді мақсат қылады. Қарауылқожаның бұған құмәні жоқ еді. Өйткені Жәңгір хан оған бес қаруы сайма-сай төлеңгіттерін көмекке жіберген болатын. Бұл арада сұлтанның ойы хан мүддесімен ғана емес, генерал-губернатор Перовскийдің көксеген арманымен де дөп түскен-ді.

Сұлтан жасағы Қиялы-Қиғашқа жетісімен қорғанысқа сайланған ауылды көрді. Барар жолдың бәрі де жабық. Өткелдің арғы бетінде екі жүз атты сарбаз тұр. Сегіз жүзге — екі жүз. Олардың арғы жағы — құмырсқаның илеуіндей жыпырлай қонған көп үй, Исатай мен Махамбетке пана іздеп келгендер. Сайдың тасындай іріктелген мына екі жүз жігіт болмаса анау үйлердің шаңырағын бірдеме-ақ орталарына түсіріп, өртеп жіберуге болар еді. Сарбаздар мұздай темір құрсанған болат батырлардай сұсты-ақ. Кіреушелері мен қалқандары жалт-жұлт етіп, ат үстінде ойнақшып жүр...

...Исатайдың арыстандарын көргенде сұлтаңда зәре-құт

қалмады,— деп қисса жырлағандай желдірмелете соғады жаршым.

...Талеген жауы бәз болып,
Жау қаласы көрінді.
Жиналған әскер баянды—
Исатайдың оңа күнде
Ақтабан аты астында,
Дуамғасы басында,
Зығираны қайнапты...

Бұл сөздерді естігенде Жаңгір хан құлдарының көздері жайнап шыға келді.

— Уа-а-аһ деген! Батыр-ай, ә!

— Айта бер, айт!..

— Өй, содан кейін не болғанын тыңдасаңдаршым.

Сұтан батырларды қамауда құртпақ болып, әскеріне қосым айнала қоршауға бұйрық береді. Сегіз жүз солдат пен төлеңгіт Исатай қосынан шығар жолдың бәрін бітеп тастайды.

— Қақпаңға түскен тышқандай боп қырмалады бұлар.— дейді сұтанның ұлы хорунжий Көкболсын.— Сонда Қиялм-Қығаштың суын қызыл қанға бояймыз...

Оңа көште күн қызарып басты,
Құстар үнсіз сазарып қалды,
Сұтан қосы көп от жақты...

Көтерілісшілер қосым тынымштық құшағында. Айлап түн. Салқын-ақ. Аламыстан қорқау қасқырлардың ұлыған үні келеді, шамсым, қырғын болаарын сезеді-ау сұндар!..

Ақ шатырда екі иығына полковниктің алтын зерлі эполетін қадаған сұтан отыр. Хорунжий Көкболсын, Байбақты румынның старшыны Жүніс үшеуі жаңа сойған құлынның жүп-жүмсақ жас етін жаукемдеуге кіріскен. Әскерлерге қымыз да мол жеткізілді.

— Күтін қайтөміз. Таңертең өздері берілмесе, түске жақын тізе бүктіреміз! — деп күшініп отыр Көкболсын.— Құдай ақына, әке, бір жолға сеніңізші бізге, ертең түске таман жауларыңыздың басым аяғыңыздың астында жатады, ал Маламбеттің тілін өз қолыңызбен кесетін боласыз!

— Жарайды, білгеніңді істе. Бірақ қалған басшыларын түгелдей тірі әкелесің маған,— деді сұтан, болашақ жеңісіне алдын ала масайып. Төлеңгіттер де көңілді, думандатып жатыр, түн де аларға жарық сияқты. Ал көтерілісшілер қосын құлаққа ұрған танадай тыласым тынымштық басқан, жылатыраған бірді-жарым оттары да меніреу түннің қапас қараңғылығын жарып өте алар емес. Иттер де ақырын-ақырын қыңсы-

лап қояды. Бесіктерінде бөлеулі жатқан балалар да көздері бақырайып үнсіз жатыр...

Сұлтанның қалың қолы таң қылаң беріп, шығыс жақ арайға малына бастаған кезде ғана тынышталды.

Тап осы сәтте,— деп жырлайды жаршы,— қара жер сілкініп қоя берді. Сұлтан шатыры селк етіп, дауыл ұрғандай қалтырай жөнелді...

Естері шыққан төлеңгіттер бірін-бірі соғып аттарына жүгірді. Ешкім де мылтыққа оқ-дәрі салып үлгірмеді.

Өткелден заулай өткен сарбаздар төлеңгіттердің қақ ортасынан кеп тиді. Екі жүз ердің екпіні сұлтанға мың сан қолдың дүмпуіндей көрінді! Қорғаушы нөкерлері оны атына әрең мінгізді. Жүніс жасауыл бөріккен қойдай быт-шыты шыққан төлеңгіттерін қайта топтастырып, анау жаужүрек жігіттерді қоршап алмақ болып жүр, кес-кестеп алдарынан шыға берді... Алайда, жол кеспесе де, қашайын деген жігіт жоқ, ұйқысыз өткен түннен, ашу-ызадан екі көздері қып-қызыл боп қанталап кеткен жігіттер үнсіз шабысып, аспай-саспай аяусыз алысып жүр. Түрлері жан түршігерліктей сұсты...

Исатайдың астындағы есік пен төрдей ақтабан ат андасанда басымды қоя берші дегендей аспанға шапшиды. Көкболсын тапаншасын көтеріп, батырды көздеді. Бірақ ол серіппені басқан кезде Исатаймен екі араға бір жігіт түсіп те үлгірді. Хорунжиге тұра ұмтылған үш сарбазды төлеңгіттер тоқтата алмады. Тапаншасы қолынан түсіп кеткен Көкболсын қылышын суырмақ болып еді, қарсы алдынан шыға келген Махамбеттің қап-қара боп түтігіп кеткен айбарлы жүзін көріп, дереу жал құшып жата қалды да, атының басын тез бұрып ала жөнелді. Махамбет сілтеген семсер екеуінің арасына түскен төлеңгітке барып тиді.

Төлеңгіттер ақырып-бақырып, кіжіне айғайлап Махамбеттің маңынан кетер емес. Бірақ батыр жалтарып кетіп, денесіне дарытпай қойды. Жауына құйындай тигенде бір өзінде екеу емес, он қолы бардай — оңды-солды қоғадай жапырып, қойдай қырып жүр. Бір төлеңгіт қана қол тигізе алды оған. Соның өзінде атының құлағын шауып түсіргеннен басқа зақымы жоқ. Махамбетке қылыш та жетпеді, оқ та тимеді. Мынадай қоян-қолтық араласып кеткен айқастың ішінде мылтықтың пайдасы да шамалы болатын.

Төңірегіне мықты деген елу шақты нөкерін топтап алып, Көкболсын тағы да Махамбетке ұмтылды.

— Шап, шап, иттің баласын! Ақтар қарнын найзамен! — деп айтақтайды төлеңгіттерін. Көкболсынның көз алдында —

тек Махамбет қана, құлағында соның арпалысқан демі, ысқырған қылышы. Қоршау тарыла түсті.

— Жантас! Махамбетке көмектес! — деді күндей күркіреген дауыспен түрікпен жігіті Балабек.

Сарбаздар төлеңгіттерді найзаның күшімен кері тықсырып, Исатай мен Махамбетті қорғап жүр. Өздері де азайып қалды. Жиырма-отыз ғана. Одан көп емес. Бірақ бәрі де құрыштан күйгандай, құламай берілер түрлері жоқ.

Қарауылқожа сұлтан ұрысты төбе басынан бақылап тұр. Бір жүздіктен соң екінші жүздікті өз қолынан көмекке аттандырады.

Әне — осы сәтті күткелі қашан! — Исатайдың туы шайқалып кеткенін өз көзімен көрді. Шайқалып барып, қайта көтерілді. Енді ол Ерсары алыптың қолында, бұрынғысынан да биікте желбірейді.

— Аударыңдар аттарынан! Исатай мен Махамбетке бұғалық тастаңдар! Өшіріңдер үндерін иттердің! — Сұлтанның үні қарлыға шықты. Жүздіктері де көп шетінеген кез еді. Төлеңгіттер күшпен болмаса да, кептігін пайдаланып, сарбаздарды әрең деп өзенге қарай тықсырды.

Тек қорқыныш дегеннің не екенін білмейтін Қалдыбай, ержүрек өзбек Ерсары, бұ дүниеде бұны атынан аударарлықтай күш жоқ сияқты көрінетін үндемес Нұралы, сынаптай бұлтылдаған қағылез Жантас қана төлеңгіттердің қалың ортасында қаймықпай соғысып жүр...

— Уау, ақтарып таста ішек-қарнын! — деп қуана айғайлады Көкболсын. Ерсары батырдың арғымағы мұрттай ұшты, безірейген Нұралы «дүлейдің» аты да сүрініп кетті. Бірақ олар сол сәтте-ақ арқа тіресіп тұра қалып, төлеңгіттердің аттарын семсерімен жарып құлата берді.

Төлеңгіттер тықсыра түсті. Исатайдың туы тағы да шайқалды...

Жолдастарының жау қолында қалған денелерін алмақ болған көтерілісшілер жаралы арыстандай айбар шегіп, тағы да жанталаса алға ұмтылды...

Сұлтан көріп тұр жан алқымға тығылған қатерлі шақ келді. сарбаздардың күші сарқылған. Енді ұрысты көрер көзге айбындырақ етіп аяқтау ғана қалды. Сол ниетін орындамаққа сұлтан қиян-кескі айқасқа өзі ат қойды.

Алайда, осы арада күтпеген жағдай болды. Төлеңгіттер тоқтап қалды, алдыңғылар ат басын бұрып алып, кейінгілерді баса-көктей қайта араласты... Еңсіз еткерден сарбаздарға қарай асыққан көмекті көргенде төлеңгіттерде зәре қалмады. Атқа мінген, түйеге қонған қалың қол аттандасып атой сап,

сұлтан әскерлеріне қарай қаптап келеді. Апыр-ау, жаңа жа-сақ бұларға қайдан кеп қалды, деп таңырқаған сұлтан еште-ңеге түсінбей, асығыс кері бұрылды.

Сұлтан әскері бөріккен қойдай быт-шыт болып құла түзге қашты. Олардың ешқайсысы да сарбаздарға көмекке ұмтыл-ған көп әскердің жігіттерден емес, шалдардан, қатындар мен қыз-келіншектерден құралған топ екенін және де бұл топты қан майданға Исатай мен Махамбеттің әйелдері бастап келге-нін байқаған жоқ-ты. Бұрымдарын төбелеріне түйіп, тұмақ киген, көйлектерін шалбарланып алған жаужүрек қатындар мен (мен: найза, қара пышақпен қаруланған шалдар, қыздар жігіттерге дер кезінде көмекке келген еді.

Перовскийдің жарлығы бойынша Қарауылқожа сұлтанға көмекке полковник Гекке жіберген үш жүз солдат көтеріліс-шілердің көшкен жұртын ғана сипап қалды. Жалғыз-ақ кежу-ілге шыққан Нұралы қолға түсіп кетті.

— Біз орыс патшасы емес, Жәңгір ханмен соғысып жүр-міз,— деді ол жауап берген кезде. Гекке оған Исатайдың жаңа қонысын көрсет деп бұйырып еді. Нұралы оларды адастырып апарып құмға салды.

— Неге алдайсың бізді? — деп сұрады одан Гекке.

— Онда шаруаң болмасын. Маған бір құдайдың өзі ғана төреші! — деді Нұралы.

Сол Нұралы темір сүмбемен соққан бес жүз дүреге шыда-ды, сосын оны таңертең дарға асамыз деп жер үйге қамап тас-тады. Бірақ ол түн жамылып қашып кетті,— дейді жаршын әңгімесін одан әрі жалғастыра түсіп.— Бір офицердің атына мінеді де, шала-жансар қалпында сарбаздарға жетіп жығы-лады.

Есін бір жетіден кейін бір-ақ жияды. Ерсары одан:

— Қайда болдың? Бізге айтпай кетіп қалғаның не? — деп сұрайды.

— Онда шаруаң болмасын. Ауырса — өз арқам... Жә, тән жарасын қойшы! Ана Қарауылқожаны айтсаңшы: қатындар-дан қорқып...

Жаршының сөзі ду күлкіге көміледі. Қиғаштағы қырғын-ның егжей-тегжейін тыңдаудан ешкім жалығар емес.

Сұлтанның масқара боп қашқанын ұзынқұлақ Орданың барша ауылына әлдеқашан таратып үлгерген. Көтерілісшілер-дің жеңісі Нарынқұмның түкпір-түкпіріне қуаныш әкелді, ел-жұрт сол жеңісті ести беруге әбден ынтызар боп, құнығып алған. Олар шайқас жайын қайта-қайта қазбалай сұрап, Ма-хамбеттің жаңа өлеңдерін ынтыға тыңдайды.

Атадан туған аруақты ер,
Жауды көрсе, жапырар,
Үдей соққан дауылдай
Жамандарға қарасаң,
Малын көрер жанындай,
Жүйрік аттың белгісі
Тұрады құйрық-жалында-ай!
Айтып, айтпай неменс,
Халық қозғалса,
Тұра алмайды хан тағында-ай!..

Бірақ жыр кілт үзілді. Хан күзетшілері қалың топты қоршап алды да, қақ ортада тұрған жаршыны ұстап, екі күннен бері тағынан түспей, кеңес құрып отырған Жәңгірге хабарлады.

— Басын алыңдар бұзылғанның!— деді де Жәңгір, өзін басқаға алаңдатпауға жарлық қылды.

Хан ордасына барлық билер, уәзірлер мен аға сұлтандар кеңеске жиналып отырған болатын.

Бөкей ордасы әміршісінің екі жағын ала, ең құрметті орындарда патша әскерінің полковник формасын киген Қарауылқожа мен Баймағамбет, оларға жанас жасының үлкендігіне қарай ұлы уәзір атанған ноғайлы Шомбал, сосын Шыңқа, Аспандияр және Шыңғали сұлтандар, алаш руының үлкені Алтай Досмұхамбетұлы отыр. Бұдан кейінгі орындарда—сұлтандар: шеркеш Меңдігерей, кете Тоғұм, байбақты Шөке. Тек айбарлы Айдалы және Қуаныш сұлтандар ғана көрінбейді. Оларды көтерілісшілер ұстап алып, кедей ауылдардың ақсақалдарынан құрылған сот екеуін де өлім жазасына кескен болатын...

Қарауылқожаның артындағы суфада қылышының сабын қыса ұстап, айналасына тұнжырай қараған хорунжий Көкболсын отыр. Қиғашта түскен жарасы әлі жазыла қоймаған.

Көкболсын қайда болсын дәйім әкесінен екі елі қалмайды. Бірақ орданың кілең игі-жақсы, бетке ұстар ақсүйектері жыылған мынау хан сарайында үлкендер алдында әдеп сақтап, шеткерірек отыруға мәжбүр болды. Осы топтың ішінде басқалармен бірге екі адамның — қарадан шыққан қос Беріштің қатар отыруы ғана оның қытығына тиіп, жынын қоздырады. Беріш руының бұл екі старшыны Қиялы-Қиғаштағы ұрыс кезінде Исатай жасағында болды. Бірақ, түптеп келгенде бұлар хан жағында. Исатайдың сарбаздары екі жүзден артпайтынын айтқан да осылар. Бірақ ұрыс бәрібір масқара боп аяқталды. Қарауылқожа сұлтан да, Көкболсынның өзі де дүйім елдің алдында күлкіге ұшырады. Кім біледі, хорунжий Көкболсынга мына екеуі де іштерінен күлетін шығар? Әншейінде бұлар-

ды қасиетті сарайдың босағасынан да сығалатпас еді. Ал кәзір қос Берін сұтандармен қатар отыр. Тіпті ханның өзі оларға қарап, ішкісіз бұдырып қалады.

Бұлар Жасқұсқа жасырын келген, енді мұай мен сығайдың қақ ортасында, құрметті сұқпақ ішінен отырғандары азат. Көкбөл терісіне сыймай отыр.

Заман бағыдай болса, енді де айымын қалдыра сабақ алар еді жігітін. Аяу үлкен. Еске де кілкісі Нәдір де көз келген сәтте бұайқшылар жағына шығып кетті әбден мұқимал. Бұндайларға сенуге болмайды. Бір жанмырақ ет, бір ұм: күміс үшін қылды де болса сатып жіберуден таймыбайды бұлар. Ең заман, шынында да, бұайқшы екен. Әйтпесе бұларды адырдың өзі жұқап, қызы отырған сұтаңалар мен осы Көкбөл оларды Исатай мен Махамбеттің қосына жасырын өткізуге тырыспас еді ғой! Көкбөл қалдырып еді көп сұтанының арасында отырған Махамбеттің ағасы—Бекмұхамбетті де жек көреді. Бұл Жәңгірдің хан атаған ең алғашқы күшпен бастап айтымас ақмағын, кенесші-үзәрі.

— Тау-қырқасыз жер жоқ, хан-патшасыз ел жоқ. Көсем-сіз ру түр, шұрқыраған қу тобыр. Аң екен аң да терексіз мақбас — деп жөткірініп алып, алыстан орағытып, тақықатып, мақандай жетелді Баймағамбет сұтан.— Естас Махамбеттің ағасы ерген Исатай адырға қарап үрді ата-бабасының қасиетті артағына сыйынып, қардай таза қалына сеніп, өзіне хан көтерген әміршіге қол көтерді. Онысына осыған дейін төзімділік көрсетіп келген адырарымыздың секілті мен зәуенгерлігі қандай!

Иә, ол Исатайды көп көргенді. Адырарымыздың жек-сымалғын білетен сол есеге Хита елдегі Петербурдағы ақ патшаға ертіп баруды, кейінірек генерал Тихонцовқа ел аралында сенім тапсырмағаны сияқты ұмыта қоймаған шығармын. Қарадан пұхпақ қатардағы старшыға осындағы сый-сияпат көрсетілді. Тихонцов текті тұмайды, жабыдан тұлар пұхпайды, деген ғой. Исатай көсем-батыр болам деп өз бағын өз байлады.

Кешірімділіктің де шегі бар! Аюға немез үйреткен таң, дегені бұрынғылар. Исатайдың қызуы зындандағы табы басманы, Махамбеттің үні өшпек.

Махамбетті старшыға тағайындау жөніндегі патша адырар-тақсыр өзінің қасиетті таңбасын сауған жоқ. Ең бәрімен берген мал мен жер аз ба екен?! Ең мысалсыз кезбелер! Қасқырды қандай асырасаң да қойға қарағанда қойығыңды деп тегі рас айтады екен ғой. Асу керек дара! Бұлар елдің ауылдарын өртеп, өздерін патша ағзаның жазалаушыларына

үстап беру керек! Менің айтпағым осы!— деп тоқтады Баймағамбет.

— Үйрету керек, үйрету! Әбден азаттап өлтіру керек!— деп жамырай шуылдасты сұтаналар мен билер, ашу-ызадан ашына сөйлеп. Адиярдың алтын таяқшасы тағына тарс-тарс соғылды. Жәңгір шулағандарын жақтырмай қалды. Қайтадан тиіністік орнады.— Егер қарақшыларға жалғыз шауыт шама келмесе,— деді әр сөзін ежелей салмақтап, ыңыраңа созыл сөйлеген Баймағамбет сұтаң, түкситен қалың қабағының астынан Қарауылақожаға керектеу қарап қойып,— оңда барша-мызға батаңды бер, адияр. Күшімізге күш қосып, қолымызға алмас құдайды үстат. Естен айрылған бұлақшылардың жазасын беруге менің жігіттерім сақадай сай отыр!

— Әрқайсысын темір сүмбемен жеке-жеке дүрелеп, Исатай мен Махамбетті бір арқанмен асу керек,— деді Ноғайлының кәрі сұтаны Шомбал. Сосын Жәңгір ханның таяқшасын тағы еңсергенін көре қойды да, дереу сөзін тоқтатып, басын иіп отыра қалды.

— Ашынған тоң алды-артына қарамас, бірақ қара да бір, мал да бір. Оның бірбеткей топастығын қылымның жөзмен тама емес, ақылдың күшімен де жеңуге болар...— деп Жәңгір хан айналасындағы билер мен сұтаналарға қарап қойды.— Басын кесіңдер— дәне құлайды. Исатай мен Махамбетті топтан бөліп тастап, құдайды ұмытқан мүттөйімдерге қаһарлы күрәнің күш-құдыретін көрсетсе керек!

— Дәт, тақыр! Адамды айттың, ақылмен айттың, адияр-мың!— деп тірсіп сала берді Қарауылақожа.— Олардың бар күші— бір ұшыда. Бірлігін бұзбай алыңдар қоймас кәзір. Иәсі қара құтырып кетті бұл күнде. Шыңдап мазанса, әлгі айдағалы бес ешкі, мыңмырғы жер жаратын бөспе сияқты тілі мен жағына сүйенген, сөзге бар да іске жоқ көп езу пысықтарды қың демей-ақ қылғы салды.— Қарауылақожа да Баймағамбетке жолықпай менменсіз кез тастап қойды.— Әлге Баймағамбет мырза, осыдан жеті-сегіз жыл бұрын Махамбеттің жүз қарақшы ертіп кел, төлейгіттерін бықпырт тигендей ғып сабап, ақ орданың төңкеріп кеткенін ұмытып қалған ба? Желіккен жылқышыларды сол кезде тастау әдеқайда оңай болатын. Өйткені олардың соңына кәзіргідей көп ауыл ере қойған жоқ-ты.

— Әй, қожа, Исатаймен қақтығыстап кейін өзінде қанша ешкі, қанша сүйем жер қалды?!— деді ызадан қың-қызыл болған Баймағамбет.

— Сен не, менің байлығымның есебін аламақпысың?— деп сарт сынды Қарауылақожа да.— Біліп қой, менің дәулетім се-

ні мал мүлкіңмен қоса сатып алып, ішек-қарныңмен қоса сатып жіберуге жетеді!

— Тарт тіліңді!— Баймағамбет қамшысына жармасты. Ол Айшуақ ханның баласы, онымен Жәңгірдің өзі де бұлай сөйлесе алмаса керек.

— Жаптыр аузын мынау қоқиланған қожаның!—деп шаңқ ете түсті, Баймағамбеттің артында отырған Ақан.

Ханның түсі бұзылып, қолындағы жіңішке алтын таяқшасымен тақтай еденді тарс еткізді.

Тыныштық орнады.

— Сабыр етіңдер, мәртебелі сұлтандарым, сабыр,— деді кәрі би, ұлы уәзір Шомбал, әмірлі үнмен.— Қасқырдан айырылып қап, өзара ырылдасқан төбет құсамаңдар, түге! Ырыс алды—ынтымақ. Істің сәті—бірлікте. Айдалы сұлтан мен Қуаныш сұлтан сендердің қай-қайсыңнан да қорқақ еместі. Бүлікшілерді әрқайсы өзім басам деп жеке шығып еді, не болды, эне? Атадан қалған сөз бар: айла мен ақыл—егіз дейді. Жылы-жылы сөйлесе, жылан да іннен шығады дейді. Айласын тапқан айдаһардың аузынан да құтылады дейді. Исатай ұлы ханға хат жолдапты. Өтініші тексіз, сұрағаны шексіз, талаптары ессіз екен найсаптың. Қадірменді Баймағамбет пен Қаруылқожаны қараның сотына беріп, олардың мал-мүлкі мен жер-суын кедейлерге үлестіруді талап етеді, инабатты сұлтандарды қанішер қорқау, қатыгез жауыз деп атайды...

Сондықтан алдияр хан оны осында шақырып хат жолдап отыр. Бұнда ол қасына бүлікшілері мен ұры-қарыларын ертпей, жалғыз келуі керек. Егер Исатай келсе, біз оны қалай қабылдауды білеміз, ал егер келмесе...

— Онда өз обалы өзіне, біз қалай қимылдасақ та ерікті боламыз,— деп аяқтады Шомбалдың ойын алдиярдың өзі.— Мәртебесі зор генерал Перовский Орынбордан солдат жіберуге дайын отыр. Зеңбіректер жолда келе жатыр. Қажет болса, Астраханьнан подполковник Алиев басқарған үш жүз солдат келеді, линиялық бекіністердегі Бизенов, Меркулов, Трофимов, Истомин сияқты полковниктер мен казак-орыс атамандарының жасақтары көмекке аттануға әзір...

— Ордадағы бүлік атаулыны үзілді-кесілді тиюға керек!— деп хан таяқшасымен еденді тағы да салып қалды.— Болды, Махамбетті осы тыңдағаным да жетер!— Хан ашуына ерік берді. Таяқшасын суфаның үстіне тастап, қолына шайқалмас билік пен күш-қуаттың белгісі — шоқпарын алды. Сол қолымен тақтың тіреуішіндегі алтын арыстанды шеңгелдей ұстап отыр.

— Махамбет сенің ашуыңнан садаға кетсін, қасиетті әміршім,— деп жалпаңдады ысқаяқ Шомбал, сосын сұлтандарға бұрылып.— Уа, жар салыңдар, түге: қасиетіңнен айналайын Бөкей жарықтықтың асыл ұрпағы, Жайықтан Еділге дейінгі иен жазықты еркін жайлаған Ішкі орданың әмірі Жәңгір хан алдына Исатайды тірідей не өлідей әкеп салған адамға алтындай бес жүз теңге береді! Бүлікшінің күллі мал-мүлкін де сол иемденеді...— Шомбал сөзін аяқтап үлгірмеді. Есік аңқая ашылып, күзетшілер қақ жарылып жол берді. Салтанатты сарайға хан жансыздарының басшысы кірді де, тақтың алдына келіп, тізерлей құлады.

— Бүлікшілер ордаға шаппақ. Исатай мен Махамбет бастап келеді!

Сұлтандар өре түрегелді. Кәрі Шомбал мен Баймағамбет қана орындарынан қозғалған жоқ.

— Қай тұста келеді?— деп ыс ете түсті Жәңгір.

— Жүз шақырымдай болар, тақсыр.

— Жоғалт көзіңді! Басқа ешкімді кіргізбеңдер! — деп бұйырды хан. Оның дегбірі қашқанын сұлтандар да байқап қалды. Қызметшілер үн шығармай қымыз тартты. Бәрі де тырсытпей орын-орнына кеп отырды.

— Алла-тағалам өзі көмекке кеп отыр,— деді Шомбал тыныштықты бұзып.— Енді Исатайдың талап-тілегі орындалады.

Сұлтандар үлкен уәзірге таңырқаса қарап, көздерін ханға аударды. Хан да олардан кем ғажап қалып отырмаған екен.

— Оның талап-тілегі орындалады, өзі сұраған хан жарлығын алып тынады... Тек он күннен кейін. Ал кәзір бөгелуге болмайды, алдияр. Алдарынан елшіге адам жіберіп, тоқтата тұру керек. Орынбордағы генерал Перовскийге де патшаның атамандарына да, казак-орыстарға да, Еділ мен Жайықтағы барлық орыс бекіністеріне де дереу кісі шаптырып, оныншы күн дегенде бүлікшілердің түбіне жететіндей болу керек. Ал әзірше олар хан жарлығын күте тұрсын. Қадірменді старшындар Еске мен Нәдірге айтар өтінішіміз: бүгін түн олар Исатай қосына оралып, асау батырмен сөйлессін, оған алдиярдың Сарықамыскөл бойындағы кең жайлауды беретінін айтсын және де Исатай қосындағы бар жағдайды бізге сенімді адамдар арқылы жеткізіп тұратын болсын...

Хан үнсіз ғана шоқпарын көтерді. Шомбалдың сөзі көздеген жерінен дөп шықты. Хан суық жымиып орнынан тұрды. Сұлтандар да ішіп отырған қымыздарын тастап, жапырлай көтеріліп, қақ жарылып жол берді.

Жәңгір шығып кетті. Ол Зұлқарнай мен Фатима ханымның қасында бұның келуін күтіп қалған генерал-губернатордың жеке шабарманы полковник Геккеге жолығуға асыққан еді...

* * *

...Анда-санда несіз иттер қыңсылап, ауық-ауық ұлып қояды. Тағы да тыныштық. Тас қараңғы. Күздің айсыз түндері адамнан басқаға да оңай емес. Бұл шақта жылқының өзі де бір түрлі үркек болып кетеді. Айғырлардың арқыраған аптықпалы үні де, бие-байталдың базыналы кісінеуі де естілмейді. Аттар қараңғыдан шыққан болымсыз тықырға оскырына құлақ тігіп, қорқыныштан жер тарпи бастайды. Тек түйелер ғана қашанғы қалыптарынан былқ етпейді. Мейлі көктемде болсын, мейлі күзде болсын, кез келген кідірісті, кез келген қысқа демалысты олар әманда біртоға керенаулықпен қарсы алады. Кәзір де тастан құйған алыптардай болып шөгіп жатыр. Не қозғалмайды, не орындарынан тұрмайды, не жолды босатпайды. Тегінде, көгілдір сәуле шашып жылтыраған кездері болмаса, әйтпесе күйіс қайырган дыбыстарын естімесе, Махамбет оларды байқамас та еді.

Ай жоқ. Жұлдыз да бұлт құшағында. Ауада салқын сыз бар. Аспан да, жер де түпсіз шыңырауға түсіп кеткендей. Тек көп адамның біркелкі гулеп шыққан дыбысы мен кең жазықтың бойында, анау қырқада жанған қалың от қана даладағы тіршілік тынысын сездіргендей, айналаны түтінге бөлеп, алда айырықша бір ғаламат күтулі екенін жариялағандай.

Махамбет жаңа ғана Исатайдың шатырынан шыққан. Қанша айтса да,— осымен неше мәрте,— батырды хан ордасына тоқтаусыз шабуыл жасауға көндіре алмай-ақ қойды. Исатай Жәңгірдің жауабын күтулі.

— Хан ойлануға он күн пұрсат сұрады. Мен күтуге уәде қылдым, сол сөзімді бұзбан,— деді Исатай Махамбетке.

Бекер күтеді Исатай: айқассыз қайдан берілсін Жәңгір...

Махамбеттің Жәңгірмен Жасқұстың көк жазығында жанжалдасып қалып, Жантаспен бірге Шөмекейдің кедей шалдарын арашалап қашқанынан бері жеті жыл өтіпті. Осындай көзге түртсе көргісіз тасқараңғы түндердің бірінде Хиуадан шығып, күзгі суық жаңбырға қарамастан, елсіз-күнсіз қу тақырлар мен құмдарды басып, ұзақ жол шеккен соң Жайық жағасындағы туған жерге жеткеніне де бір жыл.

Олар өзеннен түн жамылып, ұрлық қылғандай, жасырынып өткен. Бұрынырақ Бөкейханның, одан соң оның баласы Жәңгірдің және орыс патшаларының аса ұлығатты жарлық-

тары бойынша Ішкі орданы Россиядан ғана емес, сонымен қатар өз елі — іргелес жатқан Кіші жүз бен Орта жүздің жерін құрыш құрсаумен бөлгендей қоршап жатқан линиялық бекіністердегі казак-орыс жасақтарымен кездесіп қалармыз деп қорыққан-ды. Үндемес Төкені қайта жолықтырғанына да бір ай болған. Хиуаны, мұрап-ақын Мүнисті, нәзік те момын Нұрбалды есіне түсірді ғой ол...

Хиуада жүргенде ол туған елін, қоңыр салқын тоғай мен тораңғының иісін, Нарынқұмды, Жайықты сағынатын, Еділдің ерке ағысын, сүйікті Мақпалын бір көруді армандайтын. Исатайға жетуге, Жәңгір ханмен айқасуға асығатын. Сол шайқасқа жылдар бойы зарығып, ханды жеңуге жылдар бойы ынтызар болып келсе, дәл бүгінгі түн оған аяқ астынан жеңістің ауылы алыс сияқты, өткеннің бәрі — ауыр түс, болашағы — бұлдыр сағым секілді көрініп кетті. Бү не? Аруақтар аян беріп тұр ма? Әлде шаршағандікі ме? Не болса да мейлі енді. Ашуына мініп, хан әулетіне тағы да қаймықпай қарсы шыққан. Жәңгірден жауап тосқан мына халықты жеңу оңай болмас. Хан Қарауылқожа мен Баймағамбет сұлтандарды елдің қолына беріп, қатыгез істері үшін жазалауы керек, сосын тартып алған жерлерін халыққа қайтаруы тиіс...

Махамбет ертеңгі күнді ойламауға, сабасына түсіп, тынығып алуға тырысты.

Нұрбалдың аянышты тағдырына налып, Мүнисті сағынышпен есіне түсірді.

Дәл осы сәтте оған Мүнистен артық ешқандай ақылгөй-серіктің қажеті жоқ-ты. Бірақ Мүниске шайқас-майқасыңның қажеті шамалы. Оның албырттық атаулыдан мүлдем ада, тым салқын санатты жан екенін Махамбет Хиуада кездескенде анық байқаған. Оның есесіне тарихқа келгенде Мүнистің білмейтіні шамалы. Дүниеден қанша батыр, қанша хан өткенін, үш жүз жылдан бермен қарай олардың қай-қайсысы қазақтардың Яссадағы атақты адамдар зиратына, жыршы Қожа Алмет Яссаuidiң мазарына қойылып келе жатқанын, Хиуа тағына бұрын-соңды қандай-қандай сұлтандар отырғанын саусақпен санағандай айтып бере алады. Алаша ханның тұсында ұлы уәзір қызметін атқарған Әуез бидің ұрпағы болғандықтан ба, кім білсін, әйтеуір Мүнис Хиуаны қазақ хандары Нұралы, Бұлақай және Әбілғазы билеп тұрған дәуір жайлы айтқанда өте-мөте әсерлеп сөйлейтін. Тарихпен айналысам деп жүріп, ол өлең-жырға ден қоймайтын. Хиуаның бас мұрабы деген атақтың өзін де атасы Әдине Мұхамбеттің әруағы үшін ғана сақтап қалған. Бұл құрметті атақты оның үлкен әкесіне Әбілғазы хан берген ғой. Қалай дегенменде Мүнис кәзір алыста...

Хиуадан кеткеннен кейін Махамбет оны осыдан бір айдай бұрын, капитан Шустиковпен жолыққанда алғаш рет есіне түсірді.

Шыны керек, капитан Мүниске шендей алмайды. Бірақ ол да Мүнистей ашық екен. Өзінің өткірлігі мен турашылдығы кейде адамның жынын келтіреді.

— Мен солдатпын, бұйрықтың құлымын,— деген еді Шустиков Махамбетке сол бір қиын сәтте қайырым сұрамай. Махамбет бұларды Қисық төренің ауылында жеңіп, тұтқынға алған болатын, осы арада Төкені жолықтырып, енді ғана ауыл шетіне шыға берген беттері еді.— Мені өлтірсең де, босатып жіберсең де өзің білесің. Аяғыңа бас ұрып, жалынбаймын. Тек біліп қой: ханды бәрі бір жеңе алмайсыңдар. Исатай екеуің елді бекерге қырасыңдар. Пугачтың орыс патшасын жеңе алмағанын білесің ғой, сендер де сөйтесіңдер. Оның үстіне Жәңгір ханды Николай патша қолдайды, сондықтан орыс қаруы да сендерге қарсы жұмсалады. Есіңде ме, Орынборда мен саған біздің генералдың сендердің мүфтилеріңмен достығы жайлы айтып ем ғой...

— Қорқытқың келеді-ау...— деп күлген Махамбет.

— Неліктен? Мен болсам сенің қолыңдамын. Өмірдің өзі қорқынышты ғой, өлімнен қаймықпайтыным да содан. Мен де сен сияқты Волга бойынанмын. Тек мен арғы беттемін, сен бер жактікісің. Сендер Еділ дейсіңдер, біз Волга дейміз. Жолымыз қашаннан бірге ғой. Сен екеумізсіз де қырылған ел аз емес, бізсіз де жендет жеткілікті...

— Мен сұлтандар мен хандарға шабатын жендетпін. Тыңдайтыным — тек ел үкімі. Ақ садақтан атқан оқты жау көбесін үзгенше немесе нысанаға тимей кетіп, айдалаға лағып жоғалғанша тоқтата алмайсың. Ал мергендік — күш-қуатқа, адамның өз ісіне сенімділігіне және жасымас жігеріне байланысты,— деген Махамбет оның сөзін бөліп.

— Ал егер жауың айлакер залым, сарқылмас қуатты, ерен қатыгез болса шы, атқан оғың баданасын* бұзып өте алмаса шы?

— Халық қаһарына мінді, енді қайнаған кегін айқаста тарқатпай қайтпайды. Құлдар бостандықты шайқасқа шыққанда ғана сезеді. Жеңсек те, жер жастансақ та — бәрі бір: біздің ар-намысымызды ешкім де аяғына таптай алмайды,—деп қайтарып тастаған Махамбет.— Сен Қобыланды батырды естіп пе ең? Ол осыдан мың жыл бұрын өмір сүрген, хан атаулыға бағынып көрмеген адам, бізге де сонысын өсиет етіп қалдыр-

* Бадана — сауыттың төсіндегі дөңгелек болат.

ған... Қыр кәдесі бойынша елін сыйлағанды елі де сыйлайды. Мейлі ол қара болсын, мейлі ол хан болсын. Өмірдің тәттілігін соғыста ғана білесің дейді екен Абылай. Ал сен өмірді қорқынышты дейсің. Онда бар да шабыс, бізбен емес, сол қорқынышты өмірмен шабыс. Ана солдаттарыңды ал да, бізбен екінші рет майдан үстінде бетпе-бет келтіре көрме, деп құдайыңа жалбарын.

Махамбет сөйтті де, Шустиковты қайда барсаң онда бар деп босатып қоя берді.

Қоштасып тұрып, капитан Махамбет жайлы Даль-Луганский мырзаның сұрау салып жүргенін айтты. Оның өзі Петербург жазушысы көрінеді, Орынборға не себеппен келгені белгісіз, кәзір генерал-губернатордың айырықша тапсырмаларын атқаратын көмекшісі екен. Әсіресе Беріш руынан шыққан ақындықтың егжей-тегжейін сұрайтын көрінеді.

— Ол екеуіңнің Петербургте жолыққандарыңды да айтты,— деді Шустиков.

Махамбет өзін Петербургте кім білетінін көпке дейін ойланып жүрді. Ақыры Луганскиймен қалай кездескенін, онымен не сөйлескенін есіне түсірді де, бар жайды Исатайға айтып берді.

Кейінірек, сарбаздар генерал-губернаторға хат жазып, одан Жәңгірдің Ішкі ордаға хан болу яки болмау мәселесіне араласпауын, бұл сұрақты шешуге қару жұмсамауын өтінген кезде жиделілік Сарман да «Орынборда Владимир Иванович есімді өте бір әділетті Даль деген мырза бар» екенін еске түсірген.

Содан «мына қағазды жандаралға тапсырсын» деп сәлем айтып, Сарманды, қолына пакет беріп, Луганскийге жіберді.

Екінші хат Жәңгір ханға жолданды.

Махамбет екі хаттың екеуіне де қол қоймады.

— Жауды шаппағанның өзі шабылады! Күткен сайын семсер суып, сүңгі майырыла береді! Бір орыннан қозғалмай жата бергеніміз жауынгерге жараспайды!— деп Махамбет тұңғыш рет Исатайға тигізе сөйледі.

— Қызбалық жасама, Махамбет,— деді Исатай.— Бір жеті болды. Енді үш-ақ күн қалды. Қазақ қырқына шыдасаң, біріне де шыда дейді...

Кеңеске жиылған старшындар Исатайды қостады. Бірақ ол бұған көп ден қоймаған сияқты. Старшындардың қолдауы оны не қуантқан жоқ, не ренжіткен жоқ. Керегені көзімен тесіп, әлдеқайда алысқа ойлана қарап отырып:

— Менің де айқасқым келеді, Махамбет,— деді ақыры ғана.

— Исеке, ақынға — қызбалық тән, батырдың кемеңгерлігі — оның сабырлылығында, ашуын ақылға жеңдіре білетінінде, — деп мәймөңкеледі Беріш старшыны Нәдір.

— Әй, Нәдір! Айттым ғой: күтеміз деп! Әлде сен айтқан сөзді естімеуші ме едің? — деді Исатай ашулы үнмен.

Махамбет сезіп отыр. Исатай өз қоршауына сенбейтін сияқты, әсіресе Қиялы-Қиғашта Қарауылқожа сұлтанды жеңгеннен кейін ғана келіп қосылған старшындарға сенімсіздікпен қарайды. Басқалардан бұрын әлді ру — Алаштың старшындары көбірек мазасын алатын тәрізді. Солай бола тұрса да олардың тілін алатыны несі? Тыңдап қана қоймайды, олардың айтқанын істейтіні қалай?..

Егер бұл Исатай емес, басқа біреу болса, Махамбет оған қолды әлдеқашан бір-ақ сілтеп, жігіттерді Жасқұстағы хан ордасына бастап жөнелер еді ғой. Жәңгірдің қамалын талқандап шауып, өзін ат құйрығына байлап қойып, ауыл-ауылды аралап тар еді — кегі кеткендер өз қолымен өшін алсын...

Дәп кәзір Жәңгірдің сарайында не болып жатқанын білер ме еді? Хан қосы қол созым жерде ғана тұр ғой.

Келісім жасауға кеткен жігіттер де қайтпады. Төке де жоқ. Сол кеткеннен мол кетті. Әлде байғұс шалды ұстап алып, ойына келгенін істеп жатыр ма екен Жәңгір?

«Жоқ, Төке қолға түспейді. Қайтып келеді, — деп ойлады Махамбет. — Ал хан мамық төсегінде Фатима сұлудың қасында жатқан шығар...

Жоқ, Жәңгірдің кәзір оған уақыты жоқ. Оның үстіне Фатима да бұны, Махамбетті ойламауы мүмкін емес.

Кәзір Жасқұс қорқыныш құшағында. Мүмкін онда ендігі генерал Перовскийдің әскерлері келіп орналасқан да шығар...»

Осыдан бір жеті бұрын Тастөбеде өткен ұлы құралда сарбаздар Исатай батырды өздерінің сардары етіп белгілегеннен кейін жаңа басшыларының жарлығы бойынша Жәңгірге өз талаптарын жеткізбекке, үй іш, бала-шағаларын тастап, Жасқұсқа аттанғанда олардың алдынан хан уәзірлерінің біреуі — Алтай Досмағамбет ұлы шықты. Өзі де, қасындағы төлеңгіттері де боп-боз болып кетіпті.

— Мен, Досмағамбет баласы Алтай сұлтан, арыстандай айбатыңның алдында басымды ием, батыр, — деді ол Исатайдың қалың қолына қарап тұрып. — Әтуерлі алдияр хан сәлем айтты саған. Батырдың алдынан шық деп жіберді мені. Мен сенімен, Исатай, алдияр ханның атынан сөйлесемін.

Тоқтат сарбаздарыңды, қасиетті тақты қанға бояма. Мені әдейі сенің талап-тілектеріңді тыңдап, біліп кел деп жіберді Жәңгір хан Хан сенен он күн пұрсат сұрайды. Он күннің

ішінде талаптарыңды түгелдей қарап шығады да, жауабын өзі осында келіп айтады Қылышыңа ақылық арашашы болсын...

Исатай ойланып қалды. Старшындар ханның өтінішін орындау керек деді.

Жауап күтіп Алтай сұлтан тұр.

— Аттар алға сүйрейді, ауыздығын тарта бермесең, батыр...— деген еді Махамбет сонда Исатайға, көмектесейін, қолдайын деген ниетпен ақырын ғана сыбырлаған.

— Ат басын жіберсе, қылыш та қынабынан суырылады, тағы да қан төгіледі. Қақтығыста қаншама ханның басы кесілмеді?! Біздің алдымызда өмірден ұлы Сырым өтті. Есім ханның басын өз қолымен алып еді, бірақ не өзгерді? — деді Исатай. Сөйтті де Алтайға бұрылып, нық дауыспен:

— Біз келістік. Ал егер айтқанымызды орындамаса, оныншы күн дегенде таң ата мынау бүгінгі межеден аттаймыз да, сөзді семсерге береміз!..

Жетінші түн Неткен қараңғы еді! Әлде бұлай болуының себебі бұрынғы түндер бұлтсыз ашық болып, жер бетіндегі сарбаздар жаққан көп от аспандағы жыпырлаған сансыз жұлдыздың төменнен шағылысқан жарқылы тәрізді көрінгендіктен бе екен? Ал бүгін ай да жоқ, жұлдыз да жоқ, жағылған от та аз, оның үстіне олар болар-болмас жылатырап, әрең көрінеді.

Тас қараңғы түн-түнек. Меңірейген қапас. Тылсым тыныштық.

Махамбет ойы бөлініп, еріксізден құлақ түрді: қараңғылық құшағынан мың сан ауыздың сыбырлай сөйлеген күбірі естіледі. Жұрт әлі ұйықтамапты. Өше бастаған оттарды қоршалай түсіп, қимылсыз отыр. Әудем жердегі әне бір бұлақ басында ғана домбыра тартылып, әлде кім жұртты дүрліктіріп, өлең-жыр айтып жатыр, бірақ жел ол дауысты Махамбетке толық жеткізбей, басқа жаққа алып кете береді.

Алғашқы үш күн жігіттер ат ойнатып, өнер көрсетіп, ырду-дырдумен байқаусыз тез өтіп кетті де, соңыра сауық-сайран басылып, сарбаздарды әлде қандай мазасыздық, сенімсіздік пен қамкөңілділік жайлай бастады.

Айқасты аңсаған көтерілісшілерге тіпті күзгі мезгілдің әдеттегі қып-қысқа күндері де ұзарып кеткендей, жылжымай, табандап тұрып алатындай көрінеді.

Осыдан бір апта бұрын сарбаздар кез келген сәтте ұрысқа қойып кетуге әзір еді. Бізәлі кек алға сүйреп, сұлтандар мен

хандардың барша шатырын бір-ақ соғып талтап өтуге, сөйтіп бірер мезет болса да өз құстарын көріп, өз жеңістеріне рахаттануға қатты-ақ құштар еді олар. Бар армандары осы-ақ болатын.

Ал енді аалты күн бойы қыбыр етпей сарсалаған соң бастау-қы жалын азайып, адамдар да зіл қара батпан күз түніндегі анау әрең жылатыраған аласіз оттар сияқты күйік-жүдеу халге еніп, еңселері түсіп, жетімсіреп қалғандай.

Әлде ала жаздай бел шекпей, жұртта да жүрген жауынгерлер шаршады ма екен? Әлде қос басындағы жым-жырт тыныштық жігіттер жыр жарысында, күрес пен ат жарысында күш сынасып, жеңімпаздарды анықтағаннан соң орнады ма? Ең мықты домбырашы — Жиделіден келген Нұрмағамал екенінде, көтерілісті жігіттердің ішіндегі ең жүйсік акын — Шернияз екенінде, ал қара күшке келгенде Исатайдың ескі досы Қалдыбай деуге ешкім қарсы шыға алмайтынына, Нияннан өткен мерген жоқ екенінде енді ешкімнің дауы жоқ...

Е-е. Махамбет бүтін сарбаздарды ақтау үшін де, өз қара басының мүң-шерін басу үшін де қанша сылтауға жүгірбей десепші. Қасақана келгендей, есіне Петербург түсті. Көтеріліске шыққан офицерлердің Сенат алаңындағы бедірлейген үкіз саны мен бүлікшілердің жеңілгенін жария еткен зеңбірек дүмпуі, Исатайдың Сырым батыр туралы айтқан сөзі де ойына келді...

Орыс офицерлері патшаға қарсы халықты көтере алмады. Ал Сырым батыр бұдан қырық жыл бұрын көзгері Исатай мен Махамбет тәрізді ханға қарсы шықты. Есім ханды өлтіріп, тағын тақпаңдады. Есім ханды қатыгездігі үшін жазаға тартып, еңіреген ел кегін қайтарды. Бірақ сонысы халыққа не жеңілдік әкелді? Елді кек алу үшін ғана көтеруге бола ма?

Сырым өлгеннен кейін сұлтандар мен хандар бұрынғысынан да құтырып кетті. Тұйықтан шығар жол қайда? Махамбеттің өлең-жырдың, барша күресінің шынымен-ақ босқа кеткені ме?

Әлде мұны Хиуада жүрген кезде-ақ ойлануы керек пе еді? Нұрбалды қасына ертіп, әйтпесе Мақпалды соғыс алдырып өткендей, батырлар жайлы, өмірдің ашы-тұшы жағдаяттары туралы толғаулар шертіп, Сарыарқаның бір тұхтірінде жүре бергені жөн бе еді?..

Басына келген осы бір жабырқау ойлардан серілеу үшін Махамбет өлең-жыр айтылып, домбыра үні шыққан жаққа қарай аяңдады. Бір үйді айнала беріп, өшкен оттың жаңында жатқан Зарбай жүздігінің садақшыларына тап болды.

— Хан айтқанымызды орындайды, әйтпесе сазайын

тарттырамыз,— дейді бір жас сарбаз.— Соңан соң ауыламыз Жайық бойындағы тоғайға кетеміз, ата қосымын қайта жайлаймыз.

Махамбет алтын сиптеп басым, құлақ тастап

— Е-е, балам, сен де аяғі қолыңда жоқ, бөшенің құтыңның үмешкенде жолға ғын мінбөк болған сарбаз келсеі құсатың ғой. — деп мұқал сарбаз мырс-мырс құлап. — Одан да жатамық. Ұйқыдан артық бақ болмас. Айқас пен ұйқыға кіргенде ғала бостандық аласың, қалған уақыт бағы заманнан бері ғұмы ғой. Әсіресе оны. Аалымды жым жұт жайлады. Аалым қып-кескі қақтығыстың көз ағылар емес. Атырау мен Тарос бойы қызма қанға боялды. Ел мен Жайық суы қасымнан көрсе татым. үйіміз құдайға жететін түрі жоқ, енді не қалсын дайымдал жатқанын кім білсін. Көреміз де жазынстың жазғанын тазертең ақ қардан аяқым көрсе жамынса, жер жастанып қаламыз ба, әлде аш қасқырдай жамақтап, аяқтың боранының аалына түсіп кете барамыз ба — кім білген. Мұны айқаста арманымыздан шығып, ыстық қанымызға шапшаң кетерміз. Бөрі бір емес пе — бұ жалғанда өмістейтін ешкім жоқ. Құланға да, қайғырған да бірдей. Құлақ — көңілдің көңілі, жамасаң — жерің тарқайды. Бірақ бөрінің де ұйқы артық. Келіндер, көз шырымын аламық, тек отқа тезек пен тоғайдың тамырың тастап қойыңдар.

— Тораңғы тамыры аз қакты тазертеңде сақтаймық, — деп келсеі сөйледі жас жазматер қызымен қымтаға түсіп. Ала отқан жазматер жарығы оның бетіне түсті. Әлі сақал-мұртты емесің, Шерші! — сияқты ұмалыған жас сарбаз. Махамбет інісімен шығармай отқан қасын, қостың ана шетінен аш есіпалған оттарға қарай жүрді. Ел қазір бұл жерден шапалы алмаса. Теректің асмада бірі жоқ, жоқ бүктүсің, балааларының жанында жатқан Мақпал келді ойына. Махамбетке қосмағалы бері махаббат алазаты тұрмақ, ең адалікті тыныштық деп ардығы қуаңдықта да зар боламы жүр-ау!..

Ойға шомғанда ақын қасына келген Жантасты байқамай қалған екен, сөз ете түсті.

— Бүгін күзетің кімдер тұр Жантақ?

— Біз жақ қалтада Балабектің жігіттері, — делі Жантақ. — Исатай жақта Қалдыбайдың жүздігі. Тыныш қой. Төбе келді ме?

— Жоқ әлі, — делі Махамбет. — Құрманғазы мен Шерші ең қайда?

— Олар сенің шатырыңда. Шершіні сарбаздарға арнап өлсең шығарынты, саған айтып берем деп күтін отыр. Құр-

манғазының домбырашылары ертең жігіттерге айқас жайлы бірігіп күй тартпақ. Сарбаздарды сілкіндіріп алған жөн ғой. Әйтпесе өлік шығарғандай тым ұнжұрғамыз түсіп кетті,— деп қалжыңдағансыды Жантас.— Мен Құрманғазыны да, Шерниязды да тыңдадым. Жын сияқты-ау өздері! Құлақ салсаң болды — тұла бойың шымырлап, қолың өз-өзінен семсерге созылады. Қашан шабамыз Жасқұсты?

— Күту керек! Күт деді ғой Исатай,— деп ашулана қайырды да, Махамбет алдындағы қарауытқан бір нәрсені қамшысымен салып қалды. Ит екен — әрі қаңсылап, әрі арсылдап тура шапшып еді, Жантас оны бір бүйірінен қағып түсірді. Аттар осқырынып, Махамбет шатырының жанында жатқан нар да орнынан атып тұрды.

— Әй, бұ қайсың!?— деп шатырдан Махамбеттің екі інісі — Иса мен Мұса шықты. Қызыл шоқ боп өшуге айналған отқа әлдекім қураған шыбық-шөпшек тастады. Лап еткен жалын сарбаздардың жүздерін анығырақ көрсетті, іштен Құрманғазы мен Шернияз да шықты.

— Қарай гөр өздерінің саққұлағын! Әлде қорыққандарыңнан жүгіре-жүгіре шықтыңдар ма? Неге ұйықтамайсыңдар?— деді Жантас.

— Қайдағы ұйқы!.. Енді қанша күтеміз, Махамбет аға? — деп сұрады Шернияз.

Арғы жағында кінәраты бар бұндай сұрақтар Махамбеттің жанына қанша батқанымен, батыр бұл жолы да сыр алдырмай, сабыр сақтап қалды.

— Асығыстық пен қызбалық әмсе пайда келтіре бермейді, інім,— деді ол.

— Демек, жауап та жоқ, шешім де жоқ екен ғой әлі,— деді Құрманғазы.— Мен де бір, ашыққан қабылан да бір. Домбыра орнына қолға қылыш ұстағым келеді.

— Исатай бүгін үшінші рет Жәңгір хан мен полковник Геккенің шабармандарымен кездесуге барып қайтты. Келісімді мерзім біткен кезде жауал аласыңдар дейді шабармандар. Енді үш күн қалды.

От басына Ерсары мен Ноян келді. Олардан соң Зарбай мен Степан көрінді. Қалында көтерілісшілерге анау Астрахань түбінен келіп қосылған бір топ орыс жігіті бар. Махамбеттің айналасында осы маңдағы жаппалардан, шатырлар мен қараша үйлерден шыққан адамдар жинала бастады. Ешкім де ұйықтамаған екен.

— Іренжісең де айтайын, Махамбет, осы маған мынау тосынбақ ойындарың ұнап тұрған жоқ,— деді Ерсары.— Енді үш күннен соң хан: «Жоғалт көздеріңді!»— десе, не істейміз?

— Сөзді семсерге береміз онда,— деді Шернияз көңілді дауыспен.

Ерсары Шерниязға күлімсірей қарап қойды.

— Балам, сен ақынсың ғой. Оның үстіне жассың. Семсер мен шоқпар сенің қолыңда тым ауырлау болуы ықтимал нәрсе. Еліңе сенің қылыш шапқаннан гөрі жауларды сөзбен атқаның артық. Біз өлгенде жоқтауымызды да сен айтасың. Ал қан майданға мына біз, Махамбет екеуміз шығамыз.

— Өкпелеме, Шернияз,— деді Махамбет те Ерсарыны қостап,— таңертең Теректіге аттанасың, бізді сонан күт. Сонда қалған қарттар мен балаларға көмектес. Аталы сөз бен әдемі жыр адамдарға әрқашан керек. Кей-кейде менің өзім де аттың ерін алып, дулығаны қалың шөпке лақтырып жіберіп, мал жайылған кең далада керіліп тұрып жатсам, аспан әуені мен жер әуезін, таулардың толғауы мен шөптің сыбдырын тыңдасам деп армандаймын...

Ешкімде үн жоқ. Жым-жырт.

— Ерсары аға,— деді Шернияз.— Сіз мені жассың дедіңіз ғой. Ал хан әулетінің бөлтіріктерін он жасында таққа отырғызады емес пе. Мен жиырмаға шықтым, осы жерде кіммен болса да күш сынасып көруден қайтпан. Жас жолбарысты мысық демес, құнанды құлын демес болар...— Жас ақынның дауысында әлде өкпе сарыны, әлде ыза қыжылы бар сияқты. Махамбет оған сүйсіне көз тастады. От басындағылар түгел дерлік бір сәт серпіліп қалғандай еді. Шернияз бәріне де ұнаған тәрізді. Ашаң өңді, сырт кейпі әлсіздеу көрінетін Шернияз кәзір мынау жалпылдаған жалын жарығында бір түрлі зорайып, биіктеп кеткендей...

Ерсары Шерниязға жауап қайтарып үлгірмеді. Тосыннан, жазықтың ана басынан, алыстағы құм шағылдарының арғы жағынан жан түршіктірер ащы айғай естілді. Осында келіп қос тіккен күні-ақ жасалып қойған жеп-жеңіл күзет мұнараларының басындағы қу шөп лап ете түсті.

— Аттан! Аттан!— дейді түн жарған дауыс. Ана жерде де, мына жерде де ұзын сырғауылдың басына байланған қу шөптер лаулап жанып, әлде қайдан ырғағын да, екпінін де сақтамай, асығыс қағылған аптықпалы дабыл үні дүңгірлей шықты. Жылқы кісінеп, бақылдаған түйелер жылы орындарынан көтерілді. Түнгі қос түгелімен үдере тұрып, ығы-жығы боп кетті. Жазық беті жарқыраған отқа толды...

Аспан бозғыл тартып, таңғы суық жел есін жаңа жигандай, ызылдай жөнелген кезде көтерілісшілердің көп әскері шарт түйініп, жығылған шатырлар мен үйлер түгелдей түйелерге артылып та болған еді.

Жылқыны түнгі өріске айдап кеткен жігіттер де қайтып оралды. Сарбаздар аттарын ерттеп, өз орындарына тұрып жатыр. Бәрі де күте-күте шаршаған сияқты, бәрі де мазасыздық құшағында.

Сапқа тұрған найзагерлер мен садақшылардың қатары тығыз-ақ, таңғы қызыл арай олардың дулығаларына, қалқандары мен кіреуке-сауыттарына түсіп, жалтырай шағылысады. Серейген білтелі мылтықтар мен үңірейген маузапандар ұстаған топ өз алдына жеке сап құрапты. Оларға таяу ерліктерінде шек жоқ, қулық-сұмдықты білмейтін, аңқылдаған ақкөңіл Адай жігіттерінің жүздігі көрінеді. Оған жалғас — Степан бастаған орыстардың жүздігі. Бұлар аң аулайтын қысқа мылтықтармен, өздері көшпелі дүкенде соғып алған қайқы қылыштармен, селолар мен деревнялардан ала шыққан айбалталармен қаруланыпты. Басым көпшілігі канцлер Безбородко мен граф Юсуповтың поместьелерінен қашқан крепостной шаруалар, араларында Степанның өзі сияқты қашқын солдаттар да, Каспийдегі балықшылар тобынан шыққандар да баршылық.

Сарбаздар Исатайды күтіп тұр. Бірақ енді бұларды ешкім де, тіпті Исатайдың өзі де, аттан түсіре алмайтындай еді. Бұлар Исатай мен Махамбетке еріп, от пен суга түсуден тайынбайды, бірақ енді тағы да күте бермек емес, күздің мынау сызды-суық түнінде тоқып жата бермек емес.

Сарбаздар әбден томырығып алған.

— Исатай неге шықпайды? Түнде айқайлаған кім? Жұрты аяғынан тік тұрғызған кім? Дабыл неге қағылмай қалды? — Ел көзі Исатайдың шатырына тігілген. Оның алдында үлкен топ көрінеді. Батырлардың әлде неге керілдеккен дауыстары естіледі. Неге айтысады олар?

Сарбаздар бар тағатынан айырылып, енді жарылардай болып тұрған кезде сол жақ қапталдан, сонау шалғайдан тағы да бір ащы дауыс естілді. Әлгі сөз көпшілікті беттен шапалақпен тартып жібергендей болды.

— Опасыздар!

— Сатып кетті! Опасыздық жасалды! — деген суық сөз саңқылдай шықты — Беріштің старшындары Қисық пен Нәдір опасыздық жасады! Өздерімен бірге үш жүз жігітті ертіп кетті. Күзетте тұрған шеркештерді өлтіріп кетіпті. Беріш бізге опасыздық жасады!

— Уа, сарбаздар, Тама мен Адай, Шапырашты мен Кердері жігіттері! Айдаңдар Беріштің сұмдарын өз жүздіктеріңнен — жауға шапқанда арқаларыңа солар атқан жебелер қадалуы мүмкін! Беріш старшындары сатып кетті бізді! Олар Жәңгір ханға кетіпті! — деп айнала шу-шу етеді.

Садақшылар сапы, одан соң найзагерлер қатары бұзылып кетті. Жүзбасылар толқыған сарбаздарына ие бола алмай қалды.

Шеркеш жігіттері өзгелерден оқшау бөлініп шықты.

— Қанға — қан! Беріштерге қыршынынан қиылған бауырларымыздың өлімін кеше алмаспыз!

Таяудағы төбеден табақтай тұяғымен құм-топырақты қопара шапқан Исатайдың ақтабан аты көрінді. Батырдың қасында қандай қиын сәттерде де екі елі қалмайтын жан жолдасы Махамбет бар, соңдарында — екеуінің ең жақын дос-жарандары. Сарбаздар аздап сабаларына түсті.

— Мен Беріш баласымын! Жазаларыңды алуға дайынмын! — деді Исатай күндей күркіреп. Батырдың аты әскер алдында аспанға шапшып, артқы екі аяғына тұрды.

— Бұ да Беріш баласы, — деп Исатай шоқпарымен Махамбетті нұсқады. — Қалдыбай — Адайдан, ал Ерсары болса — сарт! Бәріміз де алдарыңда тұрмыз. Жазалағыларың келеді екен — жазалаймыз Нәдірді. Ол беріштерді ғана ертіп кеткен жоқ. Бірақ бас күнакар менің өзіммін!.. Мені сардар сайладыңдар. Мен сендерді жорыққа бастап шыққам. Мен дайынмын. Айтыңдар үкімдеріңді! — Аттардың өзі ауыздықпен алысуын қойып, ойнақтамай тынши қалды. Дегенмен тыныштық ұзаққа созылмады. Соның өзіне де талай уақыт өткен дей еді.

«Жуастан жуан шығады» дейді қазақтар. Ал мына жерде біреу емес, бүтіндей мың сан қол жуаси қалғандай үнсіз тұр. Бұлардың бәрі де күні кеше ғана Исатайдың үні мен Махамбеттің жырын естісе, алды-артына қарамастан қайнаған отжалынның қақ ортасына ойланбай қойып кететін жандар ғой.

Тағы да бірер сәт өтті. Ешкім үн қатқан жоқ. Біреудің аты кісінеді, енді біреудің қалқаны жерге түсіп кетіп, соны найзасының ұшымен іліп алмақ болып әуреленіп тұр. Жел батырлардың дулығасына қадалған үкімен ойнап, ру-рудың жіңішке жалауларына тағылған жылқы құйрығын желбіретеді.

Алға Исатай тобынан бір жауынгер шықты. Бұл Ташкентті билеген Барақ батырдың ұрпағы — кәрі батыр Асау еді. Асау күллі өмірін ат үстінде өткерген адам және өз басына жеке үй тікпегенін, сарай салдырмағанын, әйелі де, баласы да болмағанын мақтан ететін. Жалғыз басты жаһангездей немесе Қыдыр әулиедей даланы кезетін де жүретін. Аң аулайды, шеркеш руының дау-шарына билік айтады, өзіне мұра боп қалған қол астындағы ауылдардан алым-салық жинайды. Бірақ байлыққа, дүниеге қызықпайтын, атақ-даңқын ерлік іс-

терімен шығаруға және өзіне бағынышты адамдарға жомарттық көрсетуге тырысатын. Асау Жәңгір ханның досы еді, ана бір жылдары Махамбетті ұстап, жазаламақ та болғаны бар, алайда сарбаздардың Қиялы-Қиғаштағы жеңісінен кейін соңынан екі жүз жігіт ертіп келіп Исатайға қосылған.

— Мен жауынгермін, сондықтан мына соғыста елдің жогын жоқтағым келеді,— деген болатын ол сонда.

Исатай да, Махамбет те оның өткендегі істерін тергеген жоқ. Оның хан тұқымынан екенін де ешкім ауызға алған жоқ. Сарбаздар оған құрметпен қарайтын.

— Батыр,— деді ол Исатайға.— Біздің бәріміздің де түбіміз бір, бәріміз де құдайдың қарғысына ұшыраған, қураған қазақ жерінде туғамыз. Кәзір бірімізге-біріміз сот құрып жататын уақыт емес. Елде сенім болмаса, ешкімнің де соңынан өз-өзінен еріп жүре бермейді. Біз саған сенген едік. Енді бүгін сол сеніміміз шайқалып кетті. Махамбет саған: «Жауды шаппағанның өзі шабылады!»— деген болатын. Біз осында келгелі бүгін жетінші күн. Бүгін бізді жау шаба бастады. Мен өз жігіттерімді әкетемін!.. Әй, Шеркеш пен Тама жігіттері, менімен бірге келгендер, бәрің де, шық былай түгел! Өзім бастап әкелдім, өзім бастап әкетемін. Исатай да, Жәңгір де біздің ауылдарымызға тие алмайды!

Асау батыр атын тебініп қалды. Оң қапталда тұрған сарбаздар оның соңынан тартты. Аяқ асты дүр ете түсті. Орындарында қалғандардың аттары ауыздықтарымен алысып, тықыршып тұр. Тарта жөнелген жүздіктердің дүбірі мен мұнда қалған сарбаздардың қиқуы ұласып, гулеп кетті.

Махамбеттің кеудесінде бірдеме үзіліп кеткендей болып, жүрегі сыздап, ызаға булығып қалды. Бірақ ләм деп аузын ашқан жоқ.

— Исатай аға, баста бізді! — деген Шернияздың даусы саңқ ете түсті кенет. Исатайдың түсі бұзылып, көзінде ашулы от жарқ еткенін Махамбет байқап қалды.

— Біз бүгін қылышымызды опасыз сатқындардың қанымен жуамыз! Алдымызда Жасқұс бар, есітелік ендеше содан өкірген хан мен бақырған билердің дауыстарын! — Исатайдың үні бұл жолы темірдей шыңылдап, айырықша шықты.

— Дат, дат, батыр! Шайқас алдында бата оқып алуға пұрсат бер,— деді үндемес Нұралы.— Құдай ұрып, таңғы намаздан қалып қойдық, енді со қылмысымызды жуып-шаймасақ... Сатқындар мен бізді қиын шақта тастай қашқан опасыздарды қарғыс атсын, құдайдан жетсін оларға! Аумин!

Нұралы өзі бастап аттан түсті. Басқалар да сөйтті. Аттарын жетектеген қалпы аңғарға шашырай тарап кетті. Әрқай-

сысы да ыңғайлы жер тауып алып, алдына шекпенін немесе тоқым төсейді де, құбылаға қарап шоқайып отыра кетеді.

— Оу, алла, осылай боларын біліп ем ғой,— деп басқалардың қатарына Жақып шал да қосылды.

Махамбет аңғар мен қырда қаптап отырған қалың қолға қарап тұр.

Қаншасы опасыздарға ілесіп кеткен? Қаншасы Асауға ерген? Қаншасы осында қалған? Бес жүз бе? Жоқ, көбірек. Мынау тар аңғар бейне мешіт боп кеткен тәрізді. Жә, жалпақ даланың өзі де мешіт сияқты ғой. Құдайдан бақ тілейтін, жар сүйетін, ажал құшағына енетін мешіт. Бұл мешітті жалаңдаған жұт немесе хан мен патша жендеттерінің шапқыншылығы көл боп аққан көз жасы мен өлікке толтыратын жылдар да болады...

Заман да келді қырынан,
Қамыңды же бұрыннан..
Шалқыған заман бар еді,
Іздегенің табылған.
Малдан екен берген соң,
Шыр айналып жүрген соң,
Аузы ала алашым
Сол күндерді сағынған.

Шернияз ерінің қасына көлденең салған семсерінің жүзін қолымен байқап көріп, өлеңін жалғастыра берді.

— Маған адайдың атақты батырлары туралы жыр шығарып берші, домбыраға салайын,— деп оның қасына Құрманғазы келді.— Адайлар мен Қыпшақтардың жүздігіне барам. Ұрыста да көңілді жүретін жігіттер.

— Мен де сенімен бірге барам, Құрманғазы. Исатай аға рұқсат етер. Жүр, сұранайық...

— Төке әлі жоқ. Нәдірдің соңынан қуып кеткен Ноянның жүздігі қазір қайтып оралады,— деді Исатай Махамбетке.— Сенің айтқаның дұрыс екен. Сұңқар ғана тосқан сайын толысып, батылдана түспек. Ал адамдардың күман-күдігі көбейетін көрінеді...

Қалдыбай өз жігіттерімен Исатайдың шатырын жығып жатыр. Зарбай бастаған жиделіліктер жебелерінің есебін алып, мылтықтарының білмесін жөндеп жатыр, өз жүздігінің дайындығын тексеріп Степан жүр.

Сарбаздар бата оқып болып, аттарына мінді. Қатарласып, сап түзеді, әр жүздік өз алдына бөлініп, анығырақ көрінді.

Махамбет пен Исатай биік төбенің басында алыстағы айдауға, Жасқұстың бау-бақшасы мен жасыл шалғынына, Жәңгір ханның сарайы мен бекінісі жаққа көз жіберіп тұр.

— Жүрейік!— дейді Махамбет Исатайды асықтырып.

Исатай болса оны естір емес. Өзі ірі болғанымен басы жұмсақ тұлпарының тізгінін тарта ұстап, әлдеқандай көңілісіз ойларға шомып кетіпті.

— Төке қайда? Сарман қайда? Хатымыз генерал-губернаторға жетті ме екен?— дейді Исатай ойын сыртқа шығарып.

— Сарманды тосу бекер. Патша да, генерал да, хан да өз жауабын берді ғой: кеңірдекке — көк найза, көкірекке — көп доп*,— деді Махамбет ашуланып.

— Біз ажалмен бетпе-бет айқасамыз, Махамбет. Сен екеуіміз мынау елді дозақтың отына бастап апарамыз... Құтылар жол жоқ. Жәңгір бізден аяласын асырып кетті. Ол күш жиып, бекініп үлгерді,— деді Исатай ақырын ғана.— Құрманғазы мен Шерниязды қасыңа ертіп, өз жүздігіңді бөліп ал да, барып анау қарт аналарды, қатын-балаларды қорға, әкет оларды Жәңгірдің кәрінен алысырақ, Жайықтың арғы бетіне, Кіші жүз бен Орта жүздегі ағайындарға әкет. Бірақ есінде болсын — онда да тыныштық жоқ. Ұлы жүздің жерінде Кенесары хан майдан ашып жатқан көрінеді. Қазір қазақ жерінде тыныш жатқан түкпір болмас...

— Менің кері қайтар жолым жоқ. Жеткен жерім осы. Кезі келгенде жыр да өледі, және де кез келген мәңгі бақи-өмір сүре алмайды, бірақ ақтық демі біткенше өз жырын аяқтап өлгенге не жетсін!

— Мен екі айтқан емеспін. Апар дедім ғой жүздігіңді қатын-баланы қорғауға. Олардың амандығы сенің мойныңда, жақсылап қара,— деп Исатай дауысын көтере сөйледі. Тіпті Махамбетке ауыз ашқызбай қойды. Сосын атының басын үртіс кейін бұрып, саптың алдына шықты да, шоқпарын көтерді.

— Қасиетті ата-бабамыздың аруағы қолдап-жебесін бізді бүгінгі жорықта! Біз енді...— Исатай сөзін аяқтамады.

— Сұмдық! Зұлымдық, жігіттер! — деген дауыспен қатар ең шеткі күзет мұнарасы жақтан бірінің артынан бірі шапқылаған Ноянның жігіттері көрінді. Ноянның өзі ең алда келе жатыр. Ол атының басын Исатайға тіреп бір-ақ тартты. Өңі құп-қу.

— Кеше кешке таман полковник Меркуловтың солдаттары мен казак әскерлері Теректі көлге тартты... Төке шәйіт болды. Асып өлтіріпті. Барлық линиялық бекіністерден, Орынбор мен Астраханьнан бізге қарай көп әскер қаптап келеді. Жасқұстың айналасы зеңбіректен көрінбейді, қамалдың

* Доп — бітелелі мылтыққа, зеңбірек оғына салынатын картель тәрізді қорғасын.

ішінде генералдың бір полк әскері тұр,— Ноян ақырын сөйлесе де әр сөзі ауыздан-ауызға таралып, сарбаздар сапын лезде аралап шықты.

— О, құдай, апа-қарындасты аман сақтай гөр! Көктің көріне ұшыра, Жәңгір хан, қорқау қасқырларға жем болыңдар, сұлтандар! Бала-шағаны оқ пен доптан аман қыла гөр!— деді әлдекім.

Көп дулыға, көк сүңгі жарқ-жұрқ етіп, сарбаздар ат басын бұрып алды. Ойланып жатар уақыт жоқ, оның үстіне Жәңгір — ханның зұлымдығы мен қатыгездігіне ашынған мына адамдарды тоқтату мүмкін бе қазір?

— Жігіттер, хан мен полковник Гекке біздің елшілерімізді өлтірді! Қанға — қан! Олардың елшілері біздің қолымызда. Асу керек соларды. Жіберу керек өліктерін ханға тарту етіп!..

Исатайдың аты иесінің ашуын сезіп, ала жөнелді.

— Тарт Теректі көлге!— Ақтабан айғыр сарбаздар сапын қақ жарып, алға шықты. Одан Махамбеттің сынық құлақ сәйгүлігі де қалысар емес. Бұларға ілесе Ерсары, Қалдыбай, Ноян, Степандар келеді...

Бірінен-бірі озғындаған сарбаздар кең далада андыздай шауып, зулатып келеді. Он-он бес шақырымнан соң ғана Исатай мен Махамбет біртіндеп алға шығып, сапты түзеді.

Көтерілісшілер әскері енді кірпідей тікірейген көп найзалы үшкіл сынаға ұқсайды. Құм шағылдарды, қалың тораңғылы тоғайларды қақ жара, бетегелі жазықты баса-көктеп алға қарай заулап барады.

Махамбетті ештеңе де таңырқатқан жоқ — Исатайдың жорықты қойып, ауылға аттан деген сөзі де, Асау батырдың бөлінуі де, Беріш старшындарының опасыздығы да, бұларға барлық бекіністерден қарсы аттанған патша әскерлері жайлы хабар да. Осылардың бәрінен де Төкенің өлімі туралы жаманат оған қатты батып, есеңгіретіп кетті. Махамбетке бар пәленің ұшығы Төкенің өлімінде жатқан сияқты көрінді. Ол тірі қалып, көтерілісшілерге дер кезінде қайтып оралса, бәрі де басқаша болар еді ғой. Ол опасыздыққа жол бермес еді, өйткені Нәдірдің сатқын екенін біледі ғой. Асау батыр да кетпес еді. Иә, бәрі де басқаша болар еді деп ойлайды Махамбет.

Хиуада да, бұнда да Төкенің қалқайып тірі жүргенінің өзі көңілге тоқ, әжептәуір демеу болатын. Осыдан екі айдай бұрын Төкені ойда жоқта жолықтырғанда қандай қуанып еді Махамбет.

Сонда ол Төкенің өзі айтқан сараң әңгімесінен Фиратқа қалай барып қайтқанын, сосын Жиделіден Махамбетке қалай жеткенін көз алдына елестетіп еді.

* * *

Сарбаздардың көшкіндей сырғыған қалың нөпіріне түскен Махамбет көп тұяқтың астында ыңырсып жатқан қара жердің гөй-гөйін естір емес. Сынық құлақ та оның ойын бөлмейін дегендей, бүлк еткізбей тербетіп келеді.

Махамбеттің ойынан Төке кетпейді. Кәзір де Жиделіден Алдияр атаның жорғасына мініп жылыстаған дәруішті көз алдына айқын елестетеді...

Төке енді Жиделідегі есінен айырылған қаңғыбас қайыршыға мүлде ұқсамайды. Үн-түңсіз, терең ойға батып, өзен-бұлақ бойларында, ойдым-ойдым көгалдарда ғана демалады, ат шалдырып, су ішкізеді. Түзде жалғыз жортқан жолаушыға тән сергектікпен түн баласы сақ ұйықтап, кішкентай кездігін қолынан шығармай ұстап жатады.

Аты алыс кетпейтінін байқаған соң түнде арқандамай бос жіберетін болды. Кеш бата жаққан оттың қызыл шоғын бір жағына сырып тастайды да, жел жағына ер-тұрманын қойып, қалқадағы қызуы басылмаған жылы жерге жатады.

Жолшыбай ауыл кезіксе, бұрынғыдай дәруіш кейпіне еніп, киіз үйлерге тура тартады. Жәңгір ханның жазалаушы әскерлері жақындап қалғанын, көтерілісшілердің ана жер, мына жерде сұлтандар мен хан төлеңгіттерімен қақтығысып қалғанын есті жүреді...

Мал баққан жалғыз-жарым жалшылардың жаппасында күзгі қымыздың қалған-құтқан сарқытын ішіп, от басында жаңа туған күйлер мен жырларды тыңдайды да, түн жамылып, Алдиярдың кәрі жорғасына мініп ғайып болады.

Бақташылар мен жылқышылардан ол көтерілісшілердің жүз-жүзге бөлініп, күллі Атырау бойын билей бастағаны жайлы, Қарауылқожа сұлтанды талқандап шауып, канцлер Безбородконның да қоныстарын тартып алғандықтары туралы және Исатай мен Махамбет тіпті жақында, осы маңайда жүр дегенді естіді...

Қалың жыңғыл өскен бір төбенің басына шыға келгенде дәруіш алдындағы ауылдан ерттеулі тұрған көп атты көріп, қуанғанынан айқайлап жіберді.

— Еншалла, көздеген жерге жеткен шығармын,—деп аты-

ның басын ауылға бұрды. Тізгіні босағанын сезген жануар да тасырлатып жорғалай жөнелді.

Ауылға жақындай бере дәруіш адамдардың киіміне қарап олардың Исатай сарбаздары емес, ұзын мылтықты төлеңгіттер екенін аңғарды да, тізгінін тартып, аяңға ауысты. Дәруішті екі кісі қарсы алып, сұлтандарша киінген біреуге ертіп апарды. Қасына ергендер ауыздарын да ашып үлгірмеді, дәруіш ат үстінен домалай түсіп, бетін шаңға көме тағзым етіп, дұғасын сарнай жөнелді. Сосын қоржынынан кішкентай даңғыра мен ұстай-ұстай әбден жылтыр боп кеткен қозы жауырынын шығарып, жын соққандай шыр көбелек айналып биге кетті.

— Е-е, ел кезген бақсы екен ғой, құдайдың құлы, — деді сұлтанның жанына келген ақсақал, — жібер байғұсты.

— Бақсылар мынадай ат мінбейді, — деп асыл киімді адам дәруішке тесіле қарады, — Мүмкін, айласы шығар, мүмкін бұл Исатай мен Махамбеттің жансызы шығар...

— Құдайдың құлы ғой. Бұндай үйсіз-күйсіз бишараларға мейірімді болып, сауабын алу керек. Ел деген жомарт қой, астына тұлпар мінгізіп, алдына аруана айдауы да мүмкін, — деді ақсақал нық үнмен.

Мына екеуі не де болса бақталас екен, — деп ойлап қойды ішінен дәруіш, құтырынған биін тоқтатпай.

— Тараңдар! Жүздік келіп жеткенше ауылдан шығармандар бұны! — деді де төре өзінің көшпелі шатырына қарай жүрді. Ақсақал да артынан ерді.

Биін аяқтап, үстіндегі жалба-жұлба киімінің шаңын қаққан соң дәруіш алдындағы тас ошақта от жанып жатқан шеткі қараша үйге келді. Қазанда сүт пісіп тұр екен. Күнге қақпағандай қап-қара боп қатып қалған екі шал арқаларын іргеге тіреп, ақырын ғана әңгімелесіп отыр.

— Үйге кір, құдайдың пендесі, қадамың құтты болсын, табалдырығын аттаған үйіңе қыдыр қонсын. Кел, үйге кір, — деді олардың біреуі қонаққа.

Кемпір оны үйге кіргізді. Дастарқан жайды. Алдына бір кесе тары қойды. Дастарқан үстіне майы шыққан сары ірімшік, түйір-түйір құрт тастады.

— Бісміллә, — деп дәруіш тамаққа кірісті.

— Жиделінің байғұстарын құртады-ау, құртады. Жәліттерін не өлтіреді, не абақтыға айдатады. О, құдай, өзің жар бола көр, — дейді үй сыртындағы екі шалдың біреуі.

— Қолдан келер көмек жоқ, — дейді екіншісі, — Ақбай да, Дулат та, біздің Қисық төре де — бәрі бәз жақ.

— Келгенде қалай көмектесесің? Қайда екенін білсек, сонда бірдеңе етуге болар. Әйтпесе мыналардың жансыздары

қайтып оралады да, бәрі жабылып жиделілерді қоршауға аттанады. Біздің ауылдан ешкімді де аттап бастырмас, атып тастайды антұрғандар. Ал кетерлерінде түгімізді қоймай тонап, бар малымызды айдап кетер...

— Балалардың Исатайға қосылғанын бұ мұндарлар кеше қоймас бізге. Махамбеттің жігіттері Қосшағылға жетіпті деседі. Осыдан қырық-ақ шақырым ғой. Хабар берсе — жиделілерге де, бізге де қол ұштарын созар еді-ау...

— Көрерміз, алда түн бар, ал дәл қазір сабыр керек, сабыр, — деп шалдар әңгімелерін аяқтады. Дәруіш кемпірдің дәміне рақмет айтып, үйден шықты.

— Атыңның ерін ал, еркін жүріп жайылсын, — деді шал. — Бірақ алысқа жіберме — айырылып қаласың. Төлеңгіттерге сендей құдай жолын қуған да бір, ұры-қары да бір, қарамайды. Өзің біздікіне түс, жол соғып шаршаған шығарсың.

Дәруіш жауап қатпады, бірдеңені мұрнынан сөйлеп, миңгірлеп жүріп, атын ұстады да, ерін алып, ауыл шетіндегі, бұлақ жағасындағы көгалға қарай жетеледі. Күзетте тұрған төлеңгіттер оған бұлақтан өтуге болмайды деп ақырып қалды. Оның өтейін деген ойы да жоқ еді. Атын отқа қойып, өзі көк шөпке аунай кетті. Бір төлеңгіт бүйірінен мылтықтың дүмімен түртіп қалды. Дәруіш шар етіп домалай жөнелді.

— Тимеңдер оған, құдайдың қаһарына ұшырағыларың келмесе! — деп айғай салды су алғалы келген қатындар.

— Өй, төбелеріңнен жай түскірлер! — деп бір кемпір таяғын ала ұмтылды. Төлеңгіттер кейін шегінуге мәжбүр болды. Оның үстіне бақсы жарлықты да бұзған жоқ, бұлақтан аттаған жоқ қой. Ендеше, ұнайды екен, жата берсін.

Бірте-бірте айналада түстен кейінгі тылсым тыныштық орнады. Тойып ішкен түскі астан кейін әскері не, шопаны не бәрі бір — кімнің де болса ұйқысы келеді, әсіресе жапан далада, мынадай шыжыған ыстықта, аптап құмның ішінде көз шырымын алмай болмайды.

Дәруіш Қосшағыл жақтан келетін жолға қарап қойды. Ешкім көрінбейді, тек әне бір аласа жоннан бертіндегі сайға тайлағын ерткен түйе түсіп келеді...

Бұлақ жағасындағы қарауылдар аяқтарын шешіп, салқын суға жуып отыр. Жым-жырт. Төлеңгіттер шатыр жанындағы лапастың астында демалып жатыр. Ерттеулі аттар ұзын ақырдың екі жағында иін тіресе құйрықтарын сермей шыбындап, анда-санда пысқырынып қойып, сұлы жеп тұр.

Дәруіш те орнынан тұрып, бұлаққа барып, аяғын жуа бастады. Сосын бұлақ жағасына жорғасын жетелеп әкелді де, қос алақанымен суды шалпылдатып атына және өзіне шашуға

кірісті. Қарауылдар оның бұл ісіне алғашында күлді де, артынан көңіл аудармады. Белуарларына дейін жуынған олар теңкейіп-теңкейіп жата кетіп, көздерін жұмды.

Осы бір мейлінше бейқам сәтті пайдалнып, дәруіш енді ғана атына қонайын деп ұмтыла беріп еді, ту сыртынан дауыл соққандай дүр еткен көп тұяқтың дүсірі мен айқайлаған қуатты ұран естілді:

— Айрай!...

Әлгінде тайлақты түйе көрінген жоннан қарабарқындай шапқан атты әскер қаптап келеді екен. Тосыннан абдырап, сасқалақтап қалған қарауылдар ә дегенде заулап келе жатқан сарбаздарға дәруіш тәрізді аңырая қарап біраз тұрды да, артынша жалма-жан мылтықтары мен етіктерін алып, асығыста аттары мен қару-жарақтарын әлі сайлап үлгірмей сапырылысып жатқан төлеңгіттерге қарай жүгірді.

— Атыңдар аналарды, атыңдар мылтықпен!— деп ақырды төре. Бірақ кеш қалған еді.

— Мініңдер аттарыңа!— деп бақырды төре.

— Айра-а-ай!— деген жігіттердің ұраны құлақ жарып барады. Олардың қара жерді қою шаңға көмген қалың нөпірі жақындап-ақ қалды. Жігіттердің қолына түсуден қашқан төре жасағы басқа жолға бұра тартып еді, бұл жақтан да алдарынан ат ойнатқан сарбаздар шыға келді.

— Аруа-а-ақ! Аруа-а-ақ!— деп жарыла шапқан жігіттер ауылды екі жағынан қаусырып әкетті. Беталды, көздемей атылған оқ оларды бөгей алмады, дарымай далаға кетіп жатыр. Сарбаздар ат жалына жабысып алып, қолдарындағы қайқы қылыштарын жалаңдатып, сұсты найзаларын кезене ұстап ұшыртып келеді. Ауыл тұрғындары — шалдар мен қатындар төлеңгіттерді бас салып, аттарынан, арқан тастап, аударып алып жатыр.

Не болғанына әлі де түсінбей бұлақ басында тұрған дәруіштің қасынан сарбаздар бірінің соңынан бірі шапқылап өтіп кетті. Дәруіштің үстінде ер-тұрманы жоқ жорғасы да тұяқ дүбіріне елігіп тұра алмай, солармен бірге кетті...

Аздан соң атыс та тоқтады. Төлеңгіттер мен төренің өзі төңкеріліп қалған шатырдың жанында қолға түсті.

— Алақай, Махамбет пен Исатайдың сарбаздары келді!— деп айқайлап жүр үй-үйден шыққан балалар мен қатындар.

— Уа, жасаған! Махамбет сұңқардың өзі қонаққа келді бізге!— деп үстіндегі киімі өрім-өрім бір жігіт сарбаздарға қарай жүгірді.

— Еншалла, менің де сапарым аяқталды,— деп күрсініп қойды да, дәруіш ер-тұрманын тастаған үйге қарай аяңдады.

Қоржынын шешіп алып, нығына салды. Сосын иесіз үйге кіріп, керегедегі ожаумен шелектегі мұздай бұлақ суынан ішті де, жеңілгендерге сот құрып жатқан жеңімпаздар тобына қарай аяңдады.

Ол жігіттерге барлай қарап келеді. Бәрі де салиқалы, сабырлы жүр. Қымыз бен айран құйған кеселерді шалдар мен кемпірлердің қолынан ізетпен бас иіп алса, ал қыздардың қолынан күлім қағып, қалжың айтып қабылдайды. Ауыл ақсақалдары жомарттықтың жарысына түскендей боп құрақ ұшып жүр: сарбаздарға қонағасыға деп атап сойған айғырдың етін асу үшін бір топ кісі әлде қайдан тай-қазан алып келеді. Балалар сарбаздардан дулығаларын сескенбей сұрап алып, жігіттерді қарқылдатып киіп көріп жүр. Енді бір жігіт домбыраны түзеп алып, бірқақпай желдірмені салдырата тартып көрді де, даланың ынсап-тойымы жоқ жуандарын уытты сөзбен аяусыз түйреп, өлтіре шенейтін атақты Сыпыра жыраудың ұстарадай өткір толғауын соқтырта жөнелді.

— Уаһ-һай!— деп елдітіре түседі әншіні достары. Сарбаздар жинала бастады. Домбыра қолдан-қолға өтіп, ән де жалғаса берді.

— Әй, домбырашылар, Құрманғазының күйін кім біледі? Тартыңдаршы!..

Ересек жауынгерлер ер-тұрмандарын жөндеп, күкіртпен атылатын мылтықтарын тазалап, бір жапырақ киізбен немесе бір уыс шөппен аттардың арқасын, шоқтығын сүртіп құрғатып жүр.

Ыстық әлі қайта қоймаған. Кейбіреулер кіреукелерін шешіп тастапты, енді біреулер жеңіл қалқандарын найзаларының ұшына іліп, бастарына көлеңке түсіріп тұр.

Ілгерілеген сайын аттар да, адамдар да көбейіп, жер тарыла берді.

Дәруіш қысылып-қымтырылып топ ортасына да жетті. Көп адам қаумалаған үлкен алаңда жеңілген жаудың жеңімпаздардың аяқ астына тастаған қару-жарақтары жатыр. Тұтқындар тобы біріне-бірі сығылысып алаңның арғы шетінде тұр.

Дәл қарсы алдынан, салт атты сарбаздардың қақ ортасынан Махамбетті көріп, дәруіш тоқтай қалды.

— Болды... Алла риза болсын, жеттім-ау әйтеуір...— Ол ақыннан көзін алмай, күрсінip қойды да, белін жазды. Махамбеттің жанында Жантас бар. Басқаларын дәруіш танымайды. Әйтеуір ақынның қасында тұргандардың бәрі де шетінен сымбатты, жауырындары қақпақтай, аспай-саспай салмақпен қимылдайтын өңшең жас жігіттер екен. Махамбеттің өзі де Хиуадағы қалпына мүлде ұқсамайды. Келбетінде келісімді тәкап-

парлық пен ұстамды айбындылық бар, дауысы да көңілді, ашық.

Махамбеттің алдында бір киер шекпені қақ айырылған төре тізерлеп отыр.

— Бұның маған керегі жоқ. Исатайға апаралық. Ат соңынан жүгірсін де отырсын. Нүреке, өзің не бол,— деді ақын ебедейсіз шомбал сарбазға қарап. Төке де тани кеті. Сүйін-қара батырдың досы Нұралы ғой.

— Мойнына ит құсатып қарғы тағып, жіпке байлап, жетеле де отыр, айтсын жолшыбай қанша боздақты жер жастандырғанын,— деді Жантас.

— Онда шаруаң болмасын. Өзім білем,— деп дүңк ете түсті де, Нұралы бозарып кеткен төреге қарай жүрді.

— Ана қарашы. Махамбет!— деді Жантас көңілді үнмен.— Балабек әлгі шолғыншыларды ақыры ұстап тыныпты!— Жон жақтан бір топ сарбаз көрінді. Қолдары байлаулы солдаттарды алдарына салып айдап келеді. Екі-үш аттың үстінде ерге көлденең өңгерген өліктері бар.

— Шеш қолдарын!— деп әмір берді Махамбет Балабекке солдаттарды қастарына айдап әкелгенде. Араларында офицер бар екен.

— Ал капитан, бізге не айтасың? — деді Махамбет.— Шу аздап басылайын деді.— Сендерді генерал Перовский біздің жаққа не үшін жіберді?

— Сенің қарақшылық істеріңе көз жеткізу үшін, Махамбет!— деді офицер.

— Арқан тақ та, бас тақымға! Жендеттерді қырда қалай жазалайтынын білсін!— деп шу ете түсті топ.

— Дауысың таныс қой өзіңнің! Кімсің?— деді Махамбет тұтқынның бетіне үңіле қарап.

— Капитан Шустиковпын,— деді офицер.

— Бұрынғы поручиксің ғой!— деп кесіп айтты Махамбет.— Маған қазақ балаларының саудаға түсетіндігін айтқан сенсің ғой, орыс графы мен қазақ ханының қарау істері жайлы да айтқан сенсің. Ал енді бүгін генерал Перовскийдің жарлығы бойынша сұлтанға көмектеспек боп келген екенсің ғой?.. Біліп ал онда: сұлтанның әскерлері әлдеқашан талқандалған, жері мен малын түпкі иелеріне бөліп бергенбіз. Қарауылқожаның өзі Қиғаштағы қырғыннан әрең қашып шықты,— қазір ауылында болар әйтпесе күйеу баласы Жәңгір ханға барып паналаған шығар. Біз соғыссақ, генерал Перовскиймен емес, өз сұлтандарымызбен және ханмен соғысып жүрміз. Мүмкін, генералға біздің жорықтарымыз ұнамайтын шығар, Бөкейдің бөлтірігі Жәңгір хан Беріш. Шөмекей, Шапырашты, Адай,

Шеркеш кедейлерінің қалған-құтқан қоныстарын тартып алып, сендерге бермек қой, генералдың бізге өшігетін себебі де сол шығар?!

— Мен солдатпын, Махамбет. Солдат болғандықтан да өз генералымның бұйрығын орындаймын,— деді Шустиков.

— Бас тақымға! Бұл жерде сөз емес. арқан керек,— деп екі сарбаз Шустиковты шырқ айналды. Дәл тасталған бұғалық офицердің мойнына орала кетті.— Ал-ей, жол бер! Жігіттер, қонаққа жол беріңдер!— Бір сарбаз арқанның ұшын тақымына басты.

— Тоқта, сабыр сақтаңдар!— деп айғай салды Махамбет.— Әй, жігіт, тарт атың басын!

— Таста арқанды!

— Қайсыңның бауырың айқаста өлмей, мына солдаттардың қолынан өліп еді?— деді Махамбет.

— Бұлар әлі үлгіре қойған жоқ...— деп барып үндемей қоя қойды әлдекім. Ентелеген ел қақ жарылып жол берді. Жігіттер өліктерді иыққа салып алып өтті.

Махамбет атынан түсіп, тізе бүкті. Қалқан-қылыштары салдырап, барлық жауынгерлер, офицер мен оның солдаттарынан басқа, барша еркек жүгініп отыра қалды. Басына сәлде ораған шал сарбаздарды аралап өтіп, өліктердің бас жағына барып отырды да, алақанын аспанға жайып, құран оқи бастады.

— Антұргандар, біздің адамымызды да өздерінше шоқындырып жатыр...— деді тістене сөйлеп бір солдат. Дәруіш жаңа ғана байқады, қаза болған сарбаздар мен төлеңгіттердің арасында орыс солдаттарының да денесі бар екен. Кәрия дұғасын баршасына бір-ақ бағыштап отыр.

Шустиков солдатқа ызалана қарады. Анау жым болды. Қазақтардың бәрі екі алақандарын алдына жая ұстап, шалдың сөзін қайталап отыр. Ақыры офицер де шыдай алмады: бөтен елдің ғұрпын сыйлап, тізесін бүкті, оны көрген солдаттар да тізерледі.

— Жатқан жерлері жайлы болсын, топырағы торқа болсын!

— Бүгінгі шығынымыз нешеу?

— Он,— деді Жантас Махамбетке.— Бесеуі жарадар.

— Біз қаншасын құрттық?

— Он үш төлеңгітті...

— Бізден екі адам шығын бар, өзіміз бір солдатты о дүниеге аттандырдық,— деді Балабек.

— Солдаттың сүйегін жолдастарына беріңдер. Өз салтарымен қойсын,— деді Махамбет.

Сәлделі шал шәйт болғандарды жерлейтін жотаға қарай аяңдады. Жотаның дәл төбесінде жаңа қазылған қабырлардың ауыздары апандай боп үңірейіп көрінеді. Шалдың соңында аттарын жетелеген жауынгер, сарбаздар кетіп барады.

— Басымызға түскен бар пәлені әкелген әзірейіл — мынау! Жендеттерді бастап келген де осы, Жиделі көшін іздеген де осы! Төлеңгіттерге бізді аяма деген де осы. Бүгінгі ұрыста қыршынынан қиылған боздақтардың қаны Алашаның осы төресінің мойнында, — деп ауылдың шал-шауқаны Қисық төреге тап беріп еді, Нұралы жолатпай, таратып жіберді.

— Онда шаруаларың болмасын. Өзім білем, тек Исатайдың сөзін күтелік. Махамбеттің шешімін естідіңдер ғой?

— Балабек, қылышын қайырып бер, — деп Махамбет Шустиковты көрсетті де, қасына Ерсары, Жантас және Балабек үшеуін ертіп, қаза тапқан сарбаздарды қастерлеп көмісу үшін жотаға қарай жүрді.

Марқұмдардың дулығасына қарап жоқтау айтқандарға жайлап қосылып, көз жастарын сүрткіштеген ауыл әйелдері бұлақ жағасына үлкен дастарқан жайып, асқа дайындалып жатыр. От жағылып, асылған ет бұрқ-бұрқ қайнаууда.

Өлгендердің денесі қара жердің құшағына берілген соң Жантас бастаған елу жігіт ауылдан шығып, құм кешкен Жиделі көшін қарсы алуға Ноянның алдынан шапты.

Махамбет әлгінде бата оқыған осы ауылдың ақсақалының үйіне сәлем беруге кетті. Қолында әбден құрап, жарылайын деп тұрған кішкентай даңғырасы бар, үстіне шаң басқан ескі-құсқы бірдемелерді іліп алған, ұзақ жолдан, шыжыған күннен арып-ашып, қап-қара боп қатып қалған дәруіш те соңынан ілесе келді.

— Жөніңді айтшы, құдайдың құлы? Табалдырығымды жақсылық хабармен аттасаң етті?! — деді үй иесі.

— Мың жаса, ақсақал! Өрескелдік жасасам — кешірім ет, мен Махамбетке келдім.

Ақын жалт қарады. Дәруіш қойнын сипалап аз тұрды да, жіп-жіңішке, нәзік нақыш, өрнегі бар күміс білезік алды. Бұндай білезіктерді Орта жүз бен Ұлы жүздің ең шебер зергерлері ғана жасайды.

Ақын білезіктен көз ала алмай тұр. Жылы ұшырап, бір түрлі таныс көрінеді. Қайда көріп еді?

Хиуада ма? Онда Нұрбал... Иә, бұл Нұрбалдың білезігі! Махамбеттің өзі әперген болатын Хиуада. Екі көзі бадырайып, дәруішке бұрынғыдан да таңырқай қарады. Анау тақиясын шешті. Сосын үй ішіндегілерді таң қалдыра тамсандырып, тер мен кірден сатпақтана кептеліп қалған басындағы

Шернияз бен Құрманғазыны көрмек болып, Махамбет үзеңгісіне тұрып, сарбаздарға көз жіберді. Атты әскер кең жазыққа бытырай жайылып, бірер шақырымдай аумаққа шұбатыла жортып келеді. Әр жүздіктің алдында жүк артқан аттар мен азық-түліктің артығын тиеген нар түйелер тайраңдап барады. Талайлардың жетегінде төл аттары бар. Гулеп келе жатқан осынау зор нөпірдің ішінен бір жүздікті екінші жүздіктен ажыратып алу қиын еді. Құрманғазы мен Шернияз Ноянның басқаруындағы адайлар мен қыпшақтардың аралас жүздігінде келеді. Ноянның қашанғы әдеті ғой — бұлар басқалардан озыңқырап, алда барады. Исатай да сол алдыңғы топта. Әнеки туы.

Махамбет сынық құлақты тебініп қалды да, бір жігіттен соң екінші жігітті басып озып, алға қарай ағыза жөнелді...

Бірте-бірте сарбаздардың сапы сығылысып, қатар тарылайын деді. Жол да жіңішкеріп екі бүйірден аласа қырқалар қыса бастаған сайға түсті.

Махамбет те Исатайға жақындай түсті. Сауранның дәу тұяқтарымен топырақты аспанға ата зулаған біркелкі жорғасын да көріп келеді. Көтерілісшілер шұбатыла созылып, жосыла сырғып кеп, тар аңғарға құйыла бастады.

Ту ұстаған Ерсары алға шығып, Ноянның жүздігімен бірге шатқалға кіре бергені де сол еді, күтпеген жерден қақ маңдайдан жасырын қалқадан зеңбіректер гүрс ете түсті.

Доппен атты. Бір емес, екінші дүркін тағы да оқ боратты. Іле жолдың екі жағындағы қырқа-қырқаның жалынан атқа мінген солдаттар мен казактар көрінді.

Зеңбірек үнін естімеген дала сәйгүліктері жың соққандай болды. Аспанға шапшып, шыңғыра кісінеп, басына ие бермей ала қашып жүр. Бір сәт бәрі ығы-жығы араласып, сапырылысты да кетті. Арттағылар алдыңғыларға кеп соқтықты. Жүк артқан аттар мен түйелер жан сауғалап, беталды қашып, сарбаздарды таптап кете жаздады. Айнала қою шаң мен оқ-дәрі түтінінен көрінбей кетті.

— Қалдыбай! — деп сарбаздардың даусы мен аттардың кісінеген үнінен асыра айқай салды Исатай. — Зарбай мен Степанға қарай бұзып өтіңдер! Шығарыңдар жүздіктеріңді, оң қаптал мен сол қапталды қорғаңдар! Жаралылар мен өлгендерді тастамаңдар! Уа, бөгелме!.. Қырқалардан өткен соң жол бойында тоғысалық!

Исатай үзеңгісін тіреп, ат үстінде тік тұрды, үстінде болат семсері жарқ етті.

— Ноян! Иә сәт! Біте зеңбіректердің өңешін! — Сардардың зор үні сарбаздарға қамшы болды. Семсерлерін суырып,

қатарларын топтап алды да, Исатайдың соңынан селдей ағып қаптай жөнелді. Жол жүріп келген аттарға да қанат біткендей Алдыңғы жүздіктің жауға арындай атылғаны соншалық, дұшпан батареясы үшінші дүркін оқ шығаруға үлгірмеді..

Сарбаздарды қоршап алып, қатарларын бөлшектеп тастамақ болған солдаттар мен казактар қырқалардан қаптай ұмтылып, екі бүйірден тап берді. Бірақ олардың жолында күтпеген бөгеу пайда болды. Нұралы, Жақып және Жантас бастаған жігіттер жүк артылған түйелер мен аттарды екі қапталға айдап салып, мықты қорған жасады. Солдаттар мен казактар әлгі «жанды» қамалға келіп тіреліп, бір сәт кідіріп қалды. Алайда қиын сәттен құтылып кетуге осының өзі де жеткілікті болды. Зарбайдың жігіттері мен Степанның жүздігі дұшпанға ту сыртынан кеп тиді..

Қақ маңдайдағы төбенің тасасына жасырынған батареяны баса-көктей өткен сарбаздарға Баймағамбет сұлтанның қалтарыста тұрған атты әскері шабуыл жасады..

Махамбет төлеңгіттердің қоршауынан сытылып шыға беріп, анадай шаршы топта шайқасып жүрген Шерниязды көріп қалды. Әй, балалық! Әй, ақымақ-ай! Күліп жүр. Жалаңбас. Дулығасы түсіп қалған. Достарының сақтандырған айқайына құлақ салмай, ұрысқа елігіп, төлеңгіттердің қалың ортасына қарай кіріп барады..

— Қайт, Шернияз! Біз кеттік! — деп дауыстады Махамбет ентелей ұмтылған бір төлеңгітті қайырыла соғып. Қасында бір топ жүрек жұтқан жігіттері бар Құрманғазы қаптаған найза мен қылышқа қарамай досына көмекке ұмтылды. Сұлтан жендеттері оларды да мықтап қоршап алды. Махамбеттің жолын казактар бөгеп, өткізбей қойды..

Исатай сарбаздарын қырқалардан асырып, кең жазыққа қарай шыға берді. Жігіттер достарының өліктерін ат үстінен іліп алып, жаралы жолдастарын да демеп, Исатайдың соңынан тартты.

— Махамбет, сақтан! — деген сарбаздың көзі шарасынан шыға бақырайып кетіпті. Махамбет қалқанын көтеріп үлгерді. Семсердің зілдей соққысынан ерінен ауып түсе жаздады. Сол заматта-ақ Махамбетке айғай салған жігіт жаңағы қылыш сілтеген жауға найзасын салып жіберді.

Махамбет бұдан кейін Шерниязды да, Құрманғазыны да көре алмады. Майданнан жосыла шыққан соңғы жүздікпен бірге соқтырып кете барды. Сынық құлақтың басын тежей көтеріліп, екі інісі Иса мен Мұсаны іздеп еді, — құдайға шүкір! — аман-есен, оң жақта келеді екен. Оларды төлеңгіттердің қоршауынан Степанның жүздігі босатқан болу керек. Ду-

лығасы жоқ, маңдайына қан ұйысқан Степан едәуір сиреп қалған жасағының алдында келе жатыр.

Тағы да зеңбірек гүрс етті. Степанның астындағы аты оққа ұшты. Достары көмек көрсетпек болып тұра шауып еді, оларды құйындай тиген казактар серпіп тастады. Оң қанаттан Степанға он шақты сарбазы мен Зарбай жетті. Біреуі жетектегі атын көлденең тарта берді. Бірақ жығылған аты Степанның аяғын басып қалған екен.

Жау әскерлері қайтадан ес жиіп, қатарларын түзеп ап, Зарбайдың жігіттерін қоршады. Зарбайдың өзі тозақтың ішінен әрең деп сытылып шығып, шегінген сарбаздарға келіп қосылды.

Біраздан соң қуғын қалып қойды. Елсіз жазықты, құм мен тоғайды көктей өткен сарбаздар күтпеген жерде жағасы жарлауыт келген кішкентай өзеншеге жетті де, арғы бетіне өтіп, қалың ағашқа кіріп жоқ болды.

Ыңғайлы жер тауып алып, сенімді күзет қойды да, жауынгерлер сауыт-саймандарын шешпестен шөп үстіне құлай-құлай кетті. Әл-қуаттан ада бола қоймаған қарулы жігіттер ғана ұрыста қаза тапқандарға көр қазып, тамақ дайындауға кірісті.

Күн түсі суық сұрқыл бұлттардың құшағына еніп, ызғырық жел улей бастаған кезде Исатай барлық жүзбасымалды әскери кеңеске шақырды. Махамбет осы жерде ғана, тұнжыраған суық аспан астында, өзен жағасына жиналған жерде ғана, жау қолында елуден астам жігіт қалғанын, Құрманғазы мен Шернияз да солардың ішінде екенін естіді: бәрінен де Степанның жүздігі көп шығынға ұшырапты — солдаттар мен казактар оларға дін мен патшаны сатқандар деп айырықша өшіккен көрінеді: жау зеңбіректеріне алдымен жеткен адайлар, қыпшақтар екен, олар басқа сарбаздарды патша әскерлерінің қалтарыста жол тосқан қалың қолынан аз шығынмен алып өтіпті.

* * *

Жол бойындағы күтпеген шайқас сарбаздарды серпілтіп тастады. Аздап ұйықтап алғаннан кейін олар қайтадан әл жиып, көңілденіп, алдағы болашақ айқасты айта бастады. «Өлер болсақ, жігіт өлімімен қан майданда өлген артық!»

Көпшілігі дереу қос аттарына ауысып мініп, Меркуловтың солдаттары басып алған ауылдарды қорғауға аттанайық деді.

Исатаймен ақылдасқан соң Махамбет қасына адайлар мен қыпшақтардың жүздігін ертіп, қостан аттанып кетті...

Кеш қап-қараңғы, суық болды. Терең жыраның ішінде су қайнатылып, кәнігі тәуіптер жаралылардың жарасын жуып, қайта байлауға кірісті. Ұйқыға мойымайтын кәрі жауынгерлер аздап суынғаннан кейін ағаш арасында отқа қойылған аттарды күзетіп отыр.

Отты айнала қоршап, семсерлері мен селебелерін қыса ұстаған сарбаздар ысқыра соққан желге елеңдей құлақ тосады.

Түн бола аттарды шатыр жанына әкеліп, қазыққа керілген арқанға айқастырып байлап тастады. Қысқа тірсек, күші мол дала жылқылары бастарына ілген сұлыға құныға кірісті.

Исатайда үн жоқ. Ол асығыс тігілген қараша үйде отыр. Әлгінде, қас қарая бастаған шақта, күзетте тұрған сарбаздар оған ескі түлкі тымақ киген бір адамды алып келген. Аш екен. Астындағы аты да ішін соғып, әрең тұр.

— Мені Қайыпғали сұлтан жіберді. Қасында бес жүз нөкері, Аллақұлдан алған көп қару-жарағы бар. Саған сәлем айтты. Жеңіске жету үшін бар күшті бір жұдырыққа жинау керек дейді. Мінеки, хаты,— деп шабарман тымағын сөгіп, сұлтанның Исатайға жолдаған сәлем хатын алып берді.

— Бүгін жеңістің ауылы бізден қай кездегіден де алыс тұр-ау,— деді, Исатай ойлы жүзбен, түрулі есіктен сыртта тұрған ақтабан атына қарап отырып.

Сарбаздар құла айғырды сауран дейтін. Бұл сөз оларға осыдан мыңдаған жыл бұрынғы ата-бабаларынан мұра боп жеткен еді. Азия скифтері арқасында жалынан құйрығына дейін созылған қара жолағы бар ақсары түсті жүйрік аттарды сауран деп атайтын болған. Аңыз бойынша, саурандар жабайы арғымақтардан туса керек және де өздері өрен жүйрік, шыдамды да сезімтал болса керек. Олар жауды иісінен сезеді деседі...

— Сұлтан жауап күтіп отыр, ал маған басқа ат керек. Өз атым қайтар жолға шыдамайды,— деді шабарман.

— Жауапты бір күннен кейін, Махамбет келген соң аласың. Астына ат беріңдер, Қайбала сұлтанға барар-бармасымызды шешіп алғанша бізбен бірге бола тұрсын,— деді Исатай жігіттеріне.

Сарбаздардың ұйқысы ұзақ болмады. Таң құлан нектеніп, аспан әлемі бұлттан тазарған шақта тоғайдың арғы шетінен шырқыраған ащы ысқырық естілді. Сауран оқыранып, аттар елеңдеді. Сарбаздар орындарынан тұрып, тез-тез аттарын ерттеді.

— Кеттік, жігіттер! — деп Исатай сауранға ырғып мінді. Қалдыбай келді. Қолында Исатайдың туы бар — желбіреген көк-ала жібекке аттың ұзын құйрығы мен кішкентай жез қо-

ңырауды қосып байлапты. Оның жанында бетіне өгіз терісін керген дәу тегене тәрізді дабыл ұстаған жігіт тұр.

— Санымыз нешеу? — деп сұрады Исатай Қалдыбайдан сапқа тізілген жігіттерге көз жіберіп.

— Бес жүз жиырма.

— Қыс жақындап қалмаса, бұдан көбірек болар едік, — деп күліп қойды Исатай.

— Қыс жол тарылтады ғой, далада жүру қиындай берері хақ — қайда барсақ та ізіміз сайрап жатады. Ал жаз болса, патша әскеріне жан-жақтан жасырын кеп соқтығып, бөлшектеп, бытырата қуып қоймас едік. Кәрі ақындар: ата-бабамыз Ескендір Зұлқарнайынды солай жеңген, өзіміз де жоңғарларды солай қуғамыз, деседі ғой...

— Бірақ ол кезде жау қолында зеңбірек пен мылтық болған жоқ қой, Қалдыбай, — деді де Исатай ілгері кетті.

Қапыда өткен дүние-ай!
Халқымның көрген қорлығы,
Хандардың еткен зорлығы...—

деп Қалдыбай ауыр күрсініп қойды. — Тауып айтасың-ау, Махамбет сұңқарым!..

Сарбаздар тоғайды тастап, ашық далаға шықты. Тас төбеге қарап келеді. Алдарында жылмаңдаған жансыздар барын, сұлтан жасақтары, Жәңгір ханның төлеңгіттері, патшаның солдаттары мен казактары қаптап тосып тұрғанын, солардың бәрі бұларға ажалдан басқа ешнәрсе тілемейтінін білсе де ілгері тарта берді...

* * *

Махамбеттің үш шолғыншысы өзеннің жоғарғы сағасында отырған шағын ауылға келді. Шынында, ауыл деген аты ғана. Жер үйлер мен лашықтар қаңырап бос тұр. Киіз үйлердің орнында өртенген уық-керегенің күлі ғана қалыпты. Барлық еркек кіндіктіні тұтқынға алып, малды түгел айдап кетіпті. Жылытыратып шырақ жаққан аналар қорланған қыздарының жанында жылап отыр. Бірнеше кәрі шал мен қатындар жетім қалған балаларды жинап, киізге орап, арбаларға жатқызып жүр. Ауылда небары екі-үш жаман түйе ғана қалыпты. Шалдар ауыл адамдарын құм ішіне, бұл жерден алысыраққа алып кетпек.

— Патша жендеттері, ханның жасауылдары мен төлеңгіттері ауыл-ауылды аралап ойран сап жүр, — деді шалдар. — Кеше кешке таман бізді шауып кетті. Исатай мен Махамбеттің

туысқандарын, сарбаздардың әке-шешелрі мен әйелдерін айдап кетті. Айналамыз қаптаған пәле. Жер-көк түгел жабылғандай бізге. Бү құдайдың көзі шыққан ба, неге көрмейді мынаны...

Тұтқындарды айдаған жазалаушылардың қай жолмен кеткенін біліп алған соң шолғыншылар Махамбетке қайтып келді.

— Алыс кете қойған жоқ. Түн қараңғы ғой. Тәуекел! — деді Ноян Махамбетке.

— Басқаларың қалай қарайсың? — деді Махамбет ақырын.

— Біздің арамызда су жүректер жоқ, — деді бір жігіт.

Қараңғыда Махамбет оның түсін ажырата алмады. — Қосалқыға ат түсіреміз, азық-түлік олжалаймыз, ал дұшпанның жүк көлігін құмға кететін ауылдарға береміз.

... Ноян, Балабек, Жантас үшеуі жүздіктің алдында келе жатқан. Оттарды алдымен Жантас көріп, Махамбетке айтты. Жігіттер ат үстінде қалғи бастады. Жарты сағаттай ма, әлде толық бір сағаттай ма — әйтеуір бірқауым уақыт өтті, жігіттерге таң да ататын сияқты көрінген еді. Айнала қара майдай қараңғы түн, суылдаған ши сыбдыры мен пысқырынған аттардың үнінен басқа дыбыс жоқ. Жау қосы жақтан оқта-текте күзетшілердің айғайы естіледі. Суық жел қойын-қонышты қуалап, тоңдырайын деді.

— Ұйқы тәтті ме, жігіттер? — деп сұрады Махамбет ақырын.

— Ер үстіндегі ұйқы қысқа болады, бірақ мамыққа жатып ұйықтағаннан гөрі көбірек күш қосады адамға, — деді қараңғыдан Жақыптың даусы.

— Сенен сұраған жоқ қой, жігіттердің өзі айтсын, — деді оған Нұралы.

Сарбаздар күліп жіберді. Бәрі де жақсы көріп сыйлайтын екі кәрі жауынгердің бірін-бірі қағытуы жігіттердің әмсе көңілін көтеріп тастайтын.

— Ақсақалдар, — деді Махамбет, — қастарыңа бес жігіт алыңдар да, қостың ту сыртынан шығыңдар. Сонда жол бар. Жендеттер сонымен қашады. Біз қосқа шапқан кезде жолдың екі жағындағы қалың құрай мен шиге от қойыңдар да, өздерің өзен жағасындағы тоғайға барып, бізді сонда тосыңдар.

...Махамбеттің жасағы жау қосына сыбыссыз жанап келді де, қатарларын түзеп ап, «Адайлап!» ұран салып, тосыннан лап қойды. Тұтқындардың күзетін басқаратын онбасылар ой-

ын-сауық құрып отырған киіз үйдің маңында ғана қысқа қақтығыс болды. Казактар мен төлеңгіттер ауылды тастай қашты. Бірақ алдарынан лаулаған қызыл өртті көргенде көп әскердің қоршауына түскен екенбіз деп кері тартып еді, осы арада оларды жігіттер тосып алып, семсерлерін сілтеді-ай дейсің! Махамбет жау әскерлерінің басындағы аға жасауылды іздеп жүр. Бірақ қараңғыда анық ажырата алмайды. Кенет лаулай жанған бір жалынның жарығымен жасауылды байқап қалып, тұра ұмтылып еді, анау қолындағы мылтығын кезеп, атып жіберді. Ақынның астындағы сынық құлақ жануар мойнын бұлғаң еткізіп, шыңғырып жіберді де, гүрс етіп құлап түсті. Махамбет ерден ұшып кетті. Жасауыл да түн жамылып, ғайып болды.

...Тұтқыннан босатылған жігіттер, шалдар, қатындар мен балалар — Исатай мен Махамбет сарбаздарының туған-туысқандары жазалаушылардан қалған аттарды ұстап, ерттеп мініп алды. Қолға түскен қару-жарақ арбаларға тиелді.

Махамбеттің жігіттері шағын топтарға бөлініп, түнгі керуенді алды-артынан, екі жағынан қоршалап алды да, тұтқыннан босатылған шалдар мен қатын-қалашты таң ата Сазсу езенінің арғы жағасына өткізді. Одан әріде қалың тоғай, құба жон, құм дала.

Жақып, Жанпейіс, Нұралы үшеуі Махамбетпен, жауынгер жолдастарымен қош айтысып, көшті Нарынқұмға қарай бастап жүрді.

— Біз ауылдарды от пен суы мол адам білмес қиянға әкеліміз. Жеңіспен оралыңдар, қарақтарым. Жеңетіндеріңе сенем, — деді қоштасарда Жақып кәрия, Құрманғазының сандырақтап жатқан шешесінің қасында күйбеңдеп жүріп. Алқаны тұтқыннан босатқанда бишараның құр сұлдері ғана қалған екен.

— Ақыл айтар жайымыз жоқ, Махамбет, бірақ Сүйінқараның сөзін ұмытпа, — деді Нұралы, — Адай жігіттері қасыңда. Ал мен болсам — мынау, төрінен көрі жақын жанмын... — Шалдың нығы селкілдеп кеткенін байқаған Махамбет теріс айналды.

Жанпейіс өз атын Ақшолпанға берді де, өзі құдіретті жел маяға мініп, құм ішіне қарай тартып отырды.

Осыдан бір жыл бұрын Дулат байдың төленгіттерімен соғысқан күзгі қырғыннан кейін туып-өскен Жиделіден кетіп бара жатқанда айтқан ескі әуенді тағы да жайлап сала бастады. Бұл ән қазақ жерінде бұдан жүз жыл бұрын туған ғой. Сонда жоңғарлармен болған қантөгіс қырғындардан кейін және әлемет жұттан соң жалпақ дала күңіренген зияратқа ай-

налған еді... Керуен неғұрлым алыстап, ұзай түскен сайын ән де созылып, жүректі сыздата түседі:

...Ай-рыл-ған ту-ған жерден
Қиын е-кен-а-о-о-о...
Мәлтілдеп қа-ра көз-ге
Жас ке-ле-ді-а-о-о-о...
Елім-а-ай, елім-а-а-ай!..

Керуен құмға жетпей тоқтады. Құрманғазының шешесі дүние салған еді. Жан тапсырар алдында ол есін жиды, қасына келген Жақып шалды танып, ат үстіндегі Ақшолпанды көрді, сосын ақырын ғана:

— Құрмашым қайда, Байғазы қайда? — деп сұрады.

— Сабыр ет. Қазір Жиделідегі ауылға барамыз, — деді Жақып тамағына тығылған қайғы тіреліп, өзгерген дауыспен. — Байғазы Құрмаштың қасында. Олар жеңіп шықты. Артта келе жатыр...

Ана болар-болмас жымырып қойды, сосын көз қарасын Ақшолпанға аударды. Қыз көз жасына ие бола алмай, бетін жапты да, ат үстінде еңкейе берді. Ана басын көтеріп, көштің соңына қарады да, қу даладан басқа түк көре алмады.

— Қайда олар?! — Аузынан шыққан соңғы сөз осы болады. Сырқаттан, оған қоса қарысқан желден, төлеңгіттердің қамшысынан тартқан азап-қорлығы мен балаларының қамын ойлап қамыққан қайғы-мұңы әлін ада қылып тауысқан екен. Өткен түн таң атқанша сандырақтап шықты. «Адай!» — деген ұранды да естіген жоқ, Махамбетінің жүздігі бұларды босатқанын да білген жоқ. Кенжесі Байғазыны казактардың кескілеп өлтіргенін де, үлкен ұлы Құрманғазы Баймағамбет сұлтанның қолына түскенін де білмей кетті...

* * *

Себелеп жаңбыр жауып өтті. Аяқ асты батпақ тайғанақ болды. Исатайдың қолға түскен сарбаздары кісендері шылдырап, аяқтарын әрең көтеріп, жандармдардың бақылауында Сібірге айдалып барады. Құрманғазы мен Степан бірін-бірі сүйеп, топ басында қатар келеді. Сусағаннан өңештері көн боп кеуіп қалған, бастары зырқ-зырқ етеді, денелері өртей жанып, алаулап тұр.

Бұларды Баймағамбет сұлтанның ордасында-ақ мықтап тұрып дүрелеген болатын. Жүз, екі жүз, бес жүз дүреден соқты. Естерінен айырыла құтырынған жендеттер саннан жаңылып қалады да, су шашып жандандырып алып, қайтадан

соң бастайды. Ақыры қимылсыз қалған жансыз денені тұтқындардың өздері қазған орға итере салады. Осыншама адам айтқысыз ауыр жазадан өлмей аман қалғандар кәзір каторғаға кетіп барады.

Орынборға, одан Сібірге жету үшін тұтқындар әуелі Жас-құстағы хан ордасына барып, Жәңгір ханның алдында тағы да бір рет жазалаушы саптан өтуге тиіс еді.

Қолға түскен сарбаздардың ішінен жалғыз Шернияз ғана аға сұлтан Баймағамбеттің ауылында қалдырылды.

...Тұтқындарды ауылға айдап әкелгенде сұлтан Шерниязды басқалардан бөліп алып, өз үйінің жанындағы лапастың астына байлап қоюға әмір берді.

— Өзін Махамбеттің мұңы бір мұңдас, жаны бір жандас, рухани інісімін деп есептейтін даланың жаңа жыршысы түні бойы қалай қыңсылап, қалай жалынар екен — соны көргім келеді. Таңертең ол маған ұйқы ашар өлең шығарып беретін болсын, — деді сұлтан. — Өз басым ақынның азап шеккен ыңқылын естісем, жақсы ұйықтаймын.

Түнде сұлтанның ауылына қасындағы казактарымен шапқылап полковник Меркулов келді. Сұлтан үйінде асығыс кеңес шақырылды. Жанына он шақты төлеңгіт ерткен шабарман жазалаушы әскерлердің осы маңдағы бас штабына қарай қайта шапты. Ұйқыдағы солдаттар мен төлеңгіттер аяқтарынан тік тұрғызылды. Қарауылды күшейтіп, ауыл сыртындағы шолғыншыларды көбейтті, тұтқындарға қойылған күзетті екі еседей ұлғайтты.

Таңертең Құрманғазы ауыл жанынан шеру тартып бара жатқан Жәңгір ханның атты әскерлерін, казак-орыс полктары мен линиялық бекіністердің солдаттарын көрді. Дөңкиген ірі аттар зеңбірек сүйреп барады. Осы бір сәтте Құрманғазының мынау шынжыр-кісеннен босанып, құстай ұшып Исатайға барып, төніп қалған қатерден достарын сақтандырғысы келіп кетті. Солармен бірге айқаста болсам деп армандады. Бостандық үшін мерт болған дала перзенттері аз емес қой. Солардан артық па?!

Күзетшісі жолдастарынан бөліп, Асанның үйіне қарай алып жүргенде қашуға деген үміті көбейгендей болды. Үстіне жамылған ескі тонды былай серпіп тастап, орнынан тұрды да, кісенін шылдыратып есікке беттеді. Кісенді алар деп ойлаған еді.

— Осы жерде тоқтай тұр, — деді Асан. — Әй, жүзбасы, шығар мынау қарақшыларды қорадан, жиналсын ана жерге. Кәзір атақты күйшіні тыңдаймыз. Ол бізге бүлікшілердің жеңілген күйін тартып береді.

Тұтқындарды алаңқайға жинады Үстері жұлым-жұлым, сақал-шаштары өсіп кеткен, түнерген, үнсіз сарбаздар Құрманғазының қасына топтана тұрды. Жау тартып алған кіреуке-сауыттары, дулығалары мен қару-жарақтары анадай жерде, арбаның астында үюлі жатыр.

— Бір-бір аяқ қымыз беріңдер. Білсін дала жамағаты Баймағамбет сұлтанның жауға деген жомарттығын, көрсін өз көзімен сұлтекемнің күзгі торсығын басқамен де бөліп-жарып ішетінін! — деді Асан.

Күзетші Шерниязды да тұтқындарға таяу алып келді, бірақ оқшау тұр деп бұйырды. Жас ақын суықтан қалш-қалш етеді. Өзі онысын сездіргісі келмейді. Степан топтан бөлініп шықты да, ақынның нығына қысқа шапанын жапты. Құрманғазы Степанға көз қарасымен ризалық білдірді.

Асан шатырының жанына жалшылар былғарымен қаптаған кресло әкеп қойды. Қасында сақтаушы нөкерлері бар Баймағамбет келді. Иығындағы полковник эполетінің үстінен сусар ішік жамылыпты. Креслоға солқ етіп отырды да, тұтқындарды, қақайып тұрған төлеңгіттерді бір шолып өтті, көзін аспанға көтерді.

— Күн жақсы болады екен. Исатайдың соңғы сұмырайлары жер құшуын алланың өзі күтіп тұр. Сонда жер бетін олардың арам қанынан тазартып, ақ кебіндей ақ қармен орайды. Патша ағзам мен алдияр ханның даңқы артсын!

— Артсын! — деп қайталады нөкерлері.

Сұлтан кішкентай шоқша сақалын сипап қойып, Асанға қарап сөйледі.

— Сен осы қазақ жүздерінің ең мықты домбырашысы күй тартады дедің, ә? Жә, онда патша мен ханды мадақтап күй шығарсын. Сөйтіп ол өз жазасын да жеңілдетсін.

— Домбыра әкел! — деп айғайлады Асан малайларына.

— Әй, Баймағамбет! Томағасы алынбаған құстың қырандай қалықтамайтынын, шідері шешілмеген аттың тұлпардай шаппайтынын сен білмеуші ме едің?! Мына аяқ-қолымдағы шынжыр-кісенді алдыр, содан кейін мен саған өмірі естімеген күй тартып берейін, — деді Құрманғазы қарлыққан үнмен. — Әлде сен торға түскен бұлбұлдан да қорқасың ба? — Құрманғазы Шерниязға қарады — Жас ақынның да кісенін алдыр.

Сағырбайдың баласы сұлтанның алдында екі аяғын алшайта тіреп, қақпақтай жауырынын кере, түнеріп тұр.

Көзін сығырайта қысып, сақалын сипалаған сұлтан Құрманғазыға тесіле қарап қалды.

— Жә, сенің дегенің болсын. Алыңдар кісендерің!

Бұғалықтан босанған Шернияз шаршаулы кейіппен шөп үстіне отыра кетті. Жалаңаяқ. Етігін төлеңгіттер шешіп алған. Анда-санда сұлтанға қарап қойып, Шернияз аяғын шүберекпен орай бастады. Құрманғазы көріп тұр: ақынның жүзінде қорқыныш көлеңкесі жоқ, тек суықтан дірдектеп отыр. Рухы қайтпаған, тауы шағыламаған.

Малай домбыра әкелді. Құрманғазы домбыраның шимай-әшекейіне көз жіберіп алды да, құлағын бұрап, тыңқылдата тартып, құлақ тосты. Содан соң:

— Домбыраң тамаққа тоймаған күшіктей шәуілдеп қалған бірдеме екен, Баймағамбет. Алдырт өзімнің домбырамды, сенің төлеңгіттерің тартып ап қойған,— деп сұлтанның домбырасын лақтырып жіберіп еді, қызметші жігіт әрең қағып алды.

Баймағамбеттің беті бұлак еткен жоқ.

Тұтқын жігіттер оның бұл қылығына мүлдем түсіне алмай Құрманғазыға алара қарап тұр.

— Сарбаз достарым-ау, неге тұнжырайсыңдар? Көтер бастарыңды, қараңдар алға! Әлде мен сұлтанға басқаша сөйлеп тұрмын ба? — Құрманғазы қолына өз домбырасын алды.

Айтса дағы айныман
Көлденеңнің сөзіне
Әшкерә болған ісім бар,
Жайымаған жұрттың бәріне.
Кеткенім жоқ олжа үшін:
Кетіп едім елімнен,
Атаңа нәсіл Жәңгірдің
Қан жылатқан заңы үшін.
Бадаһамды* баса бөктеріп,
Қасыма жатқан жолдас ертіп,
Күй, түн қатып жүргенім —
Ана Нарында жатқан
Жас баланың қамы үшін!..

— Көтер бастарыңды, достарым, жырым да, күйім де сендерге арналады!

Құрманғазы қағуланып алды: қою қастары қосылып кетті, көз қарасы бұрынғысынан да тікірейіп, тесіле қадалды.

Қос ішекті салып қалды. Бір қақты... Екі қақты...

Домбыра күмбірлей жөнелді. Арындап, адуындап басталды жаңа күй. Құрманғазы басын аспанға көтеріп алған, ал он саусағы домбырада өздігінен ойнап жүргендей...

Сонау шырқау аспанда жалғыз құмай қалықтап жүр. Жер-

* Бадаһа — сауыттың төсіндегі дөңгелек болат қалқанша.

ден қарағанда ол гуып-өскен Жиделі үстінде шарықтаған әлгі кәрі қыранға ұқсайды. Кәрі бүркіт Құрманғазы мен Ақшолпанның рауаш арасындағы соңғы кездесуін көрген. Сонда олар ақсақ құлан мен қатыгез қаһан жайлы аңызды еске алған болатын. Қаһанды жеңген ғажап күшті ол өз күйімен жырлаған болатын.

Ақшолпанмен кездесуді, махаббат жырын хан жендеттері үзіп, Құрманғазы қолына домбыра орнына семсер ұстады.

Жоқ, Құрманғазы ажалдан қорықпайды, құлдықтан қорқады. Дала бостандықты сүйеді, күшті жанды сүйеді, далада айқас дүбірі бір тынып көрген емес, дала перзентін ешкім ешқашан да күшпен тізе бүктіріп көрген емес.

Сонау ерте заманда Марақанды * соғыссыз алған Ескендір Зұлқарнайын көршілес жатқан дала патшалығын да басып алмақ болғанда қазақтардың арғы атасы — азиялық скифтер Ескендірдің қолбасыларына былай деген екен:

— Егер сендерде тек бір-ақ адам, патшаларың Зұлқарнайын ғана жеңілуді білмесе, біздің барлық әскеріміз, әрбір жауынгеріміз жеңілуді білмейді!

Қазақтардың арғы аталары Кирдің де, Дараның да, Нәдір шаһының да бетін қайтарып, тоң мойын жоңғарларды түріп шықты. Бірақ ру тартысы басталып, бауырластар бірін-бірі бауыздауға кірісті. Ең дала үшке бөлінді: Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз. Жүз деген — бет қой. Бүлінген ел, бет-жүзі үшке бөлінген ел не оңсын! Хандар таққа, сұлтандар баққа таласты. Мал да бөлінді, құл да бөлінді. Ел күштен айрылды. Бөтен жұрттың нелер батыры бұларды біресе құман, біресе тұран, біресе половцы, біресе қайсақ деп жасқана атап, қорқа қарайтын заман келмекке кетті. Рулар мен тайпаларды қулық-сұмдықпен араздастырып, өзара шағыстырып, біріне-бірін айдап салғанда ғана қазақтарды жеңуге болатынын жаулар жақсы түсінді. Ал жалпақ далада бытыраған рулардың басын құрап, қайта біріктіретін адам табылмады. Әй, сормаңдай бейбақ құлдар! Уа, өз жерін, өз елін аш қасқырдай жұлмалаған хан-сұлтандар, қарғыс атсын сендерді!..

Жасаңдар сендер, сарбаздар! Сендер туған далада жүйткі жүріп баба күшін, аруақ күдіретін, бостандық рухын қайта тудырдыңдар... Сендер мінген тұлпарлардың тұяғы қара жерді дүрліктіріп барады, бұл адуынды, сендердің бұл адуын арындарыңды бөгей алар күш жоқ...

Құрманғазы жаңа күйіне бойындағы бар жігерін, бар шабытын құйған.

* Марақан — Самарқанд

Дүрілдеген кекке толы қызу серпін сұлтан жүрегінің дег-бірін алып, сарбаздардың делебесін қоздырып барады. Оларға осы таяу маңда достары жөнкіле қаптап келе жатқан сияқты көрінеді. Тасырлаған тұяқ дүбірінен жүрек жарылып кете жаздап тұр. Жігіттердің еңсесі көтеріліп, қол-аяқтарындағы кісенді ұмытқан, жүздері жайдарыланып, көздерінде өшпенділік ұшқыны ойнайды...

Күй шарт үзілді, дүбір де тына қалды. Іле домбыра қайтадан безек қаға жөнелді. Сарбаздар ат басын бұрып алып, кейін қарай, тура осында шауып келе жатқандай. Тұяқ дүсірі де ұлғайып, құлақ тұндыра сатырлай бастады. Сарбаздар ендігі сәтте, — міне, міне! — ауылға лап қойып, жексұрын сұлтанның ақ ордасын аударып тастайды ..

— Біздің жігіттердің екпіні ғой! Адайдың аруағы ғой мынау! Құрманғазы Адай ата туралы күй шығарды! Уә, тыңдаңдар, айқасқа бастайтын адуынды асқақ күйді! — Тұтқындар қолдарындағы кісенді де, бастарына төнген ажалды күрзіні де ұмытқан; қан майданда жүргендей айғайлап, қиқулап тұр. Төлеңгіттер мылтықтары мен қылыштарын сайлап, сұлтанның төңірегіне топтасты. Тұтқындардың қиқуынан жасқанатын сияқты, күйшінің түрі де қорқынышты еді. Шашы арыстанның жалындай күдірейіп, екі көзіне қан толып кеткен.

— Тоқта! — деп ақырып қалды сұлтан. — Бұның не күй?

— Ақ ордаңды аулатып, атандай даусыңды ақыртатып Исатайдың жаужүрек сарбаздары туралы күй!

— Мен емес, аш күшіктей өзің қыңсылайсың кәзір! Соғыңдар темір сүмбемен екі жүз дүрені! — деп бұйырды Баймағамбет. — Ары кетті дегенде енді бір аптада сендердің Исатайларың сауға сұрап, аяғымды құшатын болады!

Ауылға полковник Геккенің шабарман-офицері келді. Баймағамбет оны өз үйіне ертіп кетті. Жасауылдар тұтқындарды мал қораға қамады. Қора сыртында жүзбасылар сүмбе, ұстаған солдаттар мен төлеңгіттерді сапқа тұрғыза бастады.

Аулада Шернияз ғана қалды.

Алпамсадай үш төлеңгіт Құрманғазының екі қолын мылтықтың дүміне таңды да жейдесін сыпырып тастап, саптан бірінші ғып сүйреп өткізді.

Команда бойынша оңнан да, солынан да шықпыртып соға бастады. Бір... екі... үш... Біреуі сүйрете ұрады, екіншісі қақ бөліп тастардай құшырлана сілтеп кеп, дәл тиер сәтінде сүмбесін тежеп қалып, жұмсарта соғады...

Құрманғазының артынан Степанды алып жүрді. Екеуі де тістеніп алған, үн шығарар емес. Сүмбе алға қуғанмен, мыл-

тық дүмі кеудеден итереді. Жендеттер жылағанды да, жалынғанды да сезбейді.

Жоқ, Құрманғазының жанына дүре батқан жоқ, дұшпанның Шерниязды бұлармен қатар жүргізіп, өз достарының азабын көрсеткеніне шыдай алмай келеді.

Бұрын бұндай сұмдықты көрмеген, ғашықтық пен батырлықты армандаған албырт ақын мынау зұлымдыққа шыдай алатын емес, достарының арқасынан сорғалаған қанды, шарт-шарт тиген сұмбені көре алатын емес. Ол солдаттардың бетіне түкіріп, достарына қарай жұлқынып, айқайлап келеді:

— Мені де! Мені де дүрелеңдер олармен бірге, — дейді еңіреп.

Бұнысына Құрманғазы да шыдай алмады:

— Өшір үңіңді, бала құсамай! — деп зекіп тастады. Бұнысы бір ғана ақын емес, саптан өтетіндердің баршасына берілген бұйрықтай болды.

Тұтқынға түскен сарбаздардың ешқайсысы да жаудан сауға сұрап жалынған жоқ. Жетеуі жазаға шыдай алмады...

Құрманғазы кісен-шынжырдың шылдыры мен бір айдаушының міңгірлей салған әніне құлақ тосқан қалпы дүреден өлген жолдастарын, Шерниязды ойлап келеді.

Бұлар ауылдан кеткеннен кейін Шернияздың тастай суық қой қораға түнеп шыққанын Құрманғазы білмейтін еді. Жолдастарына жетпек болып, төлеңгіттердің қолынан жұлқынып жүргенде үстіндегі киімінің дал-дұлы шығып, түгі қалмаған екен, содан да сабан жамылуға мәжбүр болды Шернияз.

Келесі күні ертемен оны тағы да сұлтан үйінің алдына айдап әкелді. Ол Баймағамбеттің есігінің алдында суықтан көкпеңбек болып, қатып қалған қолдарын қойнына тығып, секең қағып дірдектеп тұр.

Қарауыл ақынды бүйірінен қамшысының сабымен түртіп қалды:

— Ей, бишара неме, сен кәзір алдияр Бәйкеңе өлеңмен сәлем беруің керек. Дауыстап, естіртіп айт. Сұлтанның айтқанын неғұрлым тез орындасаң, тамақ пен киімді де соғұрлым тез аласың.

— Ассалаумағалейкүм, алдиярым, хан ұрпағы!.. — деп бастады Шернияз.

Ежелден шынжыр балақ, шұбар төс ең..
Жалаңаш елден шыққан бір сорлымын,
Жалғыз-ақ үміттімін рақымныңан.
Басымды алар болсаң жылама алшы,
Бізғырық өтіп барады табанымнан...

Баймағамбет үн қатпады. «Қаттырақ айт!» — деп бұйырды қарауыл.

... Бәйеке, күнім қайда баяғыдай.
Байлардың шетке шықтым саяғындай.
Басыма пәле жауып тұр осы күн
Күдіреттің көктем түскен таяғындай.
Басымды алар болсаң, шапшаң алшы,
Барады үсіп кетіп аяғым-ай!..

— Бұ қайсың? — деп айғай салды сұлтан үйінен шықпай.

... Аржақта дүмбірлеген Арғынқазы,
Жайлаған арғын, найман Өткенсазы.
Ең қоныс, тоқты қоздап, тай құлындап,
Бірі мың боп, ел лықсып қысы-жазы.
Сол жаздың дәулетінде сұңқылдаған
Бейбақ ем ел еркесі, қоңыр қазы.
Бәйеке, танымасаң танытайын,
Мен едім Исатайдың Шерниязы!..

деп жасқанбай жауап берді жас ақын.

— Қылышым дайын тұр. Кел, табалдырығымнан аттасаң болды, өтінішіңді орындаймын, басыңды допша домалатып қағып түсіремін, — деді сұлтан

— Мен сені қаһан сияқты ғой деп едім. Сөйтсем ата дәстүрін білмейтін топас екесің ғой. Мен құл емеспін Жалаңаяқ, жалаңаш күйімде үйіңе кірмеймін, ханымыңның көзіне түспеймін, — деді Шернияз.

— Айттым ғой — кір деп! — Баймағамбетті ашу қысты.

Бұ шерің ә дегенде аттай салар,
Жүгірсе, жүйрік көзі оттай жанар.
Ордаңа осы күйде кіріп болмас.
Жақтырмас ханымың да қаны қашар.
Ордаңа осы күйде кіріп барсам,
Тепкілеп қуып шығар ханышалар. .

— Мә! Жап аузыңды! — деп Баймағамбет оған нығындағы сусар ішігін тастады. — Кел бері, өлер алдында қайтып берерсің!

— Бәйеке, ақылыңа рақмет. Түйе аунаған жерде түк қалады дейді ғой. Сұлтанбысың өзің, әлде суырмысың? Он тышқанның терісінен тіккен ішігіңді бермей жатып қайтып алам дейсің. Мә, ала бер! Ажалымды осы арада-ақ тостым, — деп Шернияз жырын жалғастыра берді. Сұлтан үйінің айналасына оның даусын естіген ел жинала бастады

— Жетер, о дүниеге бірге әкетсең де бердім басымен, мә! Үйге кір тезірек!

Шернияз табалдырықтан өлеңмен аттады Сұлтанның қыздарын мадақтап келе жатыр.

— Тоқтай тұр,— деді Баймағамбет.— Менің алты қызым бар. Бәрі бірдей емес, жақсысы да бар, жаманы да бар. Солардың әрқайсысына арнап өлең шығаршы.— Сұлтан есік алдына жиылған топты көріп, тыжырынып қалды — Мүмкін сен менің өзімді де жамандап жырға қосарсың, а?

— Қос десең қосам!

— Айт онда!

Шернияз өз жырына дарын-қабылетінің барша күшін, халық басына түскен қайғы-қасірет пен достарының азабы үшін сұлтанда кеткен барша өшін қосып айтты. Бұл Баймағамбеттің қатыгездігі жайлы сұмдық жыр еді.

Ызаға булыққан сұлтан, қынабынан алтын балдақты қылышын суырып алып, жас ақынға тап берді. Сусар ішікке оранған Шернияз қаймықпай қасқая қараған қалпы өлеңін тоқтатпай, айта берді. Оның әр сөзі ашық есіктің арғы жағында тұрған қалың топқа анық естілуде.

— Дат, тақсыр, дат! — деп шу ете түсті топ.— Бәйеке, қасиетті дәстүрді бұзба! Айтсын ақын ақтық сөзін!

— Жап ауыздарыңды! — Аға сұлтан ашудан қалшылдап кеткенімен, ата дәстүрін бұзуға дәті бармады.

— Айт ақтық сөзіңді! Содан соң Исатай, Махамбетіңе қосып дозақтың отына аттандырамын!—деп Баймағамбет Шернияздың иығынан ішікті жұлып алып, қылышын көтерді.

Шернияз қайтар емес, күліп тұр. Жыны ұстаған дуанадай сұлтанның бетіне қарқылдап күліп, үстіндегі жалба-жұлба жыртықтарын жұмалайды. Алдиярдың қаныпесер қаттылығы, екіжүзді ептілігі, сужүрек ездігі жайлы толғап, оның сараңдығын, аянкес, аярлығын да жырға қосты.

— Жаманда деген өзің. Әлде мен өтірік айтып тұрмын ба? Өз сөзіңе өзің қожа бола алмасаң, сенің сұлтандығыңнан не пайда, өзің тегі қазақшылықтан да жүрдай болған екенсің ғой?! — деді Шернияз.— Сен өзіңді өлеңге қос дедің, мен қостым. Шындықты айт дедің, айттым...

— Дұрыс айтып тұр, сұлтан. Сөз тапқанға — қолқа жоқ, сөзге сот жүрмейді, дейді қазақ. Жас екен, қыршынынан қима. Бір жолға тірі қалдыр,— деп ауыл ақсақалдары араша түсті.

— Шерниязды аяғаның айдыныңды асыра түседі, алдияр. Шектен тыс қағалдық елге жақпайды,— деді сұлтанның кеңесшілері топ тараған соң.— Басынан сипап, бауырыңа бас. Жылы-жылы сөйлесе, жылан да інінен шығады деген ғой...

Баймағамбет полковник Геккенің бүлікшілерді түбегейлі талқандау үшін жорыққа шық деген жарлығын алды «Тастөбеге барар жолда сізге соңынан төрт жүз адам орда әскері мен қырық казак ерткен Қарауылқожа сұлтан қосылады,— делінген екен сәлем хатта.— Полковниктер Меркулов, Истомин, Трофимов үшеуі жолда... Астраханьнан шыққан подполковник Алиев үш жүз солдат пен артиллериясын сүйретіп бірер күннен соң Тастөбеге жетеді, бүлікшілердің Оралға барар жолын полковник Бизенов бөгейді, ал менің жанымда сұлтан Шыңғали Орманов бар, оның алты жүз ордашыл баскесері менің сегіз жүз солдатымның алдында кетіп барады...»

Омырауына медальдарын таққан полковник Баймағамбет қасына Асан бастаған көп нөкерін ертіп, ауылдан екі шақырымдай жердегі ойпаңда шеру тартқан қолын көруге аттанды. Жас сұлтандай үлде мен бүлдеге оранған Шернияз жол шетінде бір топ шалдың ортасында тұр. Екі төлеңгіт одан көз алмай бақылауда. Ақынның жанарында мұңды сағыныш бар, жұқа ерні дір-дір етеді.

Ол Махамбеттің өлеңін сыбырлап тұр:

Аргымаққа оқ тиді —
Қыл мықынның түбінен,
Ер жігітке оқ тиді,—
Ауыз омыртқаның түбінен.
Жантайып жатып көп іштім
Жаздықтың шалшық көлінен,
Қайтейін енді дүние-ай!
Жағдайсыз кетіп барамын
Қасымда көмектің кемінен...

Ішкі орданың шартарабынан, Еділ мен Жайық жағасынан, Гурьевтен, Астрахань мен Орынбордан, күллі шекара бекіністері мен бекеттерінен шұбай шыққан жазалаушылар шеруі Исатай қолын айнала қоршауға кірісті. Шомбал байдың жарлығы бойынша бүткіл Ноғайлы руы жазалаушыларды жақтап, олардың сұлтаны Шыңғали Орманов Геккенің ең бірінші ақылшысына айналды. Ал Шөке, Қарауылқожа және Баймағамбет сұлтандар қару-жарақ пен оқ-дәріні мол ғып алып ап, сарбаздардың ізіне басқалардан ертерек түсті. Өйткені бұлардың әрқайсысының да Исатайда кеткен өз кегі бар, соның үшін тезірек алуға асықты...

Суық желден қақайып қатып қалған қара жер Шернияздың көңілін қамықтыра түсті. Соңғы солдаттар ауылдан кетті, тоқылдаған тұяқ тасыр да басылып, айнала құлазып қалды.

Кеудесі де қаңырап бос қалғандай. Ыза да жоқ, жыр да жоқ. Мұң-шер ғана бар.

Тура соққан ызғырық жел көзді жасауратады. Шернияз ауылға бет алды. Екі төлеңгіт те қалмай келеді. Аңадайда аяңдаған ақсақалдар бастарын шайқап: «Қандай ақын торға түскен!» — деп күрсініп қояды. Шернияздың кеше Баймағамбет сұлтанға шығарған өлеңін бүгін ұзынқұлақ жай оғындай жылдамдықпен күллі далаға таратып жатқанын олар біледі. Ақсақалдар бұл өлеңнің Шернияздың атын шығаратынын да, сонымен қатар, мүмкін, Шернияздың түбіне жететінін де біледі. Торға түскен бұлбұл сайрамайды, әсіресе серігінен айрылса...

— Ой-бо-ой, сұлтанның зұлымдығы мен қаталдығына кез келген ақын шыдай бермес! Шайқасқа онымен Махамбет қана шайқаса алар, — дейді ақсақалдар бастарын шайқап. — Сарбаздарға көп қол, керім көп қол қарсы аттанды-ау...

* * *

«... Генерал-майор Покотилов кетерде болғандай, онсыз да едіреңдеген есер тобырдың есірігі мен ептілігін өршіте түсетін жартыкеш шарасымақтар көрмес үшін өзімді Горская қамалында күтіп отырған 200 казак тез атқа қонып, осында келіп жетсін деген қатаң жарлықты линияларға тез жөнелкен жөн шығар деп түйдім. Ал Меркуловқа менің келуімді күтпестен төрт жүз адамның отрядпен Кулагино мен Зеленийдан шығып, Теректіқұм қонысына жеткізіңіз де, Исатай Тайманов пен оның жақтастарының ауылдарын басып алыңыз, деп бұйырдым...

Горскаядағы отряд келген соң басым көпшілігі өзгелерден недәуір айырмасы бар Ноғайлы руының қазақтарынан құралған төрт жүздей ордалықтардың көмегімен Таймановтың тобырына қарсы аттанып, өздерін ту-талақайын шығарып қуып жіберуге және де басшыларын қолға түсіруге тырысып көрмекпін... Хан Жәңгір оларды қатты қорғанатын шығар деп топшылайды,» — деп жазды полковник Гекке өзінің 1837 жылғы 5 ноябрьде генерал Перовскийге жолдаған рапортында.

Ноябрьдың 9-ы. «...Мен казактарды және 400 ордалықты ертіп Горская қамалынан келе жатқан отрядпен қосылуға аттандым... Бірақ Кулагино мен Зеленийдан шыққан отрядтар қазақтардың қоршауына түсіп қалып, кері қайтуға мәжбүр болыпты деген хабар алдым... Зеңбіректер дереу далаға жіберілсін деп бұйырдым... Бұдан соң, сол бұрынғы орнымда тұрған жерде Меркуловтың отряды бізден 35 шақырым жерде

екен деген хабар жеткізілді. Мен сол заматта-ақ оны жақындатуға жарлық жасадым. Кешке қарай екі отряд қосылды».

Ноябрьдың 12-і. «Істің сәті түскенде артиллерия жеткізілсін деп бұйрық берілген сол он екінші күні шапқылап келген шабарман, осыдан 35 шақырым жерде орыс командасы көрінеді және олар зеңбірек әкеле жатыр, деп хабарлады. Мен олардың алдынан 500 казак және 100 ноғай жібердім, содан 12-күннің түніне бүкіл отряд аман-есен бір жерде қосылды».

Ноябрьдің 13-і. «...Біз аттандық, Теректіқұмды бетке ұстап барамыз...»

Ноябрьдың 14-і. «...Таңертең Теректіқұмнан шыққан отряд Жаманқұмнан көктей өтіп, Бекетайқұмға бет алды да, елу шақырым жер жүріп, кешкі сағат алтыда сонда келіп жетті.

Қонаға осында тоқтаймыз ғой деп ойлап ек. Марш кезінде алыстан-ақ Жаманқұм мен Бекетай аралығындағы қаша көшкен Исатай от қойып кеткен шөлтің өрті көрінген болатын. Сол қашықтықтан біз көз салған жасақтар да көрінді. Мен алға, 6 шақырымдай жерге есаул Еганов бастаған екі жүздік команданы және отрядтың жанындағы бір топ ноғайды жібердім, бірақ олар дұшпанға жете алмады... Исатай Бекетай құмнан 25 шақырым жердегі Тастөбеге тоқтамақ болды. Соны естігеннен кейін мен Бекетайға қону жөніндегі ниетімді өзгерттім де, аттар жақсылап тынығып, адамдар тамаққа тойып алған соң түнгі сағат екіге ауғанда жорыққа аттандым...»

Ноябрьдың 15-і. «...Таң ата біз Тастөбеге таяндық... Отряд Исатайдың шайқасы, шамамен бес жүздеі қарақшы тұрған дөңге жақындап келді. Олардың түрлеріне қарағанда қашатын сыңай көрсетпеді, қайта, керісінше самдағай саңлақтары мен батырлары топ алдына шығып, ат ойнатып, қыр көрсете бастады... Мен отрядқа сапқа тұру жөнінде жарлық қылдым да, әуелі зеңбіректерді қорғайтын әскерлерді сайлап алып, алғашқы залпан кейін атақаға лап қойдық...»

Исатай Тастөбенің қарсысындағы сонау жотада зеңбірек орнатып жатқан Геккенің солдаттары жаққа көз тігіп тұр. Аттардың зеңбіректерді жотаның үстіне қалай сүйреп шыққанын, солдаттардың оларды қалай асығыс орната бастағанын Исатай анық көрді. Содан соң солдаттар күректерін алып, зеңбіректердің алдына топырақ үюге кірісті. Ұзамай сорайған мойны, қалқаны мен қылтиған дөңгелектері ғана қалды.

— Қалай ойлайсың, нешеу өздері?— деп сұрады сардар қасында тұрған Қалдыбайдан.

— Көп,— деді Қалдыбай.

— Бәрі бір емес пе, батыр аға-ау?— деді Жантаспен бірге ат ойнатып алда тұрған Ноян көңілді үнмен.— Қандар, олар бізді жан-жақтан қаумалап келді. Оңай болмас бізге. Бірақ «жығылсаң нардан жығыл» деген ғой. Ақыр соғысқан соң дұшпанның сойымен соғысқан жөн. Жандарал Перовский мен Жәңгірдің күллі әскері түгел жиналған-ау, шамасы, төлеңгіттерін ерткен сұлтандардың да төбесі түгел көрінеді. Несі бар, көрейік шекісіп!..

— Шекісерміз!.. Әрқайсымызға оннан келеді,— деп мырсетті Қалдыбай.

— Иә, бар жасағы түгел екен,— деді Сарман. Ол сарбаздарға көтерілісшілердің басшылары Бекетайқұмдағы кәрі қабыланшы Садықтың ағаш үйіне соғыс кеңесіне жиналған кезде келіп жеткен болатын. Сарман өзімен бірге он жігіт ертіп келді.

— Сіздің сәлемдемеңізді Владимир Ивановичтің өз қолына бердім. Мен оған біз орыстармен соғыспаймыз, генералдарға емес, Жәңгір ханға қарсы соғысқа шықтық дегенімде, ол маған:

«Ал сонда генерал мен хан біріне-бірі дұшпан ба екен, мырза? Жәңгірдің иығында да Перовскийдікі сияқты генерал эполеті бар...»— деді.

Шутиковты жолықтыра алмадым. Орынборда қырдан келгендердің бәрін де бас сап ұстап жатыр. Жандаралдың кеңсесіндегі тілмашқа кіріп едім, иттің баласы, сол айтып қойып, әрең қашып құтылдым. Оның үстіне тезірек кету керек болды...

Айтпақшы, мен Орынборға барып жеткен күні,— деп қосып қойды Сарман,— сонан зеңбірек сүйреткен жасақ шықты. Маған Исатайды құртқалы бара жатыр деді. Мыналар сондағы зеңбіректер болу керек, тегі...

— Пау деген, көрерміз әлі кімнің кімді құртарын!— деді Балабек.— Күн қандай тамаша! Шайдай ашық аспан, құрғақ жел, аяз. Аттар да шыдамай тықыршып тұр.

— Естідіңдер ме? Үстіртте жүрген Сүйінқара тағы да Аллақұл ханның зекетшілер жүздігін ту-талақай етіпті. Ханға алып бара жатқан керуендерін орта жолда тоқтатып, бар дүниесін өз ауылдарына таратып беріпті,— деді Сарманға ілесіп келген жігіттердің біреуі.

— Аллақұл өзінің бес жүз нөкері мен қару-жарағын Қайбалаға беріпті, қайтсын-ай байғұс, қайын атам Жәңгірдің орнына таққа отырып, қазақ жерін Хиуа хандығына береді деп үміттенетін шығар,— деп қосып қойды тағы біреу.

Исатай мен Махамбет біріне-бірі қарады. Қайбаланың сәлемі жәйлі сардар кеше-ақ айтқан болатын.

— Менің мойнымда зор күнә бар, Махамбет. Мен бір рет, Жасқұстың жанындағы шатырда отырғанда, сенің тіліңді алмадым. Сөйтсем сенікі жөн екен ғой, біз сонда Жасқұсты шауып, Жәңгірдің тағын талқандап кетуімізге, содан кейін ғана ары қарай не істейтінімізді ақылдасуымызға әбден болғандай екен. Мен сенің алдыңда ғана емес, күллі жігіттердің алдында күнәлімін... Ендігі сөз сенікі. Қайбалаға барар-бармасымызды өзің шеш. Содан соң. Сүйінқарадан шабарман келді. Көмек керек болса, жігіттерімді жіберемін депті батыр...

— Жоқ! Кеш,— деді Махамбет.

Арманы бар ма жігіттің —
Қапылыста тап берген
Тайталасса жауымен
Туып өскен жері үшін?!.
... Жау тоқтатып айқаста
Құрбан болса елі үшін?!

деп сөзін тақпақтай жалғастырды.— Біз халықты зорлап, қорқытып немесе алдап көтергеніміз жоқ. Сарбаздар неден болса да тайынбайды. Айқастан аман-сау шықсақ, қалғанын содан кейін шешерміз.

— Мүмкін, Қайбала Жәңгірдің тағымен қоса Фатимасын да тартып алар,— деп күлді бір жігіт.

— Жоқ, оны біздің Ноянға алып беру керек. Байғұс әлі күнге дейін бойдақ жүр ғой, бүйте берсе наз кешер дүниеден!— деп іліп әкетті екіншісі.

— Саған не жоқ, ей?— деді Ноян Балабекке қарап.— Сенің менен қай жерің артық! Әлгі түрікпеннен алмақ сұлуыңды бір рет те сүйіп көрген жоқсың ғой. Әлі есімнен кетпейді. Хиуада бір пәрәнжіге телміріп жүр едің, артынан оның тісі жоқ кемпір боп шыққаны қайда!..

— Дайын болдыңдар ма? — деді Исатай бала бөленген бесіктерді ең жүйрік аттарға әйелдермен бірге теңдесіп жүрген жігіттерге қарап. Жаралы сарбаздар мен балаларды қоршаудан ең алдымен шығару керек деген шешім қабылданған болатын. Алайда жарақаттар жарлықты тыңдамай, сапқа қайта тұрды.

Исатай дұшпанның алдыңғы жасағына келіп жеткен көп арбаны көрді.

— Дайынбыз! Дайынбыз!— деп жүзбасылар бірінен соң бірі келіп баяндап жатыр.

— Дұшпанға хабарлаңдар! Біз шабармыз!— деп әмір берді Исатай жау тобын нұсқап.

Бір топ жігіт мылтықтарын көтеріп, қабаттаса гүрс еткізді. Гекке мен оның офицерлері бұндай белгіні әдепсіз де шектен шыққан өжеттік деп қабылдады.

Бес жүз сарбаз патша мен ханның үш мың адамдық қолын осылай басынды.

Геккенің алдын ала дайындап қойған ультиматумы жөнінде енді сөз болуы да мүмкін емес. Бұдан бір сағаттай бұрын полковник көтерілісшілер мүмкін қаруларын тастап, басшыларын ұстап берер деген үмітте болса, енді Жәңгір хан мен Шыңғали сұлтанның сөзі рас екеніне кәміл сенді. Ол екеуі Исатай қолының ақтық демдері біткенше кескілесетіні, өліспей беріспейтіні жайлы, оларды тек асқан қаталдықпен ғана тізе бүктіруге болатындығы туралы айтқанды.

— Атакаға дайындал!— деп Гекке атына қонды.

... Тастөбенің төбесінен тіке төмен ылдилай шапқан сап атты сарбаздар полковниктің алғы саптағы жүздіктеріне қарай, тура зеңбіректерді бетке ұстап жосылып келеді. Аласа бойлы аттарының желбіреген жалдары қанат сияқты болып ұшып келеді.

Аралары жақындай түсті. Сарбаздар көшкіндей боп тұтаса сырғиды. Өздері көп емес, жүз шамалы ғана. Қалғандары төбе үстінен қарап тұр. Жүзі бүтіндей армияға қарсы, жүздеген қазақтар мен төлеңгіттерге қарсы?

Олардың қиқулап салған ұраны, мынау суық күздің бұлыңғыр шағында айырықша жарқырай туған шаңқан күнге шағылысқан дулығалары, қалқандары мен найзалары, қайқиған алмас қылыштары — солардың бәрі де сарбаздардың ерен өжеттігін, қажымас қаһармандығын жария еткендей. Гекке таң-тамаша. Есіне Петербургтегі особнягінде ілулі тұрған фламанс суретшісінің қолтумасы түсті. Онда ажалынан қаймықпай, ақтық күшін жиып, өгіздей жолбарысқа өлермендікпен атылған жаралы тазы бейнеленген еді...

Қылыштарын жалаң ұстаған екі жүз казак пен үш жүз төлеңгіт полковник қолын сермесе болды, сарбаздарға қарсы тұра ұмтылайын деп, сақадай сай тұр. Алайда сөз алдымен артиллерияға берілмек. Жамырай шапқан жүзді сегіз зеңбірек пен үш жүз мерген залп беріп қарсы алады да, содан соң казактар турап тастамақ.

Гекке Исатайды көрді. Жігіттерінің алдында келеді. Күдайдың бергені ғой, қолға өзі түсейін деп келеді. Бұдан артық не керек! Міне, олар таяй түсті...

— Атамандарын тірідей, не өлідей қолға түсіріңдер!—деп бұйырды Гекке, атты әскерін басқарып жүрген офицерлерге.

— Пли *— Жүздеген мылтық үні мен зеңбіректердің гүрсілі сарбаздардың қиқуын көміп кетті. Бірақ айнала шаң мен түтін құшағына оранардан сәл ғана, бірер сәт бұрын Гекке қарабарқындап қаптап келе жатқан сарбаздар тобының кенет қатарларын бытыратып, андыз-андыз бөлшектене шапқанын көрді.

Зеңбіректің добы да, мылтықтың оғы да нысанаға тимеді. Казактар мен төлеңгіттер «ура-а!», «ұр, ұр!»— деп айқай-сүрен салып алға ұмтылды.

Бір минут өтті, екеу, үшеу... Түтін тарады. Тап сол сәтте Гекке өзінің жауынгершілік өміріндегі ең бір масқара көріністің куәсі болды. Жүз сарбаз қаптаған казактар мен төлеңгіттерді бықырт тигендей ғып Тастөбеге қарай қуып барады екен. Ес жиғызатын емес: бұлт-бұлт етіп қаша соғысып, ана бүйірден де, мына бүйірден де түйгіштеп, казактар мен төлеңгіттерді ер үстінен екілене жұлып түсіріп, аттарын көк сұңгімен жарып кетіп жүр. Ал Тастөбенің басынан бір жүздік тағы ат қойды. Бірер сәттен соң ол да казактар мен төлеңгіттердің қыры сынған қатарына майға салған пышактай шаншыла кіріп кетті.

Артиллерия да үнсіз, атқыштар да үнсіз. Енді атса өз оқтары жаудан гөрі өз әскерін шығынға ұшыратар еді. Офицерлер Геккеге бажырая қарап қалыпты. Дұрысында Геккенің армиясы түнімен жорықта болып, ұрысқа дайындалып үлгірмеген-ді. Ал Геккенің өзі болса, өз күшінің артықшылығына сеніп, «шайкаға» жақындасам болды, қырық ру тобыр бытшыты шығып тұра қашады әйтпесе келіп беріледі деп ойлаған. Сондықтан ең бастысы — бүлікшілерді қоршауға түсіру деп топшылаған.

Енді ғой дереу контратакаға шықпаса болмайды. Офицерлер сайдың тасындай іріктелген үш жүз казактар мен төлеңгіттерді сапқа тұрғызды.

Ең бір масқара жері — Гекке ұрыс басталмастан көп бұрын Орынборға жеңіс хабарын жеткізетін кісі шаптырып жіберген болатын. Шабарман оған қоса өзінің ақыл-кеңестерімен Геккеге көп көмек беріп, қажетті адамдарды тез тауып, Исатайдың соңынан көп кешікпей бастап жөнелген сұлтан Шынғали Ормановтың айырықша еңбегін мақтап айтып беруге тиіс еді.

— Жабайылардың жарыместігі ғой, мырзалар,— деді са-

* Пли! — At!

май шашын жағына түсіре өсірген жас ротмистр топ офицердің ортасында ат ойнатып тұрып.— Аңсағандары — ажал. Өз ғұмырларынан неге безінді екен бұлар?

— Демек, безінетіндей іс болған ғой,— деді капитан Шустиков ротмистрге қарамай.— Ау, бізге не жоқ дейсің бұ шайқаста? Жеңерміз, бірақ атақ та жоқ, абырой да жоқ...—Алайда оның сөзіне ешкім құлақ салмады.

Тастөбенің биігінен таудан домалаған тас нөпірдей болып және бір жүздік төгілді. Олар шегіне бастаған өз жігіттеріне дем беріп, ұрысқа жаңа ғана кірген төлеңгіттер мен казактарға ойда жоқта үртіс тиді де, сасқалақтатып, қалтарыста отырған атқыштарға қарай тырқыратып қуа жөнелді.

Жалдамалылар мен казактар қашқақтап келіп өз солдаттарының қалың ортасына кіре берді. Оларды өкшелей қуған жігіттер дәл зеңбіректер тұрған жерге дейін соғыс салып келді де, аттарының басын жалт бұрып, Тастөбеге қарай тартып отырды. Соңдарынан кешеуілдеп барып атылған зеңбіректер мен мылтықтардың оғы оларға дарымады...

Исатайдың сол жеңі дал-дұл. Сауранның сауырында қан көрінеді: қалың етіне оқ тұрып қалыпты, бірақ жарақаты онша үлкен емес, тіпті түкке тұрмайды десе де болады. Бұндай жарақат қайта жануардың тынысын жеңілдетуі керек. Кейде ұзақ бәйге кезінде сәйгүлік еркін тыныстай алмай, демігіп, ауыр жүгірсе, шабандоздар аттың шоқтығына бәкі тығып алады. Кішкене жарадан қанды көбік шығады да, аттың тынысы кеңейеді. Тек сүйекке жетпесе болғаны.

Оқ сауранның сүйегіне тимеген еді, яғни жануар бұрынғысынан да жақсы жүгіріп, бұрынғысынан да жылдам, ұшқыр болады деген сөз, ал жарақатын әбден суығаннан кейін ғана ауырықсынады.

— Құдайдың өзі куә, арыстандай айқастыңдар, бауырларым,— деді кәрі аңшы Садық. Ол алып күшті атан түйелер мен нән нарларды жетегіне алып, өңкіген үлкен қара бураға мініп алыпты. Жетегіндегі әр жұптың қос бүйіріне тұмсықтары пістіген ұп-ұзын емен істіктерді теңдеп тастапты.

Шайқасқа кірмеген екі жүз сарбаз Геккенің қарсы шабуылының бетін қайтаруға дайындала бастады.

— Ендігі кезек біздікі!— десіп, олар аттарының басын тарта ұстап, Исатайдың бұйрығын тосып тұр. Ал Исатай болса, Қалдыбай және Махамбетпен бірге өздері жаңа ғана тастап шыққан майдан даласына көз жіберуде. Қаптаған өлік. Иелерінен айырылып, арылы-берілі кісіней шауып, ұйлығысып жүрген аттар. Кісінеген үндері сай-сүйектен өткендей.

Дұшпан тағы да шабуылдамақ. Ту сырттарына сұлтандардың атты әскері шыға бастапты. Гекке көтерілісшілерді екі жақтан қаусырып әкеп, бір-ақ құртпақ.

Аспанды түгелдей бұлт торлап, жел күшейе түсті.

— Әрбір әнінің аяғы бар,— деді Қалдыбай.

— Бұзып өтеміз! Жігіттер ауыл-ауылдарына тарап, жендеттердің қолына түсірмей, көшіріп әкетсін де, бізді көктем туа тосатын болсын...— деп Махамбет жүзбасылардың Беке-тайдағы кеңесінің шешімін еске салды.

Ызғырық жел әуеде қалбалақтаған қар түйіршіктерін бетке ұра бастады.

— Ұрыстан қашқанды халық та, қатын да кешпейді. Бізді ешкім де жеңілді дей алмайды. Көктемге дейін қоштасалық. Ал енді біздің шегінісімізге шеп болатындар, алға шығыңдар!— деді сардар сарбаздарына.

Жүз батыр алға шықты. Іштерінде Қалдыбай, Ноян, Ерсары, Жантас пен Балабек бар. Махамбеттің қос інісі — Иса мен Мұса да осында.

Әйелдер мен балаларды жау шебінен бірінші болып өтетін жігіттер ортасына алды. Олардың арасында Исатайдың баласы Жақия да бар. Жасы он алтыға жаңа ғана толған, содан да сардардың достары оны шайқасқа жібермейді. Міне, Жақия ат үстінен еңкейіп, бесігінде қаннен қаперсіз ұйықтап жатқан інісінің бетінен сүйді де, алға шығып, жүз батырдың сапына, Мұсаның қасына барып тұрды. Екеуі де бұлдіршіндей жап-жас, әп-әдемі. Біреуі — әкесіне, екіншісі — ақын ағасына күлімсірей қарайды. Сардар да, Махамбет те сөз қатпады. Тек әйелдері ғана парлаган көз жастарын үнсіз сүрте берді.

... Тастөбеге жазалаушылар жасағы жан-жақтан қаптай бастады. Исатай сауранды тебініп қалып, аспанға шапшытты.

— Алға, бауырларым!

Шыңғали сұлтан бастаған Жәңгір ханның қалың қолы төбенің етегіне таяп қалған болатын, олардың артында екі жүз сажындай жерде жеке-жеке отряд болып казактар келеді. Қос қанатта — Баймағамбет пен Қарауыл қожаның төлеңгітері.

Сарбаздар төмен қарай, жаудың сайдың тасындай деген ең мықты жасақтарына қарсы өрттей лап қойды. Күшейіп алған қатты жел де ілгері қарай итермелей түседі. Ал Геккенің отрядтары желге қарсы келеді, қақ маңдайдан қарлы боран сабалап, бет қаратпайды.

Геккенің офицерлері ылдига қарай ақтарыла жөңкіліп келе жатқан нөпірдің алғы сапына жүксіз түйелер мен жайдақ аттар шыққанын байқамай қалды. Сарбаздардың сүңгісінен

тулай қашқан атандар мен нарлар төмен қарай құстай ұшты. Оларға жігіттердің аттары әрең ілеседі.

Төлеңгіттерге екі-үш жүз қадамдай қалғанда ышқынған жануарлар сарбаздардан жырылып ілгері шықты. Тұмсықтарынан аса серейген емен істіктері кезделерін қорғайды. Төлеңгіттер қорқынышты тасқынның жолында тұрмай, ат басын бұрып, таусоғар алыптардан жан сауғалап қаша бастады. Бұл кезде оларды ту сыртынан казактар келіп қыспаққа алды. Өйткені бұларға Ноғайлы жігіттері ат басын бұра қашатындай болса, аямай қимылдауға бұйрық берілген болатын.

Құзар биіктен домалаған дәу тастардай жөңкілген дүлей түйелер дұшпан атты әскерінің алғы сапын жапыра соғып, казактардың қатарын қақ жарып өтті. Қарсы келгендерді ат үстінен қалпақтай ұшырып, жылқылардың ішек-қарнын істіктерімен ақтарып барады. Құтырған түйелер жаудың қалың қолын қақ айырып өтті де, сол жойқын қарқындарымен арындаған қалпы қазылған орлардан орғи асып, Геккенің шатырын таптай-маптай кең жазыққа тайраңдап кетті...

Түйелер көтерілісшілерге жол аршып берді. Жүз батыр тізе қосып ұрысқа кірісті. Олар үзікті жағалай қылыштасып, жолдастарын өткізе бастады.

Қоршаудың үзігінен бірінші болып бураның қос өркешінің арасына жабыса жатып алған Садық қарт өтті. Одан соң жігіттердің қорғауындағы әйелдер мен бала-шаға шықты. Исатай мен Махамбет басқаларды құтқару үшін өз бастарын өлімге тіккен жүз батырмен бірге соғысып жүр.

— Уа, кетіңдер құдай үшін! Әйтпесе бәріміз бірдей қырыламыз, түге!— деп айғай салды Қалдыбай оларға ұрыстың у-шуынан асыра айғайлап.

Махамбет ұрыстың қызығына түскен сарбаздардың қоршауда қалып қойғанын аңғарды.

— Жазыққа, жазыққа шығыңдар, бауырларым!— деп айғайлады Махамбет Исатайдың қасында шайқасып жүріп.

Батыр ұйқыдан оянгандай болып:

— Алға!— деді. Сарбаздарды ертіп, қаптаған жау қоршауын бұзып шыға бергені де сол еді, топ зеңбірек гүрс еткізіп залп берді. Сауран сүрініп барып, құлап түсті. Исатай атының басынан асып, анадайға ұшып кетті.

— Қош бол, серігім!— деді сардар жаулармен соғысып жүріп. Құлаштап сермеген жалпақ семсері бір дұшпанды, одан соң екіншісін жұлындай түсірді, жұп-жұқа түйе жүн шекпенін жел кернеп, бурыл шашы желбіреп кеткен.

— Ұстаңдар тірідей!— деген жарлық естілді казактар мен төлеңгіттердің қалың тобынан.

— Исатай кәпірлердің ішінде жалғыз қалды!— деген Қалдыбайдың даусы шықты.

Сарбаздар көмекке ұмтылып, жауды тықсырып тастады да, сардарына жетті.

— Кетіндер бәрің де!— деп бар даусымен айғай салды Исатай. Ұйтқи соққан ақ құйын оның соңғы сөзін барлық жігіттерге жеткізді.

Даланың ақ түтек бораны басталды. Шаршап-шалдыққан, ашыққан аттардың мойны қатып қалған, тіпті ырыққа көнер емес, тегі төлеңгіттер мен казактардың өздері де көздеріне қан толып, аласұра арпалысқан сарбаздардың семсер-сүңгісінен аулағырақ кетуге тырысқандай...

Жігіттердің ешқайсысы да майданнан шығуға асығатын емес, керісінше әрбіреуі көбірек болып, жолдастарын құтқаруға тырысып жүр. Оларға Исатайдың бұйрығы ғана әсер етті. Сөйтіп жау қоршауын бес адам, он адамнан бұзып шығып, жан-жаққа тарай бастады. Қуғыншылар ана топтың соңынан да, мына топтың соңынан да далақтап барып, ұлыған ақтүтекте көз жазып қалып қояды. Нағыз жаужүрек жігіттер Исатай мен Махамбетті арт жақтарынан қорғаштап келеді.

Қантөгістің қас қырғынынан шығып бара жатып Махамбет анадайда Балабектің құлап түскенін, сол заматта-ақ оның денесінің үстінде он шақты қылыштың айқаса қалғанын көрді. Махамбет шыдай алмай, атының басын кері бұрып еді:

— Ақсақал, әкетіңіз оларды! Бәріміз бірдей өлсек, кегімізді кім алады?— деп Қалдыбайға айғайлаған Жантастың даусын естіді.

Семсерін оңды-солды сермеп жүр өзі. Қалдыбай бастаған жігіттер қаша ұрыс салып, Исатай мен Махамбетті былай бөліп әкетті де, майданға қайта кіруге мүмкіндік бермеді. Ақтүтектің ішінен он шақты сарбаз шыға келді. Араларында Мұса бар. Әлгінде қоршауды бұзып шыққандар қайтадан көмекке келіпті.

— Исатай тірі ме?— Ұлыған боран мен сартылдаған, шақылдаған, ырсылдаған, шыңылдаған ұрыс дыбыстарынан олардың айғайы талып естіледі.— Исатай қайда?..

— Сен бәрімізді құртасың!— деп, Қалдыбай аңдып тұрып, Исатайдың атын сулығынан шап беріп ұстай алды да, сүйре-лей жөнелді. Сардар сарбаздарының бұны тастап кете алмай жүргенін түсінгендей болды... Бірақ тағы да солдаттар жол бөгеді.

— Мен мұндамын, қалмаңдар!— деп айғай салды Исатай. Достары оны қылыш пен оқтан қорғамақ болып тұра ұмтылды. Махамбет қасында келеді. Жантас, Ноян, Ерсары баста-

ған жігіттер алға озып, жолды кескендермен кескілесіп кетті. Ноян жараланып құлап түсті. Жантас, Қалдыбай, Ерсарылар жанталаса шайқасып, Ноянға жетпек болып жүр. Төлеңгіттер мен казактардың тар қыспағына тағы да бірнеше сарбаз түсті. Солармен бірге Исатайдың баласы Жақия мен Махамбеттің інісі қалды. Исатай мен Махамбет оң жақ қанаттан, капитан Шустиковтың жүздігі тұрған тұстан сытылып шықты.

— Жақындатып алып, мылтықпен жайратыңдар,— деп әмір берді капитан. Бірақ сарбаздар қарлы боранның құшағына кіріп ғайып болды. Капитан соңдарынан екі шақырымдай қуып барды да, кері қайтты.

Қызыл ала қан болған, үсті-басын қар басқан Ноян семсерін әлі де тастар емес. Жан таласа арпалысқан арыстандай болып, біресе құлап қалады, біресе есін жияр-жимастан жолдастарына көмекке ұмтылады. Жантас, Сарман және тағы да үш-төрт жігіт ат үстінде. Біреудің қылышы Ерсарының сол нығын алып түсті...

Қоршауда қалған он бес сарбаз тізе қосып, иық тіресіп алып, аяусыз кескілесіп жатыр.

— Аттарын құлатыңдар!— деп бұйырды Меркулов.

Он бес сарбаз жау қоршауында бетпе-бет қалды. Қалқандары қақыраған, киімдері далба-дұлба, үстері қызыл ала қан. Сонда да қарсы келгенді жайратып салуға сай тұр өздері. Ең алдында әбден қансыраған Ерсары, Қалдыбай, Байбақтыдан шыққан Жүніс батыр және Степан жүздігінің жігіттері «көк-көз қабылан» деп атап кеткен соңғы жігіті тұр.

— Тастаңдар қаруларыңды!— деп ақырды Шынғали сұлтан бетін жел мен қардан көлегейлеп. Бірақ жігіттердің ешқайсысы да семсерін тастамады. Ноян бір адым алға аттады да, құлап түсіп, сол күйі тұрмай қалды.

— Қаруларын сыпырып алып, өздерін байлап тастаңдар!— деп әмір етті өз нөкерлеріне Баймағамбет. Төлеңгіттер санап басып алға жылжыды, алайда сарбаздарда берілетін сыңай жоқ.

— Мыналар жынданған ғой...— деп үрейлене сөйлейді төлеңгіттер.— Тірідей беріле қоймас...

— Өмір сүргілері келмесе, атып өлтіріңдер...— деген жарлық берді Гекке.

Көп мылтық гүрс етті...

Боран күшейіп, жел бұрынғысынан да долдана ұлыды...

...Ерсары менен Қалдыбай
Екі арыстан тең өлді
Жетім-жесір көп қалды,
Хан әскері келеді...

Садық кәрия әйелдер мен балаларды бес сарбазбен бірге Төртшағылдағы ну тоғайдың ішіне тығылған аңшылардың жер үйіне алып барды. Үстеріне қару-жарақ, азық-түлік артылған төрт түйені, бірнеше атты да ала келді...

Бесіктер шешілді. От жағылды. Аш балаларға тамақ берілді. Су ысытып, жаралыларды таңды. Қар болса, қорқыныш пен уайымды ұлғайтып, тоқтамай жауа берді, жауа берді...

Садық Мақпалға жаралыларды жуындырып, таңысуға көмектесті. Кішкентай жарақаттарға алдымен күл себеді, ал үлкен де қауіптілеріне күйдірген киіз басып, шөп жапсырады да, содан кейін тақып тастайды. Бір жігіттің оң қолының бұлшық еттері жұлым-жұлымы шығып денесі күп боп ісіп кетіпті. Бір жылқыны сойып, терісіне орауға тура келді. Әрине, қой не ешкі терісі ыңғайлырақ болар еді, оның үстіне әлде қайда тезірек шипасын тигізіп, ісігін қайтарар еді, бірақ қайдан табарсың кәзір?..

Жігіт әрең дегенде тыншып, ұйқыға кетті.

Ыңырсыған дыбыс естілмейді. Бәрі де үнсіз жатыр. Ұйқы құшағында немесе ойға шомған болу керек. Кейде біреудің ақырын ғана күрсінгені естіледі де, артынша қайтадан тыныштық басады.

Әбден қалжыраған, дала желінің өтінде жүріп қарайып кеткен, уақыт есебінен жаңылған Мақпал ұлы бөлеулі жатқан бесікке сүйенді де, көзін жұмып, қалғи бастады. Жер үйде жым-жырт тыныштық орнады. Жылтырай жанған май шам анда-санда быжылдап қояды, сырттағы ұлыған жел де басылайын депті...

Есік алдындағы қарды тазалап болғаннан кейін бір құшақ отын көтерген Садық соңынан бір қап аязды шуалтып үйге кірген кезде Мақпал тастай қатып ұйықтап та қалған еді.

Шал отынды еденге түсіріп, тонын шешті де, жаңқаларды отқа тастай бастады. Алаулаған жалынға қарап отырып Садық ойға кетті. Жазда Жәңгір ханды жолбарыс соғуға ертіп барғанын есіне түсірді.

Хан шатырын қалың қопадан екі-үш шақырым жердегі биік төбеге тіктірді. Ханға еру боп шыққан Бекмұхамбет уәзір із кесіп қайтуға рұқсат сұрады. Жәңгір рұқсатын берді. Садық Бекмұхамбетті жемтік тасталған жерге ертіп барды. Қастарында алты жасақшы бар-тұғын. Олар ну тоғайға кірді.

— Сіз осында тұра тұрыңыз, ал мен үш жігітті алып, жемтікті шолып қайтайын, жолбарыс қонаққа келген жоқ па екен.— деді Садық. Бекмұхамбет үнсіз келісімін білдірді.

Садықтың бір байқағаны — уәзір әлде неге ойланып, тұнжырап жүр, ешкіммен сөйлеспейді. «Бірге туған бауырың, алдияр тақсырың мен өзіңе қарсы соғыс ашып жүргенде ханға қызмет ету оңай болсын ба?» — деп ойлады қарт аңшы қалыңды аралап келе жатып.

Кішкентай алаңға тастап кеткен көзі соқыр, ақсақ ат жарылып қалыпты, қызыл ала қан болып жатыр.

Садық ақырын ғана сыбырлап, Бекмұхамбетке бұл арадан тезірек кейін кету керек екенін, жемтігін жеуін осы жаңа ғана тоқтатқан жолбарыстың осы маңайдан ұзамағанын, оның дәл қазір қамыс арасынан бұларға қарап туруы да мүмкін екенін айтты. Жыртқышпен жолығысатын ыңғайлы жер табу керек, содан соң жігіттерді жіберіп, арғы жағынан бері қарай айналдыра қудырып, ұлы уәзірдің дақ алдына айдап шыққан жөн.

— Сені де жүрек жұтқан жолбарыс соққыш дейді-ау, өй, қоян жүрек қорқақ неме, бізді кейін қашырғаның былай тұрсын, әуесі өзің сөйлей алмай қалшылдап тұрсың ғой! Баста ілгері! — деді түнерген Бекмұхамбет.

— Мен бұндай ауыр сөзді тұңғыш рет естіп тұрмын, қадырменді биеке! — деді Садық дауыстай сөйлеп, көзін уәзірге тура қадап. — Екеу баралық. Жігіттеріңізді осында тастаңыз. Бәріміз бірдей тұяққа түсетіндей ештеңе жоқ.

— Айтқаның болсын! — деп Бекмұхамбет жасақшының қолынан полковник Гекке өзіне уәзір ретінде ұлы тарту еткен жаңа қосауызын алып, құлағын қайырды да, алаңға қарай жөнелді.

Бұлар аттың өлігіне жеткен кезде ырылдаған дыбыс естілді. Алаңқайдың арғы шетінен жолбарыс көрінді. Ол жайлап басып қалыңнан шықты, тоқтады, тісін ақсита ырылдап, құйрығымен ерсілі-қарсылы сабалай бастады. Садық өзінің қолдан жасалған қосауыз қысқа бердеңкесін көтерді. Жыртқыш он бес-жиырма адымдай жерде гүр.

Бекмұхамбет қолын сілтеп, Садыққа былай кет деген ишарат жасады да, өзі сыңар тізесімен отыра қалып, көздей бастады. Ханның мынау биік мәртебелі кеңесшісі тіршілікке тым селқос қарайтындай, тіпті мына кездесуге бір есептен қуанып тұрғандай көрініп кетті Садыққа.

Жолбарыс жайлап уәзірге қарай жылжыды. Мінеки, ол жер бауырлап жата қалып, денесі шныршық атып, секіруге дайындалды. Бекмұхамбет екі шүріппені бірдей басып қалды. Жолбарыс аяқ етіп, сол жағына ыршып түсті. Оқ дәл тимей,

тек жарақаттап кетіпті. Ендігі сәтте жолбарыстың қайта секіретін хақ. Осы арада Садық Бекмұхамбеттің мылтығын төмен қаратып қозғалыссыз тұрғанын көрді. Күтіп тұрған сияқты... Нені?.. Ерні жыбырлап, иманын айтып жатқандай. Жолбарыс қарғымақ болып көтеріле беріп еді, сол сәтте Садық та гүрс еткізіп атып жіберді. Жыртқыш жөнді секіре алмай, хан кеңесшісінің аяқ астына жалп етіп құлады да, дір-дір етіп жан тапсыра берді. Оқ қақ жүректен тиіпті.

— Мынау сенің қай қылғаның?!—деп ашына сөйледі Бекмұхамбет.— Өз руының қарғысына ұшырап, бірге туған бауырларынан безген жанның адам құсап өлуіне де жол жоқ па сонда?! Уәзірдің өңі құп-ку, екі қолы дір-дір етеді. Садық оның бұндай түрін тұңғыш рет көріп тұр.

Қамыс арасынан хан жігіттері қуана дауыстап шыға-шыға келісті.

Бекмұхамбет тағы да тұнжырап, тәкаппар кейпіне енді. Садық таңырқап тұр.

— Маған неғып ажырайып тұрсың, кәрі бура? Бар, анау сабазды хан шатырына апаруға көмектес жігіттерге!—деп жарлық қылды да, уәзір малайы жетелеп әкелген атына қарғып мінді.

— Алдияр тақсыр, мыңа жолбарыстың иесі өзіңізсіз,— деді Бекмұхамбет жыртқышты шатырға әкелгенде.— Ал хан ием саған көмегің үшін ат-шапан сыйлық берді, Садық...

Кейінірек Садықпен қоштасып тұрып уәзір былай деді: «Туған, ауылын, өз үйін тастап, тыныш өлгісі келген адам алдымен үйшінің, қатын-баласы мен бауырларының жайын ойлауы керек. Махамбетке осылай де. Білем, сен оған жолығасың. Бауырларының түбіне жеткен ессіз деп айтты де!..»

... Уәзірдің сөзі есіне түскен Садық Мақпалға қарады. Бесікке сүйеніп ұйықтап отыр. Шалдың көзқарасынан түйсінді ме, әлде түсінде ыңырсыған жаралы сарбаздың дауысынан оянып кетті ме, әйтеуір Мақпал көзін ашты да, орамалын жөңдей беріп:

— Бірдеме істеу керек пе, ата?—деп сұрады.

— Жоқ, қызым, жоқ-жоқ. Тек Бекмұхамбет өзің мен анау кішкентайыңды ойлап, көп уайымдамайтынын айтайын деп едім...

— Есіңіз дұрыс па, отағасы? Оның көмегінсіз-ақ күнімізді көрерміз. Кәрі ме, жас па, бәріміздің де барар жеріміз біреу ғой әйтеуір. Мені қойшы, өз жанымды Махамбетпен бірге бір шүберекке әлдеқашан түйгенмін. Тек қос сұңқарымды*

* Сұңқарлар дегені — Исатайдың інілері Иса мен Мұса

ойлағанда қабырғач қайысады Тірі ме екен, айналайындар?..

Тойымызды жасағанда Махамбет маған, Жәңгір ханның сарайына апарам, енді сонда тұратын боламыз, деген еді.— деп Мақпал ақырын ғана жымиып қойды. Соңғы күндері оның жүзі жылығаны осы.

Сөзін әрі жалғады:

— Мен күліп жібердім, Жәй әншейін. «Сенің сарайыңның маған не керегі бар?»— деп сұрадым. Ол да күлді.— Мақпал үндемей қалды.

— Бізге сарай не керек?— деп қайталады ол.— Тірі қалсақ болар. Кішкентай қараша үйіміз болса, жетеді. Адам баласынан алысырақ, аза-қазадан, айқас атаулыдан қашығырақ кетсек. Мен үшін енді адам қанын көруден гөрі жапан қамыс арасында, жыртқыш жолбарыстармен бірге өмір сүрген оңайырақ. Бұрынғыдай Махамбетпен қатар жүріп, жортуыл кешер жайым жоқ. Мына кішкене күшік, күнадан пәк сәби мені енді әкесінен ажыратып, өзіне қарай тартады...— Ол көзіне келіп қалған жасты тоқтата алмады да, не де болса көрсеткісі келмей, ұйықтап жатқан баланы аймалай берді.

— Бәрі де жөнге келер, қызым,— деді кәрі аңшы сенімсіздеу үнмен. Еңсені үнсіздік басты тағы да.

— Боран басылды, құдайға шүкір, көп ұзамай біздің сұңқарлар да келіп қалар...— деді Садық күрк-күрк жөтеліп.

— Тірі ме екен өздері? Тірі ме екен Махамбет?— деді кенет Мақпал басын жұлып алып, Садыққа жалбарына қарап. Садық қапелімде сасып қалды. Өтірік жөтеліп, күркілдеген болып, орнынан тұрды Тонын алды.

— Сабыр ет, балам, сабыр. Махамбеттің қолы қарулы, соққысынан құтқармайды, сөзі де болат жебедей... Бәрі де ойдағыдай болады...— деді де, ол жаңа сұрақтар қоймасын деп сыртқа шығып кетті...

Келесі күні таң саз бере қастарында тірі қалған қырық жігіті бар Исатай мен Махамбет қуғыншыларын іздерінен адастырып тастап, жапандағы жер үйге келіп жетті.

Қалжыраған сарбаздар келе ұйқыға құлады.

Садық былтырдан қалған жарым-жартысы шіріген бір үймек шөп тауып, аттарды сонда апарып қойды. Қоржындар мен теңдерден тапқан бар сұлыны да алдарына төкті.

Жігіттер күні бойы ұйықтады. Боран да басылмады. Күн үш тәуліктен кейін ғана ашылды.

Исатай айналаға шолғыншы шаптырды. Сарбаздар жер үйден бес шақырымдай жерден қуғыншылардың отын көріпті.

Жер үйден тезірек аттанып, Жайыққа қарай бет түзеді бұлар. Рас, жағада он екі шекаралық бекініс бар, олар әр өткел-

ді кірпік қақпай күзетеді. Алайда ойланып-толғанып жататын уақыт жоқ. Садық Бақсайдан түстіктеу, Жаманқала қамалынан сәл теріскей жермен өтетін екі арадағы жолды таңдады. Бағыттарын Темірқазыққа қарап түзеп, түнімен жүрді. Арттарында сайраған із...

... Шағын тоғайға кеп тоқтады. Садық бастаған бір топ жігіт жағаға қарай кетті.

Таң ағарып келеді. Бірнеше шақырым төменнен аспанға көтерілген түтін көрінді. Онда Жаманқала бекінісі бар.

Кәрия өткелді тез тапты. Жаға жайдақ болғанымен тыптықыр екен, айнала алыстан алақандағыдай анық көрініп тұр. Бірақ таңдап жататын жәй жоқ. Туған жер тебінгідей болды деген осы да! Арттағы қуғыншылар да, алаулай туған күн де асықтыра түсті...

Сарбаздардың шағын тобы тоғайдан шығып, өзенге жеткен кезде бекініс жақтан бір эскадрон атты әскер көрінді.

Көтерілісшілер Жайықтың салқын суын кеше берді. Алда жаралыларды сүйемелдеген Махамбет пен Исатай жалдап барады. Мақпал Исатайдың әйеліне көмектесіп келеді, олардың артында — Мұса досынан айырылған жас Жақия. Жігіттер жуан бұтақтардан байланған салдарға салған жаралы достарын жалдатып келеді.

Ең соңдарында Садық. Ол судан шыға қашпақ болған тоңмойын түйелерді қуып әуре.

Ақыры Исатайдың аты күншығыс жағаға шықты-ау. Ішкі орданың жері артта қалды Садық әлі де өзінің атандарын түртпектеп, жағаға жете алмай жүр. Баймағамбеттің әскерлері де өткелге жақындап, атқылай бастады. Жігіттер шалға көмекке ұмтылып еді, бірақ үлгермеді. Оқ тиген қарт сұлтанға соңғы қарғысын жаудырды да, түйелердің теңкиген денелерінің арасындағы тұңғиыққа батып кетті.

Жаралы жолдастарын атқа мінгізіп алып, сарбаздар Кіші жүздің жеріне бойлай еніп шаба жөнелді. Махамбет кідіре берді. Арғымағының басын қайта-қайта кері бұрып, арғы бетке қарай береді. Онда Баймағамбеттің қасына келген Меркулов көрінді...

Махамбет жолдастарын қуып жетіп: «Тоқтаусыз Аралға қарай тарта беріңдер,— деді.— Маған қарайламаңдар, арттарыңнан барам. Кәзір аналардың шекарадан өткен-өтпегенін білу керек...»

Көтерілісшілер Кіші жүздің жақын маңдағы ауылдарынан шыққан аңшыларға кезіккенде күн батуга таянған еді.

Махамбет арттарында, алыста қалған болатын. Жүзі тым жабырқаулы, ой құшағында. Қуғыншылар қалып қойған. Аты

да ілбіп келеді. Кенет анадай жерде қар үстінде жатқан қорамсақты көрді.

Ақын тоқтап, қорамсақты қолына алды. Ішіндегі жалғыз жебенің масағы * ұстарадай өткір екен.

— Жыр сияқты күшейіп жата тұрсын,— деді де жебені орнына салып, қорамсақты белдігіне іліп алды. Ұйып қалған аяқтарын жазып, ары-бері жүрді де, бір уыс қармен бетін ықылады. Қолын қоржынға сүртіп жатып, ашыққан атының аяқ астындағы қарды тарпып, талшық іздегенін көрді.

Арғымақтың тұяғы астынан бір уыс күзгі шөп пен кішкентай ғана түйнегі бар бір түп жасыл өсімдік көрінді. Махамбет атын итеріп, үңіле қарады.

Бұл қар астында қалса да солуды білмейтін ғажайып гүл. Ақ қар, көк мұздың, улеген желіңді, күз бен көктемнің көл-көсір көп суын бұйым құрлы көрмей, көкпеңбек күйінде артқа тастайды да, жазға салым шешек ататын, содан талайға дейін гүлдеп тұратын көксолмас...

— Сүйінқара айтқан тастүлек сияқты екен,— деп күліп қойды Махамбет, адайлардың батыры Хиуа түбінде айтқан әңгімені еске түсіріп. Ақынғынан айырылған ұябасар өзінің ұясын қысы бойы тастап кетеді де, көктемде қайтып келіп, сары аяздан аман қалған жалғыз жұмыртқасын шайқайды деген болатын Сүйінқара. Қабығынан шықпай жатып-ақ дүниенің бар сотанағын тартып көрген балапан ғана топ жарған алғыр қыран болады. Құрманғазы мен Шернияз сондай қыранды жырға қоспақшы еді. Ал бала Мұса аңдар мен құстардың патшасы туралы ертегілерді жалықпай тыңдайтын...

Ойға шомған ақын сарбаздарының Кіші жүз жігіттерімен қалай кездескенін де, қасына келген әйелін де байқамады.

— Жүр.

Суықтан түсі қарайып, азадан шашы ағарып кеткен Мақпал қасында тұр.

— Жүр. Наймандар ауылына шақырып жатыр. Исатай сені тосып тұр...

* Масак — садақ оғының ұшын.

1837 жылдың 17 ноябрінде генерал Перовскийдің атына жолдаған рапортында Гекке көтерілісшілердің «...мінген аттары ерен мықты болды» және де «...олардың өздері де найзамен соғыса білетіндіктерін көрсетті» деп жазды.

«Ордалықтардың зеңбірекке қарсы шапқанын мен бұрын-соңды көрген де, естіген де емеспін...—деп ақталды Гекке Исатай мен Махамбетті ұстау жөніндегі Перовскийдің жарлығы не себепті орындалмағанын түсіндіре келіп.— Дәл де әділ суреттеуден Исатайдың шайкасы қандай жанкештілік жасағанын байқауға рахымыңыз жетеді деп сенем, биік мәртебелі тақсыр».

Сұлтандардың төлеңгіттері мен Геккенің солдаттары Тас-төбе қырғынынан кейін шағын-шағын жасақтарға бөлініп, дала жолдарын көп шарлады. Жазалаушылар көтеріліске қатысты немесе оны жақтады дегендердің бәрін де қамауға алды. Жүздеген ауыл өртенді.

26 ноябрьде тұтқындарды Нижне-Уральск бекінісіндегі полковник Бизеновқа жіберіп тұрып Гекке былай деп жазды:

«...Өздерін темір кісенмен бұғалықтап, Уральский острогына* айдаттым. Ең соңғы мүмкіншіліктері біткенше Исатайдың қасынан кетпеген бұл адамдарға ешқандай аяушылық жасалмасын, бұларға әбден жеріне жеткізе сабағанда шыдамайтын шыбыртқының өзі де жеткіліксіз...»

Офицерлерді тұтқындардың рухани ұстамдылығы, өжет өрлігі мен бас имес беріктігі қайран қалдырды.

Исатайдың жақын достарының бірі Қабылғанбай жарала-

* Острог — қатал тәртіпті абақты, түрме.

нып, шалғайдағы бір қыстауда жасырынып жүреді. Оны ұстап алып, 500 адамның сапынан үш дүркін өткізеді. Шпицрутенмен 1500 рет дүрелейді! Сонда да ол үсті-басы қып-қызыл алақан, денесі көкала таңба, бет-аузы көнтиген ісік болса да тізесін бүкпейді, басын имейді.

«Өзі жігіт-ақ, ержүрек, — деп мойындайды Гекке, — жалтарып-жасқануды білмейді, райынан қайтар емес, қайсар-ақ».

Гекке Қабыланбайдан, аяғын әрең-әрең басып тұрғанына қарамастан, сескенеді. Ол батырды Уральский острогқа 39 казакқа айдаттырған!

«Бұнда темір болмағандықтан және де Қабыланбай сияқты қасқырға жіп жеткіліксіз болар деп ойлап, мен оны бүгіннен қалдырмай Уральскіге жіберген жөн деп таптым, бұл үшін қағаз жеткізген 10 адамды және 28 кісіні бөлдім, сондай-ақ оларға Хорунжий Еремінді қосып, бәрін бірге аттандырып отырмын», — деп жазған Геккениң өзі.

1838 жылғы январь айының аяғына дейін ауыл-ауылда «бағындыру жұмыстары» жүргізілді. Жол бойы, орман-тоғай мен құм іші үйсіз-күйсіз қаңғыған қарттарға, әйелдер мен баларға толып кетті... «Үрей билеп үйлерінен безген жұрт, қайда барарын өздері де білмейді», — дейді Гекке саспай.

Үскірік аяз, күртік қар, ысқырған ақ боран. Айқастан әбден арып-ашқан ауылдарды құдайдың өзі жер бетінен жойып жібергісі келгендей. Құм ішінде, батпақты жерлер мен жол бойында босып жүрген қашқындар суық пен аштыққа шыдамай қырыла бастады...

Ал көктем туа әбден амалы құрып, ашынған халық тағы да Исатайдың туы астына жиналды.

1838 жылғы майдың аяқ кезінде олардың саны екі мыңдай болды.

1838 жылғы июльдің бас кезінде сарбаздар Ішкі орданың шекарасына қайтадан кірді. Оларға 4-орал полкы қарсы аттанды. Орынбордан 150 казак пен генерал Перовскийдің жеке резервінен бір батальон атқыштар шықты...

Сұлтандар мен ханның біріккен қолы үш мыңнан астам еді. Бәрін де өткен жаздағыдай полковник Гекке басқаратын болды.

Көтерілісшілер үш топ болып келеді деген хабар жеткізді барлаушылар. Ең алдында — бірінен-бірі алшақта Исатай мен Махамбет. Исатайдың үш жүз сарбазы бар, Махамбеттікі сәл аздау көрінеді. Басқалары Исатайдың шабарманын күтіп, Жайық бойында қалыпты.

Геккениң әскері Ақбұлақ деген өзеншенің жанындағы кең жазықта жыра-жыра мен тоғайларда тығылып жатты.

1838 жылғы 12 июльде таңертең Геккенің бұйрығы бойынша Баймағамбет бір отряд төлеңгіттерін ертіп Исатайдың алыдынан шықты.

Мидай жазық далада жолықты олар. Баймағамбет майдандаспай, бұрыла қашты. Сарбаздар тұра қуды. Геккенің қулығы жүзеге асты.

Төлеңгіттер көтерілісшілерді қақпанға әкеп түсірді. Жазалаушылардың қалың қолы Исатайдың жасағын айнала қоршап алды. Алғашқы сөзді зеңбіректер айтты.

Төлеңгіттерді қуған кезде сарбаздар бытырап бөлшектеніп кеткен еді. Бұл да Геккенің міндетін жеңілдетте түсті.

Исатай бораған оқтың ортасында жігіттерінің басын біріктіріп, қоршаудан саңлау таппақ болып аласұрып шапқылап жүр. Бірер сағаттан кейін ғана он шақты сарбаз қоршауды бұзып шықты. Ал Исатайдың өзі айқастың қалың ортасында қалды.

— Қаша-қаша қажыдым. Бізге енді кері қайтар жол жоқ. Жан-жағың лаулаған жалын! Наймандар мен қыпшақтар Шыңғысханмен шайқаста қандай өжет өліммен өлсе, біз де солай өлейік!— Исатайдың сарбаздарға айтқан соңғы сөзі осы еді.

«Казак Леонтий Левшин Исатайдың атын жаралады. Аты кібіртіктеп барып құлап түсті. Исатай жаяу соғысты... Төлеңгіттер Жаппар Ылақбаев, Сәтбай Байжігітов, Көбіш Сыбулин оны арт жағынан кеп ұстай алды, ал урядник Богатырев батырдың қолынан түскен қылышын ала сала, басын қақ бөлді, енді бір солдат оны кеудесінен атып жіберді»,— деп баяндады Гекке кейінірек.

Махамбет Ақбұлаққа аспан әлемін қан қызыл арай жауып, сарбаздардың өлігін кезқұйрықтар айнала ұшып жүрген кезде ғана келіп жетті. Атынан қарғып түсіп, дулығасын лақтырып жіберіп, шекпенінің өңірін қақ айырды. Өңі қашып, сүп-сүр болып кеткен. Семсерінің балдағын қыса ұстап, бір өліктен екінші өлікке үңіліп, досының сүйегін таппай көп жүрді...

«Шектен шыққан көзсіз бүлікшінің жүгенсіз істерін тиюымызға мүмкіншілік туғызған кездейсоқтықтарды бағаламауға болмайды»,— деп қуана рапорт берді Гекке Петербургке.

Жазалаушылар ауыл-ауылды тағы да қылыштың жүзі, найзаның ұшымен «бағындыруға» шықты.

Шыбын жанды шүберекке түйген жүз жігітімен Махамбет суық күз түскенше Баймағамбет және Қарауылқожа сұлтан-

дардың әскерлеріне тұтқыннан тиісіп, тоқпақтап жүрді де, суық түскен соң жолдастарымен қоштасып, Атырау жағасындағы ауылдарға сіңіп кетті.

Абайламай айрылдым
Ар жақтағы елімнен —
Анау Нарын деген жерімнен,
Тірі кеттік демеймін,
Кем болмады өлімнен,
Теңім үлгі алмады
Аузымдағы желімнен.
Істеген ісім кетті далаға,
Қашан өтіп шығам деп,
Қайғырамын мен-дағы
Жайықтан арғы далаға!
Басқа қысым түскен соң
Қайрылмастай күн болды
Қатын менен балаға.
Барсаң сәлем айта бар
Ата менен анаға..
Өлең айтып толғадым,
Көкірегімді басарға...
Махамбеттей мұңдыға
Енді келер күн қайда
Ханға құрған шатырды
Сүңгіменен түртіп ашарға?!

Ақынның отты сөздері ауылдан-ауылға ұшқыр жебедей самғай ұшып, ең даланы тағы да лау еткізер ұшқындай таралып жатты.

Баймағамбет жіберген, қарамағында казактар жүздігі бар Мұртазағали сұлтан 1841 жылдың 5 мартында таңертең Атырау жағасындағы қалың құмда отырған ақынның қыстауына келіп жетті.

Қастарында үш төлеңгіт бар урядник Голиков және Хоцлов, Ведерников дейтін казактар үйге кіріп келгенде Махамбет ұйықтап жатқан болатын. Ақын скеуін лақтырып жіберді, үшіншісін кездікпен жаралады. Бірақ күштің басын күш алады ғой, Махамбет те кісенделді.

1841 жылғы 20 июльде Орынборда Махамбетке әскери сот болды.

— Біз шындық пен әділдік үшін, жауыздыққа қарсы соғыстық, — деді ақын сотта. — Біз Жәңгір ханға қарсы соғыстық. Сондықтан біз өзімізді Ресейдің алдында кінәлі дей алмаймыз. Біз сендерді ордаға да, соғысқа да шақырған жоқпыз. Ал өздерің келіп бізге тигенде біз де қарап қалмағанымыз рас...

Капитан Василий Шустиков көтерілісшілердің қолға түскен солдаттар мен казактарға күш көрсетпегенін, Исатай мен

Махамбеттің тұтқындалған орыс солдаттарын айқас аяқталысымен босатып отырғанын сотқа растап берді...

Сұлтандар да, Жәңгір хан да, генерал Перовский де сотқа қатынасқан жоқ, сондықтан істің шешіміне ықпал жасай алмады.

Сот ұзаққа созылды. Ол Бөкей ордасындағы қазақ ауылдарының ғана емес, Орынбордағы орыс интеллигенциясының да көңілін алаң қылды. Ақынды өлім жазасына кесу ордада жаңа толқулар туғызуы мүмкін еді. Перовскийдің жарлығы күтілді.

... Түннің бір уағында Махамбеттің камерасына * қолында шамы бар офицер кірді. Үңіле қараған ақын Василий Шустиковты таныды.

— Иә, не дейсің, капитан? Аңада Қисық төренің ауылында басталған айтысымызды аяқтайын деп келдің бе? Сенікі жөн екен. Найза зеңбірекке шыдамайды екен. Күштің аты күш екен, билік те күштінікі екен. Неге келдің сен?! Үкімді хабарлауға ма? Керегі жоқ. Мен өлімге даярмын. Молданың да, поптың да керегі жоқ...

— Ер соңыма!— деді капитан қатқыл үнмен.

Екеуі дәлізге шықты. Шустиков шамды өшірді...

Капитан тыныштыққа үмсына құлақ тосып, биік дуалды бойлап жүріп келеді. Артында — үнсіз ақын. Әлде кім кішкентай есікті ашты. Содан шығып, жолдан былай бұрылды да, бұлар бір бақшадан өтіп, аулаға келіп кірді.

— Әне жерде, қораның сыртында атың тұр. Қош бол,— деді Шустиков.

Махамбет орнынан қозғалмады. Ол капитанға қанша тесіліп қараса да жүзін көре алмай тұр.

— Сен солдаттар салтанатты антын бұзбайды деуші едің ғой. Мен саған сенбеймін, капитан. Желкемнен оқ жұтқанша қарсы қарап өлгенім артық,— деді Махамбет нық үнмен.

— Ол өзінің борышын өтеп тұр, мырза,— деген дауыс естілді кенет үй жақтан. Ай сәулесі түскен алаңға тағы да бір офицер шықты.

— Сіз кімсіз? Дауысыңыз таныс сияқты,— деді ақын.

— Біз сізбен Петербургте, Сенат алаңында болған көтеріліс күндерінде кездескенбіз,— деді бейтаныс адам.

— Осында да, сотта да кезіктік қой! Сіз Даль-Луганский мырзасыз ғой,— деді Махамбет.

— Бөгелмеңіз, достарыңыз күтіп тұр.

— Дәл осы сәтте менің қасымда тұрған адамдардан жа-

* Камера — түрмедегі жеке бөлме.

қын достарым жоқ,— деді ақын.— Және олармен қоштасуым керек...

— Бұ қайсың?— деп сұрады Махамбет қораның сыртында бос атты ұстап тұрған екі аттылыны көргенде.

— Құдай-ау, келді ғой, келді!— деп қуана сөйледі жігіт.— Мен, Аббас, және Лаубай ғой, екеуіміз де Исатайдың жүздігіненбіз. Бол, Махамбет, тезірек...

Ақын ердің қасынан ұстап, атқа ырғып мінді.

Сол түні-ақ түрме күзетшілері дабыл қақты. Махамбет камерасының есігі жабық, құлпы орнында, тек терезесіндегі торы быт-шыт. Ақын қашып кетіпті.

Орынборға келесі күні келген генерал Перовский түрме бастығын орнынан алып тастады.

Махамбетті ату жөніндегі үкімді қол қойдыруға әкелгенде генерал дал-дал ғып айырып, лақтырып жіберді.

— Кімді ат дейсіздер, мырзалар?! Қай қырғызды?! Бұдан өткен масқара болмас... Қырғыз тұтқыннан қашты деген не сұмдық! Масқара-ай!— деп зекіді ашулы генерал.

Өз адамдарының былжырлығы мен Махамбеттің қашқанын құпия қалдыру үшін және де осындай сәті түсіп тұрғанда өздерінің «мейірбандылығын» көрсетіп қалу үшін әскери сот дүйім жұртқа былай деп жар салды: «сотталушы Өтемісов... линияның аржағына өткізіліп, оған бұнда қайтып жақындауға тыйым салынды. Егер ол бұл тыйымды бұзуға барып, ішкі жаққа аттап басатын болса, қатаң жазаға тартылады».

* * *

Махамбет туған өлкесінен алыста, Кіші жүздің жерінде төрт жыл қаңғырды...

1845 жылдың февралінде ол ордаға қайта келді. Ақын халықты тағы да көтеріліске үндеді. Генерал Перовский «түзелмейтін» қайсар ақынды ұстап, атып жіберуге жарлық берді...

1845 жылдың 11 авгусында аяқ астынан Жәңгір хан өліп қалды. Николай I былай деп жазды: «Шын берілген, өте керекті адам еді. аянышты, аянышты». Генерал Перовский Фатима ханымға: «Бізге осыншама ұлағатты сын жіберген жаратқанға сыйына отырып, мен сізбен бірге көз жасымды төгемін»,— деп көңіл айта келіп, марқұмның ақтық тілектерін түгелдей орындауға серт қыды. Ал өзі дереу тақтың барлық мұрагерлерін құртып, ордадағы барша билікті генерал-губернатор есебінде өз қолына алды.

Ауылдардағы жаңа бүліктің өршуінен сескенген генерал қырға хорунжий Ықылас Төлеевті жіберді. Жарлық келте қайрылды: Махамбетті құрту керек. Баймағамбет сұлтанға жазған хатында генерал хорунжий Ықыласқа мынадай мінездеме берген: «Бұл бізге мейлінше қиын істердің бәрінде де және өте-мөте орындалуы айырықша ептілікті талап ететін тапсырмаларды жүзеге асыруда таптырмайтын адам».

Ықыласпен бірге сұлтан ауылынан беріш руының биі Жаңаберген Боздақов, тобықты Төрежан Түрұмов, беріш жігіттері Мұса Нұралин мен Жүсіп Өтеулин — барлығы жиырма адам қоса аттанады. Олар Махамбетпен «келіссөз жүргізеді екен» деген сыбыс тарады ел ішіне.

Махамбет оларды басқа ауылдардан оңашарақ көшіп, жеке отырған өз үйінде қарсы алды.

— Біз саған жау емеспіз, дос ниетпен келдік. Жанымдағылар беріш жігіттері, Махамбет. Жәңгір хан дүние салғалы біраз болды, сұлтандар сені кешті,— деді Жаңаберген би.

Махамбет қонақтарын үйіне шақырды. Ішке төртеуі — Жаңаберген, Ықылас, Мұса, Төрежан кірді де, басқалары сыртта қалды.

Мақпал дастарқан жайды. Әңгіме басталған кезде кішкентай Нұрсұлтан үйден шықты. Қонақтар қаруларын кезене ұстап, киіз үйді айнала қоршап алған екен. Бала әкесіне айтпақ боп еді, оны біреуі шап беріп ұстап алып, аузын баса қойды. Дәп сол сәтте Ықылас та қанжарын суырып алып Махамбетке ұмтылды. Ақын оның қанжарын қағып түсіріп, өзін ұшырып жіберді. Бірақ қалған үшеуі тарпа бассалды. Ақын хорунжийді өкшесімен жерге жаныштап, бел омыртқасын үзіп жібере жаздады. «Тірідей алдырмасын!» — деп айғай салып, үшеуін де лақтырып тастамақ болды. Біреуі омақата құлағанымен екеуі екі қолын жібермеді. Күйеуіне көмектеспек болып ұмтылған Мақпалды біреуі іштен теуіп жалп еткізді. Үйге қолында қанжары бар Жүсіп Өтеулин жүгіріп кіріп, желке тұстан салып қалды. Қызыл қанға боялған Махамбет құлай берді. Орынан тұрған Ықылас қылышымен екі рет шауып, ақынның басын кесіп алды *...

Екі көзі ұясынан шыға алайып, бедірейіп қалған Мақпал үйден қанышерлерге ілесе шықты да, табалдырықта үнсіз тұрып қалды. Аяғының астында үрейі ұшып, тілі байланып қалған баласы жатыр.

* Бұл деректің растығын архивтегі документтер ғана емес, сонымен қатар Махамбеттің бас сүйегіне антрополог Н. Ж. Шаяхметов жасаған арнайы зерттеулер мен ақынның мүрдесін қазғандағы жағдаяттар дәлелдейді.

Кенет адам айтқысыз, сұмдық, дене тітіркенетін, қорқынышты күлкі естілді. Жіп-жіңішке, шикылдаған ащы дауыс жапанды жаңғырықтырып, жүректі мұздатып жіберді. Қаны-пезерлердің астындағы аттары үркіп, аспанға шапши осқырынып, басымен ала жөнелді...

Жүсіп атынан ұшып түсті. Күлкі кілт тыйыла қалды. Мақпал Жүсіпке тесіле қарап, керегеге сүйеулі тұрған найзаға қолын созды.

Қорқыныштан қалш-қалш еткен Жүсіп әрең деп орнынан тұрып, өз жолдастарына қарай ойбайлап қаша жөнелді. Мақпал сүңгіні сілтеп қалды... Мылтық атылды.

Мақпалдың көкірегі қызыл қанға боялды. Қан ақ көйлегінің омырауынан төмен қарай сорғалай ақты. Ал Мақпал болса өлер алдында тыржиып кеткен Жүсіпке қарап тұр. Қылпылдаған көк сүңгінің ұшы оның қос жауырынының қақ ортасынан қадалыпты. Мақпалды атқан хорунжий Ықылас найзаны Жүсіптің жотасынан суырып алмақ болып жүр.

— Бәріңді... бәріңді де қарғыс атсын... Сендер оны өздерің... өздерің өлтірдіңдер... кәпірлер емес,— деді Мақпал ерні әрең қыбырлап. Қансырап, әлсіреп қалыпты. Жусаннан ұстап тырмысып, сүйретіле жылжып, үйіне әрең жетті.— Қашаннан бері өздеріңді... өздерің өлтіріп келесіңдер... О, құдай, Махамбетім дұрыс айтады, дұрыс!.. Ел болмай кеткір ездер-ай!.. Құтылмассың құлдықтан...

Мақпал күйеуінің бассыз қалған денесіне жете алмай, табалдырықта өлді...

* * *

1846 жылдың 4-ноябрі күні таңертең қасында Шернияз отырған Баймағамбет сұлтанның шатырына жанында үш төлеңгіті бар хорунжий Ықылас келіп кірді. Қолында алма ағашының түбірінен ойып жасаған жалпақ қызыл астау, бетін қызыл барқытпен жуып қойыпты.

Хорунжий сұлтанның алдына бір тізерлеп отыра қалды.

— Әкелгенің қандай сый?— деді де сұлтан болат қанжарының ұшымен қызыл барқытты ашып тастады. Астауда Махамбеттің басы жатыр екен. Өңінде сабырлылық, ойлылық нышаны бар.

Шернияз Махамбетке ұзақ қарап отырды. Сосын айнала-сындағыларға жағалай көз тастап шықты да, екі қолымен басын ұстап, айғай салып шатырдан сыртқа ата жөнелді...

Ақын өлтірілгеннен кейін Баймағамбет сұлтан Петербургте болды. Патша оны аялап-қолпаштап, сый-сияпат көрсетті, генерал шенін берді.

Бірақ сұлтан үйіне қайтып оралмады.

Аббас пен Лаубай бастаған жігіттер оны Қиялы-Қиғаштан өтерде, Исатай мен Махамбет өздерінің тұңғыш жеңістеріне жеткен жерде, суға ағызып өлтірді.

Кек қайтарғандардың ішінде Шернияз да болыпты деген сыбыс бар. Содан кейін ол аты аңызға айналған Көтібар батырдың баласы — Есет бастаған шектінің көтерілісшілеріне барып қосылды. Бұл кезде Сібірге айдалған каторгадан қашқан Құрманғазы өзінің отты күйлерінің ызалы да адуынды арынымен жалпақ даланы дабылдатып, Көкшетау мен Жетісу, Сарыарқа мен Түркістан жерін баса-көктей, Есетке қарай асығып келе жатқан болатын...

1857 жылдың январында сұлтандар мен генерал-майор Фотингофтың біріккен қолы шектілермен шайқасқа түсті, бірақ жеңе алмады. Сол шамада Ақмешітке қарай жылжыған генерал Перовский Сыр бойындағы қазақ жасақтарымен соғысып жатты.

Арал теңізіне қарай ұмтылған полковниктер Кузьмин мен Дерышевтің, майор Михайловтың жүздіктері жол бойындағы Ішкі орда мен Кіші жүздің ауылдарына өрт салып, түтінге тұншықтырды...

«...Көне заманның соғыстарынан кейін немесе моңғол басқыншылығынан бермен қарай полковник Кузьмин мен майор Дерышевтің шапқыншылығындай ешбір жексұрын мейірімсіздік болып көрген жоқ. Бұл қанішерлікті (Перовскийдің тұсында-ақ) өз кеңсесінде отырып, Липрандидің бұрынғы көмекшісі — Григорьев басқарды. Бұл қанды уақиға әлі еш жерде суреттелген емес», — деп дабыл қақты Герценнің «Колоколы» алыстағы Лондоннан.

Өздері салған егінді қорғаған үш мың шаруа қолдарына айбалта мен найза, қолдан жасалған білтелі мылтық ұстап, Перовскийдің атты әскеріне қарсы тұрды...

Торғайда, Арыс пен Жетісуда халық патша отаршылары мен өз алпауыттарына қарсы көтеріліске шықты...

Мен халықтың көптеген ғасырлар бойына жат жерлік басқыншыларға қарсы, өз азаттығы мен теңдігі үшін жүргізген күресінің бір ғана оқиғасын баян еттім...

Соңы

КҮНГЕ БЕТ АЛҒАН КЕРУЕН

ПОВЕСТЬ

Орысшадан аударған
САЙЫН МҰРАТБЕКОВ

О шіркін, той болғанда қандай той еді бұл! Асқардың өміріндегі нағыз үлкен той, бірінші топ болатын. Жасыл таудың етегіндегі қызғалдақ тұнған көкпеңбек алқапқа осы өңірдегі ауыл біткеннің кәрі-жасы тегіс жиналған. Жеңіс хабарын естіген халық жаяу-жалпылап, атқа, түйеге, өгізге, тіпті кейбіреулері сиырға мініп, жан-жақтан ағылған еді осында. Жұрт бұрынғы тасаттық беретін дәстүрді еске алып, қуаныштың құрметіне бір-біріне су шашып жүр.

Тау иегінен күн де көтерілді. Теп-тегіс боп сәл буалдыр көктеніп жатқан күздік бидайдың үстінен ақ бу көтеріле бастады.

Бүкіл алқапты бойлап асығыс киіз үйлер тігілді. Басқарманың үстелінен сыпырып алынған, әр жеріне сия тамған алқызыл сәтен жалау желпілдеп, сүмбіл сабын майыстырып тұрды. Түйелердің бақырғаны, шық тұнған көк майсаға домаланған балалардың шуылы, қыздардың әні, күмбірлеген домбыра үні және абыр-дабырға есі кете құтырынған иттердің үргені — осының бәрі бір ғана той дүбіріне үндесті. Киізден сырыған шарығы шықтан дымқыл тартып, төбе басындағы жалаудың қасында Асқар тұр. Аяғын алма-кезек көтеріп қойып, ол гу-гу еткен қалың топтарға қарайды. Жылқышылар жарау аттарды киіз үйдің іргесіне қаумалап кеп, лып еткізіп құрық сап жүр.

Шөбі тапталған бір кішкене ойпаңда қызылды-жасыл киінген қыздар тобы. Орамалдарын шешіп, тоқпақтай бұрымдарын бұлғаңдатып қоя берген, үлкендер көзінен именбестен, сымбаттарын өздері қызықтағандай, тақия тастамақ ойнап, жігіттерді қуып жүр. Одан берірек ойпаңда күрес болып жатыр. Көрші ауылдың екі жігіті күш сынасуда. Бұлар бірін-бірі

жығыса алмай тоқтады. Жұрт кеу-кеулеп, бұлардың жығыса алмағандарына разы болмай жатыр.

Осы тұста жас жігіттерді қақ жарып, ортаға Ақтұманың қарт шопаны Күрекең шықты.

— Әй, төңкерісшілер, шығарыңдар балуандарыңды!— деп айқай салды ол. ескі шалақ тонын шетке қарай лақтырып тастап. Бас киімі мен аяғын қоса шешіп, басы жалтырап, кеудесін жалаңаштап ортаға тұра қалды.

— Егер мен белбеуімді буынғанша ешкім шықпайтын болса, бәйгі біздікі,— деп саңқ етті де, ұзын орамалмен белін буа бастады. Көрші ауылдың жас жігіттері қапелімде естері шығып, өз ақсақалдарына жалтақтап қарай береді.

— Уа. Күреке, бізде азамат бітті деп пе ең? Кәрі теке, өзіңді мына сазға біраз аулатып алайыншы,— деп кенет ортаға Ақшал шыға келді.

— Таста, онда анау үстіндегі жалбағайыңды. Ешкімнен сөз сұрамайтын тілмар екеніңді білеміз, бірақ жауырының жерге тигенде не дер екенсің, соны көрелік.

— Ау, сен өзің жас кезіндегіңді ұмытқан сияқтысың ғой. Есіңе түсірейін бе?— деп күлді Ақшал. Асқардың естуінше, жас кездерінде бұл екі шопан осы өңірдің бұрынғы иесі — Төрегелді байдың бұйыруымен күреске түскен екен. Ол кезде Күрекең жығылып қалатын көрінеді. Ақшалдың қазіргі меңзеп тұрғаны сол.

— Ә, қорыққаныңнан баяғыны еске алдың ба? Ол кездегі менің жығылуым сенің жыққаныңнан артық еді,— деді Күрекең мысқылап.

— Бай саған есі бар төбетіндей ғып үстелінің үстіндегі майлы сүйектерді тастайтын.

— Ә, кәрі мылжың...— деп Ақшал Күрекеңнің белбеуінен шап етіп ұстай алды.

Екі қарт бірін-бірі балаша жұмалай жөнелді. Жанкүйер жас жігіттер әуелгіде әдеп сақтап күлмеуге тырысқандарымен, артынша-ақ күрестің қызығына елігіп, екі қартты тұс-тұстан кеу-кеулеп әкетті.

— Ата, жақынырақ, жақынырақ! Тарта түсіңіз. Аяқтан қағып қалыңыз! Әй, қартым-ай,— десіп жан-жақтан шуылдасып тұр.

Бір сәт екі қарт та шөп үстіне ұмар-жұмар домалап түсті де, қайта тұрып кетті. Ақшалды белінен мықтап қысып алған Күрекең шірене тұрып жерге көтеріп ұрмақ еді. Ақшал бұлт-етіп шығып кетті де оңтайланып ап Күрекеңді тік көтерді.

— Әй, қарғыс атқан кәрілік-ай,— деп қынжылады тәлтіректеп қалған Ақшал.

— О алла, мына шалдар құтырған ба ей! Ұялу дегенді де қойыпты, түге,— деді бір кемпір дауыстап.

Енді бір оқына келгенде Күрекең тартыншақтай берген Ақшалды жерден іле көтеріп алды. Бірақ сол кезде оның белбеуі босап, бауы үзіліп кеткен дамбалы сыпырыла берді.

— Ақтұмалықтар, жұмыңдар көздеріңді!— деді ышқынған Күрекең өз ауылдастарына, онан соң «әуіп» деп Ақшалды жерге алып ұрды. Әйелдер жаулықтарының ұшымен беттерін басып, шуылдаса бытырап, тым-тырағай қашты да, еркектер іштерін басып, қыран-топан күлкіге батты.

— Күліңдер, күліңдер! Ұятсыздар! Күлкі жеңістің нәшін келтіреді,— деп күңкілдеді, қалың күлкінің ортасында абиырын жаба берген Күрекең.

— Екі ақсақалға да сый-құрмет көрсетілсін. Ақ үйге кіргізіп, төрге отырғызыңдар, жігіттер!— деп айқай салды Сапар ағай.

Асқар Сапар ағайды жақсы көретін. Батылдығын, мейірімділігін ұнататын. Бірде Сапар ағайдың:

— Сен әкеңе тартқан жақсы жігіт боласың,— деген сөзі үшін де ұнататын.

Сапар ағаймен кездескен сайын Асқардың есіне әкесі туралы буалдыр ойлар оралатын. Әкесін 1937 жылы, Асқардың кішкентай кезінде бейтаныс адамдар алып кеткен еді. Анасы онан бұрынырақта қайтыс болған-ды. Сонда Сапар ағай Асқарды үйіне әкеліп, өз баласы, Асқардың құрбыласы Қайсарға:— ендігі жерде ол Асқарды өз бауырындай көру керек,— дегенді айтқан.

Асқардың әкесі қырқыншы жылы шашы аппақ құдай, екі көзінен айрылып, су қараңғы соқыр боп оралды. Оны тек Сапар ағай ғана алдынан шығып қарсы алды. көзі жасаурап қайта-қайта:

— Мен айтпап па ем,— бұл бір қате деп. Өзің ойлап көрші: сен қайдан халық жауы боласың. Апырмау, екеуміз черкас партизандырының аттарын бағып, атаман Анненковтың обозынан оқ-дәрі ұрлап, ақтарға қарсы аттандық. Төрегелдіні құдық, колхозды өзіміз ұйымдастырдық... Сонда сен қалайша жау болмақсың...— дей берді.

— Пәлендей деу ертерек... Ол әлі ақталған жоқ,— деді бірде колхоз есепшісі Әмірбек зәрлене.

Әкесі жұдырығын тас қып түйген күйі боп-боз боп кетті, бірақ ләм деп үн қатқан жоқ. Асқардың әкесі, үндемейтін адам, алайда ұлына аса мейірбан еді. Ол өз үйін етікші шеберханасына айналдырды. Енді Асқар колхозшылардың аяқ киімін тігуге әкесіне жәрдемші болды. Күнде кешке қарай бұ-

лардың үйіне ауылдың құрметті адамдары жиналатын. Олар Асқардың әкесімен ұзақ отырып әңгімелесетін, әртүрлі шаруа жайын кеңесетін, бірақ бірде-біреуі не іштен мұның айдауда болғанын, не іштен мұны қиыр өлкелерге алып кеткенін сұрамаушы еді. Бұл туралы бірде Асқардың өзі сұрады.

— Әке, сенің шашың осынша неге ағарған? Сен әлі қартайған жоқсың ғой, алып кеткен кезде жап-жас, қайратты едің ғой...

— Мен тайгада болдым, балам. Бір ретте ағаш кесіп жүргенімізде байқаусызда қарағайдың астында қалдым. Бұтақтары көзіме тиіп, басымды қар басып қалды. Сонан бері екі көзімнен айрылып, басым аппақ қудай болды, балам,— деген әкесі, ақырын ғана күрсіне отырып. Оның жып-жылы, бұжыр алақаны ұлының басынан ұзақ сипады. Қырық бірінші жылы январь айының бір таңында оянган Асқар әкесінің әлі ұйықтап жатқанын байқады. Әдетте әкесі өте ерте тұратын-ды. Әкесінің осы уақытқа дейін ұйықтап жатқаны Асқарға біртүрлі көрінді. Ол әке төсегіне жақындап кеп қалшып қатты да қалды. Әкесінің өңі балауыздай боп сарғайып кетіпті.

Есі шыққан бала далаға атып шықты. Жұрт жиналған кезде қарттардың бірі:

— Уу,— дей беріп кесіліп қалған. Сапар ағай оған шаншыла қарады. Онан кейін бұрылып, өз әйеліне Асқарды алып кет дегенді айтты.

Көбік қар басқан жолменен әкесінің сүйегін жұрт алып бара жатқан кезде Қайсардың:

— Сен енді жалғыз қалдың ғой? Енді сен жетім болдың,— деп көңіл білдіре айтқан сөздері Асқарды өртеп өткендей болды. «Ендігі жерде жұрт маған дірдек қаққан аш күшікке қарағандай қарайтын болады. «Жетімек»— деп аяушылықпен ғана қарайтын Сапардың үйінен, бүкіл ауылдан қашты... Сүйектен өткен суықты елең қылмастан, үкідей ұшып отырып «Төңкеріске» жетті, сондағы мектептің таныс күзетшісін тауып ап, оған жылы күркеде қалдыра көр деп жалынды. Ізінше атпен құйғытып Сапар ағай да жеткен еді.

Үшеуі тіс жармастан таң атқанша отырды. Онан соң Асқарды он екі шақырым жердегі үлкен ауылға апарып, жетім балаларға арналған интернатқа орналастырды. Бірнеше айдан кейін соғыс басталып кетті. Интернат жабылып қалды. Осыдан бастап...

Асқарды панасыз балалар жиналған балалар үйіне жіберген. Алғашқы күні-ақ бұзақы балалар оған «халық жауының баласы» деген айдар тағып, өзін ұрып-соғып, алдындағы та-

мағын тартып жеді, ал түнде үстіне жамылған көрпесін жұлып әкетті. Асқар өзін жәбірлеушілерден қорғанып бақты, қолдарын тістеді, беттерінен тырнады, ақыры терезені сындырып, көшеге секіріп шықты. Басы ауған жаққа қарай қаша берді...

Оған енді ешуақытта балалық шақ деген болмастай көрінді, әркім-ақ оны қағып жібергісі кеп тұратындай, оның арнамысын жәбірлеуге әзір тұратындай боп көрінді. Өзі сияқты қашып-пысқан жетім балалармен достасып, ол қалаға келді, осында базардан қарбыз ұрлаған кезінде қолға түсіп, онан балалар тиелген эшелонмен,— сол ауыр күндері—қырық екінші жылы жұлым-жұлым, аш-жалаңаш балалардың тоғысқан жеріне айналған ФЗО-ға жөнелтілді. Мейрімді адамдардың көмегімен Асқар тағы да қашты, поезға билетсіз мінген, мұны мұртты теміржолшы іші бос жүк вагонына жасырып қойды, шашын ақ шалған әйел бір кило картоп берсе, жаралы солдат машинаға отырғызды,— сөйтіп туған ауылына жеткен. Сапар ағай оны күштеп мектепке кіргізіп, өз құрбыларын қуып жеткізу үшін екі класқа бірден емтихан тапсыртты. Сабақтан кейін Асқар жұмыс істеді...

Сол кезде Асқардың нығына біреу қолын салып, ойын бөліп жіберді. Қараса, Сапар ағай екен.

— Көрдің бе, балам, біздің Күрекеңнің Ақшал қарияны алып ұрғанын,— деп қойды. Әлдеқайдан Қайсар атып шықты да әкесіне жүгіріп келді.

— Біз бүгін бәрін жеңіп жатырмыз. Тіпті қыздарымызға дейін көрші ауылдың жігіттеріне жер сүздірді, ұқтың ба?— деді Сапар, күлімсірей көз қысып.— Қысқасы, бүгін Жеңіс күні. Сен де жеңуің керек.

— Қалай?— деп сұрады таңданған Асқар.

— Әй, Қалтай, Аққасқаны бері әкелші. Бәйгеге шабатын адам міне,— деп Сапар ағай Асқарды нығынан қақты.

— Әке, сіз мен шабады деп едіңіз ғой,— деді Қайсар бүртып.

— Асқарға бер жолыңды, балам, ол сенің бауырың ғой. Сен Аққасқамен тағы бірде шабарсың.

— Қалай, ұятқа қалдырмайсың ба, Асқар? Байқа, жігіт екеніңді таныт өзіңнің.

Мұндай бақыттан есі шыққан Асқар:

— Аға...— деп күбірлей берді.

Маңдайында қасқасы бар, бота тірсек құнанға міну ауыл балаларының арманы болатын. Аққасқа жүні жалт-жұлт етіп, шиыршық атып тұрғанда үстіне шыбын қонақтай алмайтындай көрінетін. Жатаған қазақы ерді, шашақты жүгенді Аққасқаға арнап ауылдың ең шебер қариялары жасаған.

— Неғып аңқып тұрсың енді сен. Жүгір, бар, ыстық бірдеңені жеп ал да, бір аяқ қымыз іше сап, тез атқа қон. Етін қыздыра бер. Көрдің бе, басқалар шыға бастады...

— Тоқта, онан да тамақты осы жерге әкелсін. Әй, анау қазан-ошақ басында жүрген қайсың. Дәмеш, сенбісің! Мына Асқарға қойдың бір сирағы мен бір аяқ қымыз беріп жіберші.

— Қазір Зәуреш апарып береді,— деп дауыстады Дәмеш апай.

Зәуреш ауылдағы Асқар құралпы қыздардың ең сүйкімдісі. Асқар онымен кездескен сайын әлденеге қысылып қалатын. Енді міне, Зәуреш ағаш табақпен ет, тостағанмен қымыз әкеп беріп тұр. Басқа балалар көрсейші осыны. Бүгін кім болса да, Асқарға қызыға, қызғана қарайды.

— Бәйгеге сенімен таласатын анау болады,— деді Сапар, ақ жал шабдар атқа шірене отырған қараторы баланы нұсқап.

— Аққасқаның қиқу шыққаннан еліре шабатыны бар, сондықтан басын тежеп ұста, ә дегеннен қарқынын жайып алып жүрме. Шақға көмілмей, жел жақты ала шап. Ақжалды көзіңнен таса қылма, тек жер ортасынан өттім-ау деген кезде басып озуга тырыс, онда да тек оң жағынан ғана өт. Жер ортасынан Қызыл шоқының өрінде өтесің. Ал ол тұста оң жағыңнан жол тегістеу келеді, қарағай мен теріскен бұталары болмайды. Сонау ретөкпеден түскен кезде аттың басын тартушы болма. Қарақшының тұсынан Аққасқа құстай ұшып өтуі керек. Елдің бәрі осы арадан қарап тұрады саған. Бұлт ете қап жүрме!

Аққасқа — осы өлкеге атағы шыққан, алдыңғы жылғы қыстың жұтында колхоздың бір табын жылқысын үйірлі аш қасқырдан қорғап қалған, бірақ өзі денесіне түскен сондағы жарақаттардан мерт болған Қаражын атанған айғырдың баласы. Аққасқаның шешесі Жұлдызша атанған, сымбатты, сүліктей қара бие.

Аққасқа орталықтағы ат қорада өсті. Ол кезде шөп, майданға жөнелтілетін астықты теміржол станциясына жеткізетін жұмыс көліктеріне ғана қатаң тәртіппен берілсе де, ауыл балалары Аққасқаға деп бір уыс шөпті қайдан да болса табатын. Қайсардың Асқарға айтуынша, ауыл балалары: бор — құлынның сүйегін бекітеді екен, дегенді естіп ап, Аққасқаға жасырын беріп отыру үшін көрші ауылдың мектебіне түнде аттаныс жасап, мұғалімдер бөлмесіндегі борды тегіс алып кетіпті.

Құлын тез өсті, балаларға үйренгені сонша, қашан табынға қосып жібергенге дейін, олардың соңынан итше еріп жүретін.

Апрель айында колхоз жылқысы құмнан тауға қарай көшкенде, Аққасқаны ауылға алып қалып, алдағы үлкен мерекеде бәйгіге қосуға дайындай бастады. Алғаш қосқан кездерінде-ақ ол көзге түсіп жүрді.

Жұмыстан бос уақыттарында Асқар оны сылап-сипап кетіп жүретін. Сондықтан да болар, Сапар ағайдың бүгін Асқарды бақытқа кенелтіп отырғаны. Жер түпке жеткенше Асқар аттың қамыс құлағынан өзге ештеңені көрмеді. Аққасқаның құлақ қайшылауына қарап, шапқан кезде оның қандай күйде болатынын топшылаумен келеді. Ат, Асқардың әуселесін байқағысы келгендей, тізгінді созып, ауыздықты тістеп алып, басымен сүзіп ала жөнеледі. Баланың тақымында ойнап, екі жағына кезек-кезек ұйтқиды. Тізгінді сәл қағып қалсаң, бір орында ойнақшып, ойқастай береді. Сыралғы болған жүйрік әккі баланың ырқына әбден жаттығып алғандай.

— Осы араға қаз-қатар тұрамыз,— деді алда келе жатқан ат айдаушы. Бәйгешілер иіріле тоқтап, аттарының басын кейін бұрып, қатар түзеп тұра бастады.

Асқар басқаларға зер салған. Атқа шапқандардың ішіндегі ересегі өзі екен. Жастары ондар шамасындағы балалар, тақымдары атқа жабысып қапты. Әдетте, ескі дәстүр бойынша мұндай ұзаққа жіберілген бәйгеде атқа өте жас балалар шабатын.

Ауыл балалары болса, шетінен аттың құлағында ойнайды. Бәйгеге шапқан кезде қарсы соққан желден атқа күш түсірмеудің әдісін де олар жақсы біледі, ол үшін аттың жалына жабысып қалады. Салмақтары қаңбақтай, атқа ауырлықтары жоққа тән. Ондайда ат үстінде адам барын сезбей, емін-еркін көсіледі. Асқардың құрбыласы бір ғана қара бала боп шықты. Оның астындағы ақжал ат та Аққасқадан кем соқпайтын тәрізді.

Ат айдаушы сапқа тұрған балаларды бір айналып, ер-тұрмандарын, байқап, аттарды бір шолып өтті де:

— Дайынсыңдар ма?— деп сұрады.

— Бәріміз де дайынбыз.

— Онда тыңдаңдар. Шапқан кезде бір-біріңе соқтықпаңдар, үзеңгі қағыспаңдар. Жол кең, жер тегіс, ұра-жыра жоқ, жазық дала бәріңе де жетеді. Біржарым-екі шақырым өткен сайын қарауыл тұр. Тәртіп бұзбаңдар. Егер ат болдырғандай болса, жарыстан шығып кетуге болады...

— Тыңдаңдар!

Асқар демін ішіне тартып, тізгінді қыса түсті. Аққасқа да құлағын тіге қалды.

— Қайтыңдар!

Дүлей желдің екпіні осып жібергендей, аттар алға қарай лап қойды, сатыр-сұтыр еткен тұяқтардан кесек-кесек шаң ұшты.

Әуелгі бетте Асқар қалың топырдың ішінде қалды, көз алдында алдағы аттардың құйрығы ғана желбірейді, олардың тұяқтарынан ұшқан кесектер Аққасқаға тиіп жатыр. Аққасқа болса, еркіме қоя бер дегендей, басымен алысады, құлағын жымырып, алға ұмтылады. Алдағы көп топырдың арасынан сытылып шығар саңлау іздейді. Біртіндеп, қайыстай созылып, бәйге аттар бір-бірінен бөлінейін деді, сырт қарағанда бірқалыпты шабыспен кергітіп барады бәрі де. Асқардың арт жағынан бір аттың бырылдаған демі қуып жетіп қалды, алдында қара сәйгүлікке мінген кішкене бала кетіп барады, оның алдында тағы төрт ат көрінеді. Аққасқа алтыншы боп келе жатыр. Барлығы қанша ат еді,— он бес пе, әлде жиырма ма еді?— деп еске алды Асқар. Бәрібір әзірге қуанатын ештеңе жоқ. Қарақшы әлі алыс, асықпау керек.

Жалға жабыса түсіп, аттың тынысын аңдайын деп тізгінді ірке ұстады. Аққасқа ырсылдай дем алады. Құлақтан гулеген жел екпініне қарап Асқар оның біртіндеп аршындап келе жатқанын аңдады. Аққасқаның еті қызып, тізгінді босат дегендей, еліре екпіндеп, қара сәйгүлікке жетіп те қалды. Аттың ойнақ салған елірме қайсарлығы шабандоз балаға да оңай ауды. Асқар тізгінді босата берді. «Бір сәтке: ақырына дейін арыны жетер ме екен. Сапар ағаның ең соңғы кезеңге дейін ауыздығына сүйей шап деген аманатын бұзғаным дұрыс па?»— деген ой келді де дереу ұмыт болды.

Құлағын жымырып, қарышы жазыла түскен Аққасқа құстай ұшып келе жатты. Жалпақ таспадай даңғыл жол зымырай дөңгеленіп, аяқ астында зуылдап қалып барады. Қарсы соққан жел бетке ұрады. Бірақ ол суықты сезген жоқ, есі-дерті жанұшырған ат екпініне ауған еді...

Аққасқа алға ентелеп келеді. Бала өзін тау мен тастың тәңірісіндей, жойқын күштің иесіндей, зуылдаған қанаты бардай сезінді. Оның айқай салғысы келді, көрсін жұрт мұның қазіргі күйін, естісін, білсін мұның қуанышын...

Аттың ақ көбік болған омырауына, үзік-үзік алқына шыққан деміне қарап, Асқар дөңестің басталғанын ұқты. Алда тек бір ғана ақжал аттың құйрығы көрінеді. Аққасқа соның соңынан құтырына өршеленіп келеді. Міне ол таяп та қалды, тағы бір ұмтылса, тағы бір, тағы бір... Аққасқаның басы қара баланың ертоқымының деңгейіне де жетті. Дөңнің басы да жақын, онан әрі адамға толы сары жазық, онда Сапар аға бар,

онда бағана аттандырып саларда: «Озып келетін бол»,— деп ақырын ғана сыбыр еткен Зәуреш бар. Олар Асқардың озып келетініне кәміл сенеді, көз талдыра күтіп тұр.

«Айналайын, жануарым! Айналайын Аққасқа, озып шық!»

Дөң басы таяу. Аққасқаның басы оза берді. Асқар бар даусымен атойлап тебініп қалды, қуаныштан ышқына шыңғырып, қара баланың бетіне қарап айқай салды:

— Е-е-е-ей! Сақтан, достым! Астыңдағы атың борша-борша болар! Атың кім өзі?

— Жомарт!— деді қара бала, ызалана дауыстап.— Пана-сыз қаңғыбас, халық жауының баласы!

Аққасқа дөңнің басына шыққан. Алдағы гүл мен адамға толы алқаптан қуанышты шу гу ете түсті. Салт аттылар қиқулап Асқарға қарсы шапты. Бірақ Асқар оларды көрген де жоқ, естіген де жоқ.

Аққасқа ылдифа қарай құлдырап келеді. Асқар құйындай ұшқан аттың басын ойыстыра бұрып, өзін жәбірлеген қара баланы қамшымен тартып жіберейін деп көтеріле берді. Күрт бұрылған Аққасқа жолдан шығып, сүрініп кетті. Асқар қолын көтерген бетте аттың басынан асып, әлдеқандай шыңырауға ұшып түсті.

... Жерге дүрс етіп құлаған бала қиялай домалады, шөптің жұмсақ тікені мен тобылғы бұталарының осып өткенін сезіп жатты.

Көзін ашқанда ол өз төбесінен төніп тұрған аспанды көрді, шырқау көкте биікте құс қалқып жүр. «Қыран әр уақытта да биік ұшады»— дейтін Сапардың сүйікті сөзін есіне алды. Қыран екіге бөлініп барып жоғалып кетті, Асқардың басы айналды. Лоқсық қысқан соң тұруға әрекеттенді, бірақ кеудесі сырқырап бақырып жіберді де қайтадан құлап түсті.

— Не болды саған, балам-ау, а? — деген Сапардың даусы әлдеқайдан, алыстан жетті.

— Ештеңе етпейді, Сапеке, өмірінде бір аттан жығылмайтын ол қандай жігіт сонша? Қазір біз оның есін жиғызамыз.

Асқар төбесіне төніп тұрған Қалтайды көрді.

— Ә, міне, есін жиды,— деді, ыңыранған Асқарды еппен көтере берген Қалтай.— О-оу, сенің қолың шығып кетіпті ғой. Ештеңе етпейді, шыда енді, әйтеуір сүйегің аман екен.

— Жаны сірі-ақ өзінің, мысық сияқты. Паровозды көрді ғой, әкесінің соңынан Сібірге де барып қайтты, өлетін түрі жоқ,— деді әлдекім мысқылдай сөйлеп. Қолының ауырғаны жанына батқан Асқар қатты тістенген күйі көзімен әлгі сөйлеген адамды іздеді. Тағы да жәбірден жүрегі қыстығып кет-

ті, орнынан тұрды, Сапар мен Қалтайдың жәрдеміңсіз өзі тұрды. Сол қолы жансыз заттай салбырап, шаң мен азаптан қарайған жүзінен баттасқан тер тамшылап тұрды.

— Міне жігіт, міне жігіт, өзі тұрды ғой,— деп Қалтай абыржып қайталай берді. Ол ақсаңдай жүріп, баланы бір айналып шықты, қолын көріп, абайлап қана иығынан қозғап қойды.

— Сен сәл шыда, Асқаржан. Азырақ қана шыда. Қазір біз сенің қолыңды орнына саламыз, бәрі де жөніне келеді. Қайда айдаса қайтпайтын жігіттің өзі боласың...

Жанына батқан ауруға берілмей, аяғын шақ басып тұрғал бала Қалтайға күдікпен қарады. Ол жуырда ғана майданнан қайтқан осы бір ақсақ адамды онша біліңкіремейтін, сондықтан одан қорқатын да. Әдетте Қалтай үндемейтін тұйық адам, өзі жалғыз тұратын. Ауылда ол көшеде көп көрінбейтін, қашан да әлденені істеп, жұмыссыз отыра алмайтын. Бір сөзбен айтқанда, он саусағынан өнері тамған шебер еңбеккер еді. Ал істейтін ісі болмаса жабығып, жұрттан қашқақтай бастайтын. Ауылдағы жесір келіншектер мен қыздардың Қалтайға ынтыға көз салатынын да Асқар көрген. Бірақ Қалтай оларды байқамайтын сияқты еді.

— Сапар аға, маған көмектесіп жіберіңізші. Мықтап ұстаңыз мұны, жібермеңіз,— деді Қалтай.

— Шыда, балам, әйтпесе кем боп қаласың.—Сапар Асқарды қаусыра құшақтады. Бала төңірегіне қарап еді, өзін қоршап тұрғандардың ішінен Зәурешті көріп қалды, соған қарап езу тартып күлгісі келгенмен, күле алмады.

— Ә-ә-ууп!— Қалтай мұның шыққан қолын жұлқа тартып қалды. Асқардың шырқыраған жан даусы шығып кетті. Сапардың жүзі кіржің етті, ол әлдекімнің пальтосына есінен танып қалған баланы абайлап әкеп жатқызды да, су әкелуді өтінді.

— Бәрі де жөніне келді, қолы орнына түсті, енді бір-екі күннен кейін шайтанға мініп шапса да жығылмайтын болады,— деді күлімсіреген Қалтай, жеңімен терін сүртіп тұрып.

— Мен кінәлімін бұған, менің кесірімнен,— деді жұрт көзіне тура қарауға қаймыққан Жомарт ақырын ғана. Оған ешкім назар аударған жоқ. Тек Сапар жақын келді де:

— Ондай болса, сен Зәуреш екеуің жеңіл арбамен мұны ауылға жеткізесіңдер. Шөпті қалың ғып салыңдар, селкілдемесін, атты ақырын айдаңдар. Жолда татуласып, кешірім сұрағайсың,— деді.

Жұрт мерекені көпке дейін еске алып жүрді. Рас, тойдан кейін шаруа шектелген жоқ, ішер ас молайған жоқ, қайта келісінше колхоз қоймасында не бір уыс ұн, не бір жапырақ ет қалмады.

Пішен басталды. Пішеншілерге берер азық жоқ еді. Әйелдер рауаш, тау жуасын және шуындықтың түбін жинады. Рауаштан көже жасап, шуындықтың түбін картоп құсатып шоққа пісірді. Әйелдер қолдары тілім-тілім боп жарыла жүріп, қырмандағы өткен жылдан қалған масақты терді, қыстай қар астында жатып ісінген, өне бастаған дәнді жинады. Әрбір семья үмітпен, қуанумен өмір кешті, есіктің сәл тықырына елең етіп дыбыс беріп, ұзақты күнге ауданнан келетін жолға телміре қарады. Біртіндеп майдандағылар қайта бастады, бір семьяның қуанышы бүкіл ауылдың қуанышына айналды. Тіпті қара қағаз алғандарға дейін үміттерін үзген жоқ.

Көктем гүл атты. Күн шуағын мол төгіп, егін көтеріліп өсе бастады, осы бір шақта бірде-біреу өлім дегеннің бар екеніне сене алмады.

Жұрт дәл бір ұзаққа созылған, ауыр ұйқыдан ояңғандай боп, таудың, шабындықтың әсемдігін, сондай-ақ үйлердің төбесінің құлауға таянғанын, мал арықтап, арбалардың ашық-шашық қалғанын аңғарды. Бәрін асығыс жөнге келтірді. Бірақ аштық күшті ала берді.

— Осы мені ауылға не сордың айдап келгенін өзім де білмеймін? Қалалардың бірінде қалып, жұмыс тауып ап, тұрып қалғанымда ғой. Кесікті жалақың бар. Ал мұнда болса еңбеккүн, оған да тек күзде бірдеңе алған боласың, онда да астық жөнді болса. Әйтпесе бүкіл жыл бойына күн демей, түн демей ырсылдап жұмыс істейсің, азығың қу шөптің сабағы ғана.

Асқар бұл сөздерді аудан орталығындағы базардан сатып әкелінген жарма толы қаптарды кірдің үстіне ызалана лақтырып жүрген Қалтайдан естіді. Жарманы колхоздың екі бригадасы тең бөліп алды.

— Бұл айтқаның дұрыс емес! Жігіт адам қайда жүрсе де, өзін-өзі асырайды. Ал балаларды, кемпір-шалды, жетім-жесір әйелдерді кім асырайды? Қашқың келді ме, — бар, ұстамаймыз. Бүгіннен бастап кет! — деп Сапар Қалтайға тап берді.

— О не дегеніңіз, Сапеке, түсінбейді дейсіз бе? Менің айттып тұрғаным ол емес қой... — деп күрсінді Қалтай. — Шөп шабуды қай жерден бастаймыз, айтыңыз. Жігіттерді жинаймын да — әйда. Күтетін кез емес — шөп қуарып барады.

— Сауын сиырларды ауылға таяу қондырыңдар деп бұйырдым. Пішеншілерге сүт береміз. Ораққа дейін жетсек болғаны,— деді енді сабырлы сөйлеген Сапар.— Айтпақшы, Асқар, сен фермаға есепші боласың. Сауыншыларға жәрдемдес. Ер жеттің енді. Екі аяқты арба береміз, сүтті «Төңкеріске» сеператорға апарып тұрасың, ал обратын бригаділерге тасып бересің. Соның бәрін есепке алып отыр..

Колхоз фермасы ауылдан біржарым шақырым жердегі терең тау қуысына кіре беріске орналасты. Сауыншылар үшін екі жерүй жасалып, бұзаулар қамайтын жерқора қазылды. Мамырбай бақташы, Кенехан ұста — екеуі жерүй мен қораға есік жасап, ілездің арасында Асқарға екі аяқты арба да шауып берді. Ұста дүкенінің ауласында жатқан жуан бөренеден арамен доңғалақ қиып ап, оған шентемір қағып тастады.

— Ал, бала, сенің танкің де дайын. Флягтерді салып ал да тарт жұмысқа. Жайлап жүрсең, мұндай доңғалақ ұзаққа барады, ал уақытымен майлап тұрсаң, бейіштің төріне дейін де жетесің,— деді Кенехан.

«Төңкеріске» сүт тарту онша қиын жұмыс емес екен. Асқар тез төселіп алды. Сауылған сүтті өлшеп, ескі дәптерге жазып қояды. Майы алынған сүтті бригада қостарының тай қазандарына құйып беріп, аспаздарға дәптеріне қол қойғызып алады. Әр жетінің аяғында ведомості счетовод Әмірбекке әкеп тапсырады. Міне, осы бір Әмірбекке жолығатын кез — балаға ұнамайды-ақ. Әмірбек Асқарды жек көретін және онысын жасырмайтын. Ол әрбір санды күдікпен қитыға отырып тексеретін.

Біртіндеп Асқар оған да үйренді. Ол тексеруге дәптерді үнсіз беріп, үнсіз қайтып алатын да, Әмірбектің сөзі мен тесірейе сынаған көз қарасына көңіл бөлместен кетіп қалатын.

Зәуреш фермадағы Айсұлу деген, күйеуі майданнан оралмаған жеңгесіне жиі-жиі келіп тұратын. Үлкен қой тастың үстіне отырып алып, ол Асқарды сырттай бақылайтын. Асқар ыңғайсыз күйге түсіп қатты қысылатын, қораның ішінен бұзауды әрең тауып, сиырды йітуге алып шығатын.

— Сен немене, Асқаржан, Зәурештен қорқасың ба? Соны көрсең болды, ебің қашып, бұзауға шамаң келмей қалады ғой,— десіп сауыншылар қағытып қоятын. Ештеңе емес, әлі-ақ колхоз байып, арқан алған кезде бұл әуреден сені құтқарамыз. Ал әзірше күшенуге тура келеді.

... Кіп-кішкентай сары бұзау енесінің емшегінен бас алғысы келмейді. Асқар оны құлағынан тартқан еді, көзі шадырайған бұзау оны сүзіп қалды, ол отыра кетті. Зәуреш сақылдап күліп жіберді.

— Әй, жігіт! Әкел көмектесейін,— деп кеп, ол лып еткізіп бұзауды емшектен айырып алды да, жіңішке шыбықпен шықпыртып, қораға қарай қуып берді. Ал есіктің алдына жеткенде бұзау ойнақ сап, секіріп-секіріп, мөңіреп енесіне қарай қашты.

— Қайда кеттің, сарсапалақ?! — Зәуреш пен Асқар оны соңынан қосарлана қуды. Бұзау кілт кері айналып қораға қарай қашты. Асқар мен Зәуреш бірімен-бірі соғылысып қалды.

— Асқар, сен менің Зәурешімді неге құшақтайсың? Әуелі қалың малыңды әкел!— деді Айсұлу көңілді дауыстап.

— Ұялтпасаңшы оларды, қу қалжақ,— деп Дәмеш апай езу тартты.

— Әй, осы сенің тілің-ай. Ағам болса қалжақтатар еді-ау сені,— деді ұялып қалған Зәуреш Айсұлу жаққа ойнақылана көз тастап қойып.

Осы көріністің айыпкері осыдан бастап «Сарсапалақ» атанып кетті. Бұзау да тез үйренді. Басқа бұзаулар мен сиырларға да ат қойыла бастады. Әуелгіде Асқар атақты адамдардың аттарын таңдап жүрді. Шыңғысхан, Наполеон, Ақсақ Темір... деп. Сауыншылар әр сиырдың мінез-құлқына қарап, соған орайлас ауылдағы әйелдердің атымен атауға тырысты. Нағыз түк ұқпас, өзін қотыр басқан, сүйкімсіз қиқар бұзауды Асқар «Әмірбек» деп атады.

Ауыл балалары ат қойылған бұзауларды көруге фермаға келіп тұратын болды.

— Әнең қараңдар, әнең қараңдар, әне бір сиыр керіліп-созылып Сәруардан аумайды екен. Ал бұзауы құйып қойған Әмірбек қой, тіпті тұмсығы да сондай жексұрын екен,— десіп күледі балалар.

Бір фляг майы алынған сүтті төгіп алған күні Асқарды Әмірбек кеңсеге шақыртты. «Төңкерістен» қайтып келе жатқан жолда өгізге оқыра тиіп, Ақтұмаға қарап ала жөнелген. Екі аяқты арба тасқа соғылып, доңғалағы жарылып кетті, отыз сегіз литрлік фляг арыққа аударылып түскен.

— Обратты қайда құрттың? Кімге саттың? Міне, халық жауының баласына жақсылық етіп, есіркеудің аяғы. Бөрінің күшігін адам ішер аспен қаншама асырасаң да бәрібір, бөрі болып өседі де! Сен өзің менің қытығыма тиіп, мазақ еткің келген екен, ә?! Бұзаумен салыстырасың, ә?! — Әмірбектің жып-жылтыр майлы кескіні ашудан күреңітіп, қап-қара мұрты тікірейіп кетті. «Бұл бұзаудан гөрі мысыққа қатты ұқсайды екен,— деп ойлады Асқар. Әмірбек балаға қарай атылып кеп, оны бетінен сызғышпен салып қалды.

— Тарт қолыңды! — деген Сапардың даусы шықты.

— Ә-ә, басқарма. Ара түсесіз. Мынау сұмның баласын есіркейсіз...

Сапар оның сөзін аяқтатпады. Оның салалы үлкен, күшті қолы Әмірбектің кеңірдегіне жабысты.

— Кім жау, кәне, айт? — Сапардың даусы дірілдеп кетті. — Сен оның бақайына да татымайсың, ұқтың ба? Оның әкесі емес, сенсің, мына сенсің...

Сапар өзін-өзі әзер тежеп қалды, өңі қашып кеткен Әмірбекті босатып жіберді де өзі қалжыраған күйде орындыққа отыра берді.

— Сапеке, сен мұндайыңды қой, қой. Мен коммунистпін, мен шағым жасаймын...

— Шағымдан, мен де коммунистпін. Мен білемін, сенен шеккендей зиянды колхоз басқа бірде-бір адамнан шекпейді. Қалтай да коммунист. Мынаның әкесі де коммунист болатын, екеуіміздей емес, нағыз коммунист еді, — деді Сапар Асқарды нұсқап. — Әзірге мен тірі тұрғанда мұны ешкім де жәбірлей алмайды!

— Ал, сен, балам, жұмысыңа бара ғой. Мен ендігәрі бірде-бір жан сен туралы жаман айтпауы үшін бәрін істеп бағам. Бара ғой, Асқаржан, Қалтайды шақырып жіберші. Басқарманын жиналысы болады де.

Көшеде Асқарды Зәуреш, Жомарт және су тасушы Бәукен қарсы алды.

— Немене, бұртия қалғаның? Ол қаныпезерге түкір де жүре бер. Сапар аға оны дымын шығармастай ғып пәре-пәре қылады. Ал одан қалғанына, бізге сен, — деп қулана көз қысты Бәукен, — өзіміз-ақ жәркемдейміз оны.

Кешкісін фермаға Сапар келген. Ол сауыншылардың жұмысына мұңая жымынып қарап тұрды. Онан соң бұзаулардың аттарын естігенде қарқылдап күліп жіберді.

— Жарайсыңдар, ақыл тапқаныңдар. Енді сендерге бас жіптің де керегі жоқ. Біз біраз орам арқан тапқан едік. Ол мәләкеш үшін өте қажет боп отыр. Байнықшы әлі, сонда сендерге арқан сатып әпергенді қойып, үй де салып береміз.

Сапар фермада түн жарымына дейін болды. Отқа жақын кеп отырды.

— Е-е, Асқаржан-ай, қиындық жалғыз ғана сенің басыңда дейсің бе, кейде мен өзімнің өрем жетпеген көп нәрсені түсінуім үшін барымды аямас едім-ау деймін, адамның білетіні қандай аз десеңші... Әттең аз да болса оқыған болсам, — деді Асқарды нығынан құшақтап, еркелеткен жұмсақ үнмен, жалын шарпыған көсеу ағашпен отты аударысытырып қойды.

— Тобылғының түбіртегі қандай жақсы жанады. Көмір сияқты тура... Түтіні аз, ал ыстығы — темір балқытарлық...

— Өзі мен не деп мылжыңдап кеттім.— деді Сапар дереу сөлт етіп.— Менің айтпағым бұл емес еді. Ертең сенің басқа жұмысқа ауысуыңа тура келеді. Басқарма үн. картоп, лобогрейкалар мен самосбросоктарға запас бөлшектер айырбастау алу үшін әк тас дайындаумен шұғылдануға шешім жасады. Біздің тауларымызда әк жағатын тас көп қой. Ертең Қалтай бригада іріктеп алады, сен солармен бірге барасың. Бүрсігүні жүресіңдер. Еңбеккүннің есебін жүргізесің, тілмаш боласың. Ол жақта, тауда орыс селолары бар. Қалтаймен бірге соларды аралап өтесіңдер. Мүмкін, әк керек дейтіндер болса, алдын ала заказ қабылдайсың.

Біздің кәриятардың әк тасын тауып, оны қалай өңдейтінін көзіңмен көріп үйрен. Жігіттің көп нәрсені білгені жөн. Білер кәсібің жүзден асса да артық болмайды.

Қысқасы, істер іс жетеді. Тек аяғыңнан нық тұрып кетуің керек. Егер бныл астық жақсы боп, колхоз аз да болса ақша жинай алса, онда келесі көктемнен кірпіш құюды бастап, үйлерді жөндейміз...

Ертеңгісін Бәукен келді. Жұмбақтап жымнаған ол Асқардың ескі дәптерін алды және одан үш бос флягті қабылдады. Оның ізінше ауылдан Айсұлу келді.

— Өткен түнде біреу Әмірбектің өлердей зәресін алыпты. Атын суғарып келе жатқанда, тонын айналдырып киген біреу қарсы алдынан жалп етіп шыға кепті. Ат жалт берген. Үрейі ұшқан Әмірбек орға домалап түсіпті.— деді Айсұлу.— Балалардың қылжағы болса керек. Әй, өркендерің өскір-ай!

Асқар Бәукенге қараған.

— Сен емеспісің?

Бәукен жауап қатқан жоқ, жымнып қана қойды.

— Кедергі жасама жұмысқа. Көріп тұрсың ғой: сүт өлшеп жатқанымды.

— Асқар, сен Қалтаймен бірге кетесің бе? Қап, сендермен бірге барар ма едім шіркін,— деді Айсұлу сөз арасы. Шелегін шайып тастап, сиыр саууға беттеді.

... Ұзақты күн бос еді. Ауылға барғысы келмеген Асқар тауға қарай кетті. Қалың өскен бұталарды жарып өтіп күңгейге шықты да қой бұадірген теруге кірісті. Жас долана ағашынан көп долана тауып алды.

Бір уыс тау жуасын, бір қолтық етіп солқылдаған саумалдық теріп ап, терең шатқалды бойлап төмен қарай ирелеңдеп кететін жалғыз аяқ жолға шыққан, кішірек бір жартастың

жайпақ төбесіне демалып отырмақ болды. Балалар бұл жартасты «қарақшы» деп атайтын.

Осы жартастың үстіне жатып ап, ешкімнің көзіне түспестен шатқал ішінде не боп, не қойып жатқанын бақылауға болатын.

Төменде, бұлақтың арғы қарсысында, қалың шөп басқан сүрлеумен екі адам бара жатыр. Олар кішкентай қуыршақ сияқты еді. Алыстан білінер-білінбес белгілеріне қарап, ақ жаулықты әйелді Айсұлу болар деп түйді Асқар. Оған ілесіп келе жатқан Қалтай.

Олар со бойда, дөп-дөңгелек, кішкене тәрелкедей ғана жасыл алаңға шықты да, сол жерде әлденеге керісіп қалды. Қалтай Айсұлуды ренжіткен болу керек. Өйткені Айсұлу жаулығының ұшын бетіне басып, кейін қарап жүгірді. Қалтай қуа ұмтылды, ұстап ап, әлденені қызына айтып жатыр, айтып жатыр. Асқардың да жүрегі алып ұшты, екеуі татуласса екен деп тіледі ол. Осы көріністі өзінен басқа ешкім көрмесе екен деп, дереу төңірекке көз жіберді.

Қалтай Айсұлуды еркелете құшақтады да, екеуі сүрлеуді көрмегендей қалың шөптің арасымен жүре бастады. Кәрі жабайы алма ағаштың тұсына кеп, жерге тізе бүкті. Асқар олардың төбелері мен иықтарын ғана көріп отырды. Екеуі әлдене жайлы бір-біріне жарыса айтады. Айсұлу ақырын ғана басындағы ақ жаулығын алды, қос бұрымы екі иығынан төгіліп төмен түсті. Қалтай келіншекті өзіне қарай тартты...

Асқар орнынан атып тұрды да, Абайдың махаббат туралы бір әнін ыңылдай айтып, сүрлеумен төмен қарай жүгіре жөнелді. Көңілінде осы кезге дейін бұйығы жатқан жарқын да нәзік сезім оянды. Ол өзін табиғаттың өзі бұған сеніп берген махаббат құпиясы, таңғажайып сезім сырының несі ретінде сезінді.

Таудан түсіп келе жатып, Асқар Зәурешті алыстан таныды. Қыздың үстінде жаңа көйлек, әдемілеп өрген қос бұрымы кеудесінен төмен түсіп тұр.

— Сен қайда жүрсің? — деп сұрады Зәуреш тіпті аман-даспастан.

— Міне, — деді Асқар оған бір уыс саумалдықты беріп. — Тауда болдым.

— Сен Айсұлуды көрмедің бе?

— Жоқ, — деді Асқар көзін тайдырып. Ол өзінің қызара бастағанын сезіп, қыздың сүйкімді жүзіне тура қараудан жасқанды.

— Сөйтіп, тауға жалғыз барған екенсің ғой! Неғып тұр-

сың енді? Жүр, су алып келейік. Әйтпесе сендерде су да жоқ екен,— қылт етіп ашулана қалған Зәуреш бос шелекті алып тұмаға қарай жүгіре жөнелді, Асқар артынан ерді.

Башпақтарын шетке тастай салған Зәуреш суық суды кешіп барып, тұманың дәл көзінен шелекті толтырып алды да Асқарға берді.

— Ұста!

Жерүйге қайтып келген кезде Зәуреш:

— Кешкісін балалар ақсүйек ойнамақ. Келесің бе?— деп сұрады.

— Жоқ, мен ертең ерте жол жүрем.

— Мен сенен жол жүресің бе, жоқ па? — деп сұрап тұрған жоқ. Келгің келмесе — келме!— айқайлап жіберген Зәуреш жалғыз аяқ жолмен ауылға қарай жүгіре жөнелді.

Асқар оның соңынан қарап қалған. Күннің көзі шақырайып тұр. Әлдеқайдан әнші құс сайрап қоя берді, көлбей жатқан жасыл далада сүйкімді, сұлу Зәуреш лақша секіріп бара жатты...

* * *

Өгіздер өрге қарай әзер шығып келеді. Қалтай мен, кәдімгі мереке кезінде Күрекеңмен күресетін, Ақшал екеуі алда салт келе жатты. Қалтай бригадаға берілген бұзаулы сиырды айдап келеді. Ақкөңіл, бала мінезді Ақшал жер жағдайын білгір саналады. Бір өзіне ғана аян белгілер бойынша ол тауда әк тасының ең мол орнын, ал құмда судың қай жерде екенін тбатын еді.

Қалтай Ақшалды сый көңілмен «инженер» деп атады.

— Инженер емес, геолог,— деп Асқар Қалтайды түзетпек болған, бірақ мұндай қиын сөзді бірде-бірі дұрыс айта алмады.

Жалпақ жатқан тау аңғарын жанап өтіп, күн кешкіре Қоғалы деген тау өзенінің жағасына, құлама жардың түбіне кеп тоқтаған бұлар. «Инженер» қолына кішкентай күрек пен темір сүймен алып төңіректі ұзақ шарлады. Жерді шұқылап, әлдеқандай тастарды қазып ап, дәл бір сиқырлағандай ұзақ қарайды. Ақыры жер астынан қылтиып шығып тұрған, ақ жолақтары бар ашық көгілдір тас тауып алды. Әлгі жерді айналып шықты да, бір кесекті сындырып ап қуана дауыстады:

— Осы ара!

Ыңғайлы орын тауып, жұрт қос тігуге кірісті.

Түнде барлығы от басына жиналып, ішінде кесек еті бар қара бидайдың талқанынан жасалған тәтті аталаны ішті.

— Бұл біздің жер емес. Пәле боп жүрмесе,— деп мазасызданды Жекен көсе. Ол таңертең Ақтұмаға қайтып, Қалтайдың орын тепкен жері туралы Сапарға айтпақ.

— Бөтен елдің жері емес қой. Бәрі де өзіміздікі. Ұқтың ба? Егер осы жерді иемденіп отырған колхоздың адамдары келсе, оларға түсіндіріп айт. Мұнда біз мәңгі-бақи тұрып қалмаймыз ғой. Бір-екі жетіден кейін шаруамызды оңдап аламыз да кетеміз.

Жұмысшылар күніне үш уақыт қара бидайдың талқанынан істелген сүт қатқан аталаны соғып ап, бүлдірген, саумалдық жейді, шәй ішіп онан кейін жұмысқа кіріседі. Жұмыста бел жазу дегенді білмейді. Тік жарқабақтың үстінен үлкен пеш қазып, соны әк тасымен толтыра бастады. Ірі-ірі кесектерді балғамен, сүйменмен сындырып алып, зорға деп арбаға тиіп, пешке тасыды. Пештің түбіне «инженердің» бақылауымен ең үлкен кесектер қаланып, кең доғал саңылау жасалды. Оның үстінен ұсақтау кесектер толтырылды. Сонымен қатар отын дайындау да жүріп жатты. Құраған қарағай, ақтерек, итмүрынның бұталары, тобылғы—әйтеу қолға іліккенің бәрі шабылды. Отын таудай боп үйілді, ал Ақшал болса: «аз, аз»—деп бой бермейді.

Азық-түлік таусылған кезде Жомарт келді. Ол бір шелек бидай, бір арық қой және бір кило май әкелген екен.

— Сапар аға енді ештеңе де жоқ деп айтты,— деді.

Сол күні Қалтайға екі орыс келген. Соның біреуі Қалтайға:

— Бұл жер «Заря» колхозының жері. Сендер біздің ағашты кесіп жатырсыңдар,— деді қазақша.

— Қосқа кіріңіздер, ақсақалдар,— деп жауап қатты Қалтай. Онан соң қонақтар ішке кіріп жайғасып отырғаннан кейін:— Бүкіл ауылдың көз сүзген үміті біз боп отырмыз. Известь дайындап, соны азық-түлікке айырбастауымыз керек,— деді ол.— Ал ағаш деген әлі-ақ өсіп кетеді, бұл жердің топырағы жомарт қой. Бізді ренжітпеңіздер...

— Әй, жігіттер, тез қойды сойсаңдаршы Қонақтар күтіп отыр ғой. Ішек-қарыннан ауыз тиіп кетсін.

Қонақтар, жадау өңді, алма-жұлма киінген адамдарға ойлана көз тастап отырды. Кешкі тамақтан кейін олар сәт тілеп, қош айтысты.

— Ертең осында біздің колхоздың бригадасы келеді. Пар жыртсақ дейміз, әйтпесе ояңдағы бар жақсы жерге шөп пен жоңышқа себілген...

Олар таяу кеп орналасты. Төрт ат жегілген кішкене плугпен жер жыртуға кірісті. Буы бұрқырап жөңкеріліп жатады.

Қара парға дала кептерлері қонып шылаушын теріп, қызық бір тірлік басталды.

Жомарт пен Асқар бірде бос уақыт тауып жер жыртқандарға келген. Борозда іргесіндегі палаткада бір қарт адам отыр екен.

Ә-ә, қонаққа келдіңдер ме. Хош келіпсіздер!— деді түстік әзірлеп отырған әлгі қарт. Онан соң балаларды жұлма көжеге әбден тойғызды.

— Қолдарың босай қалған кезде келе қойыңдар. Құс аулауға шыға қояйық,— деп қарт балаларға көңілдене көз қысып қойды.

Келесі күні олар қырғауыл іздеп Қоғалыны жағалап жүрген. Ойламаған жерден, бұта мен қамыс арасынан күмбезіне араб сөздері, иероглифтер, таңғажайып суреттер салынған мазарға тап болды.

Жомарт ішіне кіріп, тап бір сиқырлы дүниеге кез болғандай жазуларды, қабырғаларды сипап көре бастады. Ол бұл зираттың кімдікі екенін, қашан салынғанын білуге асық болды.

Кешкісін Жомарт мазар жайын Ақшалдан сұрай бастаған. бірақ қарт ештеңе білмейтін боп шықты. Қағаз тауып алып Жомарт мазарға қайрыла барды, өзіне ұнаған жазулар мен суреттерді мұғаліміне көрсету үшін көшіріп алды...

— Кешкі астан кейін пешті маздатамыз,— деп хабарлады Ақшал салтанатты түрде. Қолында айырықша ұзын ашасы бар еді.— Тек байқаңдар, онан кейін отты азайтып алмаңдар. Әк құриды, әйтпесе.

Отты өртей жағу басталды. Төрт тәулік бойы жанды от, жұмысшылар пештің жанынан кеткен жоқ. Таудай отын көз алдыда жоғалайын деді. Отын жетпей қала ма деп қорыққан Қалтай, өткен жылдары біреулер тастап кеткен бір мая шөпті тасып жеткізуді бұйырды.

Біртіндеп әк тасының үстіңгі қабаты қыза бастады. Әрбір тас қып-қызыл шоққа ұсайын деді. Ақшал дереу лай әзірлеуді бұйырды. Онан кейін лайға сабан араластырып әбден піскенше айдатып, өзі күрекпен пештің үстіне лақтыруға кірісті. Пештің төбесі әбден бітеліп болған кезде:

— Болды! Кетіңдер енді, оттан! Қақпақ әзірлеңдер! Астыңғы тесігін тез сылап тастау керек,— деді.

Жұмысты аяқтаған соң, шаршап қалжыраған, сонда да жүздерінде бақыт нұры ойнаған жұмысшылар қосқа жиналды.

— Үш тәуліктен кейін пешті ашып, әкті түсіруге де болады,— деді Ақшал кішкене шоқша сақалын сипай отырып.

— Біз Қоғалының жоғарғы сағасына ағаш көмірін дайындауға барамыз. Ал сен, Асқар, қалған адамдармен ауылға қай-

татын бол. Сапарға айта бар, жәшікті арбалар жіберетін болсын. Бір көлік әкті ауылға жіберіп, әйелдерге бөліп береміз. Қалғанын тура базарға тартамыз. Өзіміз апарамыз. Бұл араға біз көлік келетін қарсаңда, яғни екі күннен кейін ораламыз. Көмірді тез-ақ дайындаймыз.

Жүрерінің алдында Қалтай Асқарды шетке шақырып ап, оған мұқияттап шүберекке оралған алма ағаштың түбірінен жасаған кішкене қасықты ұстатты.

— Айсұлуға берерсің. Оңашада. Ұқтың ба?— деп езу тартты.

... Асқар Қалтайдың түйіншегін Айсұлуға тапсырған кезде келіншек нарттай қызарып, жан-жағына ұрлана қарап қойды, онан соң қуанышын жасыра алмағандай, абдырап тұрған Асқардың ернінен шөп еткізді.

— Бұзасың баланы! Әлде сен оны жігіт көріп, ноқталағың кеп тұр ма? Байқап сүй, әйтпесе оның тілін тістеп ап, сақау қыларсың,— деді арт жақтан күле шыққан ашық дауыс. Айсұлуды итеріп қалған Асқар Зәурешті көрді. Оның мұнда қашан келгенін Асқар байқамаған. Қыз жанарында бір жарқыл бар еді. Оның мазақ екенін, әлде кінәлау, болмаса әзіл екенін Асқар түсіне алмады. Ернін қолымен баса беріп:

— Сәлеметсіз бе? — деді ол. Зәуреш жауап қатқан жоқ. Асқар жерүйге кіріп кетті. Кіріп бара жатып Айсұлудың:

— Кішкене қыз, саған не болған, қызғанып тұрсың ба? Бәлі саған, мен сені әлі бала санап жүрсем,— деген даусын естіді.— Бұртима. Кезі келеді әлі, сонда бәрін де білетін боласың. Тіпті жасыратын несі бар, мен қазір де айта аламын. Мынау Қалтайдың беріп жіберген сыйы маған. Мен сенің бауырыңды адал жаныммен күттім ғой. Енді мен де адам емеспін бе, әйелмін ғой, уақыт өтіп барады! Әкім деген мынау, көрдің бе?..

Мұнан әрі Асқар ештеңе ести алмады. Жерүйге Айсұлудың өзі ғана кірді, Қалтай беріп жіберген қасықты не істерін білмегендей ойлы күйде қолында айналдыра ұстап тұр.

— Зәуреш ауылға кетті. Бәрін ақтарып айттым. Баяғыда-ақ өстуім керек еді. Батылым жетпеген. Оңай ғана бет ашып алғаным қандай көрім болды,— деп күрсініп қойды ол.— Мүмкін осының бәрі ақымақшылық та шығар? Қайдам. Сұрап көрген емес едім өзімнен.— Айсұлу ауыр ойға батып ұзақ уақыт үнсіз отырды. Осы бір мұңлы шақтарында ол бұрынғысынан да сұлу, көрікті еді. Қою қара қасы, көзін жапқан ұзын кірпіктері, алтын шуақты ақсары жүзі оны қазақ ертегілеріндегі сұлуларға ұқсатып тұрды. Соған қарай отырып Асқар Зәу-

реш туралы ойлады. Оның көкірегінде Зауреш туралы ой қозғайтын әлдеқандай бір бұлыңғыр, қатерлі сезім оянды.

— Неғып біз сонша жетімсіреп отырмыз, бүйтіп. Іске кіріселік те, — деп Айсұлу ұшып тұрып жаулығын байлады басына.

— Асқаржан, кішкене бидонды алшы. Тұманың басында тығулы жатыр еді. Ішінде сүт бар. Сол сүтті ауылға, Қатипа тәтемдікіне апарып бере салшы. Өзің білесің ғой, алты бірдей баласы бар. Екеуі ауру. Байғұстарда қотыр ешкі де жоқ. Ал балаларға сүт керек. Мен кеше үйлеріне кіріп едім. Тақыр жерде ұйықтайды екен. Балалары ұсақ, күйеуі қайтыс болған. Сапар оларға ең соңғы қалған етті берді. Ал мен сауын кезінде осы сүтті тығып алып қап ем. Апарып берші, айналайын.

Түстен кейін ауылға бара жатып, жолда Асқар күтпеген жерден Әмірбекке кездесті.

— Әй, тоқташы кәне. Қайдан келдің? Таудағы жұмыс бітіп пе еді, әлде?

— Әк дайын. Енді тек тиеп алу ғана қалды.

— Бұл жақсы екен. Ал мына биданыңдағы не? Тағы да сүт, болмаса қаймақ ұрлап келесің бе?

Әмірбектің астындағы ат Асқарды таптап кете жаздады.

— Мен ұры емеспін.

— Кәне, қақпағын ашшы.

— Мә! — Асқар бас бармағым шығарып аттың тұмсығынан түртіп қалды.

— Сен немене! Мұны маған көрсетіп тұрсың ба? — деп қиқылдаған Әмірбек, аттан секіріп түсіп, Асқарды қамшымен тартып-тартып жіберді. Бидонға жармасты. Асқар оны бар пәрменімен көкіректен қойып жіберіп, бидонды кері тартып алды. Сүт төгілді.

— Өй, тексіз қарақшы! Бөріден де сұм хайуан. Мә, саған! — Асқар босаған ыдысты Әмірбектің аяғына қарай лақтырып тастады.

— Ә, жаудың тұқымы! — Әмірбек темірдей қолымен кеп Асқардың желкесінен бүре ұстады да тізесімен итере-митере кеңсеге қарай сүйреді. Асқар қорғаныш күткендей төңірекке қарады, бірақ көшеде жан жоқ екен, бір кішкене бала ұста дүкеніне қарай жүгіріп бара жатты.

Атын көшеге тастап, Әмірбек Асқарды кеңсеге сүйреп кірді. Есіктің ілгегін салып ап, Асқарды бұрышқа қарай теуіп жіберді. Бар күшін жиып шиыршық атқан Асқар атылып кең оның кеудесіне жабысты, басымен иектің астынан соқты, Әмірбек аттан салды. Онан соң ол Асқарды бүктеп салып жүдырығымен де соқты, аяғымен де тепкіледі.

Асқар тым-тырыс жатты, ол ләм деп үн шығарған жоқ, соққыны да сезген жоқ, тек ыза мен долылық, кереметтей қорлану көкірегін буып жіберді. Әмірбек, баланың денесіне дақ түсірмей, бір жерін сындырып алмайтындай етіп соқты. Онан соң ол жайлап бойын түзеп, киімін жөндеп, қолын сүртті.

— Жыланның баласы басқа баларға ұқсасашы. Қара, тістесуін. Мен әлі сенімен жөндеп есеп айырысармын. Көрдегі әкең аунап түсетін болар. Талай айтқам оған, Әмірбекпен ойының келмесін деп. Осыдан былай, өз желкеңді қалай көре алмасаң, мектепті де солай көре алмайсың. Мен сенің мұғалімдеріңді бір аяғымен билетермін. Сені кімнің арқасы қалқалап жүргенін де білемін. Ендігі жерде ол күнің бітті Құмға қуамын. Анау жолы түнде атты үркітіп, мені жарымжан қыла жаздаған да сен ғой? А? Айт кәне, қанша сүт ұрладың, кім берді, кімге апара жатыр ең?— Асқар тіл қатқан жоқ.

— Мен айтқызамын саған,— деп ол Асқарға тағы да тап берген. Әлдекім есікті жұлқи тартып қалды. Зәресі ұшқан Әмірбек кейін, столға жүгіріп барды. Ілгек шетке ұшып кетті, босағада Кенехан ұста тұрды. Жеңін түріп тастаған, қап-қара шойындай, тілім-тілім жұдырығы түюлі. Түксиген қасының астынан от қызуынан оңған көзі Әмірбекке оқтана қарайды. Әмірбек сұры қашып, қибыжықтап, дірілдеген қолымен столдың шетінен ұстай берді. Асқар белінің қатты ауырғанын сезіп, орнынан тұрды.

— Міне, мынау бала... Колхоздың ырысын ұрлап жүр. Мен одан жөнін сұрасам, жауап орнына жұдырығын ала жүгіргені. Мен оның әкесіндеймін ғой. Совет өкіметі оны мектепте оқытады, оның әкесі... ал ол ұрлық жасайды. Біз бұған бәрін беріп жүрміз ғой...

— Біздің үкіметіміз советтік қой, бірақ сен оған қол тигізбе, әкесі туралы да сөз қылма. Жүр, балам,— деді Кенехан Асқарға. Енді оның даусы жұмсақ шықты.— Қапа болма, Асқаржан. Ары таза, ержүрек азамат халық үшін туады және халық үшін пида болады, ол туралы халық ұзақ уақыт айтып жүреді дейді халық даналығы. Әкең туралы Әмірбектің айтқандарына сенуші болма. Адам өлсе, қуаныштан ит-құс қана үреді. Және сенің өзің де кінәлі екенсің. Үлкенмен жағаласуға болмайды ғой...

Асқар Сапарға ештеңе деген жоқ. Бірнеше күннен кейін ол колхоз басқармасының мәжілісі болғанын, сонда Қатипа тәтейдің семьясына, әк дайындау кезінде Қалтайдың бригадасында болған сауын сиырды беру туралы қаулы қабылданғанын білді. Әмірбек болса, председателдің дұрыс басқара алмауынан колхоз сүт пен май тапсырудың жоспарын орын-

дай алмай отырғандығы туралы аудандық партия комитетіне хабарлаймын деп қорқытыпты.

Бұл Сапардың қаперіне де кірген жоқ, оның көңілі көтеріңкі еді. Әк сатқаннан түскен ақшаға үн, астық алыпты... Ауыл әйелдері үйлерін ағарта бастады. Ауылдың әрі кіріп, әсемденіп қалды. Орақ мерзімі де жақындады, санаулы күндер қалды. Сапар күнде барып арпаның пісуін қадағалап жүрді...

Соғыстан кейінгі алғашқы ораққа бүкіл ауыл болып шықты. Әркім-ақ басқадан бұрын алғашқы он бауды байлап, оларды әр түсті шүберекпен, ленталармен безендіріп қоюға асықты. Бәрінің де жұмысқа мықтап берілгендері сонша, Жекен көсенің алқына жүгіріп жеткенін де ешкім байқамапты. Есі шыққан ол:

— Сапекең қайда, Сапекең қайда?— деп біреуден біреуге қарай жүгіріп сұраумен болды.

— Жүгіре бергенше, орақ алып жұмысқа кіріссең етті,— деп дауыстады әйелдердің бірі.

— Әй, қатындар-ай, бір сұмдық болды ғой! Милиция және бір тұлған тұтқан ашулы біреу келді. Сапекеңді, келсін деп жатыр...

— Сақтай көр, алла! Не деп тұрсың сен, Жекен-ау?!— деді Дәмеш апай.

— Мүмкін, жай ғана көре кету үшін келген шығар,— деді де Сапар Аққасқамен ауылға кетті. Әзіл-оспақ сөздер тиылды. Жұрт өз істерін зейін сала, үнсіз жалғастыра берді, орақ жүзінің сыңғырлап піскен арпаны сырылдатып органы әр тұстан естіліп тұрды. Орақшылар ауыл жақтан келетін жолға үрейлене көз тастап қояды. Бүкең қаққан Жекен көсе тағы да көрінді. Жұрт жұмыстарын тастап, бел жазып, оның келуін үнсіз күтті.

Жекен жайшылықтағы елгезек жүрдектігінен айрылғандай ақырын ілбіп келеді. Оның артынан Аққасқаға мінген Әмірбек шықты. Жұрт бір жаманшылықты сезген тәрізді.

— Не боп қалды, айтсаңшы тез!— деп дауыстады әйелдер.

— Алып кетті,— деді Жекен даусы дірілдей шығып, әжімді жүзін жас жуып кетті...

— Жұртым-ау, мұнысы қалай...— деп аңырады Сапардың әйелі. Қалтай орағын лақтырып тастап, Әмірбекке тап берді.

— Бұл сенің істеп отырғаның!— деп, ол Әмірбекті Аққасқаның үстінен жұлып тастады. Атқа қарғып мініп, жолсызбен аудан орталығына қарай төтелей тартты. Не бас киімі, не үстінде пиджагі жоқ еді, жел кеулеген ақ көйлегі көпке дейін көз ұшында бұлдырап бара жатты.

— Құсағашты ластаса сұңқардан да үміт үз,— деді, Әмірбектің колхозға председатель болған хабарын естігенде Дәмеш апа.— Өзінің ғана ар-намысын ластап қойған жоқ, ол біздің ақ жанымызға да қаяу салды ғой, Сапардың үстінен арыз жазыпты...

— Айтқаның жөн ғой, қарындасым,— деді Кенехан,— бірақ біздің қолдан не келер? Кімге барып, кімге айтармыз мұны? Кім ұғар бізді? Тұлпар үйірін сағынса жер тарпыр, адам дос-жарын сағынса атын ерттеп, айыл-тұрманын мықтап тартып, жолға шығар. Сол айтпақшы, менің де анау төбенің үстінде жатқан дос-жарларыма барғым кеп отыр...— Кенехан зираттар көрінген төбені нұсқады.

— Тфэй-тфэй, тіліңе теріскен шықсын сенің. Не деп отырсың. Молаға қашатындай кімнен қорыққаның?

— Қорыққаным емес, қарындасым, удай ашып барады көкірегім, Сапар үшін ашиды. Ол өз басының қамы үшін істеген жоқ қой. Ал енді қалай боп отыр. Заңды бұзған дейді. Ауыл шаруашылық артелінің Уставына қарсы, үкіметтің қаулысына қарсы келді деседі. Сапар колхоз өндірісінің өркендеуіне кедергі жасамақ болды дейді әлгі ауданнан келген нәшәндік. Оның айтуынша әк тас қайнатқан, кірпіш дайындамақ болған, сүтті жұртқа таратқан...

Ал сонда сол кім үшін шала бүлініп, шарқ ұрды? Өзі үшін бе еді: сүтті ашыққандарға берді, әкке айырбастан түскен азық-түлікті колхозшыларға таратты... Аз да болса біздің қарнымыздың тоқ болғанын, ауылдың аяғынан тұрғанын ойлады ғой. Сол үшін сөгіс берді, басқа ауылға ауыстырып отыр...

— Сөйтіп кімдікі жөн? Шынымен-ақ Әмірбек пе?

— Сапардың үстінен арыз жазған сол ма өзі? Айтшы маған анығын!— деп Кенехан Қалтайдың қолынан шап беріп ұстады.— Осы шын ба, айтшы? Егер солай болса, Әмірбекпен мен өзім сөйлесемін.— Кенехан өзінің батпандай жұдырығын көрсетті.

— Керегі не, Кенеке, бәрібір ештеңе шықпайды,— деді Қалтай.— Ол бір зұлым жан ғой. Мен ештеңе істей алмадым. Сенбейсің бе? Әмірбекті аудан баяғыдан біледі, сенеді оған. Және заң бойынша да біздікі жөн емес екен. Бізге әк қайнатсын, кірпіш дайындасын деген уставта пункт те жоқ екен..

— Міне, сен ғой тағы да «заң» дейсің. Сол заңның кімнің жағында? Бір кездерде малшылар біріне-бірі: «Ей, қазақ, көрпеңе қарап көсіл»,— деуші еді. Ал сондағы көрпесі өз жыр-

тық, шолақ тоны. Онан үлкенді ойлауға шама болмайтын. Қазір де солай болғаны ма...— деді, мая салушы әйелге үлкен бір бау бидайды алып беріп тұрған Кенехан.

Асқар қырманда істеп жүрді. Есекпен су тасып, әкеп, шөп-шаламнан тазартылған ашық алқа шашатын. Астық төгілетін жерді тегістейтін. Есек болдырған кезде, Асқар бау әперушілерге қолқабыс ететін.

Қалтай мен Кенеханның сөздерін ол маяның түбінде жыртқы қамытты жамап отырып естіді. Соңғы күндерде Асқар бұрынғыға қарағанда тұйықталып алған. Өзіне не тапсырылса да ол тіл қайтармастан, үнсіз атқаратын. Ол Сапар ағай үшін қатты қайғырды. Айналада не болып жатқанына түсіне алмайды. Жұрттың бәрі де Сапар ағаны жақсы көретін, сыйлайтын. Алайда ешкім оған ара түсе алмады, тіпті Қалтай да дәрменсіз боп шықты. Әмірбекті ешкім жақсы көрмейтін, жаппа адам ұнатпайтын, бірақ жұрт тегіс одан қорқатын. Асқар да қорқатын. Ол Сапар ағаның неден кінәлі болғанына тіптен түсіне алмайды.

Соңғы күндерде Асқар ауылға қайтуды қойған, бірде шөмеле шөптің түбінде, енді бірде ат қораның төбесінде — кез келген жерге ұйықтап жүрген. Бүгін оны, қырманда мая салушыға көмекші боп істеп жүрген Дәмеш апай үйіне шақырды.

Жұмыс түн жарымында тоқтаған. Өзі шаршаған Дәмеш апа май шамның жарығында Асқардың киімдерін жамауға отырды. Үйге Жомарт кірген.

— Мұның түнде безіп жүргенін қарай көр. Немене, ұйқың келмей жүр ме?— деп сұрады Дәмеш апай.

— Мен Асқарға кеп ем.

— Кір енді, оған келген болсаң. Тек оның ұйықысынан қалмағаны жөн де.

Жомарт отырып, тырнағын тістелей бастады. Асқар оны бүйірінен ақырын түртіп қойды.

— Созба. Айтсаңшы.

— Мен «Төңкеріске», мектепке барып қайттым.

— Ә-ә, тауып алғандарыңды көрсеттің бе, ал қалай, кімнің мазары екен? Шамасы, жаңалық ашқан шығарсың?— деп қағыта күлімсіреді Асқар.

— Жоқ. Мен басқа жайлы... Әлгі физикадан беретін қыл көз директорды білуші ме ең?

— Бір рет көргенім бар.

— Сол айтады, сені мектептен шығарылды деп...

— Неге шығарылады?— деді Дәмеш апай елең етіп.

— Оған оқуға болмайды дейді, әкесі туралы айтты...

— Олардың мектебіне түкірдім мен! Менің енді оқығым да келмейді, ештеңенің де керегі жоқ!— Асқардың өңі өзгеріп сала берді. Ол қабырғаға қарай теріс қарап кетті. Жомарт оның иығының діріл қаққанын байқады...

— Сабыр ет, балам!— деді Дәмеш қатал үнмен.— Сен енді кішкентай емессің жылайтұн. Көз жасына ерік беру — әйелдің ісі... Құдайға шүкір, енді сен жігітсің, ешкімнің тәлкегіне көне қоймассың...— Дәмеш апай ойлы қалыпта ақырын сөйлеп отырды.— Біраз жерді араладың, қайда болса да жол таба аласың. Әзірге сені ешкім қуған жоқ қой, жұмысыңды істей бер. Ал күзге қарай белгілі болады ғой. Дұрыс жолды табу қиынға түседі, Асқаржан. Ана байғұс, өз баласына кішкентайынан нанның қоқымын жинауды сараңдығынан үйретпейді, өйткені әрбір дәнге адам еңбегі сіңген. Кімде-кім еңбекке дағдыланса, ол адал өмір кешеді... Әрине, өмірде жалғыз адамның мұратқа жетуі оңайға түспес. Алайда, жолыңнан әрқашан қайырымды адам кезігеді...— Дәмеш апа ұзақ сөйледі, Асқарды ғана емес, өз сөзімен өзін де жұбатқысы келген еді. Соғыста қайтыс болған ұлына деген сағыныш, жастайынан айрылған күйеуіне деген сағыныш жанын жегідей жеп барады, сөйлеген сайын шері тарқайтын сияқты.

Шам жылтылдап жанып тұр. Жомарт бағана кетіп қалған, Асқар да ұйқыға батқан. Ал бұл болса Асқардың көйлегіне жамау сала отырып өз өмірі туралы ойға кетті. Ол еш уақытта үйде жалғыз қалып, қол қусырып отыра алмайтын.

Ақтұмалықтар осы бір егде әйелдің төзімділігіне, сабырлылығына қайран болатын, оны құрметтеп сыйлайтын. Соғыс жылдарында мұның үйінде жетімсіреген балалардан жататын орын болмаушы еді, барлық көрші-қолаңдарының балалары осы үйде жүретін. Ол өзі далада да, үйде де бірдей аянбай жұмыс істейтін, балаларға да, абысын-ажындарына да күлкісі мен жақсы сөзін аямайтын. Тек, көзінің алдындағы қаралы кіреуке мен шашына кірген ақ қана ананың қасіреті туралы баян етіп тұрушы еді.

Сапар оның замандасы, күйеуі марқұмның досы еді, сондықтан да Дәмеш апай оны өзіне тірек санап, ақыл-кеңес сұрарында соған баратын, оның үйімен бірге туғандай боп кеткен еді. Енді Сапар да жоқ, басқа ауылға ауыстырып жіберді... Ендігі күн қалай болады.

Әмірбек Асқарды құмға, қой қоралардың қиын оюға жіберді. Бір айдан кейін Асқар ауылға қайтып келді, Қалтай-

ды төңіректен, Әмірбектің көзіне түспеуге тырысты. Әмірбектің тағы да құмға жіберуінен қашты. Ол үнемі ойға батып жүретін, кекшіл боп алды. Басқалардан нашар киінгеніне ұялатын да. Оның көкірегінде бозбалаға тән тәкаббар менмендік ояна бастады...

Бірде жұмыс басында ұшырасқан Зәуреш бұған:

— Сен неғып жүнжіп кеткенсің?— деген.

Асқар қыз жанарынан өзіне деген аяушылықты көргендей болған, осының өзі оған қатты батқан еді. Бірінші рет ол өзін, осы бір жақсы киінген, сұлу қыздың жанында тұрған алым-жұлым адам аярлық күйінде айнадан көргендей болуы...

Енді бірде ол Зәурешті қырман басында кездестірді. Қыздың өңі қашып, боп-боз боп, абыржып, үрейленіп тұр екен.

— Не болды саған, Зәуреш?— деді Асқар еріксіз.

— Естіген жоқсың ба, әлде? Тағы да соғыс.

— Соғыс емес, бомбылау,— деді әлдеқайдан шыға келген Жомарт.— Жапон қаласының үстінен атом бомбасын тастапты. Мың мыңдаған адам қас қаққанша қырылған көрінеді.

— О, алла-ау, адамзатқа неліктен осынша кәріңді төктің?— деп күбірледі Дәмеш апай. Дәл сол сәтте Хиросимадағы аналардың қасірет-қайғысы өзіне де батқан сияқты еді.— Сол қаланың тірі қалғандары қырылғандарды көмуге жетер ме екен?— деген сөз оның көкірегінен айтып жеткізгісіз азалы боп шықты.

Оған ешкім жауап қатпады.

— Бү неғылған жиын? Сендердің аһылап-үһілегендерің ешкімге дәрі емес. Соғыстың аты соғыс. Ал Жапондарға келетін болсақ, олар да немістер сияқты. Айырмалары жоқ. Неге жұмысты тастағансыңдар, кәне орын-орындарыңа барыңдар.

— Ей, Әмірбек, адамның бәрі бірдей. Ананың бәрі де өз балаларын сүйеді. Адамның қайғы-қасіретіне олай деуге болмайды. Сірә, өзің бастан кешіп көрмегенсің ғой,— деді Дәмеш апай қатал үнмен.

— Кәрі неме, жынданғансың ба, неғыл деп қақсап тұрсың?

— Мен ақылымнан алжасқам жоқ, Әмірбек. Қамшы мен зәрлі тілден елдің бәрі қорқа бермейді. Онанда өз ісіңе сақ бол.

— Немене, сен маған ақылшы ма ең? Әлде мен сені ренжіттім бе? Жұмыс тоқтап тұр. Сондықтан сөйлеймін,— деді міңгірлеген Әмірбек шетке шыға беріп. Асқарды көріп, соған қарай жүрді.

— Ал сен дайындал. Тағы да құмға, қой қораға барасың, жұмысты сонда істейсің,— деп, Асқарға дүрсе қоя берді.

— Ол құмда болып қайтты ғой. Жетеді! Жақында оқуы басталады,— деп сөзге Қалтай араласқан.

— Қайдағы оқу? Оны шығарып тастаған...— Әмірбек атын қамшымен борбайлата тартып жіберіп, күзетшінің үйіне қарай беттеді.

Қалтай ақсаңдай басып Асқардың қасына келді. Оған тіктеп қарап тұрып:

— Естідің бе?— деп сұрады.

Асқар басын изеді.

— Онда таста жұмысты. Біздің үйге бар да, менің шинелімді ал. Міне, мыналар да саған,— деп ол галифесінің қалтасынан бір уыс ақшаны шығарып ап, баланың қолына ұстатты.— Бұл да саған. Қажет болады. Әмірбек барлық мектепке қожа емес қой. Бұл жерден шығарғанмен, басқа жерде қабылдайды. Сені оқудан айырғанымыз бізге күнә. Сенің әкеңнің аруағының алдында күнә, бауырым,— Қалтайдың даусы дірілдеп кетті...

— Дәмеш!— деп дауыстады ол.— Кладовщиктен ұн алып, мынаған жолына оны-мұны пісіріп бер. Қазір мен саған қағаз жазып берейін. Ертең бұл жол жүруге дайын болсын. Е-ей, заман деген қалай боп барады. Бұл бала туған ұям еді деп бізге келді, ал біз болсақ оны сирағынан тартып шетке лақтырамыз. Өзіміз, өзіміз лақтырамыз...— деді ол ызалы кекесінмен.— Жарайды, ештеңе етпейді Асқар. Менің айтқандарымды істе...— Қалтай тез басып күзетшінің үйіне қарай жүрді. Дәл алдына барған кезде Асқарға дауыстап сөйледі.

— Байқа, ақымақ болма. Өзіңді де, жұртты да ұятқа қалдырма. Әкең туралы сұраса — қайтыс болған де. Коммунист болатын де. Ол шындық сөз. Басқа ештеңені шатыстырма, оқитын бол!— Қалтай будкаға кіріп кетті, есік сарт етіп жабылды.

Асқар үн-түнсіз маяның сыртына барды да сабанға кіріп, ұзақ жатты. Ол енді бір күннен кейін қайда бет түзейтінін біле алмай алас ұрады.

Өз бетімен шешімге келуі қиын. Бұрындар ол ертеңгі күннің қамын ойламайтын. Ал енді алдағы күн қалай болар екен деген түйткіл бар көңілінде.

Кешкісін тағы да Жомарт келеді.

— Білесің бе, биыл Ленинскіде педагогтік училище ашылды деген қауесет сөз бар. Мүмкін, сонда тартарсың. Мен де мектептен документтерімді аламын... Биыл училищеде оқушылар жетіспейді, онда түсу оңай болады дейді қыли көз физик...

Училищеде шынында да студенттер жетіспейді екен. Асқар қабылдау емтихандарын еш қиындықсыз-ақ тапсырды. Шағын ғана тар жатақханадан Жомарт екеуіне орын қатар берілді. Жомартты ол сонау бәйге кезіндегі қылығы үшін жақтырмайтын, алайда бірте-бірте ол өкпенің ізі өшейін деді. Екеуі кішкенеде бірге өскен, бір ауылдың баласы еді. Жомарт өзінің бала кездегі әдеті көне белгілер мен көне заттарды жинастырып зерттеуін мұнда да қойған жоқ. Ұзақты күнге тау кезіп, тас мүсіндерді, мазарларды іздестіріп, ескі кітаптарды ақтарыстырудан жалықпайтын. Бір көрімі, осынау ертеректе уездік қала болған ескі орыс селосының кітапханасында көне ескерткіштер туралы тозығы жетіп сарғайған әртүрлі ескі кітаптар мен журналдар көптеп сақталыпты. Солардың ішінен Жомарт селоның орталығындағы үлкен мешітті суреттеген, шетін тышқан кемірген бірнеше бет парақтар тауып алды. Ол жазуға қарағанда мешіт үйі өте ертеде салынған екен. Бір кездерде оның қабырғалары түрлі бояулы қыш кесектермен өрнектелген көрінеді. Оның әсемдігіне талай мұсылман сүйсініпті. Қытай мен Монғолдан келген саудагерлер осында тоқтайды екен. Жомарт мешіттің сол алғашқы сыйпатын қағазға салып, оның осынау шекарадағы жан-жағын алып жартасты Жоңғар тауының шыңдары қоршаған шағын алқаптағы орыс селосының орталығында қалай пайда болғандығы туралы өз ойынан әртүрлі аңыздар шығарып жүрді.

Жомарттың осындай түкке қажетсіз топшылаулары Асқарды әбден мезі ғып жіберетін, сондықтан да Жомарт Ақтұмаға кеткен кездерде ол қуанып қалушы еді. Оның үстіне Жомарт қайтқан сайын Дәмеш апай жіберген сәлем-сауқатпен қоса Ақтұмада болып жатқан көптеген жаңалықтарды ала кететін. Асқар Қалтайдың Айсұлуға үйленіп, қалаға көшіп кеткенін де осы Жомарттан естіді. «Әмірбектің кесірінен кеткен шығар»,— деп түйді Асқар. Ол Жомарттың жанын қоймай отырып ауылдағы өзгерістер туралы, Дәмеш апай, Бәукен, Сапарлар жайлы тәптіштеп ұзақ сұрайтын... Ал Зәуреш жәйін бір де рет сұраған емес. Ол жәйлі Жомарттың өзі айтса екен деп тілейтін. Бірақ қырсыққанда Жомарт ол туралы ләм деп аузын ашпай қор қылатын, тек бірде сөз арасында байқаусызда келесі жылы Ленинскіге Зәуреш те келгелі жүр екен деп қалды. Асқар одан неменеге, не шаруамен келеді екен деп сұраған жоқ. Тек сол күннен бастап ол Зәурешті зарыға күтетін болды. Тіпті бір ретте оны түсінде де көрді. Екеуі гүлбәй-шешек кең далада қатар келе жатыр екен. Асқар қыздың жүп-

жұмсақ қолынан тартып, шашынан шыққан әсем бір жұпарды дәл өңіндегідей сезіп-біліп келеді. Бірақ қыздың жүзін көре алмады, өзінің сұлулығынан қымсынғандай Зәуреш сәл алға озыңқырап бетін көлегейлеңкіреп отырды.

Зәуреш туралы қалың ойға шомған Асқар сабақта отырғанын да ұмытып кеткен еді. Ол оқытушының өзін тақтаға шақырғанын да ести алмай қалған.

— Қалғып отыр, болмаса тәтті ойға сүңгіген ғой, — деді студенттердің бірі әзілдеп.

— Олай болса тағы бір екілікті қоямыз енді, — делі оқытушы қаламын алып. — Жағдайың қиын, Сембин. Сабаққа дайындалып келмейсің, оның үстіне класта ұйықтап отырасың.

Асқар ұяттан жанып кете жаздады.

— Оның тұрмысы ауыр. Артынан келер ешқандай көмегі жоқ, жұмыс істей жүріп оқиды. Кеше отын жаруға жалданды, — деді класс старостасы Люда деген қыз.

— Сіз қайдан келген қамқоршысыз? Сембиннің жұмыс істейтіні мен де білем, сондықтан да оқысын деп талап қоямын, — деді оқытушы еш зілсіз үнмен.

— Кешіріңіз, мен сізге айтқаным жоқ, мына мәз боп күліп отырғандарға айтам. Ұялсаңдаршы күлгенше, — деп Люда ыржақтасып отырған студенттерге кейістік білдірді. Асқар болса намысы қозып қызға ызалана қараған. Қабағын шытып, томсырайған қыз дәптеріне еңкейе берді. Қыздың лап етіп тұтана қызарған жүзіне қызыға көз салған Асқар оның Зәурешпен ұқсастығын іздей бастаған...

Училище үйінің іргесіндегі ескі шіркеу бағының қалтарыс бұрыштарында қыздарымен сырласып тұрған таныс балаларды көргенде Асқардың көкірегінде Зәурешке деген бір ыстық сағыныш оянатын. Біртіндеп өз қиялында сұлулықтың құдіретті көркіне малынған қыз бейнесі Асқарға ерекше бір күш-қуат бітіріп, өз ойында бұрын болып көрмеген небір жаңа сезімдерді оятуға себеп болды.

Жарқын да аяулы ойлар көкірегіне терең ұялап, кернейді. Өзі сүйген сол бір күн бейнелі көрікті қызға деген ыстық та нәзік сезім оянды. Зәуреш туралы ойдың өзі Асқардың ауыр тұрмысын жеңілдетіп, жаңғыртқандай болушы еді. Жасөспірім бозбаланың мінез-құлқы біртіндеп өзгеріп, сабырлы, ойлы күйге түсе бастады.

Ол енді сурет салумен, музыкамен әуестенетін болды. Сурет салу мен музыканың соншалық оңайға түскеніне Асқардың өзі де таңданатын... Мүмкін жастық деген осы шығар. Өйткені жастық өзінің алғаш түйсінгеніне — мейлі ол өнерге

деген құштарлық болсын, әлде қызға деген махаббат болсын, бар жаратылысымен құлай беріледі.

Он алты жас өмірінің ішінде Асқар басынан нені кешірмеді. Жас шағындағы қайғы-қасірет адамды тез кекшіл ғып жібереді. Асқар ер балалардың кез келгенімен кездесе кетіп күш сынасуға бар. Ал бірақ қыздардың алдында ебі кетіп, берекесі қашатын. Сондықтан да ол Зәурешпен кездесер сәтті тағаты таусылып, сарыла күтсе де, сол бір сәттен өзі қорқатын да.

Зәуреш күздің бір күндерінде келді. Ленинскіде оның бір ағайы тұрады екен, сол үйге кеп түсіпті. Жексембі күні ол ертеңгісін ойда жоқта училище ауласынан кіріп келе жатты. Есі шыққаннан Асқардың сұп-сұр боп кеткенін ол байқаған жоқ, қуана кеп амандасып, студенттік тұрмыс-жағдайлары жайлы сұрай бастады, өз ағасының мұның училищеге түсуіне мүлдем қарсы екенін де айтып үлгірді.

— Педагог болғаныңның маған керегі жоқ. Мен өзім де педагогпін. Онан да оныншыны орысша бітіріп шық,— деп ол Зәурешті орта мектепке беріпті.

Бірде кешкісін училищеге келген Зәуреш Асқарды музыка үйірмесінің сабағы өтетін шағын кластың ішінен тапты. Сәлемдескен соң Зәуреш тақтайы сынған ескі роялға келіп әлдеқандай бір әуенді салмақ боп ақырындап ойнай бастады.

— Бұл қай ән?— деп сұрады үнсіздікті бұзған Асқар.

Ол қыздың қатарына кеп тұрды.

Күн ұясына әлдеқашан қонған. Бөлме іші ала көлеңке еді.

— Қайдағы ән дейсің, пианиноны бірінші көруім осы

— Әлі-ақ үйреніп кетесің,— деді Асқар оның клавишаларды санай басып тұрған саусақтарына қолын тигізіп, Зәуреш үндеген жоқ. Асқар да үнсіз қалды, бірақ дәл осындай сәтте айтсам дейтін сөздері көп еді. Ол өзінің Зәурешті қалай зарыға күткенін, оны сүйетінін айтсам дейтін, алайда аузына сөз түсер емес. Клавишаны қатты бір басып қалған Зәуреш еппен ғана жігіт қолы ұстаған саусақтарын кейін тартып алды. Сөйтті де тұрып кетті. Асқар енді оның иығына қолын тигізді.

— Сен жақсы қызсың, Зәуреш...— деді ол қырылдаған үнмен қызды өзіне қарай тарта беріп.

— Оның не, қойшы...— деп қыз Асқарды жәй ғана кейін итерді. Үні соншалықты ақырын әрі жұмсақ естілді. Асқар бойын кернеген кереметтей бір күш оны Зәурешке қарай итере түсетін сияқты, бірақ ол өзін-өзі тоқтатты. Кішкентай кезінен бастап-ақ ол әлде біреуге жақпай қалам ба, әлде жек көрінішті болам ба деген қорқынышты әдеті бойынша баладық елжірегіштік пен тентектіктен туып жататын албырт сәттерді

лезде өз ішінде сөндіріп, түншықтырып отыратын. Тым ерте көрген шет қақпай, еркелетер ананың жоқтығы, тағдырдың қатыгездігі,—оның бойындағы ең басты қасиет—сенімді, мен де осы біреуге ұнармын-ау, мені де біреу сүйетін болар-ау деген сенімді өшірген еді. Енді міне оны өзінің осынау алғашқы махаббатынан айрылам ба, мына қызға ұнамай қалам ба деген үрей билеп тұр. Зәурештің «оның не» деген сөзі еш зілсіз жұмсақ айтылса да ол қызды жібере салды. Енді қимылдаса кешірілмес қателік жасардай қорқып тас боп қатты да тұрды.

Сәл терезеге бұрылған Зәуреш оның жақындауын күтіп тұрған. Әйнектен енген айдың солғын қиғаш сәулесі оның бетіне түсіп, шашының арасын кеулеген тәрізді. Ол жүрегі лүпілдеп бүкіл дүниені ұмытқандай жігіттің өзіне таяп келгенін, сүйгенін, алғашқы сүюді күтіп тұрды. Ал жігіттің оған жақындауға батылы жетер емес. Қыз оны ақыры ғана шақырды...

Жас жігіт қаймыға таяп келді. Зәуреш басын көтеріп оған тіктей қараған. Асқар оның жаудыраған қоп-қоңыр көзін, албыраған астыңғы ернін жақыннан көрді.—

— Сөйлесеңші, әй сені де жігіт деп...— деген Зәурештің тағатсыз күйі Асқарға да ауысты. Ол қызды нығынан қапсыра құшып, тұмсығын оның шашына тығып жіберді. Қыз да оның бауырына тығыла түсті.

— Мен саған көптен бері айтсам деп жүруші едім,— деді бақытқа шашалған Асқар қызды маңдайынан, көзінен үсті-үстіне сүйіп, сөйтіп тұрып ол есіктің қалай ашылғанын, шамның қалай жанғанын естіген де, көрген де жоқ.

— Ә, сендер ме едіңдер? Кедергі жасадым-ау деймін!— деді таныс дауыс. Жылан шағып алғандай селк ете түскен Зәуреш жігіт құшағынан жұлқынып қап, бөлмеден атып шықты.

Есік көзінде Жомарт тұр. Ыржиып күледі. Осы күлкісінің өзінен Асқар кірерге жер таппай қысылды. Ұят пен ыза бірдей кернеді оны. Жолдасына деген жеккөрініші сұмдық еді. Осы адам оны бір рет той үстіндегі бәйгеден келер қуаныштан да қағып еді. Енді міне, үстеріне сұраусыз кіріп Асқардың өміріндегі ең асылын қорлағандай боп тұр. Екі адамның ғана есінде мәңгілік қалатын сәтті көрді ол.

— Өзің тіпті жабысып қапсың ғой. Араларыңда бірдеңе бар ма еді? Сөзсемші соларыңды,— деп Жомарт рояльдің аржағына шығып, орындықтарды қозғастыра бастады.— Енді неғып тұрсың сілейіп? Қазір мұнда бізге үйірме сабағы болады, бар жүгір, сұлуыңды қуып жетсеңші. Құшақтап қал,— деп ол қулана көз қысқан, Асқар мұнан әрі не істеп, не қойғанын

өзі де сезбестен атылып кеп, Жомартты құлақ шекесінен салып жіберді.

— Саған не болған, қой әрі! — деді кейін шегіншектеген Жомарт. — Қой енді! Немене, мен есіктен сығалап, аңдып келді деп пе ең? Байқамай қалдым... Қапаланба, қайтып барсаң, тағы құшақтайсың...

Асқар оның жағасынан ұстай алды.

— Қойсаңшы, ей, жынданғансың ба! Бір қызға бола жолдастықтан кетісесің бе, — деген Жомарт босанбақ боп әрекеттенген. — Жібер енді, әйтпесе сыбағаңды аласың...

— Тілің кесілсін сенің! — деп Асқар оны жағынан тартып қалды. Ыңырсыған Жомарт бетін басып еңкейе берді де, қапелімде басымен Асқарды иегінің астынан бір-ақ қақты. Бірақ Асқар қолын оның жағасынан сонда да жіберген жоқ еді, екеуі ұмар-жұмар боп еденге бірдей құлады. Тарих пәнінің үйірмесіне келген балалар екеуін эзер айырды.

Ертеңіне училищедегі студенттер бұл екеуінің төбелескенін, Зәуреш жайлы тегіс құлақтанған еді.

— Бәр кінә өзіңнен. Сонша есіңнен танып еліріп. Мен саған ешқандай жаманшылық істегенім жоқ қой, — деп күңкілдеп қойды Жомарт, еріндері күптей боп ісіп түнеріп жүрген Асқарға. Жоқ, Асқар көңілін жабырқатқан Жомарттың да қылығы емес, жұрттың да сөзі емес еді. Оның жүрегіне қанжардай қадалған, бәрінен де қатты батқаны Зәурештің айтқандары болды.

— Бұл қай істегенің сенің, мұның не? Менің абыройымды төгу үшін бе... Төбелесіп нең бар еді. Қандай тұрпайылық. Біздің үйдің іші де, мектептегілер де тегіс біліп қойды... Неге осынша жүгенсіз едің...

Екеуі таңқурай мен қарақат ағашы қалың өскен ескі бақтың ортасындағы қабығының жұлық-жұлығы шыққан үлкен ақ қайың бұталарының түбінде жолығысқан еді. Зәурештің көзінен ыстық жасы ағыл-тегіл парлап тұрды. Асқар болса оны жұбата алмады. Жатақханаға қайтқан соң ол көрпемен басына дейін қымтап оранып ап, түн ортасы ауғанша өзінің алғашқы махаббатын, өзінің өмірден көрген тағы бір зәбірін шағынып ұзақ өксіді...

* * *

Асқар қыз алдында өзін кешірілместей кінәлі санады. Жұрт көзінше оған көрінуден қашатын болды, балалар екеуін келеке етіп күлер деп қорықты, ал Зәурешті көрмей жүруден асқан қорлық және жоқ еді. Сабаққа даярланған адамша қо-

лына кітап алып, Зәуреш өтетін жалғыз аяқ сұрлеуге таяу шие ағашының көлеңкесіне кеп отыратынды шығарды. Әлгі сұрлеумен қыз жүгіріп өткен кезде, Асқар демін алмастан қалың шөпке тығылып жататын. Болған оқиғаны Зәурештің ұмытып кеткенін ол қайдан білсін. Жаңа таныстар, мектептегі ересек балалар мен студенттердің күнделікті ілтипаты қызды еліктіріп әкеткен. Биді жақсы билейтін Зәуреш училищедегі бірде-бір сауық кешін, концертті құр жібермей жүрді. Оған қала балаларының ықыласы ұнады, Жомарт әңгімелерін қызыға тыңдайтын болды.

Бұрын, ауылда жүргенде Асқар оған басқа балаларға ұқсамайтын, ерекше сияқты еді. Өйткені ауыл балаларының ішінде бірінші рет алыс сапарға шыққан, қалада болған, орыс тілін білетін сол ғана еді. Енді ол қыз көзіне күлкі-мазаққа жем болған, жапа шеккен қорғансыз біреу ғана боп көрінді. Тек Асқар тағдырына деген аяныш және екеуінің арасындағы көптен етене болған қарым-қатыс жігітті қыз көңілінен өшіре алмады. Қыз жүрегінің түкпірінде жігіттің мұны жан-тәнімен сүйетінін ұғатын, сондықтан ол туралы өзі де жиі ойға қап жүрді.

Кездескен жерде екеуінің ойына да сонау өкінішті кеш, айтылмай қалған сөздер, төбелес оралатын. Сол-ақ екен екеуі де қалыпты жайдарылықтан айрылып сөздері байланыспайтын. Зәуреш ыңғайсыз күйге түсетін, Асқар болса есі шығып, үндемейді, көп жайды айтқысы келеді, айта алмайды, тіпті қыздың қасында жайдан-жай тұра бергісі келеді, тұра алмайды.

Мұндай кездесулердің қызға ұнамайтынын Асқар сезеді, бірақ оны кінәламайды да. Ол көбіне өзін кінәлады, өзін жігерсіз санады, қыз алдында қайткенде де басқалардан сәл де болса асып, артық көрінуге бар күшін салып бақты. Тау арасындағы ең ауыр шаңғы жорықтарына қатысты, әбден шіріп, құлауға жақындап, жел шайқап тұрған шіркеу үйінің ұшар төбесіндегі кресті алуға өрмелеп шықты, духовой оркестрдің баритонисі, қабырға газетінің суретшісі болды. Ал Зәурештің алдында сол бұрынғысынша есі шығып, бір ауыз сөз айта алмайды.

— Өліп-өшетіндей, сол қыздың несі бар? Одан да әдемі қыздар жүр ғой. Сөйлессеңші солармен, — деп әзілдеген бірде Жомарт, бірақ Асқардың түсіп кеткен қабағын көріп, тілін тістей қойды.

Жексенбі күндері оркестр құрамында баритон трубамен «Дунай толқындары», «Ақ қайың» тәрізді сазды вальстерді ойнай тұрып Асқар зал ішінде Жомартпен, яки басқа біреу-

лермен ырғала билеп жүрген Зәурешке торыға қарайтын. Қыз болса мұны байқамайды да, көрмейді де.

— Зәуреш биге келгеннен бері сен аспабыңды жақсы ойнайтын боп жүрсің. Рас, кейде бұзып жіберетін жерлерің бар, бірақ ол ештеңе етпейді,— дейтін балалар оспақтап. Мұндай әзілдер Асқарды безе қашардай қылған. Ақыры ол оркестрге де қатыспай қойды. Осылайша әуес болған бір ісінен шеттеді. Музыкант болсам деп көксейтін,— болмады. Ол бала кезінде: ән салатын, музыкалық аспаптарда ойнай алатын қабілеті бар адамдарды бақыты жанған жандар ғой деп ойлайтын. Бұлардың ауылындағы ең даусы әсем қыз Ғайни болатын, бірақ сол бір бағы ашылмаған қызға әннен келген қуаныштың шамалы екенін де білетін.

Арман, арман... Үлпілдеген сұлусың... Балалық шақта таңғажайып ертегісің, қиялсың. Өмірмен беттескен алғашқы сәтте-ақ күйреп түсер нәзіктігің де сондықтан шығар?!

Оркестрден кеткеннен кейін Асқар Зәурешті бұрынғыдан да сирек көретін болды. Енді ол үндемейтін тұйық боп алды, ұзақты күнге училищеден шықпайды, біресе су тасушыға, біресе кілтшіге жәрдемдесіп зыр жүгірумен жүреді, немесе бөлмені іштен жауып алып қабырға газетін өрнектейді, соған арнап өзі өлең жазады. Сондай кездерде жанында ылғи да класс старостасы — ақсары шашты, ашық жүзді Люда болады. Өзінің икемсіздігімен, дөрекілеу жүріс-тұрысымен Люда қыздан гөрі ер балаға көбірек ұқсайтын. Не жайлы сөйлесе де ойындағысын еш бүкпесіз ашық айтатын тек Асқардың көңіліне қаяу салар, қытығына тиер әңгімелерге еш уақыт баспайтын. Асқар қандай ауыр сөздер айтса да үнсіз кешіретін.

Балғын көкіректегі ішқұсталықтан кеп туған әлдеқандай белгісіз бір кекті сезімге берілген Асқар бірде мүлдем бейкүнә Люданы жазықсыз тілдеп, қасында отыруға тиым салды. Люда үн-түнсіз шығып кетті.

Асқар жалғыз қалған. Стол үстінде шашылған қарындаштар, журналдардан Люда қиып алған суреттер жатты. Оларды Люда қабырға газетіне жапсыру үшін қиған. Солай еткенде газет әрлі шығатын. Терезе алдында желім қалбыры және Люданың ұмыт қалдырған кітаптары жатыр.

Ашық терезеден Асқар бақ ішіндегі жалғыз аяқ жолмен қыздың ренішті кетіп бара жатқанын көрді. Жалаңаштана бастаған қайың бұтақтары сыбдырлап, жол үстіне қалықтап айналып жапырақтар түсіп жатты. Қоңыр күздің жәймашуақ күні еді.

Осы тұста ғана Асқар Люданың өзін ұнататынын сезді. Біреуді ұнатқаныңда ол сені ұнатпаса қандай болатынын Ас-

қар білетін. Сондықтан мына жай бұл үшін аса ауыр жаңалық еді. Үнемі қайғы-мұң иықтан баса берген адамның басқаға қиянатшыл келетінін ұқты.

Асқар басын қос қолдап ұстай алды. Осынша қағылез болғандығы үшін өзін жерлеуге әзір. Ойша өзінің қазіргі дөрекі тұрпайымдыққа толы мүсәпір болған кейпін көз алдына елестетіп көрді. «Адам сүйер қылығым жоқ-ау», — деп ойлады. Кейде бүкіл өткен-кеткеніңді, айналаңды жаңаша бір ой сарабына салуың үшін, өзіңе өзің есеп беруің үшін осындай іштей лап еткен жалғыз жалын жеткілікті.

Асқар терезеден бақ ішіне қарғып түсіп, жолындағы бұталарды сындыра-мындыра күзгі қалың жапырақ үстімен жүріп кетті.

Ол тағы да Зәурешті есіне алды. Жоқ, қыз мұны сүймейді екен, енді ол туралы ойлап керегі жоқ. Нағыз жігерсіз, пақыр адамның өзінде де намыс деген болады емес пе?

Жомарт үшін бәрі де айдай айқын, анық көрінетін. Махаббат жайлы ол ешуақытта пәлендей мән беріп, жөн сөйлеген емес.

— Табиғаттың өз заңы. Неғұрлым әйел сұлу болса, соғұрлым оған ымытызар боласың. Әдебиет, сурет-сәулет өнерінде жақсы шығармаға қандай құштар болсаң, сұлу әйелге деген құштарлығың да сондай, — дейтін Жомарт.

Мұндай теңеу Асқарды ептеп тіксіндіріп тастайтын, іштей бұған қарсы болатын. Алайда ләм деп дау айтпайтын, қайта өз ісіне Жомарт сөзінен жұбаныш тапқысы кеп оны қостап қоятын.

Балалардың әзіл-оспақтары жанына қанша батса да, Асқар Жомарттың кінәсінің бәрін кешті. Оның мінез-құлқына үйреніп алды, кейде тіпті оның дегеніне бағынатын да болды. Енді екеуі жұптарын жазбайды. Қыста шаңғы спортымен әуестеніп, тауға, алыс сапарларға бірге шығып жүрді.

Асқар көңілінің шығалаң күйін Зәуреш сырттай бақылап, жақсы ұғатын. Кейде оған жақындағысы кеп тұратын. Бірақ балалар тағы да музыка бөлмесіндегі оқиғаны еске алып, екеуін мазақ етіп күлер деп қорықты.

Уақыт зымырап өтіп жатты. Асқар үшінші курсты бітіріп, енді Жомарт екеуі Алматыға оқуға аттануға жолға жиналып жүрді. Ол со бұрынғысынша Зәурешті көрсе қашақтап, үнсіз кететін. Училище бітірген күнгі сауық кешіне де шақырған жоқ. Дәл Асқар Алматыға жүретін күні, Зәуреш шыдай алмады, жүгіре басып училищеге келді.

Басқалардан оқшау, шеткерірек бір қайыңның көлеңкесінде тұрып ол Асқарға қарай берген. Асқар өзін байқаса екен, көрсе екен, қасына келсе екен деп тілеген. Бірақ кеш қалыпты. Балалар Асқарды қоршап алып, жеңіл арбаға отырғызды да, аттар ала жөнелді.

Училище студенттері жазғы демалысқа шығып, Асқар мен Жомарт кеткеннен кейін Зәуреш Ақтұмаға келген. Алайда аз күннің ішінде іші пысып, ауылдан зеріге бастады. Онан соң Ленинскіге қайтып келіп, күн ұзаққа бақ ішін аралап жүріп уақыт өткізетін болды. Кейде дос қыздарымен бірге киноға барады, бірақ көбіне-көп жалғыз қалады. Жазғы демалыс кезінде Ақтұма сияқты Ленинскі де тым-тырыс, көңілсіз еді. Село тек балалар оқуға қайтқан кезде ғана дуылдайтын.

Ағасының үйіндегі радиоқабылдағышты бұрап Зәуреш музыка ұстайтын. Ол ішін пыстырған кезде, бақ ішінде ұзақ аунап жатып кітап оқуға кірісетін, онан соң көк аспанға сүзіле қарап, әлдеқандай ой қиялына шоматын, ауылды есіне алатын.

Өзінің тұлымы желкілдеген бала кезінде Асқармен бірге бұлақ басында жүгіріп ойнағаны, екеуінің гүл терген кездері, Асқардың мұны «танкіге» отырғызып сүйреткені, онан екеуінің сары бұзауды жабыла қуып ұстағандары — бәрі көз алдына келетін. Енді бірде Зәуреш Асқар бойында ылғи да бұл түсінбеген бір жұмбақтың болғанын ойлады. Асқар ылғи да мұнан именуші еді, ұялшақтап тұратын. Зәуреш оны басқа балалармен салыстырып көрген, бірақ кімнің артық екенін ажырата алмады: Жомарт па, әлде Асқар ма? Бір ретте Жомарттың мұны шөп еткізіп сүйіп алғанын есіне түсірді. Зәуреш оны көргенсіздік деп есептеді, бірақ Жомартқа онша ашуланбап еді.

Неліктен Асқар басқалар сияқты емес, неліктен ол сонша бұйығы? Әлде жалғыздықтың, жетімдіктің салдары ма? Асқардың қолы жұмыстан босамайды. Бұрын да істегені сол жұмыс еді ғой, бірақ ол кезде мінезі мұндай күрт болмайтын.

Асқарға деген бір кездегі аяныш пен мүсіркеу сезімі қыз көкірегінде қайта оянды. Енді ол жігітке бірінші боп өзі хат жазып, қош айтыспай кеткені үшін кінәлап өкпе білдірді. Онан соң өзінің Ақтұмаға барып қайтқанын, қазір Ленинскіге келгенін, ауа райының жақсы екенін, өзінің жоғарғы оқу орындарына түскен студенттерге қызығатынын, оқуда табысты болуларына тілектестік білдіретінін тегіс жазды. Келесі жылы институтқа түсуге баратынын да айтты.

Зәурештің хаты Асқар үшін күтпеген қуаныш болды. Ол дереу жауап жазуға отырған, бірақ бір жазғанын бір, яғни жазғанын екі жырға берді. Жәнді сөз таба амай дал болды. Әлеммен жазын еді, ол да дәрменсіз көрінді. Ақыры мүлдем жауап жазбауға бекінді. Бөрібір жәнді ештеңе жырқайтын түрі бар. Ең дұрысы Ленивскіге барып, Зәурешті көріп қайтқан. Алла демалыс таяп қалды.

Ендігі жерде Асқарда дегбір қалмады, қолына түскен тиымы-тебен болса жиястырғын, жолға өзгеленді. Ол өз армандап келген фильфактың студенті болатын да, ал Жомарт тарих факультетінде оқитын.

Екеуі бір жатақханада, бір бөлмеде бірге тұратын.

Асқардың қара нан мен суды талшық етіп жүргенін байқаған жолдастары жаңа жыл қарсаңында жасырын ғана ақша жинап, конвертке салып сыртына: «Болашақ ұлы филологқа Аяз Атадан» деген жазумен оның жастығының астына қойған.

— Мұны кім қойды? — деді, конвертті ашып, ақшаны көрген Асқар сүп-сүр боп. Жомарт бөлмеде жоқ еді.

— Конвертте жазулы тұр ғой, — деді, қатарлас төсекте жататын көршісі.

— Мен қайыршы емеспін! — деп Асқар шакетті столға лақтырып тастады. Қатты ашудан қолы дір-дір етіп, көзі от шаңа қарайды, бір ауыз сөз айтар адам болса атылып кеп бас салуға дайын.

— Қызық жігіт екенсің, — деді әлі қатарлас жататын көршісі тіптен ақырын сыбырлай сөйлеп, — біз сені қайыршы деп емес, жолдас деп жинадық. Текке шамданасың.

Басқа жігіттер әрқайыссы өз орындарында кітап оқыған боп жатыр, тырс еткен ешқайсысы жоқ. Жолдастарының сөмкеша жайбарақаттығы Асқардың ашуын еріксіз тежеді. Ол сабағына түсіп, шаршаған кейіннен төсегіне отыра кетті.

— Жігіттер, кешіріңдер... бірақ ақшаларыңды алмаймын, — деді күрсініп. — Мен ешкімнен өзімді кем санамаймын, бар-жоғына қанағат етем. Киімім нашар шығар, бірақ қазір жұмыс істеп жүрмін ғой, әлі-ақ жаңадан сатып алам. Рас, кішкене кезімде қанғып жүрдім, қайыр сұрадым. Бірақ енді олай бола қоймас. Сондықтан маған аяушылық білдіргендеріңе рахмет, тек ақшаларыңды қайтып алыңдар. Әйтпесе ренжимін...

Асқар тұрып кітаптарын алды да университет баспасына кетуге жиналды: ол сонда студентердің көп тиражды газетінде әріп теруші болып істейтін.

— Тоқташы Асқар, осы саған неге стипендия бермей қой-

ды? Қабылдау емтихандарын сен бізден нашар тапсырған жоқсың ғой?— деп сұраған көршісі.

«Осы шынымен-ақ білмей сұрап тұр ма, болмаса мұзақ еткені ме?»— дегендей Асқар оған шыншыла қараған. Осы тұста басқа жігіттер де тегіс бастарын көтеріп, әлгі әңгүдік жігітке жеп қоярдай кижіне көз тікті.

— Өйткені менің әкем халық жауы!— деп Асқар әлгі абыр-жып қалған көршісінің бетіне төніп айқай салды да, есікті тарс еткізіп шығып кетті.

Алматының қадімгі тікенекше қадалған түйіртпек қары себелеп тұр. Жартылай бос, тасыр-тұсыр еткен трамвай іші азынаған суық. Асқар ашуын басып ойға батты. Өзінің ұстамсыздығына күйінді. Жолдасым ғой, маған стипендияның не себепті берілмейтінін шын ниетімен білмей сұрады ғой, деп ойлады ол. Джек Лондон томын аша тұрып.

Әрбір бос минутын ол кітап оқумен өткізетін. Қала балаларына қарағанда өте аз оқығанын жақсы сезетін. Олардың жанында өзі көп нәрседен бейхабар қалғандай боп тұратын. Жомарттың да күндіз-түні кітапханадан шықпайтынына қызығатын еді Асқар.

Соңғы зачетті тапсырып бола сала Асқар еш аялдамастан Ленинскіге тартты. Станцияда поездан түсе сап бензин тасушы машинаға отырды. Аудан орталығына дейін жол құм арасымен өтетін. Кабина сыртында ызғырық жел гүлдеп, қиыршық құм мен қар әйнекке тысырлап соғып тұрды. Құмға отырып қалу қаупінен қорыққан шофер машинаны ұшырта айдап, аудан орталығына тез жеткен. Мұнан әрі қарай Ленинскіге Асқар Ақтұма арқылы жүрте бекінді, Өйткені Ақтұмадан әрі қиын да болса төте өтетін биік асу бар, шаңғымен бір-ақ күндік жол.

Туған ауылына түнделете кеш жетті. Дәмеш апай үйінде жоқ екен, жиналысқа кетіпті.

Қолдан ұлатарған пимасы мұз боп қатып сықырлап, шолақ тоны су-су боп, езі аш, қалтырай тоңып, іші дықылдаған адамға толы, шымлым түтінінен тұмантқан, аласа, тар бөлмеге кірген. Түпкір бұрышта кішкене стол тұр. Үстінде май шам өлусірей жанады. Жұрт қысылысып жерде отыр.

Стол басында жаңадан тігілген тұлкі тымағын көзіне түсіріңкіреген бір адам қолындағы газетін нұсқап қояды. Тұтқиылдан арасынан Асқар оның Әмірбек екенін әрең таныды да сөзіне құлақ түрді.

— Міне, көріндер ғой, менің айтқанымның дұрыс екенін, он тоғызмыншы съездің не деп жазғанын,— деген Әмірбек сөздері Асқарға да жетті.— Ал сендер ғой, Сапарды сонша

жақтап едіңдер. Сол жолы оны өз бетінше басшылық еткені үшін бекерге жазалаған жоқ. Ол өзі барған жерінде де құрылыс материалдарын өндіремін деп әуреге түспек болған көрінеді. Ал мұнда, колхоз ондай ештеңені істемесін деп айқын жазылған.— Әмірбек газетті жоғары көтеріп көрсетіп қойды.— Сапар деген шала сауатты ғана адам. Қайдан ұқсын мұны.

— Жә, бәрін Сапарға жаба бермейік те, онан бері де талай жыл өтті ғой,— деді біреу бұрыш жақтан дауыстап.

— Енді кім кінәлі деп ойлайсың?!— деді күңгірт бұрышқа сұстана қараған Әмірбек.

— Әйтеуір сен емессің. Құрылыс жайын ойлап жүрген сен жоқсың ғой. Үйіңді салып алдың, мал-жаның аман.

Бұ сөйлеген адамның Кенехан ұста екенін Асқар даусынан таныды, бірақ ала көлеңкеде бет-жүзін анық көре алмады. Осы кезде Асқардың жанына Дәмеш апай да сытылып шыққан еді.

— Айналайын, қол-аяғың аман сау келдің бе?!— деп көзі жасқа тола сыбырлай сөйлеп, Асқарды сыртқа қарай жетелей жөнелді.— Жүр кетелік, кетелік. Әбден тоңып, қарның ашып келген шығарсың.

Біреу арт жағынан кеп бас салып құшақтай алды. Жалт қараған Асқар Бәукенді көрді. Екеуі де қуанғаннан бірін-бірі бұйырлай түрткілеп, қарға аунай құлады.

— Балалықтарың әлі қалмаған-ау, ә,— деп күлді Дәмеш апай.

— Қашан келдің, қанша боласың?— деп Бәукен де алқымға ала бастады.

— Таңертең кетем, шаңғы бере аласың ба?

— О, құдай-ау, сонша асығыс келгенің қалай, Асқаржан-ау?— деп Дәмеш апай да тіксініп қалды.— Бір-екі күн аунап-қунап кетпейсің бе? Ел-жұртыңды аралап дегендейін. Ертең естісе бүкіл ауыл боп келеді саған.

Дәмеш апайдың шағын бөлмесінде бір кездегідей бұл түні бұлар ұзақ отырды, өткен-кеткенді еске алды, бір-біріне бастан кешкендерін әңгімеледі, ақыры Бәукен Асқарға ең болмаса бір күнге аялда дегенді айтқан. Асқар көнбеді, өйткені демалыстың бітуіне санаулы-ақ күн қалған еді.

Ертеңіне таң ата Асқар аяғына шаңғы байлап, бір кездерде әк тас қайнатуға барғанда жүрген өзіне таныс ескі жолмен асуға қарай бет алды.

Көз шағылысар аппақ жазық өңір, әр тұстан бір нәзік ақ-шарбы бұлттар оюлап өрнек салған көк теңбіл аспан, ақ мәрмәрдан қашап жасалғандай үшкілдеген тау шыңдары — бар-

лығы да таңғажайып сұлу көріністер еді. Зәуреш қыз туралы ескі мұңды әуенді ыңырси айтқан Асқар шаңғымен лыпып келе жатты.

Бұл өзі көңілді торықтырар мұңды әуен. Ән арқауы да аянышты. Бала деп өксіген әз әке өзінің жалғыз қызын іздеп шығады. Жол бойы жапырағы қалтыраған жас қайың да, есіліп жатқан ақ шағыл құм да ызыңдаған мұңлы әуезбен жас аруды еске алады, әке көңілінде ыстық сағыныш оянады. Ол сол жолда қаншық қасқырдың өз күшіктерін қалай еркелетіп ойнатқанын көреді, назды самал желдің бал құраққа махаббатты сыр шерткенін естиді. Сөйтіп сағынышы кемерінен асып келе жатқан әкені мәңгі ұйқыға кеткен қызының қара топырақ қабірі қарсы алады. Жаугершілік ұрыста он алты ұлынан тегіс айрылып, көңілінің сүйеуі боп қалған жалғыз қызы екен. Енді сол жалғзынан да айрылыпты, Зәурешін бір көре алмай шерменде қалыпты. Аңыраған азалы әке тау мен тасқа, орман-тоғай, ну жынысқа, бүкіл жарық дүниеге арманын айтып аһ ұрып, жалғыз қызына жоқтау айтыпты.

Асқар ән сөздерін өзінше өзгертіп алған, ол оның қуаныш, сүйінішін, перизаттай сұлу Зәурешке деген өзінің махаббатын білдіреді. Анда-санда қарсы алдынан жалт етіп алтайы қызыл түлкі, ақ қояндар қашады. Асқар оларды біраз жерге дейін қиқулап қуып барады.

Асудың биік үстіне шыққан Асқар, ұзақ көз сала тұрып төменге, етекке қараған. Төменде, тау шыңдарының ортасындағы шұңғыл ойпаңда іркілген боз тұман жатыр. Сол боз тұманның арасында, шие бағының шетінде Зәуреш тұратын ағаш үй бар. Анадай жерден, тік қиядан ырши секіріп, Асқардан үріккен елік көрінді. Бұта-бұтаның арасымен қарды ақшаңдақ етіп, кішірек жартастың тасасына қарай кетті.

Асқар өзін тау әміршісіндей сезінді. Бала кезінде бұл араларды талай рет жалаң аяқ кезген. Қазіргі мынау етекте жатқан боз тұман жазда жеңілдеп жоғары көтеріледі. Ал сонау биіктегі ақ шарбы бұлттар ауырлап төмен түседі.

— Кеттік!— деді өзіне-өзі Асқар. Төмен қарай зулай жөнелді, қарсы алдынан ескен шыңылтыр тымық ауадан көзі жасаурап, шашала тыныстады. Ол бір кездегі Аққасқамен шапқандай ұшып келеді. Қар астында көрінбей жатқан шойқым тастарға соғылып қалмау үшін қатты жүрістен іркіліп, бұлтақтай, бұралаңдай жүрді.

* * *

Асқар өзіне таныс педучилище завхозының үйіне кеп түсті. Дереу сол үйдің кішкене баласын Зәурешке жүгіртіп жіберген.

— Ағасы мен жеңгесі қонаққа кетіпті. Зәуреш үйде жалғыз екен,— деп келді бала.

... Алқынған Асқар бас киімін қолына алып есікті жұлақи ашты да, өзімен бірге бір құшақ суық ауаны үйге ала кірді. Суық сорған беті дуылдап, шолақ тонының түймелерін ағытып тастаған, пимасы қонышына дейін қар-қар еді.

— Тұу, қаншама суық әкелдің!— деген Зәурештің даусы шықты. Ол қызға қарай атылып барып, аюша бас салып құшағына қысып алды.

— У-у, қандай суықсың өзің!— деп, қыз үсті-үстіне сүйе берген жігіттен сәл қымсына тартынды, онан соң байқатпай оп-оңай қолын босатып алды да, өзі кеп жігіттің маңдайынан сүйді.

— Тұу, аяғың қар екен ғой,— деді енді кінәлаған үймен.

Асқар ебедейсіз қимылмен сыпыртқы іздей бастады. Кілем үстінде еріген қардың кір суы іркілді. Асқар мүлдем қысылды.

— Ештеңе етпейді, мен сүртіп алам ғой,— деп Зәуреш еден сүртетін шүберек әкелді.— Әлгілер де енді келіп қалар.

Зәуреш «әлгілер» деген сөзді нықтап айтып, сағатқа қарап қойған.

— Мен қазір кетем. Сені бір көріп шығуға келдім. Шыдап отыра алмадым... Сөйлесейін деп...

— Ал хат жазуға ғой қолың тимеген болар,— деп сзу тартты Зәуреш.— Шыныңды айтшы — қаланың қызымен таныстың ба? Дегенмен өзің қала адамына онша ұқсамайсың.

Қыз оған бастан-аяқ тесіле қараған. Асқар оның көзқарасын байқап қалды.

— Сол да сөз бе екен, Зәуреш,— деп ол шолақ тонын қаусырына берді.

Әлгінде Зәурешке келе жатқанда Асқар өзінің үсті-басының қандай екенін ойламаған. Енді міне сүйікті-қызының осы бір сәттік көз тастасы оған шаншудай қадалды. Тағдырдан жазықсыз жапа шеккен жандар қашан да кекшіл болады. Олар бір сүйсе өліп-өшіп құлай сүйеді. Және сонысынан өздері қасірет шегіп, азап тартады. Асқар Зәурештің әрбір сөзіне, әрбір қимыл-қозғалысына мән беріп тұрды.

— Ал, қалай жүріп жатырсыңдар? Айтсаңшы. Мен шәйнекті қарайыншы. Қазір келіп қалар,— деп Зәуреш ас бөлмеге шығып кеткен.

Асқар терезе алдында жатқан кітапты алып, ашқан. Алғашқы бетінде: «Зәурешке Ж.-дан. Ұмытпа» деп жазылған жазу бар екен. Асқар кітапты орнына тастай салды да, этакерканың шетінде тұрған суретті көрді. Қолына соны алды.

— Неге үндемейсің...— деп ас бөлмеден Зәуреш шыққан.

Асқар лып еткізіп суретті қойнына тыға салды. Зәуреш онысын байқаған жоқ, тағы да сағатқа қарап қойды, Асқармен отырғанында үстеріне ағасы келіп қалудан қорқатын сияқты. Менімен бірге отырудан қорланатын шығар, деген ой келді Асқарға. Ол есікке беттеді.

— Қайда барасың?— деп дегбірсізденген Зәуреш жүгіріп барып, оны құшақтай алды. Алайда сыздай ауырған Асқар көңілі әлгі бір жылт еткен ойды өршіте үрлеп ала жөнелген еді. Ол өз көкірегіндегі қыз қолын кейін ысырды.

— Саған не болған сонша, Асқар! Қашан қайтасың? — деді Зәуреш соңынан дауыстап.

— Ертең,— деді оппа қармен адымдай жөнелген жігіт.

* * *

Ауылға барып қайтқан сапарын есіне алған сайын Асқардың көз алдына ылғи да: Зәурештің жарқыраған ақ білегі, кілем үстінде іркілген кір қардың суы және шылым түтіні тұмандаған тар бөлменің ішінде ақтұмалықтардың жиналысы, сондағы Әмірбектің газетті нұсқай тұрып Сапарды даттағаны келетін. Әсіресе Әмірбектің айтқан сөздерін қайта-қайта есіне алатын. «Сапардың кінәсі не сонда?» Туған ауылы туралы ойлай бастаған сәтте есіне Зәуреш оралатын. Біртіндеп қызға деген өкпесі ұмытыла бастады. Ал ауылдағы көргендері жиі-жиі есіне келе берді. Өз көңіліндегі ойларын айтып, сырласқысы келді. Бірақ Жомарттан өзге Ақтұма жайын білетін кім бар? Онымен ашық сөйлесуге болар еді, әттең қолы бір босамайды-ау. Өзімен-өзі мұрынынан шаншылады да жүреді. Асқар ауылдан келген күні Зәуреш туралы ғана сұрады, ал Ақтұма жайын аузына да алған жоқ. Рим мен Хиуаның сәулет сәнімен шұғылданып кетті. Оның көкейіндегі Ақтұма тағдыры емес, Венециядағы Дожей сарайының, Ленинградтағы Қысқы Сарайдың әсем пропорциялары еді.

Ол Ленинград пен Ригаға барып қайтуға жиналып жүрген. Ленинград көпірлерінің аркаларын өзінше пайымдап, Монферран, Росси және Воронихин өнерлеріне қайран болатын. Бұқардағы гүлді қышпен әшекейленген Исмаил Самани мавзолейінің сұлулығы туралы айтып Асқарды мезі қылатын. Калян мен Серахстың, Санжар және Шахи Зиндтың өрнек оюларын зерттеп, қағазға Регистан алаңы мен Хожа Ахмед Яссауи мавзолейін сызып салатын. Ол осы күнгі Алматының орнында болған, кейбір деректерге қарағанда қатты жер сілкінісі мен тасқынның салдарынан апатқа ұшыраған бір кездегі

әсем қаланың көне сәулеті туралы ескі кітап, журналдардан қажымай-талмай мағлұмат іздеді.

— Қаланың шын аты бұрмаланыпты. Дұрысы — Алматы емес, Алматау екен. Ол жайлы Шоқан былай деп жазған, — деп өзінің сүйікті кітабын Асқардың алдына жайып салды. — Оқышы. «Алмалық қаласы... Алматау (қазіргі Верный қорғанысы тұрған жерде) сауда-саттығымен белгілі болған және ұлы ханға барар үлкен жол үстіндегі аялдама болған...»

Жомарттың өз мақсаты жолындағы табандылығы, туған жерінің тарихы туралы неғұрлым көп білсем деген биік мұрат, талабы Асқарды таң қалдыратын. Жомарт өзінің жан жарасын Асқарша тырналай бермейтін. Ол неге болса да жайдары қарайтын. Тек әңгіме өзінің сүйікті тақырыбына ойысқан кезде, ол ешкімнің қарсылығына құлақ аспай, мүлдем қызынып кетуші еді.

— Біздің даламызды ертеде мекен еткен халық үлкен мәдениеттің иесі болған, — дейтін ол қызынып, — олар небір тамаша каналдар, қалалар, қорғандар, сарайлар салған. Біздің жерімізде ұлы қалалар болған. Қазақтың көне қаласы Отырарда Азиядағы ең бір бай кітапхананың бірі болған, бұл қалада біздің ұлы бабамыз Әбунәсір Мұхамед әл Фәрәби өмір сүріп, еңбек еткен. Ол Отырарда 870 жылы туған — сондықтан да арабтар бұл қаланы Фәрәбә деп атаған. Фәрәбәнің кітапханасы Александрияның кітапханасынан кем түспеген. Мұхамед әл Фәрәби біздің жеріміздің данышпан ғұламасы, философы, ақыны, астрономы болған және көзінің тірісінде «Дүниедегі екінші Аристотель» деп атанған адам. Бұл жайлы шығыс ғалымдары біледі. Олар ол туралы жазып жүр, ал өзіміздің тарихшыларымыз оны ұмытып отыр...

Орта Азия мен Қазақстан қалаларының қышқа салынған ою өрнектерімен, әшекейлерімен даңқы шыққан. Шапқыншылық соғыстар Отырарды талқандап, біздің көне мәдениетімізді жоқ қылды. Мүмкін біздің сол қаламызды гректердің Акрополі сияқты түріктер құртқан болар.

Орта Азияның көне қалалары туралы айтқан кезде Жомарт басқа дүниені тегіс ұмытатын, қызына айқайлап, орнынан ұшып тұрып, бөлме ішінде ерсілі-қарсылы жүріп алатын. Қолын сілтеп қойып, ауық-ауық қарашығы ойнақшып жалт-жұлт еткен ойлы көздеріне қарай түсе беретін қою қара шашын артына қарай сілкіп тастайтын.

— Егер біреу біздің жерімізде мәдени құрылыс болған емес, өнерпаз шыққан емес, ұлы қалалар салынған емес, біз атам заманнан келе жатқан көшпелілерміз деп жазса сенуші болма. Қызыл құмдағы, Батыс және Оңтүстік Қазақстанда-

ғы төбешіктер астында жатқан көне қалалар қалдығының ою-өрнегіне зер сал, сонда түсінесің. Мәселен, Түркстандағы Ахмет Яссауи мавзолейінің әшекей өрнегін қара. Бұл деген біздің ұлттық мәдениетіміздің, өткен дәуірдегі өнерпаздарымыздың артына қалдырған тамаша ескерткіштерінің бірі ғой. Қайталанбас әсемдігі, көркі бар ғаламат құрылыс. Математикалық дәл есеп, өнепраздың таңғажайып шеберлігі — еріксіз таңдандырады. Мавзолей бес жыл ішінде салыныпты, ал сонан бері алты ғасыр өтті, — деп онан әрмен қызына сөйлеп кетті Жомарт. — Қазақстанның оңтүстігінде, бұрынғы Әулиеата, қазіргі Жамбыл қаласының шығыс жағында үлкен құрылыстың қалдығы бар — бұл феодалдық заманның қорғаны. Қорған тұрғындары қыпшақтар оны тастан қашап салған. Бұл құрылыс ертедегі Греция мен Египет құрылыстарынан кем соқпайды. Қорған ішінде әсемдігі таңдай қаққызар сарайлар мен залдар бар. Ал біз сол өнерлі бабаларымыздың аты-жөндерін білеміз бе? Жоқ! — деп ол дереу өз сұрағына өзі жауап берді. Біз тек осы мавзолейді салуға жарлық берген Темірдің ғана атын білеміз, ал Ақсақ Темірдің туы күні бүгінге дейін мавзолей қабырғасында тұр. Ал оны салғандардың аты-жөні беймәлім. Тіпті замандастары да білмеген оларды.

— Несі бар. Ескінің орнын жаңа басады. Және ол әдемірек болады, — ескерткіштер орнайды. Онан соң Алматының табиғатының өзі қандай әсем, — деген бірде Асқар жәй ғана, Жомартты тоқтатпақ болып. Алайда Жомарт лап ете түсті.

— Тек табиғаттың өзі берген сұлулығы алма бақтары мен гүлдерді мақтан етумен шектелу сорлылық скеніне келісерсің деп ойлаймын, — деді ол төндіре сөйлеп. — Қаланың құрылыс жағынан да сәулетті сұлу болғаны керек. Біздің оқытушымыз айтады, — болашақтағы қалалар қазіргі сәулет өнерінің ең озық қасиеттерін пайдалана отырып, адам тіршілігі үшін ең қолайлы жағдайда салынуы керек дейді. Өзіндік қайталанбас сұлулығы болу керек.

— Қалалар сұлу болады ғой, ал ауылдарымыз қандай болар екен, өзгере ме, жоқ па? Болашақта қандай күйде болмақ? Соны айтшы. Сен бәрін де көргенсің ғой, — деді Асқар ызаланып.

Жомарт досына аңтарыла қарады.

— Ақтұманың жағдайы, біздің шопандардың тұрмыс-қалдері қандай болмақ? — деді Асқар тақымдап, ол шындап ыза болған еді, өзі сұрланып, қабағын түйіп алған. — Әзірге Ақтұмаға қарапайым ғана құрылысшылар және Әмірбек сияқтылардың орнын ауыстыратын, білімді жөн-жосық түсінетін интеллигенттер қажет. Ал сен сияқты өз қиялына кеуіп-піскен-

дер қажет емес. Дұрыстап өмір сүру парыз. Әуестік деген жақсы нәрсе, тек оның шегі болсын. Әуейлікке салынба. Ақтұма жайын да ойла. Меніңше мәдениетті көтеруді ауылдан бастаған жөн. Ал ол үшін Сапар ағай айтқандай өз кірпінің болсын...

— Сен тағы өз дегеніңе бастың ба. Он тоғызыншы съездің материалдарын оқыдың ба? Біз семинарда талдау жасағанбыз. Сонда анық айтылған, колхоз үшін черепица, яки кірпіш өндіреміз деудің қажеті жоқ деп. Астық өсіруі тиіс. Он тоғызыншы съезд бойынша бізде үш семинар өтті. Соны қарап, оқып ал. Әйтпесе шатастырып жүрсің.

— Мен сенен ауылда құрылысты неден және қалай саламыз деп сұрап тұрмын.

— Комплексті әдіспен, мемлекеттік тәртіппен.

— Ол қандай әдіс?

— Есімде жоқ, ол үшін съездерді тағы бір оқып шығу керек.

— Онда жауап жоқ. Өзіміз ойлауымыз керек. Мазарларды сөз қыла бергенше, соны ойлауымыз керек...

Асқардың есіне Әмірбектің газет нұсқағаны тағы оралды.

— Сонда сеніңше ана жақтағылар дұрыс шешім қабылдамай отыр дейсің бе?..— деп Жомарт саусағымен төбені мегзеді.— Байқа, басқа біреудің алдында оттап жүрме.

— Қорқытпа, мен қорқып болғам!— деді Асқар қызарақтап.— Таудың басында тұрып етегінде не боп жатқанын әмсе көре бермейсің. Мен мұны жуырда Ақтұмада болып, Әмірбекті көріп келгендіктен айтамын. Сапар ағай мен Әмірбек екеуіне қарай отырып мен жақсы-жаманның не екенін айыра алам, кімнің Ақтұма үшін құрақ ұшып жүргенін, кімнің өз қара басының қамын ойлайтынын білем. Сол Ақтұмадан университетке алғаш кеп түскен екеуміз ғой. Сапар ағайға жәрдем беруді біз ойламай кім ойлайды.

— Сенің айтқандарыңның жаны бар,— деді ойға қалған Жомарт.— Бірақ біз не істей аламыз? Оны түзеу біздің қолымыздан келмейді. Айтпақшы, газетке, облыстық, не аудандық газетке жазуымызға болады ғой. Ақтұмадағы жағдайлардың бәрін айтып, Әмірбек туралы, онан соң Ақтұмадағы жұрттың ақ таңертеңнен қара кешке дейін жұмыс істейтінін, ал еңбек күнге болар-болмас бірдеңе алып, там-тұмдап әзер жеткізетіндерін түгел жазайық. Жер үйде тұратындарын, жарық, радио, кітап дегендердің жоқ екенін де жазамыз. Аудан басшылары оқып, бар жағдайды білетін болады, көңіл аударады.

— Сенің басың толы идея ғой,— деді басылған Асқар.—

Жазып көрейік. Тек уақыт өткізбей, тездету керек,— деді стол үстіндегі кітаптарын жинастырып.

Бұлар бос аудиторияда семинарияға даярланып отырған. Асқар да бұрынғыдай сабақты түнде оқитын әдетін қойған. Екінші жартыжылдықтан бастап оған стипендия берілетін болып еді. Асқар өзі жоқта бүкіл группасы жиналып ол туралы: «өзіміз сияқты студент, комсомол мүшесі, үштігі, жоқ»,— деп университеттің ректоратына, парткомына және профкомына коллектив боп хат жазғанын білмейтін.

— Құр сөз боп қалмасын, келісіп алайықшы, мақаланы жазуға қашан отырамыз?— деп сұрады Асқар.

— Тек бүгін емес. Әдебиет кешіне асырып отырмын, «Игорь полкі туралы сөзді» талқыламақшы едік. Мүмкін сен де барарсың. Қызық болатын түрі бар. Меніңше сондағы «косо-г жасағы» деген қазақ жасақтары ғой деп ойлаймын. Ескі сөздіктер мен энциклопедияларда оны таулы аймақтың тайпалары деп түсіндіреді. Ал сол кезде «қазақ» деген сөздің «косо-г» боп айтылуы да ықтимал ғой. Және осы шығармада Гза, Гзач яки Гзак деген ханның аты жиі аталады. Меніңше осы үш сөздің төркіні біреу: «хан қазақ» болар деймін. Біздің ата-бабаларымыз — қыпшақтар сол далаларды ерте заманнан мекен еткен жауынгер халық болған. Грузин тарихшылары өз еңбектерінде 1256 жылы Хулагу хандығының әскерлерімен айқасқа, иран Газан шахының жорықтарында кавказдықтар отрядтарының құрамына қыпшақтар да қосылып жорықтарда ерен ерлік көрсетті деп жазады.

— Жә, косоғыңды қоя тұршы. Мен сенен маңызы бар іс жайлы сұрап тұрмын,— деді Асқар оның сөзін бөліп.

— Немене, менің айтып тұрғаным маңызы бар іс емес пе? Өзің филологсың, әдебиет кешіне мен сені емес, сен мені шақыруың тиіс еді ғой. Өзің халқыңның тарихын білгің келмей ме? Оны білу қажет қой.

— Әй, патриотым-ай! Әлгінде ғана не жайлы сөйлестік? Ал сен өзің философияңнан танбайсың. Ол философия кімге қажет, ақтұмалықтарға ма? Онанда кел, ұзын сөздің қысқасы, ертең іске кірісейік, редакцияға хат жазайық. Ал косо-г пен қыпшақтар жайлы диссертация жазуыңа болады, егер жазғың келсе, тек алдымен университетті бітіріп алуың керек.

— Мақұл, ертең-ақ жазайық. Бірақ философия жайлы сенің ойың қате. Ол бос сөз емес. Оны да бас қатырып ойлау керек, құр кітапта жазылғанды жаттап алған болмайды.

— Ендеше сол ақиқат шындық үшін айқасайық та. Ақтұма жайлы білетініміздің бәрін айтайық та,— деп Асқар осымен әңгіменің тұжырымдалғанын білдірді.

Жомартты әдебиет кешіне шығарып салды да өзі бірінші рет опера театрына Күләш Байсейітованы тыңдауға бет алды.

...Кейіндеу орындықта отырған Асқар сахнаға қараған күйде қыбыр етер емес, бала жасынан құлағына сіңген махаббат жайлы таныс аңыз көз алдында тіріліп кеп өтіп жатыр.

Күләш даусында осынау үлкен залдың ішіндегі қайғы-қасіреті жоқ жұртты, Асқардың ойынша тоқмейіл жандарды басқа бір әсем дүниеге жетелеп әкетер зор күш бары сезіледі. Күләш әндерін тыңдай отырып Асқар бірде жыласа, бірде күлді. Ол басқалардың да көз жасын байқап қалды, алда отырған бір әйел Қыз Жібектің қоштасар әнін тыңдаған кезде солқылдап жылап жіберді.

Антракт кезінде, сахнада көргендерінің әсерінен арыла алмай, өзінің жұрт көзінше жылағанын аңдаған, бірақ онысына ұялған жоқ. Өмірінде тұңғыш рет театрға келген жас жігітке мұның бәрі таң көрінді. Бала кезінен қандай қиын ауыртпалық болса да көзіне жас алып мойыған емес. Ал енді кеп ән тыңдаған кезде, кәдімгі ауылда талай рет айтылып жүрген әндер мына сахнадан тыңдағанда мүлдем басқаша боп, егілтіп жіберді. Күләш үні өткен өмірдің небір сырлы, жүрек тебірен-тер көріністерін еске түсіргендей еді.

Театрда бір рет болып, Күләш даусына қайран қалды. Енді оның радиодан айтқан әндерін тыңдап, ол қатынасатын концерттерді құр жібермейтін болды. Театрға деген құштарлық пайда болды, бүкіл қолы бос уақытында театр мен киноларды аралап, әншілер мен композиторлар туралы жазылған кітаптарды қалдырмай оқуға кірісті.

— Сен толқымалысың. Белгілі бір тұрақтар тірегің жоқ. Әуелде сурет салумен әуестендің, онан кейін мен сені музыкант яки ақын болатын шығар деп ойлайтынмын. Ал енді театрал болып алыпсың, Эстетсің... бүйтіп жүріп тағы Ақтұма жайын сөз қыласың,— деді бірде таңданған Жомарт.— Біреуімен ғана шұғылдану керек қой.

Асқар жауап орнына жымиды да қойды. Ол өзінің әр нәрсеге әуестенгіштігі жайлы, өзінің не нәрсеге бейімделуі керек екенін оңаша ойламайтын. Студенттік өмір аласапыран, қызыққа толы, ұсақ-түйек тірлігі көп. Ойланып отыруға мұрсат бермейтін. Бұл шақта адам ертеңгі күннің қамын ойлауға онша тереңдемей жалпы дүрмектің шылауында болады.

Өмірдің сан қилы екенін ұққан Асқар да бірдеңеге әуестене, Жомарт құсап басқаны тегіс естен шығаратын.

Оқудың әрбір айы ол үшін жаңалыққа толы. Егер бұрын оның әдебиет жайлы түсінігі Абай мен Сұлтанмахмұттан әрі аспаған болса, ендігі жерде ол Шекспир мен Шиллер, Байрон

мен Гюго, Тургенев пен Толстой шығармаларын құныға оқытын болды.

Өзін-өзі сарапқа сап ойланатындай уақыты және жоқ. Заурешті де өте сирек еске алатын. Бұрын өзінің ол туралы ұзақты күнге ойлағанына кейде таң қалатын.

Мүмкін ол уақытша ғана болған құштарлық шығар, ал кітаптарда жазылатындай үлкен махаббат мен үшін әлі алда болар деп жұбататын Асқар өзін. Әрбір жаңа әуестіктің алғашқы сезімді аз уақытқа тұмшалап тастайтынын, бірақ күндердің күнінде сол сезімнің қайта оянып, адам жадынан ешуақыт кетпейтінін Асқар білген жоқ.

Екінші семестрдің басында Жомарт өз факультетінің балаларымен бірге жатуға басқа бөлмеге ауысты. Бірде ол сенбі күнгі кешке Асқарды өзінің жаңа достарымен бірге болуға, Қайнардың пәтеріне шақырды.

Сыйдаң бойлы, бұйра шашты, жұқалтақ ернін жымқырып, бық-сылқ етіп, тоқмейілсіп жүретін осынау жас жігітті Асқар сырттай танитын. Жомартпен бірге жүргенін жиі көретін. Асқар онымен жақын таныссам дейтін, бірақ ешбір реті келген емес. Оның үстіне ол жігіттің өзін әлдеқандай ерек ұстап, тоқмейілсіп жүретіні Асқарға ұнамайтын.

Жомарттың айтуына қарағанда Қайнардың әкесі шаршаған көрінеді, сонан жаз келуін күтпестен демалысқа шығып әйгілімен екеуі Гаграға кетіпті. Үйлерінде қазір Қайнардан өзге ешкім жоқ екен.

— Қайнар қыздарды да шақырды. Әй, бір кереметтей сауық-сайран құратын болдық, — деді Жомарт өрекіпп, — Ішімдік жағы жетерлік. Әлі көресің, олардың үйінде не тілегеніңнің бәрі бар, — деп Жомарт алақанын тамсана ысып қойды. Асқар оған таңырқай қарады. Бұл Ақтұма мен Ленинскідегі Жомарт емес, мүлдем басқа Жомарт еді. Мінез-құлқы өзгерген, ойы да, қызығар жәйі де басқа жан сияқты.

Кешкісін Жомарт өз достарына Асқарды қызыл сөздермен лепірте тұрып таныстырды: «Болашақ ұлы филолог, тіл маманы Марр сияқты кәкір-шүкірлердің қас жауы», «музыка әлемінің әлі танылмаған данышпаны», «ақын, әрі қыл қалам шебері» деген тәріздес сөздерді бората жаудырды.

Асқар қызараңдап ыза боп қалды. Әуелде ол бір түрлі ыңғайсызданып қысылған. Кейіннен ешкімге жақындаспай, мынау жаңа ортада өзін қалай ұстарын білмей, шетте үн-түңсіз отырды да қойды.

Жомарт болса бірден кірісіп кеткен. Асқар сырттай бақылай отырып, оның мінез-құлқындағы, сөйлеген сөзі мен жүріс-

тұрысындағы, қимыл-қозғалысындағы жасандылықты аңғарды. Жаңа достарына мықтап еліктейді екен.

Бес бөлмелі кең пәтердің барлық есіктерін аша тұрып, Қайнар қонақтарына әр бөлмені мақтанышпен көрсетіп өтті: мынау жататын бөлме, мынау ас бөлме, кабинет, менің бөлмем, қонақ күтетін бөлме. Асқарға бәрінен де гөрі әсер еткен кітапқана болды. Әттең, шіркін, осы кабинетте қалып, кітапқа рахаттана бас қояр ма еді деп ойлады ол.

Радиоланы ойнатты. Жеңсіз көйлек киген аққұба қыз пианино ойнауға отырды. Би басталған.

— Балақайлар, биді сонан соң билерміз. Әуелі тамағымызды жіпсітіп алайық та. Көрдіңдер ме, сап түзеп тұрғандарын,— деді Қайнар ішімдіктерді нұсқап.— Кәне екі-екіден жұптасып отырыңдар. Табиғатта плюс, минус заңы бар ғой. Аттас денелер бірін-бірі сыртқа тебуі тиіс. Олар бір-бірімен қатар отырушы болмасын.

Ненің не екенін Асқар ойлап та үлгіре алмай қалды, өйткені пианино ойнап отырған қыз өзі кеп мұны әй жоқ, шәй жоқ қолтығынан ұстады да:

— Мен ұялшақ жігіттерді ұнатам. Олар хауіпсіз,— деп жымия күліп, столға қарай тартты.

— Мүләйімси қалуын,— деп Қайнар қарқылдай күлді.— Өзінше сес бұзғысы келмейді. Асқар, жігіттігіңді бір көрсетіп қал, әйтпесе ол қыз сені шайнап-шайнап түкіріп тастайды.

Ашуға түтіккен Асқардың өңі бұзылып кетті, ұшып тұрып қызды қорлаған сөзі үшін Қайнарды жақтан салып жібергісі келген, алайда басқаларға қосылып әлгі «қорланған» қыздың да қарқылдай күліп отырғанын көріп, абдырап қалды. Ол жұрттың қызды емес, өзін мазақтап күліп отырғанын ұқты. Бәрінен де жанына батқаны өзінің осынау сүйкімсіз, жат жандардың алдында күлкі болғаны еді. Оның осы күйін сезіп қалған Жомарт:

— Асқар, қыз мезіретін жігітше қабыл алды,— деп досын қолдай сөйледі.— Келіңдер көтеріп қоялық...

Молдаван коньягі өңешін сәл күйдіре өртеп өткен Асқар біртіндеп бүкіл бойының балбырап, рахат бір күйге түскеінін аңғарды. Сәл қызулық билеген ол, әлгіндегі ренішті ұмытып, сөзшең бола бастады. Қасындағы қыздың жалт еткен көз қиығын, жартылай жалаң иығын көріп, тізесімен тізесінің түйіскенін, қолына қолының тигенін сезген сайын, оның үстіне естен тандырар әтір нісі басын айналдырып, ол енді дамыл таппастан сөйлей берді, әлден кейін айналасын тегіс ұмытты.

— Брудершафт етіп ішеміз!— деп айқай салды қыз. Асқар бұл сөздің мәнін түсінбесе де қызды қостай қайталады

Ендігі жерде ол ештеңенің байыбына барудан қалып еді. Мынау парықсыз шу, қатар отырған қыздың сыңғырлаған күлкісі оны мүлдем еліртіп, мас қылған. Стол басында қанша уақыт отырғандарын да білген жоқ. Әлдекімнің, мүмкін Жомарт болар, өзіне көз айырмай қарап отырғанын еміс-еміс сезді. Стол басында отырғандардың сөзі алыстан талып естіледі. Алдындағы шіпілдеген бокалдан өзге ештеңені көрер де, естір де емес.

— Брудершафтан кейін сүю керек,— деген сөзін естіді қасындағы қыздың. Оның ыстық демі бетін шарпыды. Асқар тұрмақ болған, бірақ бүкіл денесі зіл қорғасын тәрізді.

— Тиіспе балаға! Сенен қорқып отыр,— деген сөз естілді де, жұрт қыран-топан күлді. Асқар ұмтыла көтеріліп, алдындағы стаканды төңкеріп тастады, онан соң бөлме ішін көзімен шүйіле қарап шықты.

Музыка ойнап, масайған жұрт биге кірісті.

— Жүр, жүр,— деп қасындағы қыз оны қолынан асықтыра тартты. Шайқалақтаған ол қыз соңынан сүйретіле еріп, күңгірт шам жанған көрші бөлмеге енді.

Қыз есікті мықтап жапты да, Асқарды итеріп диванға отырғызды, онан соң өзі шолтиған көйлегінің етегінен тізесі жарқырап бүйірлей кеп шалқая жатты.

— Енді сүйетін шығарсың?— деді қыз ақырын ғана. Асқар көтерілген. Қыз көзін жұмып апты. Жігіт оны иығынан қапсыра ұстаған. Жүп-жұмсақ қыз денесі былақ-сылақ етіп, илеуіне көніп, қозғалар емес...

Асқар қолын босатып ап, орнына отырды. Бір сәт есін жигандай болды. Қыз болса құшағы ашылған, кеудесі жалаңаш, көзін жұмып жатыр.

— Ақымақ-ау, мен өзім ғой...— дейді.

Асқарға талай заман өткен сияқты боп көрінген. Қыз даусы оған ес жигызғандай болды. Енді ол үстінде еш лыпасы жоқ, жалаңаш жатқан қызды анық көрді. Көз алдындағы бұлдыр тұман сейіліп, құлағына Зәуреш ұнататын «Көгілдір Дунай» әуені жетті.

Есік алында жұқалтаң еріндерін қисаңдата жымиып Қайнар тұр. Қолында бір бокал шарабы бар. Қатты адымдап Асқардың жанына жетіп келді де:

— Құттықтаймын, мсье!— деді.

Асқар бүкіл денесімен ұмтылып кеп оны жақтан салып қалған, Қайнар ұшып түсті, шашылған шарап қыздың бүктеулі жатқан көйлегіне төгілді. Қыз шыңғырып жіберген. Улап-шулаған мас жұрт топырлап кеп, төбелескендерді ажырата бастады.

— Сұмдар! Сен де сұмсың!— деп Асқар Жомарттың бетіне түкіріп, қолын қағып тастады, онан соң тәлтіректеп шығып кетті.

— Есуас! Жиырмасыншы ғасырдың жартысында періште бола қалуын. Біліп қой, біздің арамызда рыцар жоқ. Рыцарлықтың заманы өткен. Қазір әркім өз жанының рахатын ойлап, күйін күйттейді, өмірдің ләззатын қамтып қалғысы келеді, өртенер күнге дейін өмір сүріп қалу керек...— деді Жомарт, көшеде тәлтіректеп келе жатқан Асқарды қуып жетіп. Онан соң пальтосының жағасынан ұстай алды:

— Сен ұқтың ба мені?! Өзіңді данышпан санағаныңды қой. Олар сенің өзің де, сөзің де түкірмейді, білдің бе? Олар біз екеумізден әлдеқайда артық тұрады, артық ішіп-жейді, сондықтан не істеп, не қою керек екенін де жақсы біледі. Ал сен болсаң өзіңше жәбір-жапа шеккеніңді бұлдайсың.

— Кет жолымнан!— Асқар үйге тартты. Ол енді сабасына түскен, көңілінде құлазыған бей-жай күй бар еді. Тікенекше қадалған қар түйіртпектері бетін осқылай бастады, оның үстіне аяғын суға тығып алып, бәтіңкесі шылқылдап, онан әрмен күйзелтіп келе жатты.

Төңірегі самаладай жарқыраған театр тұсынан өтіп бара жатып, сәнді киінген адамдарға көз салды, кеше ғана кереметтей әсем көрінген қалада, жирентер жәйдің де бар екенін осы тұста есіне алған.

— Анау жолы рыцарлар мен жиырмасыншы ғасырды неғып аузыңа алдың? Қорыққаннан түсті ме есіңе? Әлде жаңа тапқан достарыңның философиялық тезистерін қайталағың келді ме?— деді арада бірнеше күн өткен соң Асқар Жомартқа, — Өзің оптимист едің...

— Осы сен айтқанның бәрін саф алтынша қабылдайсың. Өйтіп өмір сүруге болмайды ғой. Кемшілік кімде жоқ!? Адам болған соң, елігу деген, қызығу деген болмай ма. Ал дүниеге деген көзқарас жайына келетін болсақ, мен өз дегенімнен қайтып көрген емеспін. Менің көзқарасым — ешуақыт алынбас қамаал Карфагендей.

— Егер сенің өз сөзіңмен айтатын болсақ, сен бір кезде Карфагенді жер-көкке сыйғызбай мадақтап, кейіннен Рим сенаторларын сол қаланы талқандауға үндеген, ертедегі Рим жазушысы сияқтысың. Тарихты, өткен заманның қолтумаларын зерттеу керек деп даурығасың да, тағы да өзің күйкі ләззаттың құлы болуды үгіттейсің. Сеніңше әйел деген — бір сіңбіріп тастар қол орамал сияқты.

— Бр-р-р. Адамның табиғи құштарлығын теңемейтін нәрсеге теңейді екенсің. Кез келген нәрседен осындай жамандық

іздеген әдетінді қашан қоясың? Әркім өз еркінің қалауынша жүріп-тұрмай ма?

— Жүріп-тұр. Тек ол тұңғиыңда басқаны тартушы болма. Және жақсылықты ондай лас жерден іздеме,— деді сөз таластыра беруден мезі болғандай шаршаған Асқар.— Ал біздің әлгі уәделескен сөзімізді ұмытып та кеткен шығарсың? Әрине, профессордың баласымен қосылып сауық-сайран құрып жүрген адам Ақтұманы ойлап қайтсын.

— Ақтұма жайлы хат жазуды айтасың ба? Кел, отырып жазайық. Ал әлгі кешті енді сөз етуді қоялық. Бітті осымен.

Біртіндеп Асқар күйзелткен ойдан арылайын деді. Күндер өтіп жатты. Көктем лебі сезіле бастады. Көше бойлаған арықтардан сарқырап сулар ақты. Қала қыстайғы лас қоқырсықтардан тазарып, сірескен мұз-қардан аршылды. Көше бұрыштарында алғашқы бәйшешек гүлдер сатылатын болды.

Көктемнің алғашқы күндерінде Алматы лас болады. Қысы да онша таза емес. Ақтұмадағыдай ақ түтек боп, көз шағылыстырып жатар кіршіксіз ақ қар мұнда болмайды. Қала мүржаларынан көтерілген қою қара көмір түтіндері, сан мыңдаған машиналардың иіс-қоңысы қыс реңін кетіріп, тұмантып, үнемі нықтан басып тұрады. Көктем шығып, от жағу тоқтаған кезде, қала өзгеріп сала береді. Су жуып өткен көшелер жарқырап, қиқы-жиқы ескі үйлер бұр жарған ағаштардың тасасында қалады. Сонан кейін-ақ Алматы бақ көмкерген ертегі қалаға айналып, көктемде, жазда, күзде келген туристерді сұлулығымен тамсандыра таңырқатады.

Биылғы көктем айырықша жылы, жәймашуақ еді. Гүл алаңдары тез дегдіп, көк дендеп шыға бастады, көше бойы абыр-сабыр шуға толып, кешке қарай жұп-жұп болған ғашықтар көбейді. Көктем қашаннан келе жатқан дәстүрі бойынша, әбігерге толы жаңа қуаныштар әкелді. Бұл шақта жастар оңаша кеткенді, тымық кешті оңаша өткізгенді ұнатады, қыстай ойын-сауық, би-концерттің ортасы болған залдар мен оқу корпусының фойелері қаңырап бос қалады. Бірде әдеттегі қала тіршілігі күрт өзгерді. Сталин өлді. Университеттің залы мен фойесінде бірнеше күн бойына Чайковскийдің, Бахтың, Бетховеннің азалы күйлері күңіреніп тұрды. Есімі әркімнің аузынан түспеген, үлкен-кіші тегіс бар ыстық сүйіспеншілігін бір өзіне бағыштаған адамның суретінің алдында студенттер күндіз-түн құрметті қарауылда тұрды. Жұрт көңілінде азалы қайғы, үлкен үрей бар еді.

Будыға тұрып оқытушылар жылады, студенттер жылады. Қабағын қайғы жапқан жұрт көкіректеріне қаралы лента қадап, білектеріне қаралы шүберек байлап үн-түнсіз жүретін

болды. алқымы тулар қаралы шүберектен ауыр тартты. Минтинг болды. Өз курсанттарының атынан Асқар сөйледі.

— Дана адам өлмейді. Ол мәңгі тірі,— деді ауыр қайғы батып көз жасына булыққан жас жігіт.

Сол бір сәтте Асқар көкейіне, ұлылық пен даналықтың белгісі болған адамды суық өлім құшағына алады деген ой мүлдем қонған жоқ. Ол мыңдаған жандардың көз жасы мен қасіретті жүздерін көріп тұрды. Ол халық өміріндегі таңғажайып ұлы істерді, жұрт осы бір адамның атына бағыштаған заманда туып, өскен болатын. Сондықтан да Асқар халық үшін мұнан асқан қайғы-қасірет болмас деп ойлады.

Ал көктем болса өз әуенімен жасарған табиғат сұлулығын паш етіп құлшыра берді. Ағаш бұталарындағы ісінген бүршіктер кішкентай, нәзік жапырақтарға айналды. Енді бәйшешектерді тек ентелеп көктем өрмелеген Алатау шыңдарынан ғана табуға болады. Ал қалада қыздар құшағында қызғалдақтар жұпар шашты. Дүниенің үнемі жаңғыруы, жаңаруы туралы ертеден айтылып келе жатқан қағиданы дәлелдей түскісі келгендей көктем бар табиғатқа, адамзатқа өз өмірін көрсетті. Мәңгі бақи түнеріп тұрардай көрінген жұрт қайғысы тез сейнаді.

Бау-бақша гүлдеп, түрлі түсті гүлге оранды. Қалың шөптің арасына отырып ап, Асқар емтиханға әзірленді.

Күнде кешкісін жатақханаға қайтқан сайын Асқар есік алдындағы столда жатқан сол күнгі почтаны қарап өтеді. Өйткені ол Ақтұма жайлы жазған хатына облыстық газеттен тағатсыздана жауап күтуде болатын. Тек ай жарым өткеннен кейін: «Сіздің хатыңыз тексеру үшін аудандық партия комитетіне жіберілді», деген қысқа ғана хат алды. Бұл жауап Асқарды қуантқан да жоқ, жабырқатпады да. Тексеру болса Ақтұмаға пайдасы тиер, деп түйді ол.

Ал ол тексерудің қалай болғанын, кейін күзде Алматыға Зәуреш келгенде, содан естіді Асқар.

— Ақтұмаға аупарткомның қызметкері келіп, ертеңіне жұртты жинап, жиналыс ашты да, колхоз барлық көрсеткіштері жағынан аудандағы алдыңғы қатардағы шаруашылық дегенді айтты. Әлдеқандай жалақорлар Әмірбекті мұқату үшін облыстық газетке арыз жазған екен, оларына қосылмаймыз депті. Бар болғаны осы,— деді Зәуреш.— Ал тағы не жайлы айт дейсің?

Зәуреш ағасы екеуі келген еді. Оның көзінше Асқар бәттен ештеңені сөз ете алмады. Асқар басқа студенттермен бірге республиканың оңтүстік аудандарына мақта жинауға кеткенде, ағасы Зәурешті пәтерге орналастырды.

Университеттегі лекция әдеттегіден кеш басталған. Енді университет студенттерінің жексембіден өзге күндерде мүлдем бос уақыттары қалмады.

Медицина институтына түскен Зәуреш университеттегі жерлестеріне анда-санда өзі келіп тұрды. Асқардың байқағаны Ленинскідегі екеуінің соңғы кездескенінен кейінгі жерде қыз көп өзгерген тәрізді. Бұрынғы балалық шалкестіктің орнына көзінде тұңғыық бір мұң орнаған, жүріс-тұрысы да байсалды. Тыңдағаны болмаса, өзі шешіліп көп сөйлемейді. Асқардың тағы бір аңғарғаны Зәуреш Жомарт әңгімелерін тыңдағанды ұнатады. Енді Асқар оны келсе—Жомартқа бола келіп жүрген болар деп ойлады, кейде Асқармен сырласатын себебі балалық шақтағы достықты еске алғаны болар. Қыз Асқардың қысқы демалыста өзіне арнайы барғанын бір рет есіне алған емес. Бірде Асқар онымен бақ ішінде кездесіп қалған, қыз шығарып салуын өтінді.

Екеуі қараңғылау көшеге түсіп, ауа райын, алдағы емтихан жайын сөз етіп келе жатты. Зәуреш қала шетіндегі біреудің үйінде пәтерде тұратын. Үй иелері жоқ екен.

— Командировкаға кеткен, — деді Зәуреш, онан соң асықпай жүріп шәй қайнатты. — Асығып қайда барасың, отырайық. Әйтпесе мен жалғыз елегізем, — деді.

Тамақ ішті. Онан Асқар ескі журналдарды ақтарымстырды, Зәуреш пластинка ойнатты.

— Сен Огинскийдің полонезін тыңдадың ба? — деп сұрады Асқар.

— Бізде ол пластинка бар. Қазір ойнатам. Маған оны алғызған Жомарт болатын. Ендігі жерде бәрін білу керек. Ауылдан не біліп, не көріп келдік. Жомарттың бізге қарағанда оқығаны көп. Соның ақылымен осы күні күнделік жазып жүрмін, — деп қойды Зәуреш.

— Саған ол ұнай ма?

— Кім? — деді пластинканы алып, столға таяған Зәуреш.

— Жомарт, — деді, журналдағы суретке үңіле түскендей болған Асқар. Зәуреш қарсы орындыққа отырып, стол үстіндегі кішкене кесені қолына алды да, соны айналдыра бастады, онан соң ойлы күйде:

— Әрине, — деп Асқарға тіктей қарап, кесені орнына қойды. — Оны неге сұрадың?

— Жәй. Әншейін... — деп Асқар радиоланы ойнатты.

— Сен басқа бір жайды сұрағың келген болар?

— Мүмкін...

— Не керегін кейде мен өзім де білмеймін. Мүмкін ауылды жерде өсіп, басқа әдеп, басқа түсінікте тәрбиеленгендікі болар. Ал бұл қалада бәрі де мүлдем басқаша.

— Сонда нені айтпақсың, Зәуреш?

— Сен сұрамақ болған жәйді айтам да. Сен өзің біреуді сүйесің бе?

Асқар үндеген жоқ. Өйткені бұл жерде ешбір сөз қажетсіз еді. Өйткені қыз жігіттің өзін сүйетінін біледі ғой. Екеуі де ұзақ уақыт үнсіз отырды. Зәуреш стол үстінде жатқан заттарды қозғастыра берді.

— Дегенмен де айтарсың,— деді ол әр сөзін бөліп-бөліп ақырын ғана.

— Жоқ,— деді Асқар.

— Мұнықты қалай түсінуге болады?

— Түсінетін түгі жоқ. Қазір сенің сұрағыңа жауап беру мен үшін өте қиын. Оның үстіне екеуміз бір-бірімізді кішкентайымыздан білеміз ғой, ендеше қинап қайтесің мені.

— Түсінсем бұйырмасын.

— Сен менің жауабымды білесің ғой...

— Сен тым бұлыңғыр сөйлеп отырсың, Асқар,— деп Зәуреш оған қадала қарады. Асқар тамағына әлде не кептеліп қалғандай сәл мүдіріп отырды да, онан соң ақырын ғана:

— Мен сені ғана... сүйемін ғой, Зәуреш. Оны өзің де білесің. Неге сұрай бересің?— деді.

— Әйел заты осы сөзді ести беруге құштар ғой.

— Мен сенің бұл сөзді бұрын естігеніңді білгем жоқ.

— Сендер, жігіттер жаттап алғандай етіп оп-оңай айтасыңдар ғой.

— Бұл сенің өз айтқаның емес, Зәуреш, басқаның айтқаны. Қайталап қайтесің.

— Менің басқадан асып тұрған ештеңем жоқ. Жұрт қандай болса мен де сондаймын,— деді орнынан тұрған Зәуреш терезе тұсына барып.— Мені бір ерекше екен деп ойлама. Жұрт сияқты ғана жүріп-тұрғым, өмір сүргім келеді. Ал өз ішіңдегіңді маған ойлап тап дегеніңе түсінбеймін.— Зәуреш терезе перделерін жапты.— Неге мен өзгерлерден ерекше болуым керек сонда? Сеніңше мен тек сені ғана сүйіп, сені ғана тыңдауым керек пе?

— Мен саған өйдеп талап қойғаным жоқ,— деп Асқар бас киімін алды.— Ал мен кеттім...

Зәуреш үнсіз күйде терезеге қарады. Асқар көтерілді.

— Сенің айтып отырғаның дұрыс емес, сен өзгелер сияқты емессің.

«Өзгелер» деген сөз Асқардың есіне профессордың үйінде

кездестірген жеңсіз көйлекті аққұба қызды түсірді. Зәуреш өзін дәл сондайлардың санына қосып отыр-ау, деген қорқынышты ой ұйтқып өтті.

— Кеш қалдың,— деді Зәуреш әлдеқандай жасанды үнмен.— Өте кеш,— деп жалт бұрылды,— дала тастай қараңғы, ел аяғы басылған кез, қалсаңшы осында. Сен кетсең мен ұйықтай алмаймын. Қорқамын.

Асқар оған үнсіз қараған.

— Мен туралы не ойласаң да өзің біл, тек бұлай қарамайсың. Қон осында!— деді, үнінде бұйырумен қатар күйіну, назалану бар еді. Енді ол Асқарға қарамастан, төсек-орынды салды да, астыңғы ернін тістеген күйде басқа бөлмеге шығып, есікті жауып қойды. Ілезде тым-тырыс бола қалды.

Бүкіл бір үйде екеуі ғана жатыр. Араларын жұқа қабырға мен есік қана бөліп тұр. Көрші бөлмеде Зәуреш, мүмкін бұл да анадағы аққұба қыз құсап кеудесін жалаңаштап, мұның келуін күтіп жатқан болар. Әлгінде ғана өзі айтты ғой: өзгелерден еш айырмашылығы жоқ екенін және жігіттердің өзіне «сүйемін» деген сөзді жаттап алғандай етіп оп-оңай айтатынын. Шынымен-ақ Зәурештің де Қайнардың үйіндегі қыз сияқты болғаны ма? Жоқ, жоқ. Асқарды ызаландыру үшін, әзілдеп айтқан болар...

Асқардың бұл түнгі ұйқысы ауыр да азапты болды. Түсінде Зәурешті әлдеқандай бір дәу қараның құшақтап тұрғанын көрді, қыз болса одан қашар емес, Асқарға ерегісе қарап, сықылықтай күледі, үстіндегі жұқа кофтасының омырауын жырта бастады. Асқар өне бойын суық тер басып оянды. Мұнан кейін төңбекшіп жатып қайта ұйықтап кеткен; Зәуреш ақ көйлек киіп бұған күйеуге шықпақ екен дейді, өзі бұрынғысынан да сұлу, сүйкімді, екеуі қол ұстасып, Ақтұма тауларындағы мөлдір бұлақ суын жағалап, қалың гүлдің ортасында келе жатыр. Бір кезде ақ сүйек ойнап, Қарлығаш ауылының жастары жеңіп шығатын алқап екен дейді. Асқар қыз қолының жұмсақ табын сезіп келеді.

Оянып кеткен Асқар, бұл жолы ақырындап киіне бастады.

Көрші бөлменің есігі ашылып, Зәуреш шықты. Қыздың сұрланған түріне қарап оның ұйықтамағанын білді. Екеуі сыртқа шыққан.

— Ал, жақсы...— деп Асқар қақпаға беттеді. Зәуреш есік жақтауына сүйеніп үнсіз тұрды. Жігіт соңынан кінәлаған, жазғырған, күйзелген кейіпте қарайды. Асқар өзінің түзелмес қателік жібергенін, қыз көңілінің қорланған күйде қалғанын, бүгіннен бастап мұны жек көретінін іштей сезгендей болды.

Көшеге шығысымен ол омырауының түймесін ағытқан, суық ауа кеудесін қарып жіберді. Артына бұрылып қарамастан, лас көшелерге түсіп ап, өзін масқара етер жәйдан безген адамдай, зытып жөнелді.

— Сен қайда жүрсің?— деді жатақхана коридорында кездесе кеткен Жомарт.— Түнде іздеп бөлмеңе екі рет бардым.

— Саған бәрібір емес пе, қайда жүрсем де, колхозға барып алма жинадым,— деді Асқар ызаланып, онан төсегіне барып сылқ етіп жата кетті.

* * *

Зәуреш университетке сирек келетін болды. Көшеде Асқармен кездесіп қалған кезде, жігіттің сөйлесуінен қорыққандай басын төмен салбыратып, тез өте шығатын.

Бір ай өтті, екі ай өтті, үшінші айда Асқардың шыдамы таусылды да, ақыры Зәурешпен шындап сөйлесуге бекінді. Бірақ қыз бұл шақырып барғанда шықпай қойды.

Зәурешпен бірге жататын қыз есік алдына шығып: «Оның сізді көргісі де, білгісі де келмейді»,— деді.

Сол күннен бастап Асқар уақытша болса да бәрін ұмыту үшін кітапқа мықтап ден қойып, көпшілік кітапханасынан шықпайтын боп алды. Енді Зәурешке тек Жомарт қана барып жүрді, медицина институтындағы би кештерінен қалмайтын болды.

— Біздің Зәурешке не болғанын қайдам, мүлдем өзгеріп кетті,— деді бірде Жомарт.

— Е, маған неғыл дейсің?!— деп Асқар шап ете түсті.

— Жә, жә, ақырын. Пардон, Асқаржан. Шаптықпа. Сен де ашушаң боп барасың-ау. Не болған сонша... Сені қуантам ба деп отырсам. Міне, хат бар саған.

Асқар конвертіне қарамастан хатты қалтасына тыға салды да, емтиханға кетті.

Билетті алдына жайып қойып, жауап жазып дайындалу үшін қағаз іздестіре бастаған кезде ғана әлгіндегі хат есіне түскен. Хатты ашып оқи бастаған. «Тұрысбек Сембин өлгеннен кейін, коммунист ретінде ақталды...»— деп жазылыпты. Асқар қайталай оқыды, қолы дірілдеп, көзін жас басып кетті. Ештеңені көрместен, емтихан алушы оқытушының таңырқай айтқан сұрауларын естіместен, есік алдында топырлап тұрған студенттерді байқамастан, қағазды қолына тас қып қысқан күйде сыртқа беттеді. Көкірегі удай ашыды. Әкесінің ақталғандығы туралы хабар оны қуантқан жоқ. Өйткені ол әкесін ешуақытта жау деп білген емес. Ал жетімдік көрген ба-

лалық шағы, қайғы-қасірет, реніш — бәрі баяғыда-ақ ұмыт болған. Енді, міне, машинамен жазылған мынау, бір жапырақ қағаз бүкіл жан дүниесін астан-кестең етті.

«Жақсы кісі еді, марқұм» — деген Кенехан ұстаның даусы естілді.

«Ақтұма гүлденсе екен, біздің тұрмысымыз жақсарса екен деп армандап еді. Нағыз коммунист еді-ау...» — деген Сапар сөздері де анық жетті.

Есіне, әкесі өлгеннен кейін қаңырап бос қалған жер үй, ақпанның аяз қысқан таңы оралды. Сол таңда әкесін жерлеген еді... Онан соң, вагон есігіне тырмыса жармасқан, қолы жырымдалған қан-қан кездер, аштық пен суық қысқан күндер, Жетісу өлкесін шарлап қаңғып жүрген қайыршы бала кейпі келді көз алдына. Әмірбектің көрсеткен қорлығы, Аққасқадан ұшып түскен сәт — бірінен кейін бірі тізбектелді.

Асқар умаждалған бір жапырақ қағазға қайта үңілді.

Бұл не сонда? Әке өлімінің құны ма, әлде балалық шағынан ада етіп, қорлағаны үшін сұралған кешірім бе? Сұрап алар жан көрінбейді маңайда. Тым-тырыс тыныштық. Жапырақтар ғана сыбырласады. Әлде қайдан торғайлар шырылдайды. Ағаш көлеңкелерінде ауыздарын ашып, қанаттарын салбырата қомдап тауықтар жүр.

Көңілі ептеп саябыр тапқандай болған соң ол, қағазды тағы бір оқып шықты, конверт ішіне үңілген, бүктеуші хат бар екен. Асқар Сапардың қолын бірден таныды.

«Сәлеметсің бе, Асқаржан!

Саған әкеңнің ақталған қағазын жіберіп отырмын. Марқұм, өлерінде, айдауда жүргенінде көрген небір сұмдық азаптар туралы саған ешуақытта айтпа деп өтініш еткен еді. Ауылға мүгедек боп оралды ғой. Ол кезде оған кір келтірер ешбір дәлелді жала болмағанмен — ақталмаған. Әттең, дүние, әділеттің жеңер күніне жете алмай кетті. Өлген қайтып тірілмейді. Алайда, артындағы ұрпағы әкесінің ақ екенін, адал екенін білуі тиіс. Сол себепті осы қағазды өзіңе салып отырмын. Бұрынғыдай емеспін, қажыр-қайрат қайта бастады. Осы күні айналада не боп, не қойып жатқанын түсінудің өзі қиын. Партияның кейінгі съезінде әңгіме не жайлы болғанын сен менен жақсы білесің ғой. Жеке адамға табынушылық дейді. Ал мен үшін қым-қиғаш түсініксіз жәй. Жақсылық пен жамандықтың қалай астасқанына таңданам. Өмір деген қиян-кескі күрделі ғой. Ол жағын өзге білмесе де, өз басыңнан өткерген сен жақсы білесің, ұлым. Әкеңді әрқашан да мақтан етуіңе болады. Сенің жақсы жігіт боп өсетініңе кәміл сенем. Егер әкең марқұм тірі болса, сенің азамат болғаныңды көріп

бір жасар еді ғой. Ол ылғи жұрттың қамын ойлайтын, туған өлкесінің, Ақтұмасының гүлденгенін, көркейгенін тілейтін. Өзің білесің менің әуелі жылқы бағып, кейіннен басқарма болғанымды. Бірақ Әмірбек маған қарағанда білімді еді. Ауданда оның таныс-тамырлары да көп болатын, соларды айтқанына сендіріп мені қамауға айдатты. Абиыр болғанда, аудандағы бір-екі қарт коммунист ара түсіп, солардың көмегімен босатылдым. Онан соң басқа колхозға көшіріп жіберді. Бірақ Ақтұмадан басқа жерді жерсінбедім. Ақыры қайта көшіп келіп отырмын. Енді кеп бір кездегі менің істеген істерімді дұрыс деседі.

Міне, бар жағдайым осы. Жас болса келіп қалды, енді сені бір көрсем деймін. Келіп қайт, ұлым. Екеуміз бірге барып сенің әкеңнің, менің досымның қабіріне бас иелік.

Қайсар сәлем айтып жатыр. Ол ауыл шаруашылық техникумын бітіріп келген, қазір МТС-та механик боп істеп жүр».

Сапар ағай жабайы алманың түбірінен жонғандай төртбақ, қайратты кісі еді. Асқарға оның жайдары, кескінді түр-тұлғасы, қалың қабағы, жымқыра тістеніп жүретін ернін көмкерген көмірдей қара мұрты, күлкі шаша қарайтын өткір көзі — бәрі ұнайтын. Таза киініп, сымдай тартылып тұратын. Қыста шолақ етек қасқыр ішік пен түлкі тұмақ киетін, ал жазда тақия мен ала барқыттан костюм киюші еді. Аяғынан ұзын қонышты етігін тастамайтын. Асқардың есінде сол күйінде қалған. Уақыт деген қалай тез зымырап өтеді, деген ой келді Асқарға, кеше ғана ауылда жалаң аяқ, жалаң бас жүгіріп жүрген, Сапар ағайдың әңгімелерін таңырқай тыңдаған қара сирақ бала едік. Ал енді оқудың да соңы таяп қалған, алдағы жолды бағдарлау керек.

Асқар алғаш рет болашақ жәйін ойлады. Университетті бітірген соң қайда баруы керек? Сапар ағай ғой, мұны Ақтұмаға қайтып оралар деп сенеді. Ал өзіне салса Ақтұма не, яки құм арасындағы, тың жердегі кез келген ауылдың бірі не, — бәрібір сияқты. Қайда барса да алдынан елжірей күтіп алар ет бауыр жақыны жоқ.

Ол енді әкесі туралы, онан анасы туралы ойлай бастады. Қанша ойлағанмен анасының кескін-кейпін көз алдына келтіре алмады. Тіпті «ана» деген сөздің өзі оған бір түрлі жат боп естілді. Өйткені анасы жайлы ештеңе білмейтін. Тек Дәмеш апайдың айтқан әңгімелеріне қарап, анасын өзінше іштей жорамалдайтын.

Дәмеш апайдың сөзіне қарағанда анасы көрікті, жұмсақ мінезді, ақылды жан болған көрінеді.

Әй, қайран апам-ай... Асқар өмірінде бірінші рет «апа» деген сөзді дауыстай айтты. Кішкене балаша елжірей айтты. Кенет, дәрменсіз, кішкене жас балаша жұп-жұмсақ ана қолының аялап аймалағанын сағына аңсады, айналып-толғанған үнін естіп, ыстық демін сезінгісі келді.

Ол жұрттың өзін аяп, мүсіркегенін жек көретін, бірақ әрқашан да елжіреген ықыласты көңіл болуын тілейтін. Махаббатты аңсайтын, кәдімгі ана көкірегінен сәбиіне деп жарып шығатын ардақты махаббатты аңсайтын.

Зәурешті ынтыға құлай сүйіп, оған сырттай тәжірдей табынғанымен, махаббаттың шындап етек алуы үшін еш әрекет етпеді. Қыз соңынан қорғаншақтап телміре қараудан әрі аса алмады. Зәурештің не істеп, не ойлап жүргені, толғаныс-тебіреністері оны еш уақыт қызықтырған емес. Бар есі-дерті мұның іс әрекеті мен сөзіне қыз қайтер екен деу болды. Ал махаббат үшін алысып, күрескеннен гөрі, ішқұста боп қайғыға бату әрқашан да жеңіл ғой.

Асқар тыныш көшені бойлап, ойға шомып келеді. Зәурешке келе жатқан беті. Қазір ол жаңалыққа ортақтасар, өткенді тегіс еске түсіріп, шер тарқатар адамның қасында болуын тілеп келеді.

Әуелде ол бөтен бір жігітпен қарсы жүріп келе жатқан Зәурешті байқаған жоқ. Қыз болса Асқар жаққа қарамауға тырысып өте берген, дәл осы сәтте жігіт оны көріп қалды.

— Зәуреш, мен сені іздеп келем!— деп қуана дауыстап жіберді. Зәурешті қолтықтап тұрған жігітке көңіл де аударған жоқ.

Қысылып қалған қыз сыр бермеу үшін, салқын ғана саябыр үймен:

— Сонша не боп қалды?— деп сұрады.

— Ештеңе де емес. Жәй әншейін...— деді өңі өзгеріп сала берген Асқар. Біреу бетіне мұздай су шашып жібергендей қуанышы сөніп қалды.

— Онда кешір, біз киноға асығып бара жатыр ек.

— Ертең келейін бе?

— Ертең бе? Ертең біздің группа тегіс астық жинауға тыңға жүреді. Октябрь айында бір-ақ қайтамыз. Мен емтихандарымды баяғыда тапсырып болғам,— деп қойды.

— Құттықтап қойсаңыз етті,— деді Асқарға жоғарыдан тақаппар кейіпте мысқылдай қараған жігіт.

— Сау бол!— деп саусағын қулана шошайтқан ол, Асқарға көзін қысып қойды да, Зәурешті қолтығынан қайта ұстады. Қыз сәл қарсылық етіп қолын босатпақ болып еді, бірақ анау жіберген жоқ.

Кейін бұрылуға дәті шыдамағандай, басын тұқыртқан Зәуреш өзінің жаңа тапқан досымен кете барды. Асқар болса соңынан көпке дейін мелшіе қарап қатты да тұрды.

Кешкісін жатақханаға өте кеш, шаршап, түнеріп қайтқан.

— Не боп қалды, емтиханнан неге кетіп қалдың? Сен бір хат алған дей ме, немене? Жомарт әлденеше рет іздеп келіп кетті,— десіп балалар ортаға алған.

Асқар жауап орнына, стол үстіне бүгерленген қағазды тастай салған. Бір жігіт алып оқыды да, үн-түнсіз Асқардың өзіне қайтып берді.

— Тығып қой. Қажет болады.

— Не дедің?— деді Асқар ояңғандай.

— Бұл документ, сақтап қой деймін...

— Оны неменесін сақтаймын? Кімге керек ол? Бәрі келмеске кетті емес пе. Еске алудан өзге не қалды, ең болмаса әкемнің суреті де сақталған жоқ,— деді шиыршық атып, ызалана сөйлеген Асқар сұп-сұр болып.

Қатарлас төсекте жататын жігіт, жағын таяна отырған күйде, Асқардың әлі де ширығуын әкесінің ақталғаны жайлы хабарының әсерінен болар деп ойлады.

— Түсіну қиын... Сұмдық жайлардың болып жатқанын жұрттың бәрі көріп-біліп отырған... Сөйте отырып оны «данышпан», «ақылдың кені» деп даурығысты. Сен бұл қағазды сақтап қой. Сол бір кезеңнен ескерткіш болсын. Жұрт ол жылдарды ұмытпауы тиіс.

Бірақ Асқар оның айтқандарын тыңдаған жоқ. Бұрыштағы тумбочкаға отырып, асығыс жаза бастады.

Долылық буып, ашуын кімнен аларын білмей күйінді. Бар ызасын төгіп, жанына тигізіп Зәурешке хат жазды. Қыздың кемшіліктерін бетіне басып, тұрақсыздығы, көрсеқызар, жеңіл-тектігі үшін жазғырды, «менің де басқалардан еш айырмашылығым жоқ» деген өзінің сөзін есіне салды.

Пәлендей еш жазығы болмаса да қызды жер-жебіріне жете сөкті. Өзі іштей күйзеле отырып сөкті. Әлгі бір сәл реніш көкірегінде қызғаныш деген пасық сезімді оятқан.

Асқар оған іш тартып, ең қадірлі, жақын адамым деп келді-ау. Бірге отырып, сыр шертіспек еді. Қуаныш-қайғысына ортақтасар деп ойлаған. Бірақ бәрі керісінше боп шықты. Ол Зәурешке басқа жігітпен қолтықтасып қыдырып келе жатқан жерінде тап болды. Және Асқармен сөйлескісі келмей, кездесуден бас тартты.

Қыздың қалай қабыл аларын ойламастан, Асқар небір ауыр-ауыр сөздерді батыра жазды.

Шөлейт далада өсетін тобылғы бұталарында кейде әдет-

тең тыс өскен үлкен бүршіктер болады. Олар көп жылдар бойына ашылмайды, егер күндердің күнінде сол бүршіктердің сыртқы қабыршағын бір құс тұмсығымен тесетін болса, әлгі мүлгіген бүршік сыздай ауырып ішінен көптеген ұсақ, тез құрайтын жапырақшалар шығады. Сол сияқты бүгінгі оқиғалар да Асқар жүрегінің бітелген жарасын қайта тырнағандай болды. Ал Зәурешке жазған хаты арқылы көкірегіне кептелген барлық ашу-ызасын, жәбір-жапасын сыртқа төккені еді.

Жазғандарын қайтып оқымастан, өзінің бұл ісінің дұрыс-бұрыстығын ойланбастан, Асқар хатты сол күні Зәурештің үйіне апарып тастады.

Зәуреш кеш қайтқан. Жастығының үстінде хат жатыр екен. Ол Асқардың қолын бірден таныды. Хатты оқып түні бойы жылады. Ертеңіне, астық жинауға жүрердің алдында асығыс жүгіре басып Асқардың жатағына кіріп шықты. Ләм деп үн қатпастан, есікті де қақпастан, бірден сарт еткізіп ашты да, Асқардың төсегіне хат лақтырып тастай салды. Қош айтыспастан қайта жүгіріп кетті.

«Мен туралы бұлай жазуға қалай дәтің барды? Қандай жазығым бар еді? Мұның не? Мен туралы бұлай жазуға қандай хақың бар еді? Кім ерік берді? Мұнан бұлай көрмегенім сен бол. Көргім келмейді бетіңді, білдің бе! Ал мен ғой сені талай рет зарыға күттім. Келер деп күттім. Бірақ сен адам сияқты сүйе де білмедің ғой. Енді менің басқа адамым бар. Сені жек көрем, білдің бе? Көргім де, естігім де келмейді. Қош бол».

Осыдан кейін Асқар онымен кездескен жоқ. Қыз жұмыстан қайтқан кезде, ол қала маңындағы аудандық мектепте педагогикалық практикада болып, диплом жұмысына материал жинап жүрген. Ал онан кейін мемлекеттік емтихан тапсырып, туған ауылына аттануға жолға жиналып жүргенінде, Зәуреш өзінің дәрігерлік тұңғыш практикасына кеткен еді.

Шылымын тартып болған соң Асқар пиджагінің ішкі қалтасынан аудандық халық агарту бөлімі берген жолдаманы алып: Асқар Сембин Ақтұма мектебіне директор боп тағайындалды, деген жолдарға тағы бір көз жүгіртіп өтті.

«Директор» деген сөзге тағы да жымиды. Аудандық оқу бөлімінің мәліметі бойынша мектепте небәрі отыз екі оқушы бар екен. Асқар төрт класқа бірдей сабақ беруі тиіс, түске дейін — бірінші және үшінші кластарды, түстен кейін — екінші және төртінші кластарды оқытады. Штат бойынша тағы

бір қызметші — үй сыпырушы-күзетші болуы керек. Сондықтан да «директор» деген сөз онша қонымды емес еді.

— Қайтеміз енді, бол десе директор-ақ болайық. Екі адам екі қызметтен атқарады екенбіз, ол да жаман емес, — деді ол пиджагін иығына асқан күйде, өз-өзіне дауыстай сөйлеп. Кітап толы чемоданын көтеріп, табан астындағы түіе қоңызды аяғымен шөпке қарай итеріп жіберіп, жалғыз аяқ соқпақ жолмен жүріп кетті.

Туған ауылына жетуге асық. Жақындаған сайын көңілі алып ұшады. Әлгінде шофермен қош айтысып, өзі машинадан түсіп қалған тас жолдан бастап бері қарай жүргенде, әрбір соқпақ, әрбір бұлақ бұған бала жасынан таныс. Бұл араның әрбір ой-қырын бір кездерде талай жаяу кезіп өткен.

Жаздың нөсерлі күндерінде достарымен бірге, анау, үлкен лапас іргесіндегі ескі кірпіш тамға талай тығылған. Ол бригаданың дала қосы еді. Қазір де сол бір кездердегідей қыңырайып тұр. Тамның үстінде отырған адам, сондағы Әмірбек көшіріп әкелген Жекен көсе шығар, бәлкім, ол болмауы да мүмкін. Асқар училищені бітіріп, университетке түскеніне де талай жыл болды ғой.

Жо, мынау сол Жекен көсенің өзі-ақ. Енді қалай? Ешкімге залалы жоқ, жаны мейірімді, үлкендерден гөрі балаларға үйір, жасының қаншаға келгенін жан білмейтін, ақкөңіл, адал көсе Жекенінсіз Ақтұма қалай болмақ.

Жекеннің семьясы жоқ, жалғыз басты еді. Бұл аймақта оны білмейтін ел кем де кем болатын, тіпті әуелі Ақтұманы көсе Жекеннің ауылы деп атайтын. Жұрт Жекенді қуаныш жаршысы деп жақсы көретін, өйткені соғыс жылдарында ол, осыдан он бес шақырым жердегі селолық почтада күндіз-түні бірдей күтіп отырып, ауылға майданнан келген әрбір қуанышты хабарды, ауа райының қолайсыздығына қарамастан, киіз байпағын сым темірмен шандып алып, жаяу жеткізетін. Ол кезде жұрт оған желаяқ Жекен деген қосалқы атты және тақты. Асқардың есіне, егін орағы кезінде Жекеннің үрейлене кеп Сапарды шақырғаны түсті.

Асқар там үстінде отырған адамға тағы да бір қарады да, қолын көтеріп сәлемдесті. Әлгі адам орнынан қозғалған жоқ, тек талаураған қолы жайлап төмен салбырап, таяғы сәл шайқалып қойды.

Әбден кәртейген шығар, көзі де онша көрмес, деген аянышты ой келді Асқарға.

Дөңнен асқанда ойда жатқан ауылға көзі түсті. Қос өркеш тау шыңдарының түбінен шыққан қос бұлақ ояңға қарай сарқырап ағып жатыр. Сол екі бұлақты қуалай, қалың шөптің

арасында, көзге қарап кішкене кірпіш тамдар шашылып жатыр. Бірі — тауды бөктерлеп кеткен, екіншісі — солтүстіктен оңтүстікке, тауға қарай көлбей салынған ескі қара жол ауылды екі тұсынан жарып өткен. Бір жолмен қос атты арба шаңдатып барады, екінші жолдың үстінде бір қыз бала лақтарды қуып жүр. Бәрі де со бір кездегі қалпы, бәрі де со бала жас-тан таныс көрініс: ауылдың орта тұсындағы анау үш кәрі алма ағаш, олардың іргесіндегі құлап, мүжілген қабырғалар, ағаштан салынған, тот басқан қаңылтыр төбелі, кішкентай мектеп үйі,— бәрі со күйлері. Бөгде адамға бұл ауыл мүлдем тым-тырыс, ұмыт қалғандай көрініп, бір күнге аялдаудың өзіне дәті бармас еді.

Ал Асқар үшін бұл ауылдың әр бұтасы, әр тасы қымбат та қадірлі.

Қалың ойға шомған күйде ол қалың топырақты ауыл көшесіне қалай кіргенін де сезбей қалды. Сәл жүрген соң жол жиегіндегі жарлауыт, шұңғыл тәріздес ойға түсті. Шұңғыл түбінде бұрқылдап қайнап мол сулы бұлақ сыртқа теуіп жатыр. Тастай суық, мөлдір су неше түрлі мүжілген ақкіріш, сарғыш тас қиыршықтарын сыртқа тебеді. Бұлақ көзінде қайнаған сол ұсақ тас қиыршықтарымен ойнау үшін осы Ақтұманың басына бала атаулы баяғыдан жиналатын. Ауылдың Ақтұма аталуы да осы бұлаққа байланысты еді.

Ауылдың әр тұсындағы ойдым-оят, тұма деген көп болатын, алайда солардың ішіндегі ең мол сулысы да, мөлдірі де— Ақтұма, қыз-келіншек шәй қайнатар суды осынан кеп алады, жігіттер атты осында әкеп сугарады.

Асқар тұма суынан қолымен бір іліп алды да, саусақтарының арасынан сорғалаған күміс тамшыларға сүйсіне қарап, аспандата өз үстіне қарай шашып жіберді, онан соң тағы бір іліп ап ернін тигізген. Суық су тісін сырқыратып өтті. Шөлін қандырған соң, балаша ақкіріш тас қиыршықтарын жинауға кірісті. Жотасынан әлдеқандай жұмсақ бірдеңе тұртпектеген кезде ғана Асқар басын көтерген.

— Тұманың көзіне жалпия отырып алған кім бұл? Тұр былай, ат су ішсін...

Жайдақ атқа мінген, жалаң аяқ, жалаң бас қара домалақ бала, тізгінді шірене тартып төніп тұр екен.

Асқар тұрып кетті де, ат бірден басын суға қойды.

— Кімсің, өзің?— деп сұрады. ат үстіне бір жамбастай отырған бала, қысық көздерін онан әрмен сығырайта қарап.

— Өзің кім боласың?— деді Асқар күлкісін әзер басып.

— Мен осы ауылдың адамымын.

— Мен де осы ауылдікімін. Кімнің баласысың?

— Кімнің баласы екенімдегі шаруаң қанша,— деді бала наразы үнмен — Осы ауылдың. Ақтұманың баласымын дедім ғой.

— Ақтұманың деймісің? — деді түсінбеген Асқар.

— Иә. Осы ауылдың баласымын. Атым Қодар. Кімнің үйі жақсы қараса, ұнаса сол үйдің баласымын. Енді түсіндің бе? — деді бала тәкаппар үнмен.

— Менің атым Асқар. Мұнда қайдан келдің?

— Ешқайдан келгем жоқ. Мен осы ауылдағы Садық дегеннің баласымын. Әкем, мен туған жылы, соғыстан келген жарақаты ашылып кетіп қайтыс болған. Шешем көрші ауылға барып, қой бағам деп жүргенде, суық тиіп, ауырып өлді. Онан соң Ақтұмадағы ағайындарымыз ортамызда болсын деп мені осында алып келген — деп бала үлкен кісіше өз жайын баяндап өткен.

— Өзің азамат боп қапсың ғой!

Ұзақ жылдардан кейін сағынып келген туған ауылы Асқарды толқытып жіберді.

Пішен кезі, әдеттегідей, ауылда адам қалмапты. Асқар балалық шағын есіне түсіріп, көше ортасымен жүріп келеді. Ол қазір бала кезіндегісіндей кез келген есікті қағып, ешкімнің тынышын алғысы келмеді, тіке мектепке қарай тартты.

— Сіздің кім екеніңізді мен енді таптым. Осы ауылға жаңадан келген мұғалімсіз. Кенехан атамның ұста дүкенінде сіз туралы естігем,— деді, Асқарды қуып жеткен Қодар даурыға сөйлеп. Онан соң жалаң аяғының өкшесімен атты бүйірлей тебініп қалды да, көшенің шаңын көтеріп, ат қораға қарай шаба жөнелді.

* * *

Мектеп үйі ауылдың оңтүстік жағындағы дөңестің үстінде еді.

Тік салынған, тар баспалдақпен Асқар ауызғы бөлмеге кірген, көлеңке саялап кірген серкешік жатыр екен. Асқардан ығар емес, мұның келгенін жәқтырмағандай күтір-күтір күйіс қайырған күйінен танбастан пысқырынып қойды. Ішкі есікте қолдан жасалған зілдей ауыр құлпы тұр. Қабырғаның әр тұсынан сылағы түсіп, құрт үңгіген бөренелер көрінеді. Терезелерге жартысына дейін кірпіш қалап, сылап тастапты. Асқардың бірден сол кірпіштерді алып тастағысы келді.

— Ең әуелі терезелерді жөндеу керек. Класс жарық болсын, солай ма,— деп Асқар серкешке қарап, сөйлеп қойды. Серкеш орнынан тұрды да, жаңа директорға пысқырып қайрылмастан, табалдырықтан сыртқа қарай секіріп түсті.

— Кұдай-ау, қандай боп кеткен!— деген сөзге, Асқар жалт бұрылған. Есік алдында белі сәл еңкіш тартып бүгілген, бірақ әлі де қайраты қайтпаған, үстінде етегі салбыраған көнетоз ұзын көйлегі бар кемпір тұр екен. Қолында кілті бар.

— Сәлеметсіз бе,— дей берген Асқар, енді бірде кемпірді тани кетіп, жүгіре ұмтылды.

— Дәмеш апа! Сізбісіз? Әлі осы мектепте істеуші ме едіңіз. Мені танысыз ба? Асқармын ғой.

— Неге танымайын, таныдым ғой, қалқам. Таныдым.— деді даусы қалтырап.— Сізге мектептің кілтін әкеліп едім, міне...

— Маған «сіз» деп тұрсыз ба, Дәмеш апа-ау. О не дегеніңіз. Мен сіздің немереңіз құралпы емес пе едім,— деді ыңғайсызданып қалған Асқар.

— Солайы солай ғой, жаным, бірақ енді сен мұнда деректір боп келдің емес пе. Әне, ескі деректір де келе жатыр осында,— деді даусында үрей, әлде қобалжу бар еді. Кілтті Асқарға ұстатты да өзі былай кетті. Асқардың қасына, көп ішіп ұйықтағандықтан бет-аузы күлдіреп ісініп кеткен, үстінде терден жылтыр тартқан кителі бар, галифе шалбармен етік киген жасы қырық бестер шамасындағы еңгезердей адам таяп келді. Салқын амандасты.

— Тез келдің ғой. Қызметтен босағаным туралы қағазды алғаным кеше ғана еді, бүгін сен де жетіпсің. Дұрыс, дұрыс. Шалдың орнын тартып алдым де. Енді біздің жарамсыз болғанымыз ғой. Университет бітірген адам мұнан гөрі биіктеу қызметке жарайтын болар деп ойлаушы ем. Сөйтсек, оны бітіргендердің де кежегесі кейін кеткендері болады екен-ау, жорғалағанның бәрі ұша білмейді деген сөз осыдан кеп айтылған-ау, ә. Жарқанат ұшқанымен қыран болмас деген де бар еді-ау. Айналып кеп қараңғы бұрыштан шыға алмайтын... Ал келген екенсің, ісінді қабылдап ал. Әй, Дәмеш, әлгі кілтіңді мына жігітке бердің бе? Ендігі директорың осы болады сенің. Есікті өзің кеп ашсаңшы! Парталарды санайық, актіге қол қою керек...

Асқар өзіне жеп қоярдай боп тесірейе қараған әлгі адамға тіктеп көз салған. Оның есіне айтыс-талас кезіндегі Жомарттың: «Сен ендігі жерде ауылға жатбауыр тарттың. Олардың көбісі сенің асқақ сезіміңе, игі іс жолындағы мақсат-мұратыңа түсінбейді. Университетті бітіріп, жер үйге қайтып барғаныңды бері айтқанда есерлік, әйтпесе топастық,— деп білетін болады»,— деген сөздері түсті. Бір сәтке бойын ыза-

лы ашу кернеді. Кекесінге кекесінмен, қорлау сөзге қорлау сөзбен жауап қатқысы келді де, өзін іркіп қалды. Онан соң сабырлы үнмен:

— Жүріңіз, кластарды көрелік...— деді.

Фанермен жамап-жасқалған ескі парталар, жартылай кірпіш қаланған, немесе картон қағаздар қағылған терезелер, ырсиған еден тақтайлары, бастауыш мектептің сабақтарын өткізуге қажетті құрал-жабдықтардың жоқтығы, бұрынғы директоромен арадағы жағымсыз әңгіме,— ауылға оралғандағы алғашқы қуанышын су сепкендей басты.

Асқар Дәмеш апайдың шағын бөлмесіне орналасқан. Алғашқы күні кешкісін бұған бала шақтан бірге өскен досы, мығым денелі, жалпақ бет, бадырақ көз Бәукен кірген. Ауылдың басқа шалдарымен бірге Сапар ағай да келді.

— Алты жасар бала алыс сапардан оралса, алпыстағы қария алдынан шығар демекші, өзіңе сәлем бере келдік, балам,— деп бастады өзін табалдырықтан аттаған Сапар.— Қайран досым, осы бір қуанышты көре алмай, арманда кетті ғой. Қазір төбесі көкке жеткендей болар еді де. Ал балам, әңгімеңді айтшы, кәне, қалай жүріп, қалай тұрдың, қалай оқыдың, не көріп, не тоқыдың?

— Ал Асқаржан, бұ тұрысың не, қонақтарыңды отырғыз. Дәмешке несіне жалтақтайсың, қысылма, үйі тар, қараңғылау болғанмен, апаңның пейілі кең ғой. Пай-пай, бұл апаң жас кезінде әйелдің сұлтаны еді-ау. Талай жігітті дертке шалдықтырған.

— Жә, балалардан ұялсаң етті,— деді қысылған Дәмеш апай сыртқа шығып кетті.

— Әй, қаштың ба, енді, кәрі сайтан, тез шәйіңді қамдап жіберші, шөлдеп отырмын. Сенің шәй бергенің біздің кемпірдің бал бергенінен тәтті болушы еді,— деді, әзілін дауыстай жалғастырған Сапар ағай.— Сен, Асқар, Қадыр бабаны көрдің бе, осы?

— Көргем, есімде,— деді Асқар.

— Топырағы торқа болғыр, жарықтық, сол Қадыр баба, біздің өлкеден алғаш рет алыс жолға шығып, Меккеге барып қайтқан кісі еді. Кейінде қартайып, көзі көрмейтін, құлағы мүкіс тартқан кезінде, төңіректегі ел: «қажы бабаны» көрміз, деп ағылып кеп жататын. Біз болсақ, айналып ауылдың төңірегінен шықпайтынбыз. Біліміміз жоқ болған соң боз торғайша бір орында шыркөбелек айналып, тау мен құмды ғана жағалап үйден ұзап кетуге қорқатын едік. Ал бүгінгі балаларға қарап отырсақ, бірі анау Алматыда, бірі сонау Новосибирскіде, бірі мынау Семейде жүріп жатыр. Әлгі Жомарт алыс

бір сапарға аттанады екен деп естідік. Сол рас па, Асқаржан? О не қылған сапар, сонда? Айта отыршы, соны.

— Жоқ. Ол аспирантурада қалды, әрі қарай оқығысы келеді.

— Бұрынғылар айтқан ғой, көп жасағаннан сұрама, көпгі көргеннен сұра деп,— деді, сөзге араласқан Кенехан.

Асқар қарттар алдында әдеп сақтап, шошаңдай қойған жоқ.

— Рас, айтасың, Сапеке, шүкіршілік, балалар қанаттанды ғой,— деді Кенехан сөзін жалғап.— Алайда, қанаттың да қанаты бар емес пе, қыранның қанаты бір басқа да, торғайдың қанаты бір басқа. Әлгінде сен боз торғайды мысал ғып айттың. Ал со боз торғай шымшықтан гөрі қырағы да тез ғой, тіпті қарлығаштан да кем ұшпайды, ал енді ол қыста неге алыс өлкелерге кетпейді десек, оның себебі, мына өзіміз туып-өскен қазақ даласын айрықша жақсы көруінде ме деймін, даланың тек гүлдеп құлпырған шағын ғана емес, азынаған боранды қысын да қимайтындығы болар. Сол бір жұдырықтай кішкене құс осы дала төсінде шырылдап ән боп туып, ән боп өтпей ме. Қарлығаш та дуалы құс, оның қыста басқа жаққа кететін себебі, жазға салым осы өлкеге жаңа әнмен оралғысы келеді.

Мына Асқаржан біздің ортамызда қанша болар? Жарық дүниені бір көрген адамның қараңғы ұясына қайтып оралуы өте қиын ғой. Балалардың қанатының қатайғаны біз үшін қуаныш та, күйініш те емес пе, Сапеке. Біз болсақ жұртта қалған қоламтаны қорыған төбеттей қала береміз де.

— Кенеке, сонда, баламды оқуға жібермей қойған менің ісім дұрыс па?— деп сұрады, Сапардың оң жағында отырған, бригада күзетшісі Мамырбай.

Осы кезде Дәмеш апай бауырсақ пен конфет толы дастарқанды алып кіріп, жая бастады. Тағы бір әйел кеселер мен арақ алып келді. Самаурын да кіргізілді.

Арақты көрген Асқар мұны кім ішеді дегендей Дәмеш апайға қарай берген.

— Балам, қазір мұнсыз дастарқанның әрі кірмейтін әдет болды ғой,— деп сыбыр етті Дәмеш апай.— Сыр білдірмей ептеп ішкен боп отыр. Әйтпесе қарияларды ренжітіп аласың.

Қонақтар әңгімелерін үзбестен, шайға бас қойды.

— Жоқ. Сенің ісің дұрыс болмаған,— деп жауап қайырды Кенехан Мамырбайға.— Баланың бетінен бекер қаққансың. Ұшпай жатып қанатын бекер қайырғансың.

— Әке баласын жаман болса екен дей ме. Балам қазір аяқтанған, белсене жұмыс істеп жүр. Өзінің қай құрбы-қата-

рынан кем қалды кәне? Комсомолдық жолдамамен шопан боп істеп жатыр,— деді Мамырбай қарсы дау айтып.— Міне, мына ақсақалмен бірге бір отар малға ие боп отыр,— деп, Мамырбай төрдің төбесінде отырған ақсақалды қадірмен шопанды меңзеді.

— Екі жыл болды ғой, мына көрші ауылда жетіжылдықты және оныншы класты бітірген балаларды шопан боп істесін деп Бесқопаға жіберіп жатыр,— деп сөзге Дәмеш апай да араласып қойды.

Асқар Бәукенге қараған, анау рас дегендей басын изеді. Онан соң Бәукен бірдеңе айтпақ боп оқталды да, бірақ үлкендердің сөзіне қыстырылуға иба сақтады.

— Өмір дегеннің өзі қайтып айналып келе береді екен, қарындасым,— деді осы уақытқа дейін үнсіз отырған шопан қария.— Кейде отырам да ойға қалам: осы немеремді оқуға неменесіне берем, текке басын қатырып деп.

— Сөзіңізге түсіне алмадым, ата? Сонда немереңізді мектепке бергіңіз келмей ме?— деп сұрады Асқар.

— Жоқ, бергім келмейді,— деді қабағын шытынып, күрсінген қария қолындағы кесесін дастарқанға қойып жатып.— Бергім келмейді, балам. Қажет болса үйде жүріп-ақ қол қойып, хат танитын болады. Өзінен үлкен бауырлары үйретеді. Онан арғы оқудың керегі жоқ. Әне, Әмірбек те білімді, ал осы ауылды көгерту үшін сол не істеді, кәне? Тек жұрттың басына әңгір таяқ ойнатқаннан басқа. Енді, эне, ауданда бастық боп жүр.

Үй іші жым-жырт бола қалды.

— Мына мен жиырма жыл үзбей мал баққан екем, сонан бері бір айға демалысты енді алып отырмын. Онда да ауырып алған соң амалсыздан берді. Жасым болса кеп қалды, әліпті таяқ деп танымайтын қараңғымын, алайда мені ақылсыз деп осы отырғандарыңның ешқайсың айта алмайсың. Мен оқудың адам көзін ашатынын да білем, білімді адамның өмірден алары да, берері көп екені аян. Ал ондай адам мына біз ғұсап өмір сүре алмайды, көндікпейді. Біз сияқты кәрі көздер күн өткен сайын азайып келеді, сондықтан да соңғы екі-үш жылдан бері жастарды бізге көмекке жіберетін боп жүр. Олар он жыл бойы мектепте оқыған, қой бағам деу ойларына келмеген балалар, енді кеп қиналады. Және олардан қайбір жетіскен қойшы шығады дейсің. Егер біздің тұқымның маңдайына қойшылық жазылған болса, онда немерем кішкентайынан сол іске бейіл салып, бейім өссін. Жер жағдайын, мал жағдайын, ауа райының құбылысын оған өзім үйретем. Сөйтіп өз ісін әбден жетіліп білгенін, нағыз таяғы құтты қой-

шы болғанын көрсем, марқұм әкесінің атына, менің атыма дақ түсірмейтініне көзім жетсе болды. Бұ адамның өзі сүймей істеген ісінен без.

Шал қалтасынан оңа бастаған орамалын алып, маңдайын және сақалын сипап сүртіп қойды.

— Қойшы болуы үшін пәлендей бір оқу қажет емес, балам. Немеремді оқуға бермейтін себебім сол. Екі жыл болды, мектеп бітірген балаларды, бәрібір, бізге жіберіп жатыр. Тамыры семген кәрі ағаштай, ауылдың күйі мынау, не өсер емес, не қалпынан аумайды. Жанға сая болар гүл бақ және жоқ.

Шал сөзін аяқтаған. Алдарындағы құюлы араққа ешкім қол созар емес. Қолдарына кеселерін ұстаған күйде қарттар Асқарға қарайды. Сыпай қарайтын тәрізді.

Қазақтың ертеден келе жатқан дәстүрі бойынша үлкенді сыйлап әдеп сақтап, алдына түспеу керек. Жас адам мен үлкен адамның сөз қақтығысы өте сирек кездесетін жәйт. Соған қарамастан, дәл осы сәтте Асқар қарт шопанмен сөз таластыруға бел буды. Өйткені алдағы уақыттағы өз жұмысының жемісті болуына бұл қақтығыстың көп пайдасы бар еді.

— Кешіріңіз, ата, мен сізбен келіспеймін. Сөз атасын танымайды дейді емес пе халық.

— Күш атасын танымайды,— деді сәл күлімсіреген Сапар ағай Асқарды түзетіп және оған дем бергендей.— Айт, балам,— деді.

— Ата, оқуға аттанарымның алдында, бір рет Бесқопада болғаным әлі есімде. Әмірбек қи оқуға жіберген еді. Сонда біз жатқан киіз үйге кешке қарай барлық шопандар жиналатын. Сонда сіз маған қолдарыңызға түскен кітаптардың бәрін оқытушы едіңіз ғой. Сұлтанмахмұттың «Қамар сұлуын», Бейімбеттің «Мырқымбайын», Сәбиттің «Сұлушашын» және Батырлар жырын неше қайтара оқытатынсыздар. Бір тыңдағандарыңызды сан қайыра тыңдаған сайын, жаңа естігендей қобалжып, арты немен тынар екен дегендей, демдеріңізді тартып, ұйып отырмаушы ма едіңіздер. Сонда сіздер жақсы оқи білген, жаза білген адамнан бақытты адам бар ма екен, деп тамсанып, білімді адамды дәріптемейтін бе едіңіздер. Сонда осы сіздер емес пе едіңіздер, маған көзі ашық, көкірегі ояу адам боп шығуым үшін, ел-жұртқа аз да болса пайдам тиер адам болуым үшін оқуым керек екенін айтқан.

Сіздер сонда Абайдың білегі бар бірді жығады, білімі бар мыңды жығады деген сөзін де сан рет қайталаған болатынсыздар. Осы сөздің бәрін мен сізден естіген ем, ата. Ал енді бүгін: білім алған жастан қайбір жетіскен қойшы шығар дейсің, малшы тұрмысына көндіге алмайды деп отырсыз.

Өйткені білімді жас күнделікті газет, журналсыз тұра алмайды. Ал оларды оқу үшін ошақтағы оттың жарығы емес, шамның жарығы қажет. Және қазіргі жастар сіздер ғұсап қысы, жазы бірдей киіз үйде тұрғысы келмейді, еңселі де жарық үйдің салынуын тілейді. Олар күнделікті жаңалықтарды радиодан тыңдап, кино, концерттердің жиі қойылып тұруын талап етеді және бір ортаға топтасып, ұйымдасып еңбек етуге күш салады. Міне, егер ауылымызда сондай білімді, саналы жастар көбейетін болса, жұмыс та жаңаша жанданар еді ғой. Олар тек мал қыстатуды ғана емес, бүкіл ауылымызды, мынау отырған үйлерімізді көркейтер еді...— Аптыға сөйлеген Асқар өзінің көптен бергі көкейіндегі ойын бірден жайып салуға асықты.— Егер сіздің немереңіз білімді боп өссе ауылға тек қой бағып қана емес, басқаша да көп пайдасын тигізер еді. Ол еңбек ете жүріп те оқуын жалғастыра алады, өзі қалаған мамандығы бойынша, анау Жомарт құсап білім соңына түсіп, ғалым да болады.

— Дұрыс айтасың, Асқаржан,— деді Кенехан оны іле қосап.— Бізде әлі дәрігер де, құрылысшы да жоқ, соның салдарынан ғой мына Сапар да мамандығын өзгертіп отыр.

Ұстаның сөзі жұрттың есіне Сапар ағайдың үйіндегі ауыр қайғылы жәйді түсірген. Ол жәйді Асқар да білетін. Жомарт екеуіне Баукен бар егжей-тегжейін айтып қат та жазған болатын.

Ақтұмаға қайтып оралған соң, Сапар жас кезіндегіше тағы да жылқы бағуға шығады. Бұл кезде Ақтұма алты ауылдан құралған, іріленген колхоздың үлкен бір бригадасы ғана боп қалған еді.

Алдыңғы жылы қыс өте қатты болып, бүкіл облыс бойынша үлкен мал шығыны болған. Киім-кешек, азық-түлігін мол сайлап алған Сапар, ала қыстай жылқыны Бесқопа құмының алыс түкпіріне айдап әкетіп, ит-құспен арпалысумен өткен. Қыс бойына хабар-ошарсыз кетіп, жұрт оны өлдіге санап қойған Қар кеткен соң Сапар колхоз жылқысын дін аман айдап қайтты.

Егер баласы Қайсар қайғылы өлімге ұшырамаса, қарт коммунист күні бүгінге дейін сол жылқыда жүре берер еді.

Еңбек сүйгіш, алғырлығы әкесіне айнымай тартқан Қайсар техникумды бітірген соң механик боп істеп жүрді. Күзгі жер жыртудың қызу кезінде ол Ақтұмаға келген. Сол күні мұндағы бір трактор бұзылып істен шыққан екен. Соған запас бөлшек әкелу үшін жас жігіт мотоциклге отыра сап МТС-қа тартады. Жолда аварияға ұшырайды. Мотоциклмен ұшырып келе жатып, көпірден құлап өледі.

Өң-түсінен айрылған, бір-ақ күнде кәрілік меңдеген Сапар ағай баласының сүйегін ауылдың дәл ортасында тұрып күтіп алған. Көрші-көлең әйелдер қайғыдан құр сүлдесі қалған кемпірін көрші үйге алып кетіпті.

Баланың сүйегін еппен орап көтерген колхозшылар екінші бір көрші үйге апара жатқан кезде Сапар:

— Тоқтаңдар,— деп айқай сапты.— Үйге, өз үйіме кіргізіңдер. Ең соңғы түнін өз босағасында өткізсін...

— Болмайды, Сапар, үйің тым тар ғой.

— Киіз үй тігіңдер!

— Киіз үй көшіп-қонғанға ғана жақсы. Ал өлік қойғанға жарамайды, іші қараңғы болады. Баланың дос-жарандары қоштасуға келгенде қиын ғой.

Сапар бұрынғыдан да әрман тұқырып кеткен. Қайғы мен ұят бірдей басқан еді еңсесін. Кең отырар өз ошағының жоқтығы жанына қатты батқан. Бұрынғының көшпелі әдетін сақтап, жаз болса киіз үйге шығып кететіні, қыста аядай қуыс жер үйге тығылатыны есіне түсті.

Күздің ұзақ та салқын түнін осынау ер мінезді, қажырлы адам далада, лапастың астына қойылған баласының өлігі жанында аяғынан тік тұрып өткерді. Анадай жерде ағайын-туған, дос жарандары от жағып, алқа-қотан отырды.

Тау шыңдарын жарып шыққан күннің алғашқы сәулесі шашыраған кезде, жұрт Сапардың бір түнде қандай күйге түскенін көрді. Қаны қашып, жүдеп, маңдайында қатпарланған әжімдер пайда болды, көзінде ауыр қасірет тұнып тұрды.

Ұлының қабірінің басында қараңғы түскенше отырды. Қайтқан бойда, киіз үйге және бас сұққан жоқ. Қолына күрегі мен сүйменін алып, ауыл шетіндегі бұлақтың қасынан жерді өлшеп, үйдің орнын қазуға кірісті. Таудан тас тасып, әлде қайдан кірпіш, ағаш, шетен тауып әкелді. Сөйтіп үй сала бастады. Ұлының қабірінің басына қарағаш отырғызды, және сондай жас ағаштарды жаңа салған үйінің жанына да отырғызды.

Енді Сапар құмға барып жылқы бағудан бас тартты. Ауылда қалып, өзі құсаған біраз адамды ұйымдастырып, ескі жер үйлердің орнына жаңа үйлер салуды бастады. Кішкене Қодарды бауырына тартып, өлген баласының орнына бала қылуды, оны өз фамилиясына көшіруді ойластырып жүрген. Сапардың ұйымдастыруымен талай үйлер жөнделді. Іріленген колхоздың жаңа председателіне барғыштап жүріп, ақыры Ақтұмаға движок сұрап алды. Сөйтіп, енді бір ауық Ақтұмада да электр шамы жанатын болды. Сапардың тікелей айтуымен колхоз басқармасы жуырда Ақтұмаға бригадир етіп Бәукенді

бекітті. Тракторшы боп істеп жүрген Бәукен әлі жас, тәжірибесіз еді.

Осының бәрін Асқар білетін, және де ол Сапар ағайдың бүкіл ауылға сол бұрынғысынша қадірменді екенін де көріп, танып отыр. Сондықтан да оның сөзін тағатсыздана күтеді.

Не дер екен, қостар ма екен, мұны?

— Қара қарға да балапанын аппағым дейді екен. Ақсақалдың айтып отырғаны да дұрыс, кім өз баласын ынжық, нашар болса екен дейді,— деп Сапар әр сөзін өлшегендей, алыстан орағыта бастады.

— Мына, орнын Асқар алып отырған мұғалім онша білімсіз де адам емес. Колхоздар іріленгенге дейін ол бір колхозда бастықтың орынбасары боп істепті. Рас, біздің Ақтұмадан гөрі шағындау ауыл болса керек. Сонан кейін жұмыссыз қалдырмайық деп ол адамды осында мұғалім етіп жіберді. Бірақ, амал қанша, мұғалімдікке жарамады,—деп езу тартты Сапар.— Сол сияқты, бір кезде мына біздер де әжептеуір әжетке жараушы едік. Енді міне, ол артта қалды. Қазір заман басқа, заң басқа күнделікті тірлікте басқаша. Мына ақсақал өзі айтсын, біздің кезімізде мектеп дегенді білмек түгілі, естіген де емеспіз.

— Заман солай еді ғой,— деп күрсінді қарт шопан.

— Алайда, сіз бен біз Күреке, уақыттың ұлы көшінен кейін қалып қойғамыз жоқ,— деді Сапар тағы да қарт шопанға қарап.— Күрекең қазір атақты шопан, енді ол немересінің де өзіндей болғанын тілейді. Ал, әлгінде мен заман басқа, заң басқа дегенді бекерге айтқаным жоқ. Мәселен, осы Күрекеңнің немересі оқымай, құрбы-құрдастарынан кейін қалып қойса, кейін атақты шопан бола ала ма. Мен айтар ем: бола алмайды деп. Мына, Асқаржан дұрыс айтып отыр, сіз оған ренжімеңіз, ақсақал. Мен сіздің сөзіңіздің де жаны бар дер едім. Өйткені, сол мектеп бітірген балаларды малға жібергенде, олар сонда өмір бақи малшы боп қалсын дегендіктен емес, өмірдің дәмін татсын, ащы-тұщысын білсін, тәжірибе алсын дегеннен, ал осыны әлі ешкім сіздерге жөндеп ұғындырған жоқ. Өзіңіз айтып отырсыз, жас болса кеп қалды, біз өлген соң малды кім бағады деп? Сол жастар бағады. Талабы бары ізденіп, білім қуып оқуға кетеді, малға ыңғайы бары іріктеліп малда қалады.

— Біздің балаларды қойшы, қаршадайынан еңбекке бейім өседі. Он жыл бойы оқып жүріп, үлкеннен қалыспай жұмыс істейді. Сондықтан, әлгі тәжірибе алу дегенің қаланың баласына ғана қажет,— деп қарсылық білдірді шопан.

— Бұл сөзіңіздің жөні бір басқа. Расында да ауылда өс-

кен бала еңбектен кенже қалмайды, бірақ қалада өскен балаға қарағанда кітаптан алған білімі кенжелеу болады. Олардың қолында кітабы көп, көп оқиды. Күнделікті көретін киносы, артистері және бар. Ендеше ауыл балаларын мектеп бітірген соң іркіп қалу жөн емес. Онысыз да қала балаларынан көп кейіндеп қалады ғой.— деді Сапар ойлана отырып.— Бұл жәйді ойластырулары тиіс. Ал әзірге ақсақал, немереңізді Асқардың қолына тапсырыңыз. Оқысын, білім алсын, кім болатынын кейін өзі біледі. Сіз немереңізді оқытпаймын дегенде, шынымен оқытпау үшін емес, ішіңізге сыймағандықтан күйініп айтып отырсыз. Бір жерлерде теңіз жасалып, құм игеріліп, заводтар салынып, тың көтеріп жатқанда, біздің ауылдың ұмыт қалғандай болғаны, әрине күйіндіреді.— деді күрсінген Сапар. Қарт шопан мұнан кейін бүкіл кеш бойына ләм деп сөз қатқан жоқ. Қою қара шәйді рахаттана ұрттап, әңгімеге араласпастан өз ойымен өзі боп отырды.

— Сапар аға, сіз әлгінде менің алдымда мұғалім болған кісіні. колхоз председателінің орынбасары боп істегенде тәуір еді, балаларды оқытуға білімі жетпеді дедіңіз. Ал енді мектепті дұрыстап жөндеуге не білім қажет еді.

— Сапеке, естіп отырсыз ба, менің айтқаным тура келді. Осы үйге кірердің алдында мен сізге: «қазір Асқар сөзді мектепті жөндеуден бастайды» демеп пе ем,— деп Бәукең езу тартты.— Сен дұрыс айтып отырсың, Асқар. Тек сәл сабыр етші. Менің бригадир боп істей бастағаным жуырда ғана. Сол мектепті жөндеу керектігі туралы әлгі кеткен мұғалім де, мына Сапар аға да айтқан маған. Енді екі жетіден кейін мен саған адам бөлейін, мектепті жөндеуден өткізудің басшылығын өз мойныңа ал Сапар аға қолқабыс етеді.

— Айтпақшы, біз бір кездегі Сапар ағаның бастамасын қайта қолға алғалы отырмыз. Әк тас қайнатып, кірпіш құймақ болғанмыз есіңде ме еді. Сол істі қайта бастаймыз. Енді қолға алуымызға болатын шығар... сұрастырып білеміз ғой. Әттең Жомарт болса бізге көп жәрдем берер еді. Өйткені ол құрылыс жәйін жақсы біледі ғой,— деді Бәукен. Асқар екеуі қонақтарды шығарып сап, оңаша қалған кезде.— Ол нағыл келмей қалды. Ең болмаса жазғы демалысын осында өткізуіне болар еді ғой.

— Жаз бойына ол Қазақстанның өткен замандардағы мәдениеті мен архитектурасын дұрыстап зерттеу үшін кітапханалардағы ескі кітаптар мен архивтерді ақтарыстырып, ескі мавзолейлер мен мешіттерді аралап көріп шығу мақсатымен біраз жерлерге бармақ,— деді Асқар.— Сонан қайтысымен оқуына кіріседі.

— Біраз күнге келіп қайтуына болатын еді ғой. Сірә, сол Жомарттың мұнда келгісі келмеген шығар. Өзін сағынып жүрмін, сол бұрынғы философ қалпы болар?

— Сол қалпы, — деп жымыды, өзінің Жомартпен екеу ара болатын дау-таластарын есіне алған Асқар. Онан соң тау жақтан ескен салқын желден дірілдей тітіренді. — Егер ол болғанда, жаңағы қарттармен басқаша сөйлесетін еді. Әттең құлқы болса ол ауыл үшін көп істер істей алар еді, көп пайдасы тиер еді.

— Сен Күрекеңе ренжіп жүрме, немересін мектепке берді әлі. Қазіргі мына, болып жатқан көп өзгерістерге түсіне алмайды. Сонан кеп айтқаны ғой, — деді Бәукен бұған ескертіп. — Өзің келдің ғой енді, жақсыға қарай басташы, шама-шарқымыздың келгенінше күш салып көмектесіп бағайық.

* * *

Асқардың соңын ала университетті бітірген басқа жігіттер де кетті. Бір жетіден кейін жатақханада бүкіл бір курстан Жомарт жалғыз өзі ғана қалған. Аудиторияларға асып-сасқан, бір-біріне онша жұғымы жоқ сырттан оқитындар толып, жатақхана коридорында үркектеген, әзірге моп-момақан абитуриенттер пайда болды. Көпшілік кітапханасының залында да бейтаныс адамдар көбейді. Енді мұнда таныс адамнан жан қалмады, орындарына техникумнан келген практиканттарды қалдырып, кітапханашылар да демалысқа кеткен.

Асқар кеткеннен кейін-ақ Жомарт көңілінде елегізу пайда болды. Сарғайған папкілердегі қолжазбаларды ақтарудан зерігетінді, іші пысатынды шығарды. Ұзақты күнге «Огонек» журналының ескі тігіндерін көңілсіз ақтарып өтеді. Ал кешкісін қаңғыраған бос бөлмесіне келіп, іштен жауып алады да, төсегіне құлай кетеді.

Мүлдем өзгеріп, көңілін құлазытқан жалғыздық, мұң торлады. Тек бір ретте, газеттегі кішкентай мақаладан археологиялық зерттеудің жаңа түрі — су астындағы археология туралы оқып, бір ауық өзін-өзі ұмытқандай, сол тақырып жайлы жаңа материалдар іздеп екі күн әлекке түсті.

Теңіздер мен мұхиттар түбінен ондаған корабльдердің әр кездерде қалай көтерілгені туралы ЭПРОН¹ хабарларын ынтыға оқып, академик Орбелидің мақалалары мен оның Буг челнін тапқан тарихымен, су түбін зерттеушілердің тапқандарымен танысты. Ыстық көл түбінде шөгіп жатқан Чигучен қа-

¹ Су асты археологиясы.

ласының тарихына қатысты деректерді көбірек білгісі келді. Джеймс Олдридждың «Су астындағы аңшылық» деген кітапшасын бір деммен оқып шығып, кейбір тұстарын, әсіресе, Олдридждың Сухум қойнауында су асты спортымен шұғылданып жүріп, теңіз түбінде күн сәулесіне шағылысып тұрған адам бейнесін көрген тұсын дәптеріне көшіріп алды, жақындап келсе, әлгі бейне «ертедегі грек үйінің төбесіне орнатылған», суға жүзетін адамының тастан ойылған мүсіні екен.

Бірақ бұл қызығушылық та ұзаққа бармады, Жомарт қайта зеріге бастады.

Мұндай жалғыздық пен ішқұсталықты ол еш уақыт басынан кешіп көрмеген. Төс қалтасында аса үздік бітірген дипломы бар, кез келген қалаға барып қызметке орналасуына болады. Алайда оны аспирантураға қалдыру ұйғарылған.

Достары қоштасар сәтте оған маңдайының бағы бар екен деген, және Жомарттың өзі де солай деп білген. Ол қуанышты еді, бірден болашақ диссертациясының тақырыбын таңдап, уақытты текке өткізбей жазуға кіріспек еді. Бірақ достарынан бөлініп, жырақ қалған шақ, ол жоспарын күл-талқан қылды. Әсіресе Асқарды сағынған ол.

Өзінің сонымен бірге кетпей қалғанына өкінді. Өзін-өзі табалап, жерлеп «кітап кеміруші, фантазер» деп сөкті.

Есіне студенттік жылдарда басынан кешкендері оралды. Әсіресе Зәурешпен бірге өткізген күндері жиі оралады. Қыздың қимыл-қозғалысын, мөлдір тұнық көзін, күлкісін көз алдына келтірді. Бірде балалар тауға бармақ болды. Зәуреш те соларға ермек еді. Алайда Жомарт оған ақыл-кеңес бере тұрып, тауға шыққанда қыз атаулының не болса содан үрейлері ұшып қорқағынын, тауға оларды ертіп жүруді жыны жеккөретінін айтып, кейін қайтарған. Зәуреш көзін мөлдірете төмен қарап, жасын сүртіп, қала берген. Сол сәтті есіне түсірген Жомарт, езу тартты. Онан соң алғаш рет Зәурешпен билеген кезін есіне алған. Көктем айының кеші болатын. Күндіз жаңбыр жауып, қызыл бұлдіргеннің алақандай жапырақтарында мөлдіреген, үлкен тамшылар қонақтап тұрған еді. Зәурештің аяғында жаңа туфли. Тар, аяғымды қысып барады, деп қыз шиіне ағашының түбіндегі дымқыл тастың үстіне отырған.

— Аяғымды қысып, ауыртып барады. Тоқташы,—деп қыз бір қолымен Жомарттың пиджагінен ұстап, еңкейе берген. Жомарт қыз қолының ыстық табын сезді. Зәурештің шашы бетіне тиіп, қытықтағандай болды. Қыз бойын қайта түзеткен кезде Жомарт ескі фильмдерден көргеніндей еңкейіп, қыздың қолынан сүйді де, бұл әзіл ғой дегенді айтты.

— Тоғышар әзіл,— деді ыза боп қалған Зәуреш.

Бұл қылығын Зәуреш Асқарға айтып қояр ма екен деп қорыққан еді Жомарт. Ол Асқардың Зәурешті сүйетінін бұрыннан білетін, сондықтан да қызбен жәй ғана құрбылық қарым-қатыста болатын. Алайда араларынан қай сайтанның өткенін кім білсін, әйтеуір екеуі де бір-бірінен алыстап кетті. Бірақ ол жайлы екеуі де бұған ләм деп ештеңе айтқан емес.

Зәуреш Ленинскіде жүргенінде, бірде хат арқылы Жомарт оған күнделік жаз деп кеңес берген. «Орысша жаз. Тілді жақсы меңгеруіңе себі тиеді. Мен де күнделік жазып жүремін. Пайдалы екен. Әлі кездескенде бірімізге біріміз оқуға береміз». Кейіннен Зәуреш Алматыға келген соң екеуі күнделіктерін бір-біріне оқытты, бірінің құпиясын бірі ешкімге айтпауға уәделесті. Бақ ішіндегі көлеңкелі еменнің түбіне отырып, ол қыз күнделігін ынтыға ашқан. Зәуреш көңіліне ұялағанын еш бүкпесіз, ашық жазыпты. Жомарт аяғына дейін оқыған жоқ. Жолында кездескен алғашқы автомат телефоннан Зәурешке телефон соғып, дереу өз күнделігін қайтарып алатынын, Зәурештің күнделігін қайтарып беретінін айтты.

— Кейін аларсың. Қазір нөсер жауын жауғалы тұр ғой,— деген Зәуреш.

— Еріп кетпессің, қорықпай-ақ қой,— деді Жомарт кесіп сөйлеп.

Жомарттың сөз әлпеті қызға ұнаған жоқ. Осынша аяқ асты шарт сынуының себебін айтар деген үмітпен ол жүгіріп жеткен. Бірақ Жомарт ләм деместен дәптерін қолына ұстата салды. Зәуреш аң-таң боп біраз тұрды да, ақыры кетіп қалды.

Мұның бар себебі күнделік ішіндегі бір жол ғана сөйлем еді. Жомартқа қарағанда Асқардың бойында адамгершілік басым, егер бұған екеуінің қайыссын таңдар едің десе, әрине, Асқарды таңдар едім деп жазған еді Зәуреш.

Осыдан кейін-ақ ол Зәурешпен бұрыпғыдай ашық-жарқын болған емес, рас, оны іздеп жиі келіп тұратын. Ол енді Зәуреш жайлы ойламауға тырысты. Оның алдында өзін емінеркін ұстау үшін, кейде көшенің ерке тотай кішкене мылжыңдарына еліктеп не болса соны сөйлейтін, немесе өзінің көп білетіндігін, көп оқығандығын білдіргісі кеп кететін.

Ұзақты күнге кітапханадан шықпай, орыс романдарын бас алмай оқитын Зәуреш, бірде он тоғызыншы ғасырдың әдебиеті туралы сөз қозғаған. Жомарт оны бірден кесіп тастады.

— Басқа әдебиетті сөз ғып қайтесің, әуелі өзіңнің қазақ әдебиетіңді жақсы білесің бе? Он тоғызыншы ғасыр біздің әдебиетіміз бен музыка тарихымыздағы алтын арқау ғой. Исатай — Махамбеттің көтерілісі. Біздің халқымыздың рухы мен дарыны, батырлығы сонда айқын көрінді.

Қызынған Жомарт әдеттегісінше кідіріссіз сөйлей берген, Зәуреш сөзін бөліп жіберді.

— Сенің лекцияларың-ақ мезі ғып бітті. Осы сен тарих пен археологиядан өзге нәрсені адамша жәйлап айта аласың ба?! Ал айта алмасаң, қойшы, үндемеші, лекторлар өз институтымызда да жетерлік. Асқар екеуіңнің әуенің белгілі ғой. Бірің сайрап жөнелесің, бірің міңгірлейсің.

Зәурештің оңтүстіктегі бір қалаға практикаға кеткенін Жомарт білетін. Ол қала Алматыдан онша қашық емес. Енді ол бәрін тастап, қазір дереу Зәурешке барғысы келді.

Ұмыт қалған кітаптар мен дәптерлер еденде шашылып жатыр. Үсті қоқырсыған столда консерві сауыттары, айран мен сырадан босаған құмыралар тұр тізіліп. Осының бәрін көргенде көкірегі шынымен сыздап, лықсып кетті. Әлде Зәурешке, әлде Ақтұмаға тартып кетерін білмей дал болып отырғанда, комсомол комитетінен келген бір жас жігіт төтенше мәжіліске шақырып кетті.

Комитетте екі мәселе: қалада қалған студенттерді ұйымдастырып, колхозға астық жинасуға жіберу және ірі завод құрылысының аяқталу салтанатына делегаттар жіберу қаралды.

Заводқа баратын делегаттар жас құрылысшыларға студенттер жинаған шағын кітапхананы апарып тапсырып, концерт қойып, әртүрлі тақырыпта бірнеше лекциялар оқуы тиіс екен. Лекторлар тізіміне Жомартты да қосыпты.

Бұл күтпеген өзгеріске Жомарт қуанып қалды. Самолетте, төңіректегі кейін қалқып қалып жатқан бұлттарға көз сала отырып, ол тағы да Зәуреш туралы ойлады, бұл жолы Зәуреш практикадан қайтқан соң екеуінің Алматыда қалай кездестіндерін еске алған. Кей сәт ол назары төменде сұлық жатқан меңіреу Бетпақ далаға ауып, басқа ойға түсіп кетіп отырды. Бірде Балқаш көлінің тереңдігін жоғарыдан көзбен бағдарламақ болса, енді бірде күн шыжырған, тілсіз құм таулардың арасынан шыға келген, кішкентай сұрықсыз үйлері тізілген ауылдарға жүрегі езіле көз тігеді.

Заводқа ол жаңа цехтардың бірін іске қосатын күні келіпті. Бұл жұмыс оны да бірден еліктіріп әкетті. Құрылысшылар іске қосу әзірлігін аяқтап, жұмысшыларды орын-орнына қойып жатыр екен.

Жомарт үшін мұның бәрі таңсық еді. Ол кешке дейін цехтан шықпай, алғашқы өнімді қабылдауға әзірленген жігіттердің қауырт қимылын қадағалады да жүрді.

Қараңғы түсісімен Жомарт, завод құрылысына басқа республикалардан келген жастардың өтініші бойынша Қазақстан туралы лекция оқу үшін, жатақханаға келген.

— Біздің өлкеміз жайлы неғұрлым көп білгілері келеді,— деді құрылыс комсоргі Жомартқа.— Қызғылықты, оқығайсыз.

Жомарт қысылайын деді. Осынау тепсе темір үзгендей қайратты жас жігіттердің алдында ол өзін сонша бір әлжуаз, әлсіз сезінді, сөзін қалай бастарын білмей састы. Басқа құрылысшылар сияқты бұл заводтың құрылысын да ол газет арқылы білетін. «Ірі завод құрылысы аяқталды» деген сөз бұрын оған баяндама үшін қажет сөйлем еді. Ал бүгін өйтіп жәй айта салуға аузы бармады, ротаторға басылып, лектор бюросы бекітіп берген жаттанды сөздерді оқығысы келмеді.

Университет парторгінің «өзімше айтам» дегенге үзілді-кесілді тиым салғанына қарамастан, Жомарт Қазақстан туралы баяндама оқымай, өз сөзімен әңгімелеп беруге бекінді.

Ертеңіне Жомарт тағы да заводқа кетті. Бұрышта тұрып жас жігіт инженер-газовщиктің ісіне сүйсіне қараумен болды. Тер басқан маңдайын сұрткен инженер прибордан приборға жүгіріп, нұсқау берумен жүр. Приборлардағы сандар мен прибордың тілінен өзге, айналасындағы ештеңені көрер емес. Сыртына «№ 1-цехтың жұмыс күнделігі» деп жазылған үлкен кітапты ашып: «18 сағат 17 минут. Цех іске қосылды...» деп жазған кезде инженер жігіттің қолының қалтырап кеткенін Жомарт анық көрді.

«Мұндай кітапқа алғашқы жазғаны-ау, қандай бақытты,— деп қызыға қарады оған Жомарт,— ал өзі ғой тарихтың қалай жасалатынын ойламайтын да шығар».

— Цехқа барыңыз, тез жүгіріңіз цехқа. Мұндай таңғажайып сәттен құр қалуға болмайды. Заводқа жан бітеді!— деп дауыстады инженер жігіт Жомартқа.

Есікке соғыла-моғыла Жомарт адам толы тар өткелмен цехқа қарай жүгірді. Күркіреген гүріл мен темір гүрсілдеріне қоса ол қуанышты айқайлар мен қол шапалақтарын естіді. Жоғарғы қабаттардағы өткелдерде де, үлкен аспалы кранның кабинасында да, екі қаптал тегіс лықылдаған адам. Цехқа көз алдында жан біте бастады. Жомарттың есіне бір кезде Ақтүмада әк тас қайнатқанда «инженер» Ақшал жасаған пештегі оттың қалай гуілдегені түсті. Бірақ ол кішкентай пеш мына алып цехпен салыстыруға келмейтін.

Гуілдеген цех ішін жарқыраған шапаққа бөлеп, от шашып, үлкен шүмектен ақ жалқынданып қорыған металл ақты. Цех ішін «уралаған» дүмпулі үн басып кетті, жұрт бірін-бірі құт-

тықтап, абыржып тұрған жас жігіттердің қолын құшырлана қысты.

Жомарт ол жігіттерге қызғана қарады. Енді гуілді де естіген жоқ, қазақтың ою-өрнегі салынған ескерткіш плиталарды да көрген жоқ.

Жомарттың жанында суреті газеттерге жиі шығып жүрген қарт құрылысшы тұрды. Қалың қабағы түксие салбыраған қарт дәл алдынан ағып жатқан еріген металдан көз алмастан, ерні үнсіз қыбырлап тұрды.

— Не деп тұрсыз, ата?— деп сұрады Жомарт айқайлап.

— Ойға қап тұрмын, балам,— деді шал, бір горновойдың ұзын шөмішпен қорыған металдан іліп ап, формаға құйған қимылын бақылай тұрып.— Бала кезімнен осы жерде тұрам. Жас шағымнан кездіктей ғана соқа тісі үшін байға бір жарым жыл жалдандым. Мынадай ғана тот басқан, ескі тіс еді,— деп қарт мүйізденген алақанын көрсетті.— Ал енді ғой, міне,— деді, сарқырап аққан отты металды нұсқап.— Суша ағып жатыр емес пе?! Бұл өңірде мұндай болар деп кім ойлаған.— Қарт таңдайын қақты. Қасына бір жас жігіт келген. Әлгінде ескерткіш плиталарды құйғандардың бірі. Қарт оны құшағына қысты.— Жарайсың, ұлым. Цехың туралы мына қонаққа әңгімелеп берші,— деді Жомартты мезгеп.

— Сіз Ақтұмаданбысыз?! Кездескеніміз қандай жақсы болды,— деді, Жомартпен танысқаннан кейін әлгі жігіт қуанып.— Бүгінгі күн мен үшін үлкен мереке күні. Ауылдағыларға айтар болсам, менің бұл қуанышыма сенбес те еді. Мен Төңкерістенмін ғой. Ауылдарымыз өте жақын, көрші тұрады емес пе. Сіз үйге қашан қайтасыз? Сізге айтар бір өтінішім бар еді,— деп жігіт, қолпылдаған пиджагінің қалтасына асыға қол салды — Төңкерісті басып өткен кезіңізде, біздің үйге соғып, мынаны Ақшал атама табыс етсеңіз. Қазақстан магниткасының жаңа цехындағы тұңғыш металдың бөлшегі, немереңіз құйған деңіз. Айтасыз ғой? Атам бір қуансын.

— Мен сенің атаңды жақсы білем. Жұрт оны «инженер» деп атайтын. Ашаршылық жылдары ақтұмалықтар үшін әк тас қайнатқан болатын.

— Еидеше, менің болат қорытушы болуыма сол атам себепкер болып еді. Дегенінің орындалғанын сіздің аузыңыздан естісін. Бір жасап қалар-ау, солай емес пе?

— Бәрін айтып барам. Айтамын,— деді Жомарт өзінің ауылға барар, бармасын еш ойланбастан.

Поезд үстінде Жомарт, ауық-ауық қалтасына қолын салып, қағазға оралған зілдей шойын кесегін сипап жымия күліп қойып отырды.

«Осының бәрін айтып Асқарға хат жазайын да, мына сыйды соған жіберейін, «Төңкеріске барып», Ақшалға сол тапсырсын»,— деп түйді Жомарт.

Осы оймен келген ол жатақханада кілтпен қоса швейцар тапсырған Асқардың хатын ашты.

«Ақыры, саған бір-екі ауыз сөз жазуға уақыт тауып отырмын. Әрине, осы уақытқа дейін бір ауыз сәлем жолдауға мойның жар бермеген саған хат жолдап та қажеті жоқ еді,— дел бастапты Асқар.— Тағы да қиял қанатында шарықтап, кітапқа көміліп отырған шығарсың. Енді соларыңды бір минутқа тиып таста да, менің хатыма көңіл қой. Шер тарқатар бір адам жоқ. Сондықтан осы хат арқылы саған біраз ақтарылмақпын. Оқып жүргенімізде Ақтұма жәйін жиі еске алып, жақсыны да, жаманды да айтушы ек. Сөйтіп мен, балалық шағымда өзіме қамқорлық еткен қайырымды жандардың ортасына қайтып оралдым. Жасыратыны жоқ, мұндағы хал мен күткеннен де нашар боп шықты. Өзі тар, іші-сырты лас там үйлерге кіргенінде отыруға орын таппайсың. Безе қашқың келеді. Бірақ қаша алмаймын. Жұмысты да тындырып жатқаным шамалы. Қимыл-әрекет керек. Ескінің бәрін қиратып, жаңадан салу қажет. Ал ондай іскерлік менде жоқ. Бұл жерге сөзбен емес, іспен жәрдем еткен жөн. Кеше үй-үйді аралап жүріп мектеп жасындағы балалардың тізімін жасағам, сонда сегіз баланың мектепке тартылмағанын анықтадым. Жұрт қалаға оқуға кеткен баласының жоғары оқу орнын, яки училищені бітірген соң ауылға қайтып оралмайтынынан қорқады екен. Егер, мүмкіндігің болса, келіп қайт. Бәрін өз көзіңмен көріп, ақыл-кеңес бер бізге».

Жомарт со күйі шешінбестен, бөлме кілтін швейцарға кері тапсырды да, Ақтұмаға билет алды.

* * *

Мектепті жөндеуге Бәукен Сапар ағай мен ағаш ұстасы Егор екеуін жіберіпті.

Өңі сарғыш тартқан, ұзын бойлы шалға тесіле ұзақ қарай тұрып Асқар, бір кезде тауда әк тас қайнатқан жылы өзін жұлма көжеге гойғызған көрші колхоздағы жайдары орыс шалы Егор ағайды таныды. Кейіннен Бәукеннен естіп білді, Егор мұнда осыдан біраз жыл бұрын көшіп кепті, колхоздың бақшасын қараған көрінеді, көк шалғын ортасындағы шағын кірпіш тамда тұрады екен. Екі баласының үлкені соғыста қайтыс бопты да, ал кішісі әскери қызметі біткен соң сол жақта үйленіп, Воронеж облысының бір жерінде тұрып қалыпты.

Егор мен Сапар парталарды тез арада жөндеп, онан сырлап қойды. Ал еденді, есікті және төбені жөндеу үшін тақтай керек еді. Әлдекім: Қоғалы өзенінің жағасында құрылған жаңа совхоздан тақтай тауып алуға болады дегенді айтты.

Егор мен Сапар сол совхозға аттанды. Бірақ совхоз оларға тақтай бермей жіберіпті, екеуі де қатулы, үнсіз оралды.

— Жұртқа телмеңдейтін түк те жоқ. Бізге біреу тақтай тауып берер дейсің бе, өзіміз әзірлеуіміз керек,— деді Сапар Баукенге.

— Адамды қайдан алам?— деді Баукен күрсініп.— Екі шал өздерің бармасаңдар, елдің бәрі егін орағында. Болмаса күте тұрыңыздар, басқарма мәжілісінде құрылыс материалдары туралы мәселе қойып, аудан мекемелерінен өтініш еткен дұрыс шығар.

— Әй, сол мәжілістерің мен қаулыларыңды қояқ-қойсаң,— деді Сапар қолын сілтеп.— Өйтіп ендігі жылғы осы кезге дейін де ағаш ала алмайсың. Ал уақыт болса өтіп барады, көп ұзамай күзгі жаңбыр келеді. Соған дейін ең болмаса төбені жөндеу керек. Ағаш қиып әкеп, қолмен аралап тақтай жасаймыз. Анау Асқарға көмек етпесек, баланың тауы шағылатын түрі бар.

Асқар шынында да өзгерген еді. Екпіні бәсеңсіп, екі иіні салбырап, шаршаған күйге түскен. Достарымен қоштасып, қаладан, театрлар мен кинолардан қол үзгеніне екі ғана ай емес, ұзақ жыл өткендей көрінді оған. Біртіндеп оның да күнделікті тіршілігі ауыл адамдарындай сүреңсіз бола бастады. Ол енді жалғыз отырудан, аз уақыт жұмыссыз бос отырып қалудан қорқатын болды. Егер бұрын жұмысты өз ықыласымен ләззат алып істейтін болса, енді көкірегін қарс айырған ішқұсталықты басу үшін істейтін болды. Екі рет аудан орталығына барып қайтты. Бірінші барғанында Ақтұмаға газет неліктен екі жеті кешігіп келетінін білу үшін аудандық байланыс бөлімінің бастығына кірген.

Байланыс бөлімінің бастығы бұған таңырқай қарады да:

— Немене, жігітім, көктен түстің бе өзің? Әзірге Москвадан Ақтұмаға «ТУ» ұшпайды. Газеттерді біз дер кезінде жеткізіп тұрамыз. Бұл шағымыңыз орынсыз,— деді.

Онан соң ол Асқарға газет, журналдардың қайда, қалай басылып шығатынын, жазылушыларға қалай жеткізілетінін тәптіштеп түсіндіре бастады.

— Қалаға самолетпен жеткізіледі, онан аудан орталықтары мен ірі селоларға машинамен, ал онан әрі арбамен, болмаса жаяу тасылады,— деп бітірді сөзін.

Екінші барғанында Асқар аудандық мәдениет бөліміне кіріп, Ақтұмаға тұрақты киноқондырғы сатып алуға болмас па, екен деп сұраған. Оның бұл сөзін жұрт тағы да таңырқай қарсы алды.

— Киноқондырғы кем дегенде жүз түтіннен құрылған ірі елді пункттерге ғана беріледі, жігітім. Ал сіздің Ақтұмаңызда бас-аяғы жетпіске жетер-жетпес. Сіз өзі оқыған адам тәріздісіз, ендеше киноқондырғының жеке адамға сатылмайтынын білуге тиіссіз ғой.

Есікті жаба берген Асқар біреудің ту сыртынан сыбырлай айтқан сөздерін естіп қалды.

— Әлгі университетті бітіріп кеп, Ақтұмадағы бастауыш мектепке кеткен осы әңгүдік екен ғой. Шіркіннің дипломын маған берсе.

Көп жұрттың мұны әңгүдік санағанына Асқардың еті үйреніп көңіл аудармайтын болды. Уақыт оздыру үшін оқулық кітаптар жинастырып, көрнекі құралдарды әзірлеп, болашақ шәкірттерімен таныса бастады.

Ауыл тұрмысы жұпыны. Қай үйге кірсең де жер еден, аласа дөңгелек үстел. Кейбіреулердікінде ара-тұра радиоқабылдағыш кездеседі, бірақ батареялары баяғыда таусылған, ешқайсысы сөйлемейді. Қалада тұратындар ғой, қабылдағыш үшін батарея іздеп әлек болмайды, күндіз-түн сөйлетем десе де онда электр бар. Ал Ақтұма болса, қашан Асқар сияқты бір әңгүдік — радист келіп, қабылдағыштар үшін таусылмас батарея ойлап тапқанға дейін көретін күні осы да.

Бұрындар Асқарға ұнайтын ауыл өмірінің өзгешеліктері мен ерекшеліктері ендігі жерде адам төзгісіз қорлық сияқты көрінді.

Ауыл жастары сол баяғыша бастанғы жасап, көңіл көтереді. Әр жеті сайын бір үйге жиналып ап, ет жеп, шәй ішіп, онан соң темекі түтіні мен бу жайлаған тар бөлмеде отырып, ән салады. Кейде ай жарық түндерде ақ сүйек ойнайды.

Бұл жас жігіттерді Асқар күнде егіс даласында көреді. Олар бұған колхоздағы сәйгүлік аттар туралы, аңшылық жайлы, шопандар мен жылқышылар өмірінен не бір қызғылықты оқиғаларды әңгімелейді. Ауыл тұрмысы жайлы қызу айтысады. Сондайда ұзын сөздің ырғасы: «Алдағы уақытта қайтеміз? Осы Ақтұмада клуб үйі салынып, киноқондырғы орнатылатын күн бола ма, және осы тұрмысты жаңғырта аламыз ба?» — деген түйінге кеп тірелетін. Асқармен бала жастан бірге өскен құрбылары оған құрметпен қарап, қандай істе болмасын оны қолдауға дайын екендіктерін білдіретін. Ал Асқар болса істі неден бастарын білмей дағдарды. Бәр қолынан кел-

гені — жаңа кітаптар тауып әкелді. Солардан шағын кітапхана құрастырып, әркім өзі қалаған кітапты алып оқысын деген оймен мектеп ішіне сөреге жинастырып қойды. Өзі Сапармен бірге ағаш дайындауға аттанбақ болды. Ондағы ойы ағаш дайындаған бір жетінің ішінде ауыл жайын ой сарабынан өткізіп, оңашада Сапармен пікір алысу еді, және таудың таза ауасын жұтып дем алу.

Ағаш дайындауға аттанар топ сәтті жиналды. Сапар мен Асқардан өзге Егор ағай және колхоз қоймасының күзетшісі Мамырбай бар.

Құрал-саймандар мен азық-түліктерді сайлап алып, қос атты үш арбамен және ауыстырып жегуге қос атты жетекке байлап, бұлар Ақтұмадан таңертең ерте аттанды.

Алдыңғы арбадағы Асқардың қасына Қодар кеп отырды. Ол Асқарға әбден үйір боп алған еді, ұзақты күнге айналып қасынан шықпайды. Асқармен бірге колхоз орталығына, бригада қосына, ауданға барып қайтып жүрді. Асқар да оған бауыр басып кетті.

Қодар жақсы көмекші еді. Мектеп жөндеу кезінде Асқарға Бәукен бекітіп берген аттың бар күтімін түгелдей осы Қодар мойнына алған.

Асқардың ағаш дайындауға баратынын естіген Қодар түнде Сапарға кеп, мен де барамын деп қиғылықты сап, жылап, ақыры шалды көндірген.

Кәнігі таныс жол. Әуелі он екі шақырымдай тауды бөктерлей жүрді де, Төңкеріс пен Жыландыдан өткеннен кейін шұғыл оңтүстікке қарай бұрылып, жауын суы жырымдап кеткен ескі сүрлеумен жоғары өрлей бастады. Биік өрден жиі-жиі аялдап, арбалардың доңғалағына тас тіреп қойып, аттарды демалдырып шығуға тура келді. Биік шыңнан құлай аққан кішкене бұлақтың жағасына кеп, ат шалдыруға тоқтаған. От жағып, шәй қойды. Жоғары өрмелеп кеткен Қодар сәлден кейін кішкене шелекпен толтырып қара бұлдірген теріп әкелді.

Жоңғар тауының қойны күзде тұнып тұрады. Төменгі етегінде егін мен маяланған пішен. Тау жолының жиегі толы жабайы алма мен долана. Кей тұстарын шырмауық жапқан қара жолға уылжи піскен жабайы алма топ етіп үзіліп түседі де, тауды жарардай иісі аңқып, төмен қарап домалайды. Оларды жинап алып жатқан ешкім жоқ. Жинағанда қайда апармақ. Оны таситын көлік қайда, жол қайда және кім сатып алады.

Асқар бала кезінде Жамантас жайлауындағы қалың ағаштың ішіне, тау бұлақтарын сағалай орын тепкен омарташыларға бару үшін осы арамен жүрген. Алайда сол сапары есінде еміс-еміс қана қапты.

Ол туған жерінің бар сипатын енді ғана аңдап, тау шыңдарына, етектегі жасыл алқапқа еліте қарай берді.

— Сапар аға, анау шың қалай аталады?

— Ал мынау аңғар ше?

— Неге мынау асу Хан қызы атапқан?— деп Асқар үсті-үстіне сұрап, бала кезінде естігендерін есіне алды.

— Бұл ара бір кезде атақты ханның жайлауы болыпты. Сол ханның қызы осы асудың арғы жағындағы үстіртте дем алғанды ұнатады екен. Өзі ылағи ақ інгенге мініп жүреді екен. Бірде хан қызы осы асудан асып келе жатқанында нөсер жауын жауады. Ал жауын жауған кезде тауда түйемен жүру өте қауіпті. Түйе шөптен тайғақтап мүлдем жүре алмайды. Міне, сол нөсерде ақ інген тайып жығылып, төмен қарай дөмалайды.

Малай жігіт ханшаны құтқармақ болып ұмтылғанмен құтқара алмайды. Ақ інген құлама жардың жиегіндегі жай түсіп омырмалған алма ағашына барып соғылады. Ал хан қызы терең шыңырауға құлайды, алма ағашы бұтағында көйлегінің тек бір жапырақ жыртындысы ғана ілініп қалады. Хан қаһарынан қорыққан жас жігіт те ат-матымен қыз соңынан құздан құлап кете барады.

Кейін жұрт жиналып кеп жар астынан қызды да, жігітті де таппайды. Таудан құлап аққан күшті тасқын оларды тентек өзеніне ағызып апарса керек, ал Тентек болса Алакөлге әкеткен.

Хан қызының өлген жеріне жыл сайын келіп тұру үшін, қазып жол салуды бұйырған. Сонан бастап халық бұл асуды Хан қызы деп атап кеткен.

— Аңыз қандай ескірген болса, мына жол да сондай ескіріпті. Жаңа жол салмаса, өте қауіпті ғой,— деді Асқар шыңырауға қарай көз тастап.— Шопандар көші қалай өтіп жүр екен бұл арадан?

— Әй, балам-ай, ондай күш қайдан келсін бізге. Пішен мен егіннің өзін өліп-талып әзер жинап жүрміз, кей жылы шөпті де жеткілікті етіп шаба алмаймыз. Жеріміз жомарт болғанмен, ауа райы құбылмалы ғой. Оның үстіне бұл өңірде әлі техника күші де аз. Сарыарқа, яки Торғай, немесе Мырзашөл дейсің бе бұл араны. Әттең, шіркін, Жоңғар тауларын жақсылап зерттеп, жабайы жемістері мен омарталарына көңіл бөлінсе, жағдай басқаша болар еді-ау. Сонда жақсы жол да салынар ма еді. Әйтпесе, қарашы, қаншама байлық босқа ысырап боп жатыр. Іле Алатауынан бастап сонау Тарбағатайға дейінгі таулы алқапта жабайы өскен қалың баққа ешкім көңіл бөлер емес. Бір ғана жеміс-жидегімен бүкіл бір мемлекетті қам-

тамасыз етуге болар еді ғой. Мал шаруашылығын өркендетуге қандай қолайлы!

— Жаңа совхоздар құрылып жатыр емес пе? Күні кеше ғана өзіңіз тақтай іздеп барып қайттыңыз ғой.

— Қайдағы жаңа. Осы күні сондай бір әдет шықты емес пе, дұрыс па, бұрыс па, ол жағын ойлап жатқан ешкім жоқ, қит етсе совхоз құра қояды. Бұрыннан бар бірнеше колхозды біріктіріді де мал шаруашылығы совхозын құра қойды, «жаңа» деп жүргендері сол. Енді соған ептеп құрылыс жабдықтырын бөліп, мамандар жіберіпті. Әзірге пайдасын көре алмадым. Әнеу күні біз барған жолы сондайлардың бір-екеуі шабадандарын арқалап қайтып бара жатты. Ала кетіңіз дегеннен кейін, мен ақымақ оларды арбама отырғызайын да. Сөзден сөз туа келе ақырында, Егор болмағанда екеуін де қамшының астына ала жаздадым.

— Жә, айтпай-ақ қойшы, соларды, Сапарка. Адам деймісің солар,— деді сөзге Егор қарт араласып.

— Иә, не боп еді?— деді Асқар білгісі келіп.

— Олар бізге қайтар жолымызда жолыққан. Арбаға отырғыздым, сонан біреуі: «ақсақал, бұл арада қашаннан бері тұрасыз?»— деп сұрады. «Осы жерде туып-өстім»,— дедім. «Е, онда сіз үйреніп кеткен екенсіз ғой. Ал біз бұл ұраның ішінде тұра алатын емеспіз»,— дейді әлгілер. Әрине, туған жерімді «ұра» дегендері батып кетті олардың.

Егордың ұнатпаған түрін көріп Сапар дереу:

— Ал жақсы, болды, әр қарай айтпаймын, Егорка,— деп қолын сілтеді.— Қысқасы, әлгілердің шабадандарын түсіріп тастап, кете бардық. Егорка да өздерінің жетесіне жеткізді.

Асқар өз ішінен ол жігітерді кінәлаған жоқ. Бұл жердің оларға ұнамауы да мүмкін деп ойлады ол, ал Сапар болса басқа еш жерді көрген емес қой...

— Алла алдарынан жарылқасын. Мейлі барса барсын,— деді Сапар.— Оу, жер болса диқан табылмай қалған ба...

— Сырын алмаған адамды бірден пәлен деп айыптау да қиын ғой,— деді ойлы күйде отырған Мамырбай.

— Жақсы адам қиындықтан қаша жөнелмес болар,— деп Егор оның сөзін бөліп тастады.— Ондайларды қорғамау керек.

— Мен оларды қорғап отырғам жоқ және сендерді де ақтай алмаймын. Тек кейде адамның көңіліндегіні түсіну қиын деймін. Мүмкін олардың да белгілі себептері бар шығар,— деп Мамырбай өз дегенін нықтай түсті.

— Жақсы арман еңбек сүйген адамның жан серігі, ал өзі өз адамның арманы да өз болады деуші еді, марқұм, менің

ескі досым Нүркеш.— деді Сапар.— Асқаржан, Нүркешті білуші ме едің, сен? Әй, білмессің. Өте жассың ғой ол кезде. Нүркеш деген біздің ауылға келген бірінші мұғалім болатын. Балалармен қоса үлкендерді де оқытып, сауатын ашты ғой марқұм.

— Ол кісіні білем мен, бірінші класта оқытқан мені. Өлерінің алдында әкем жетіге толмаған мені жетектеп апарып сол кісіге тапсырған.

Асқар өзінің қарт мұғаліммен алғаш кездескен кезін есіне алды. Баяғыда болатын. Жәймашуақ ашық күндердің бірі еді. Алғаш рет сабақ өткізудің орнына, кіп-кішкентай, ап-арық, жүріс-тұрысы өте тез мұғалім шал балаларды ауылдың төріндегі тауға алып шықты. Осы уақытқа шейін Асқар тауға шығып көрген емес еді. Ауыл сыртындағы қыраттан арғы дүниенің бәрі оған жұмбақ боп көрінетін. Ертеңгісін ұйқыдан ояна сап, көзін уқалап сүртіп, үйден жүгіре шыққан бойда ол тау шыңдарына жиі-жиі үңіле қарайтын. Сондайда оған шың басына шыққан адам аспанға қол созып бұршақты уыстап алатын болар деген ой келетін.

Ол мұғалімнен адасып қалатындай жан-дәрмен ентелей жүреді. Ал мұғалім шал болса туған ауыл туралы, осынау оқушылар аралап келе жатқан дарқан өлке жайлы әңгімелейді. Әрбір өсімдіктің, әрбір құстың атын қалт жібермей тамылжыта баяндайды, ал балалар болса басқа дүниені тегіс ұмытып, тек соның айтқандарын ғана тыңдайды.

Таспа жол биікке бастап арбап келеді. Жабайы өскен қалың таңқурайды жырып өткен балалар жақын шыңдардың біріне іліккен, дәл иектерінің астынан қайталанбас ғаламат сұлулық жарқ етті.

Сонау төменде буалдыр мұнартып ұшы-қиыры жоқ кең дала жатыр. Ал маңдай алдында көк шалғын бел-белестер, онан әріде шаңқиған аппақ шың құздар көрініп тұр. Алақанымен көзі күннен қалқалай тұрып ол бұлттармен астасқан ақ зеңгір жартастарға қарады...

Қарт мұғалім болса осы таулардың шатқалдарына шашырай орын тепкен селолар мен ауылдар жайлы, мынау мұздардан бастау алатын бұлақтар мен өзендер туралы, қарлы шыңдар туралы және жердің дөңгелек шар тәрізді екендігі туралы әңгіме шертеді. Ол сол сәт балаларға дүниенің ғажайып сырларын жайып сап тұрған сиқыршыдай көрінуші еді. Балалар оның «Мұңлық пен зарлық» туралы тамаша ертегісін демдерін іштеріне тарта тұрып тыңдайтын. Сол жылы көктемде бірінші класс оқушылары қарт мұғалімнің бастауымен мектеп жанына ағаш отырғызған...

Ол ағаштар соғыс кезінде құрыды. Ауылдағылар отыннан қысылған кезде кесіп бітірді. Мектеп үйі болса баяғыда тозып біткен. Бірақ бәрібір жұрт қарт мұғалімді ұмытқан емес, әрқашан оны құрметпен естеріне алып, әңгімелеп отыратын...

Әрине, ол кездерде мұғалім деген ауылдағы бетке ұстар біріңші адам болушы еді, ол жұрттың бәрінен де көп білетін, бәрінен де көп оқитын және балаларды ғана емес, үлкендерді де оқытатын. Бүкіл ауылдың назарын өзіне қаратып алу үшін, оларға ақылшы болып дегенін істетіп, талап ету үшін мұғалім өз пәнін жақсы білсе жеткілікті еді. Ал қазір олай емес, ауылдастарыңның құрметі мен сеніміне ие болуың үшін өз мамандығыңды ғана біліп қою жеткіліксіз, деп ойлады арба соңынан аяңдай ілескен Асқар. Мейлі, кейбір шағын ауылдардың жағдайында мұғалімнің ролін қазір де зор делік. Мәселен ауыл балаларын, шопандардың балаларын тәрбиелеудің әдістері қаладағы немесе үлкен елді пункттердегі балалармен салыстырғанда мүлдем өзгеше, деп қойды Асқар. Күрекеңнің сөзінің жаны бар, мұндағы оқушыларға кітаптар, суреттер, фильмдер әмсе ұғынықты бола бермейді және тұрмыстық жағдайлар да түрліше ғой. Сондықтан мұғалім осы айырмашылықтардың орнын қалай еткенде де толықтыруға міндетті. Әйтпесе оның шәкірттері қалада оқыған балалардың білім дәрежесінен кем түсіп жататын болады. Бұл тұста тек мұғалім ғана емес, бүкіл жан-тәнімен өз ісіне берілген іскер, жаңашыл, ұйымдастырғыш жан болуы керек...

Ал сол іскерлік менің өз басымда бар ма? Балаларды шын сүйемін бе, оларға жақсы тәрбиеші бола алам ба? Егерде менің бойымда тәрбиешінің таланты деп аталатын қабілет жоқ болса, онда университеттік біліміңнің не пайдасы болғаны? Педагогтік орта білімі бар кез келген адам бұл жерде менен әлдеқайда тәуір істейтін болады ғой...

Асқар өзінің аудандық мәдениет бөлімінде болған сәтін, байланыс кеңсесінің бастығына кіргенін және республика Мәдениет Министрлігінің киноқондырғылар тек ірі елді пункттерде ғана орнатылуы керектігі туралы қаулысын тағы да есіне алған.

— Санар аға, осы колхоздарды ірілендіру неге қағаз жүзінде ғана болып отыр?— деп сұрады ол.

— Қағаз жүзіндең қалай?

— Сіздер колхозды ірілендіру жөнінде, яғни шағын-шағын алты ауылдың бірігуі жөнінде қаулы алдыңыздар. Солай ғой?

— Солай делік.

— Ал іс жүзінде әр ауыл сол бұрынғы мекендерінде отыр,

айырмасы тек, енді колхоз деп аталмайды, бригада ғана болып қалды. Бірінен бірі үш шақырымнан он сегіз шақырымға дейін шалғай жатқан ауылдар жеке-жеке алғанда өте шағын мекендер. Ендеше солардың бәрін бір орынға көшіріп, үлкен ауыл құрып орталық жасап, сонда орта мектепті де, интернатты да, аурухананы да, клубты да салуға болар еді ғой, киноқондырғы да болар еді. Неге солай етпеске?

— Жұртқа бауыр басып отырып қалған орнын бірден тастап кету оңай емес. Және басты себеп бұл емес. Ең бастысы— тұрғын жәйдің жоқтығы. Жаңа жерде кім саған үй салып дайындап отыр. Мінекей, мектептің төбесін жөндеу үшін ғана жолсызбен құзар шыңға өрмелеп келеміз... Егер құрылыс материалдары жеткілікті болса, іс мүлдем басқаша болар еді ғой. Совхоз поселкелері сияқты біздің ауылымыз да ірі орталыққа айналар еді. Әзірше бұл біздің, яки аудан басшыларының қолындағы іс емес...

Сапардың сөзіне ешкім қарсы дау айтқан жоқ. Мұнан әрі бәрі де үнсіз жүрді. Аттарды шалдықтырмау үшін өрге қарай жаяу көтеріліп келеді. Ақ көбік тер басқан аттар дымқыл жерге тұяқтарын кірш-кірш қадап жиі тоқтап тыныстайды. Бұлар қыраттың үстіне күн кештете шыққан, қарсы алдарынан көк жазық ашылды.

Батар күннің соңғы сәулесі жазықтан жылжи өрлеп, аппақ сұсты тау шыңдарына барып тірелген. Көк жалын тартып бұлт оранған қарлы жартастар жақтан суық жел соқты. Сондайдан, әлі күзеге түсіп үлгірмеген шопандардың киіз үйлері көрінді.

— Мына отырғандар біздің ауылдың шопандары. Бүгін осында түнеп, Қара тас қыратына ертең жетеміз,— деді делбені қағып қойған Сапар.

Қарсы алдарынан арсылдап үріп екі қасқыр төбет шыққан.

— Ой, жатыңдар, әрі!— деп артынша киіз үйден кекселеу әйел көрінді. Амандық-саулық айтысқаннан кейін:

— Дәл кезінде келгендерің жақсы болды ғой,— деді.

Қара суықтан кескіні қарайып тотығып кетіпті. Асқарды әсіресе таңдандырған әйелдің көзі болды. Бір кездерде мөлдіреп тұратын қарақат жанар ұйқысыздықтан қызара жасаурайды. Күйеуінің ескі пенжегін киіп, оның сыртынан қырық шоңыт жамау салынған шолақ тонды жамылып апты, аяғында шойқиган киіз етік.

— Не боп қалды?— деді Мамырбай дегбірсізденіп.

— Үйге кіріңіздер, үйге кіріңіздер,— деді әйел жауап орнына.

— Қодаржан, аттарды доғарып, арбаға мықтап байлағайсың. Біраз суынсын, отқа сонсоң жіберерміз,— деп Сапар арбадан түсті.

Аядай киіз үйдің ішінде төрт бүктелген киіздің үстінде қалың көрпемен қымтанып оранған адам жатыр екен. Беті көрінбейді, ыңқылдай түсіп, ары-бері төңбекшиді, қинала ыңырапады.

— Сау болғай, Күреке, не болды?— деді шопанның бас жағына кеп малдас құрған Сапар, оған үңіле түсіп.

Күрекең көрпе астынан қолын созып, терісіндегі қызамықтана күлдіреп тұрған бүршіктерді көрсетті.

— Міне, көрдің бе? Басқа шопандардан кейін қап, малды екі-үш күн болса да көк жайлауға жая түсем ғой дегем, дәл үйді жығып көшеміз деп отырған күні ауырып қалдым. Бір қой өліп еді, улы шөп жеп өлген шығар деп, соның терісін сыпырып алам дегенде қолымды кесіп алғаным, сонан өстіп ушығып кетті. Жәйім осы. Енді әлгі мал дәрігері кеп тексергенше малымды басқа жұрттан аулақ ұстауым керек. Кім біледі, бүкіл отарға әлгі аты жаман аурулардың бірі келіп жүрмесе.

Ауру шопанның қалін көрген жерде Асқардың бірінші сұрағы:

— Дәрігер келді ме?— болды. Бірақ бұл сұраққа ешкім жауап қатпады. Шопанның өзі қинала езу тартты да, әйелі бұған таңырқай қарады.

— Мұнда дәрігер қайдан келсін, Асқаржан-ау,— деп Сапар күңкілдей сөйледі. Асқар қызарып кетті. Оны және мазасыздандырған бір жәй ауру жұқпалы емес пе екен деген күдік еді.

Сапар оны көрші үйге жіберді. Алайда бұл үйде де ауру бар екен. Бұлар келместен бірнеше сағат қана бұрын шопанның немересі төсек тартып құлапты.

«Мені ауылға тартқан қандай ғана сайтан екен. Мұнда дәрігер қажет, мал дәрігері қажет, ал мұғалім деген менсіз де табылар еді»,— деп ойлады киіз үйді айнала жүріп, салқын түнде жұлдызды аспанға сүзіле қараған Асқар. Ол қасына Сапардың келгенін байқаған жоқ болатын, күтпеген жерден селк ете түсті.

— Таңертең ертемен киіз үйді жығып, жүктерді түйелерге теңдейміз, ал қойды ауылға анау кемпір мен көмекші шопан айдап барады,— деді Сапар.— Ал сен Мамырбай екеуің ауруларды алып жүресіңдер. Шолпан туа Қодарды жақсы бір

атқа мінгізіп, қолына хат жазып беріп Бәукенге жіберелік, ауданнан тез дәрігер алдыртатын болсын. Ертең кешке қарай қалай да ауылға жетулерің керек, асықпай болмайды. Ал ағашқа біз Егор екеуіміз бара береміз. Абай бол, ауылға тезірек жетуге тырыс. Біз де тез қайтып қалармыз. Күрекеңнің айтуына қарағанда арба баратын жердің ағашы тегіс кесілген көрінеді, ал Қара тас аңғарының түкпірінде, арша арасында жас қайыңдар болушы еді.

Жас қайыңды қиып қайтесіңдер?— деді Асқар таңырқап.

— Амал не,— деп күрсінді Сапар.— Қайыңды қойшы, бәрінен де мына Күрекеңді айтсаңшы.

— Нендей науқас өзі?

— Білмеймін балам, білмеймін.

Ол киіз үйге қарай сырт айнала берген, ай жарығында Асқар оның көзіне іркілген жасты байқап қалды.

* * *

Өмірінде ешуақытта Асқар дәл бүгінгідей өзін сонша дәрменсіз әлжуаз сезінген емес. Ол екі бірдей ауыр науқастың — сабырлы қарт пен өмірдің мән-мағнасын әлі ұғып болмаған жас баланың қасында отыр. Мамырбай болса алда аттарды айдап отыр. Үрейлене жалтақтап кейін қарап қояды. Аурулар жас орылған шөптің үстінде қатарласа жатыр. Екеуі де ыңырана ыңқылдайды, бірақ ләм демейді.

Асқарды баланың төзімділігі қатты таңдандырды. Тас түйінген бет әлпеті мен дөңгеленген жанарына қарап ол баланың қаншалық қиналып жатқанын байқап келеді.

Асқардың есіне сонау кездегі Дәмеш апайдың үйінде қарт шопанның айтқан сөздері түсті. Иә, қарт айтса айтқандай, бала тәрбиелеуді біледі екен. Мына қаршадай немересінің тістетуін қарашы, нағыз ер жігіт боп өсетін түрі бар. Әттең-ай, ауылға жетпей-ақ өліп кетер ме екен. Шіркін-ай, қазір дәрігер болар ма еді, қастарында. Осындай қысылшаң сәттерде қолынан түк келмейтін дәрменсіз болғаннан ауыр жаза бар ма екен.

— Біздің ауылға дәрігер керек-ақ. Әй, керек-ақ,— деп күрсініп қалды Мамырбай.— Науқастанған сайын ауданға шапқылай беру қол емес қой.

— Тура Ақтұмаға апарыңдар! — деген Күрекең.

Тоқтаусыз Жыландыны басып өктен. Төңкеріске кіре берісте Бәукен, Жомарт және ауылға жетіп, науқастар жайлы хабар берген Қодар бала үшеуі қарсы алдарынан шықты.

— Келгенің мұндай жақсы болар ма!— деді Асқар досын құшақтай тұрып.— Өте бір қиналып жүрген кезім еді.

Жомарттың байқағаны Асқар едәуір жүдеп, сақал-мұрты үршіп өсіп кетіпті.

— Мен кеше келгем, сенің Қодардан жіберген хатыңды алысымен Бәукен екеуміз ауданға телефон соқтық. Дәрігер келе жатыр.

Жомарт арбаға таяп кеп Күрекеңе сәлем берді.

— Ассалаумағалейкүм, ата, қалай жеттіңіз? Қазір дәрігер де келіп қалар, әлі-ақ сауығып кетесіз,— деп қарт көңілін жұбата сөйледі.

Сәл басын көтерген Күрекең Жомарттың сәлемін жымия қабыл алды. Ал бала болса қозғалған жоқ. Ауыр дем алып, су сұрай берді.

— Ойқы-шойқы жол ауыр тиіп келеді. Мүмкін осы арадан бір машина табылмас па екен?— деп сұрады Асқар Бәукеннен.— Он шақты шақырым ғана жер қалды ғой, апарып тастасын.

— Бәукен аға, анау дүкеннің қасында жүк машинасы тұр, сіз сұрасаңыз берер еді,— деді осы тұста Қодар да.

Бәукен машинаға кеткен. Көрім болғанда шофер тез келісті.

— Тек бастығыма ескертуім керек. Өзі жаңадан келген адам еді, менен неге рұқсат алмадың деп қыдыңдап жүрер,— деді шофер.

— Бастығың кім?

— Аудандық тұтынушылар одағының председателі. Қазір қонақта отыр еді. Сіздер машина үстіне шөп төсеп ауруларды орналстыра беріңіздер, мен тез барып келе қояйын.

Қартты немересі екеуін жайлап көтеріп машина үстіне жатқызған.

Шофер тез оралды, алайда түрінен бастығымен келісе алмай шыққанын аңғаруға болатын.

— Машина қазынаныкі, ақшасын төлесін дейді. Айтар ауызға ұят екен,— деп күңкілдеді шофер радиаторға су құйып жатып.

— Төлейміз қанша керек болса да, тек тезірек жүрші.

— Менің ақша алар жәйім жоқ. Керек болса өзі алсын. Өне келе жатыр.

— Оу, мынау Әмірбек қой!— деді Бәукен жұлып алғандай.

— Кім дейсің?— деп машина үстіндегі Күрекең көрпені серпіп тастап, басын көтерді. Ыстығы әбден көтерілген еді

қарттың. Екі беті албырап, көзі жалт-жұлт етеді. Дірілдеген қолымен машинаның жақтауынан ұстап тізерлей тұрды.

— Сабыр етіңіз, ата. Қазір кетеміз,— деген Асқар. Күрекең оның сөзін есіткен жоқ. Ақырындап машина үстіне түрегеліп тұрды. Ақ көйлек-дамбалды ақ сақалды қарттың екі көзі от шаша қарайды. Бет қаратпастай қатал да қаһарлы еді сұсы.

— Алла-ау, өлерімнің алдында мені кіммен ұшырастырып отырсың?— деді онан соң дірілдеген үнмен. Түкке түсінбеген шофер аң-таң боп тұрып қалған. Асқар мен Жомарт та Әмірбекке үнсіз қадалады.

— Жоқ, ақырет сапарға барар алдындағы жолымды оның машинасымен жүрмеймін. Адамға жамандықтан өзге іс істемеген, бүкіл ауыл болып лағнат айтқан жан еді... Мені қайтадан арбаға отырғызыңдар...

— О, өзіміздің ауылдың адамдары екен ғой. Сендер екендерінді білсемші. Сәлеметсіздер ме,— деп сөйлей таянған Әмірбек шоферге алара бір қарап қойды.

— Күреке, не боп қалды?

Қарт Әмірбекке оқты көзімен жиіркене қарады да:

— Әй, Әмірбек, бұрынғылар айтушы еді: ұяты жоқтың ар-намысы да болмайды екен деп. Мүмкін менің күнім бітетін де шығар. Бірақ сонда да сенің мүсіркеуінді қажет етпеймін. Арсыз адамың мүсіркегеніне қорланам. Ал сенде ешуақыт ар-ұят деген болмап еді. Сен қанішерсің. Міне, мына тұрған азаматтың әкесінің түбіне сен жетіп едің,— ширыға сөйлеген қарттың бүкіл денесі селкілдеп кетті.— Сен Сапарды да құртпақ болдың. Мен мұны мына жұрт естісін деп әдейі қатты айтып тұрмын. Сенің мойныңда қарғыс бар... Әттең, егер билік менің қолымда болса, сені өзіммен бірге жер қойнына ала кетер едім, жарық дүниені ластата бермес едім...

— Кет аулақ!— деді ызалы Мамырбай Әмірбекке, өзі Күрекеңе басу айтып, орнына жатқыза бастады.

Ауылдастарының жиренішті көзқарасынан бүктеле иілген Әмірбек жақын үйлердің бірінің тасасына жасырынды. Жұрт аттарына мініп, арба соңынан жүріп кетті.

— Әлгі әлі күнге бастықтан түспей жүр ме?— деп сұрады Жомарт ақырын ғана Бәукеннен.

— Әлі жүр ғой. Осы итке ерегіскенде аудандық тұтынушылар одағынан құрылыс материалдарын алуға да барғың келмейді. Бәрібір одан адал жолмен ештеңе ала алмайсың.

Дәрігер келесі күні таңертеңгісін келді. Дереу ауруларды алып жүрген адамдардың бәріне бірдей укол жасады.

— Нендей науқас бұл?— деп сұраған одан Жомарт шымдамсыздана.

— Жігітім, кеш қамданыпсың: бұл өте қауіпті науқас. Тым асқынып кеткен. Ем жасаудың өзі қиын. Әсіресе қарт әбден әлсіреген, ауруханаға апарғанмен енді қайран жоқ. Ал баланы емдеуге аламыз. Егер шопандар үшін қыстау мен жайлауда еңселі үйлер салынған болса, мұндай жағдай болмас еді ғой.

Дәрігер түні бойы науқастың қасында отырды.

Күн кештете аспанды ауыр бұлттар торлап, тау жақтан салқын жел тұрған. Ақтұманың үстінен найзағай жарқылдап күн күркіреді.

— Ойбай, қырманға жету керек,— деп қараңғыда Бәукен аттарға қарай ұмтылды.— Күн жауайын деді. Ақ жауын басталып кетсе ұзақ жауады. Қырмандағы астық ашық жатыр еді.

Найзағай тағы бір жарқ еткенде Асқар мен Жомарт қырманға қарай асыға шауып бара жатқан Бәукенді көрді.

Екі дос үн-түнсіз Дәмеш апайдың үйіне бұрылды.

— Мынау дозақтың қараңғысы ғой,— деді қатты бірдеңеге сүрініп кеткен Жомарт.— Қалай ғана тұрады осы жерде жұрт.

— Үйреніп кеткен,— деді Асқар.

Осы кезде жақын маңнан мотор үні тырылдай жөнелді де, баған басындағы шам жана бастады. Бірнеше рет жыпылықтап қойды. Мотор дүрілі күшейіп, баған басындағы шамның жарығы жолға түсті, үйлердің терезелерінен де самаладай жарық көрінді. Түнгі қоңыр салқын самал ескен, қайдан түскені белгісіз бір кішкене қураған жапырақ Асқардың бетіне кеп қосылды.

— Үйреніп кеткен дейсің бе,— деп Жомарт өзінің үйреншікті пәлсапасын бастамақ еді. Осы кезде ауру қарт жатқан артқы үйдің есігі шалқая ашылды. Есіктен дәрігер көрінді.

— Әй, жігіттер, бері келіңдерші!— деп дауыстады. Бір жамандықтың боларын іштері сезгендей Асқар мен Жомарт қатар ұмтылған.

— Кетпеңдер, осында болсаңдаршы!— деді дәрігер.

Қарт ұзынынан созылып жатыр екен. Көзі мүлдем шүңрейіп, өңі сарғайып кетіпті. Үйдің босаға жақ бұрышында сықсыңдап жылап шопанның кемпірі отыр. Онан жоғарырақта

бір-екі әйел және бір шал отыр екен, сірә Күрекеңнің ет жақын ағайыны болар.

Дәрігер еңкейе отырып науқастың қолын алып, тамырын тыңдады.

Күрекең жәйлап көзін ашып, ең ақырғы күшін жиып басын көтергісі келген, бірақ шамасы келмеді. Кемпірі жылауынан тылған. Науқастың екі көзі дәрігерде ерні қыбырлап сөйлей бастады, тым-тырыс тыныштықта оның айтқандары барлығына да анық естілді:

— Дәрігер, шырағым, немеремді құтқарып қал. Оқытыңдар, көзі ашыл...—мұнан әрі тілі сөйлеуге келмей күрмеле берді. Көзі сол ашылған күйі мұздай боп жанары өшіп кетті. Дәрігер еппен ғана оның маңдайынан сипап, онан соң көзін жапты.

— Болды,— деген сөзді айтуға ғана аузы барды. Әйелдер дауыс салып үйдің іші азан-қазан боп кетті.

Түні бойы Күрекеңнің үйіне қарай ауыл-аймақ ағылудан болды. Бұл түні бірде-бір жан ұйықтамаған сияқты, бір үйдің қайғысына бүкіл Ақтұма ауылы болып қайысты. Талай қазаға ара тұра алмай өлім алдында өзінің дәрменсіздігін талыс сезінген ақ басты қарт дәрігер де дәл бүгінгідей қорланып, налымаған болар. Әбден қалжыраған, жылап-сықтаған әйелдерге тура қарауға дәті жетпей, екі қолын қайда қоярын білмеген дәл күйде.

Халатын шешуді ұмытып сыртқа шыққан. Әлдекім иығына пальто әкеп жапты, бір әйел кесеге қымыз құйып әкеп ұсынып жатыр:

— Сіз әбден шаршадыңыз-ау, доктор, сусын ішіңізші,— дейді.

Басы айналғандай болған дәрігер қараңғылықты бетке ұстап, тау аңғарына қарай, жар түбінен ытқақтап шығып, сылдырай ағып жатқан Ақтұмаға қарай жүрді.

— Байқаңыз, мына жерде жар бар,— деген Асқардың даусы ғана оны селт еткізді.

— Ә, бұл сіз бе едіңіз, жігітім,— деді де дәрігер мұнан әрі ләм деместен қайта өз ойымен өзі боп кетті. Асқар да үнсіз тұрды. Таң алдындағы қоңыр салқын жел дәл маңдайдан үре бастады.

— Менің шамам келмеді,— деді әлден соң иығындағы пальтосын қаусырына түскен дәрігер.— Жә, мен кім едім сонша? Өз бетімше оқып үйренген емші ғанамын ғой, сіздің ауылдағылар мені «доктір Васька» деп атайды келемеждеп. Бірақ мына науқасқа тәжірибелі деген дәрігер де ештеңе істей алмас еді. Медицина әлі де көп жәйда дәрменсіз ғой. Алай-

да бұл арада медицинаның да жазығы жоқ. Сіз, жігітім, мені ақталғалы тұр екен деп ойламаңыз. Оным ақымақтық болар еді. Бұл арада басқалар кінәлі. Күрекең тәрізді шопандардың тұрмысына көңіл бөлмей отырғандар кінәлі. Тіпті мына сіз де кінәлісіз. Иә, иә, өйткені ол тұрмысты мына сіз сияқты адамдар өзгертуі тиіс еді ғой. Сіз Ақтұманың презентісіз ғой, университет бітірдіңіз, ненің жақсы, ненің жаман екенін жақсы білесіз ғой.

— Өз мойынымдағы борышымды білемін. Біз жаңадан үйлер салмақпыз,—дей берген Асқар дәрігер сөзіне іштей елітіп, бірақ анау мұның сөзін бөліп жіберді.

— Мәселе жаңа үйлер салуда ғана емес қой, ауылдың сырт келбетін өзгертумен іс тынбайды. Адамның сырт бейнесінің сұлулығы оның тән сұлулығымен үнемі қабыса бермейді ғой.

— Сіз Чеховты жақсы көресіз-ау деймін, доктор?— деп Асқар сөз төркінін бұрып, өзі қатты айтып тастаудан іркіліп, дәрігердің көңілін баспақ болған.

— Жарқыным, Ақтұма үшін әзірге Абай түсініктірек. Алайда әрбір білімді азамат сұлулық үшін күресуі тиіс. Ал мына сіз сияқты жігіттер бірінші лекте жүрер болар. Міне, сонда мен сияқтылар сонау аудан орталығынан Ақтұмаға дейін шапқыламас еді. Менің Ақтұмаға бұл келуім бірінші рет емес. Осы ауылдың күн санап өсіп, өзгеріп келе жатқаны менің көз алдымда. Жаңа үйлер салынуда. Рас, басқа жерлермен салыстырғанда баяу, бірақ бәрібір салынуда. Ал жұрттың тұрмысы сол баяғы қалпы. Сіз университеттен білім алған адамсыз ғой, «мәдениет» деген сөздің мәні не екенін білесіз. Ендеше мұндағылардың да сол сөздің мәнін ұғып қана қоймай, бар рахатын көретіндей жағдай жасаңыз.

— Бәрі менің қолымда тұрғандай, Ақтұманы қолма-қол мен жаңғыртатындай айтасыз ғой,— деді Асқар қитығып.

— Сөз танымайтұғын елге сөз айтқанша, онан да малыңды бақ, қоңдана береді демеп пе еді Абай. Менің байқауымша сіз әңгіменің не туралы екенін өте жақсы ұғатын тәріздісіз. ал бірақ өзіңіздің көзіңізге тура айтқанды ұнатпайсыз. Солай ма, жігіттім? — Кенет дәрігер үніндегі қатқылдық күрт жоғалып бәсеңсі қалды — Бұл жаман шалдың сөзін ауыр алма, кешір, шырағам. Бәрі де күйініштен ғой... мынау бүгінгі оқиға...— деп сөзін шаршай аяқтады.

— Сіз дұрыс айттыңыз. Кешірімді сізден мен сұрауым керек

Дәрігер мұнан әрі Асқарға еш көңіл аударған жоқ. Ол Күрекеңнің үйінің алдында жаңа ғана тұтанып лаулап жана

бастағн отқа қарай кетті. Отқа жақындай бергенде оны Сапар мен Егор қарсы алған. «Сірә, қайың қиып әкелген-ау»,— деп түйді Асқар. «Дегенмен, осындай адамға қаттырақ сөз айтқан мен де топаснын» — деп ойлады ол үйге қайтып келе жатып.

Асқар мен Жомарт бұл түні көз ілмеді. Олар болған оқиғаны бастан аяқ ойлаумен болды. Жомартқа да қатты әсер еткен еді. Ал Асқар болса Күрекеңнің өліміне өзін де кінәлі санады.

Әлі таң атады. Қадірмен қартты бүкіл ауыл болып жерлеуге барады Жомарт пен Асқар да барады онда. Онан соң жұрт үйді-үйіне тарасады. Ал Асқар болса сол бұрынғысынша Сапардың соңынан қалмай, дәрменсіз халде алақанын жайып, бір ай бойы мектептің жөнделуін күтеді. Сонсоң сабақ бастап, тақтаға әріптер жазады. Оу, сонда он бес жыл бойы оқығандағы бар қолынан келері, бітірер ісі сол ғана болғаны ма? Әрі-беріден кейін осы ауылға керегі осындай интеллигент мұғалім ғана ма еді? Әттең, неткен қиын еді бұл өмір, неткен ауыр.

Адам өлді, жұрт енді ғана оның сүреңсіз сұрғылт өмірін естеріне алысты. Зират басында тағы бір қабір томпыып қалды. Үйді-үйіне тарасқан жұрт жол бойы Күрекеңнің өмір бойы қой бағып дамылсыз кешкен тіршілігін сөз етті. Әрқайсысы бір уыстан топырақ салды. Жекен көсе бір уыс, Мамырбай бір уыс, Сапар бір уыс, Егор бір уыс, Қодар бір уыс, Жомарт...

Күзгі ұсақ ақ жауын бетке тікенше қадалып бүркіп тұр. Ескі тұлкі тымақты милығына түсіре киіп, әлдекім берген фуфайкінің ұзын жеңімен көзін сүртіп қойып жұрттың ең алдында арбамен Қодар келеді.

* * *

Күзгі ақ жауындар толас тапқан. Үйінің төбесіне шыққан Жекен көсе лек-легімен жылы жаққа қарай ұшқан құстарға көз алмай қарайды. Қарт күзгі күннің ең соңғы жылы шуағын қызықтайды. Бір сәт қаңғып жүрген бір шоқ бұлт күн көзін бүркей қалған, Жекен көсе оған кәдімгідей-ақ күңкілдей наразылық етті. Артынша тағы бір бұлт пайда болды, ол да бүркеді күн көзін. Жекен күшеншектей тыныс алып, сықырлауық басқышпен жерге түсті. Үй іргесіндегі ескі дуалға отырған, ауыл жақтан шыққан арба тас жолға қарай бұрылып барады екен. Үстінде ат айдаушыдан өзге тағы екі адамы бар.

«Бұлар кім болды екен?»— деп ойлады Жекен. Бүгінгі кү-

ні Жомарттың қайтып бара жатқанын, ал Асқардың оны аудан орталығына дейін шығарып сала бара жатқанын ол білген жоқ еді.

Жекенді көргенде Асқардың есіне осыдан біраз бұрын өзінің ауылға қарай алып ұшып келе жатқан кезі есіне түскен. Кенет оның да Жомартпен бірге біржола кеткісі кеп кетті. Әрине, ол бұл ойын тіс жарып сыртқа шығарған жоқ. Өйткені туған Ақтүмадан ендігі жерде, әсіресе жұрттың өзіне үміт арта құрметпен қарай бастаған кезінде, бұл не айтса да құптап, қолдарынан келгендерінше жәрдемдерін көрсете бастаған кезінде кету деген мүлдем көкейге қонымсыз еді. Жоқ, бұл арадан кетуі мүмкін емес!

Қарсы алдарындағы жырадан екі аяқты жеңіл арба шыға келген. Сапар мен Күрекеңнің немересі екен. Бала науқасынан сауығыпты, Сапар соны ауруханадан алып қайтып келеді екен. Асқар ат басын ірікті.

— Аттанған бетің-ау, шамасы?— деп Сапар арбасынан түсіп кеп Жомарттың екі иығынан қаусыра қысып маңдайынан сүйді.— Жолың болсын, алған бетіңнен қайтпа. Сені ешкім де қорқақ, я қашқын дей алмайды. Өйдеуге ешкімнің қақы жоқ. Ұшар құстың топшысынан қағуға болмайды. Егер қолыңнан келер болса, сенің біз үшін тау қопаратыныңды да білем. Тек қайда жүрсең де ұмытпағайсың бізді.

— Мені мұнан әрі шығарудың да қажеті жоқ,— деп Жомарт ат айдаушының орнына өзі отырды.

— Онда Зәурешке сәлем айт,— деді Асқар да қош айтысып.

Жомарт оған сынағандай қарап қойды.

— Жолыққанша күн жақсы! Ден саулығыңды сақта, Жомарт!— деп дауыстады оның соңынан Сапар аға.

Күннің көзі бұлт астынан қайта шыққан еді. Сапарды анық таныған Жекен көсе орнынан жәйлап көтеріліп, таяғына сүйенген күйде қолын бұлғады.

* * *

Биылғы күз өткен күзден айна қатесіз еді. Колхоз астығын жинап, тапсырып үлгірмей жатқанда жауын басталды. Күздікті себуді тоқтатуға тура келген. Биыл колхоз басқармасы басалқыда тәжірибелі қарт диқандармен жуырда ғана жоғарғы оқу орнын бітіріп туған өлкесіне оралған жас агрономның: таулы жерде жаздық бидай кеш пісетін болғандықтан барлық егістік жерлерге күздік себу керек деген дәлелдерін тыңдап, солай етуге қаулы алған-ды. Алайда күздік себудің

бұл жаңа жоспары орындалып үлгірмеді. Жауын үсті-үстіне құйды. Онан соң қар жауды.

Қыс та әдеттегісіндей қалың қарлы, суық болды. Дәмеш апай мектепке күніне екі уақыт ертеңгісін және кешкісін от жататын. Жақсы жөндеуден өткен, ағартылған мектеп іші көтеріңкі көңілді еді. Сабақ соңынан мұнда Асқарға ауыл жастары келетін. Мектептің бір бөлмесіне қызыл бұрыш орналасқан, барлығы сонда жиналатын. Шахмат ойнап, кітап-газеттер оқып, радио хабарларын тыңдап, онан соң колхоз жаңалықтарын әңгіме ететін.

Дәмеш апай болса ұзақты күнге мектептен шықпай, осы қызықтың ортасында жүреді.

Асқар тыным дегенді білмейтін, жексенбі күндері кейде колхоздың орталығындағы кеңсеге, кейде ауданға кетсе, кейде оқушы балаларды шаңғымен серуенге алып шығатын.

Асқардың қолқасы бойынша Бәукен Жекен көсені ауылға көшіріп әкеп, мектептің қасынан кішкене үй салып берді. Қартты колхоз түгелдей өз қамқорлығына алды.

— Пенсия деген осы, — деп түсіндірді Асқар. — Дәмеш апа, енді сіз де пенсияға шығуға тиістісіз.

— О не дегенің, Асқаржан. Сонда мен қалай қарап отырмақпын, — деді апай азар да безер боп. — Жо, жоқ, бостан-бос еңбексіз отырған арамтамақ адамды асырау жарамас.

— Сіз арамтамақ емессіз ғой, апа-ау. Әркім-ақ сіздей еңбек етіп, сіздей құрметке ие болсын да.

Осынау ақкөңіл қарттардың, бүкіл халық үшін заңды ережеге айналған жәйді жаңалық ашқандай көруі оның көңіліне сәл кірбің түсіргендей еді. Ақтұмасы қаншама кейіндеп қалған десеңші!

— Егер өзіңіз қаласаңыз, істей беріңіз, апай. Қайта маған жақсы сіздің қасымда жүргеніңіз. Тек ендігі жерде еңбек ақыңызға қоса пенсионер ретінде қосымша жәрдем және алып тұрасыз.

Кешкісін жұмыстан кейін Асқарға Бәукен келетін. Екеуі түннің бір уақытына дейін ұзақ отырып сырласатын. Бәукен ауыл жөйін әңгімелейді. Біртіндеп оның айтқандарынан Асқар өзі оқуда болған жылдар ішіндегі Ақтұманың басынан кешкен бар оқиғаларын, қиыншылықтары мен қуаныштарын білді. Кейде күндіз сабақтар арасындағы үзілістерде Асқар Жекен көсеге кіріп шығатын. Бірде ол өзімен бірге Қодарды және Күрекеңнің немересі — Қожаны алып кірген.

Қодарды көріп Жекен едәуір қуанып қалды.

— Тұу, пәлі, зіңгіттей жігіт болсың ғой. Енді ғой, мал бағуға әсте бармайсың, — деді ол масаттана әр сөзін соза сөй-

деп.— Екеуіміздің істеген хикметтеріміздің біразын Асқаржанға айтып та қойған шығарсың.

— Ештеңе де айтқан жоқ,— деп, досына Қожа ара түсе кетті.

— Онда жігітсіңдер! Ол әңгімелерді әлі мен өзім-ақ айтып берермін. Қартқа кеп сәлем бергендеріңе рахмет, жақсы оқытындарыңды мына Асқардан естігем, екеуіңе сыйға деп шана жасап қойғам. Сыртта, есік алдында шөппен жабулы тұр, барыңдар, тауып алып сырғанақ тебіңдер,— деп қарт шойындай қара тарамыс қолымен екі баланың нектерінен қағып қойды.

Балалар шығып кеткен соң қарт өзінің хикмет әңгімелерінің бірін бастаған:

— Осыдан екі жыл бұрын, алғаш жүгері еге бастаған кезіміз болатын. Үнемі күзетте отыра беру жалықтырған соң мал бағуға шықтым. Әлгі Қодардың бес-алты жастағы кезі, атқа мінуге құмар еді, аталап жалынып артыңнан қалмайтын, кейде мен соны алдыма мінгізіп өзіммен бірге ала жүретінмін. Маған берілгені бір қыршаңқы шолақ болатын, мың салсаң бір баспайтын. Жүгері ауылдың іргесіне себілген. Сиырлар өрістен қайтқанда әлгі жүгерінің қасынан өтетін де тиіп-қашып тыным бермейтін. Ол кезде Әмірбектің де ауылдағы кезі, тапқан еңбегімнің бәрін әлгі мал жеген жүгерілердің есесіне деп ұстап қалады.

Бар пәле осыдан басталды. Сиырлар көз жазсаң-ақ болды жүгеріге қарай тап береді. Әбден мазам кетті. Сол жазда шөп қалың өсіп, келе-келе сиырлар жүгеріге қашақтауын қойғандай болды, енді өрісте аз-кем дем алып жантаятынды шығардым. Сондайда босқа жатқанша деп Қодардың жыртық етігін тігейін. Үйден біз ала кеп, ешкінің кепкен сіңірінен тарамыс шираттым, Бірақ тебенімді үйге ұмытып кеткен екем, амал қанша әлгі жерде етікті жамай алмадым.

Ақыры сол тебен үшін ауылға ертерек қайтып, етікті үйге апарып жамамақ болдым. Түс кезі еді, орныма Қодарды қалдырдым да:— «мына көлеңке мынадай боп қысқарған кезде сиырларды ауылға айдап қайт»,— дедім.

Үйге кеп, көлеңкеде етікті жамауға енді кіріскем, бір уақта өлермен боп долырып Әмірбек шауып кепті. Сөз айтуға тілі келмейді, тек қамшысын сілтейді.

— Қаскүнемсің! Жаусың бәрің де. Бар мақсаттарың мені құрту!— деп шаптығады.

— Не боп қалды сонша?— деймін жайбарақат қана. Оның жыны мүлдем қозып кетті, ал кеп мені сыбасын, сақалы жоқ, ақылы жоқ ақымақсың дейме-ау, айтпағаны қалмады.

— Алдыңдағы мал қайда? Қайда?!— деп айқай салды.

Осы сәтте өзім де не істерімді білмей сілейіп қаппын, сиырларым жүгерінің ішінде кеңірдектен жүзіп жүр. Тойымсыз немелер жүгеріні оңды-солды бытырлата күйсейді. Ал менің Қодарым табынның ең соңында қыршаңқы шолақты ұрғылайды. Енді бірде аттан секіріп түсіп, сиырлардың соңынан жаяу жүгірді. Қодарға болысып сиырларды қайырысудың орнына жер-көкті жұлып жеп боқтанып Әмірбек тұр. Мен не істей қояйын? Состыған күйі тұрдым да қалдым.

— Бәтшағар, тәтті-ау шамасы. Сіра, бүгін сүтке бір қарық болармыз,— деймін оған. Әмірбек жарылардай болды.

— Қаматамын!— деп кіжінді.

Содан бір жылғы еңбегімді берместен, бұрынғы күзетшілігіме қайта қуды. Жер ауған адамдай жертөлеме қайта барып тұрдым.

Жекен көзін сығырайтып Асқарға қарады да:

— Ол үйден мені Бәукен екеуің көшіріп әкелдіңдер, пенсия бердіңдер. Рахмет сендерге,— деді.— Қазір сол жер үйде басқа бір шал тұрады. Әттең өзін жөндеп, терезе салып, моржа жасатар ма еді. Адам тұратын үй ғой. Қысқы мал жайылымындағы үйлер де сондай. Соны Бәукен колхоз басқармасына айтса болар еді. Үнемі Сапарды қузай бергенде не өнеді. Оның да қайғысы өз басына жетерлік. Жігіттің қыраны еді, енді ол да қартайып деді, уақыт өтіп барады ғой.

Асқар Жекеннің сөз астарын жақсы ұқты. Ол ылғи көз алдында ауылда болып жатқан істерді ғана білетін де, басқаны ұмытқандай еді. Жекен дұрыс айтады, Сапар да бұрынғы Сапар емес. Осы күні Дәмеш апайдың үйіне жиі келетін боп жүр. Біраз отырып Дәмеш апаймен әзілдескен, күлген болады, оған соң баласы есіне түсіп көңілі күрт бұзылады, сақалшашын да ақ қырау дендеп шалған өзінің. Бірде ол Асқарға:

— Сендер енді қарттарға көп иек арта бермеңдер, өздерің білек сыбанатын шақтарың келді.— деген.— Саған партия қатарына өтуге ұсыныс бергелі жүрмін.

Сол күннен кейін Дәмеш апайдың үйіне келуін сиретті. Көбіне-көп Егормен бірге жүреді. Екеулеп жүріп Кенеханның ұстаханасына жапсырма үй жасап алып, ағаш тілгілеуге кірісті. Кеше Асқармен кездескен сәтте ойламаған жерден: әлгі Зәуреш осы ауылға дәрігер боп келер ме еді,— деп сұраған.

— Оның не ойы барын мен қайдан білейін,— деді Асқар үзілді-кесілді.

Асқар ұзақты күнге Зәуреш туралы ойлайтын, онымен түсінде сөйлесіп те жүретін, бірақ ол жайлы ешкімге ештеңе айтқан емес.

Қалай жүріп жатыр екен сол Зәуреш, оқуы қалай екен. Жомарт не деп барды екен? Ауылды ит байласа тұрғысыз ғып айтып барған шығар,— деп ойлайтын ол досын қызыға еске алып. Кейде қызығуы қызғанышқа ұласып, ұзақ түнге кірпік ілмей Зәурешті ойлайтын.

Асқар чемоданының түбінде қыздың кішкентай бір суреті сақтаулы. Кей сәт жалғыз қалғанда ол со суретті алып, сүйкімді әсем бейнеге ұзақ отырып қарайтын.

— Осы ауылда қала қыздарынан кем түспейтін қыздар бар ғой, әуелі жұмыс десе оларды шеніне де жуытпайды,— деді бірде Дәмеш апай әзіл-шынын араластыра.— Шәйді мына кемпір менен артық қайнатады. Мен де келін қайнатқан шайдан ішер едім. Жо, балам, жігіт адамның жалғыз жүргені келіспейді. Анау Сақыштың несі кем? Ақыл десең ақыл, көрік десең көрік бар.

Сақыш Зәурешпен құрбылас болатын. Асқар оған еш уақыт بازار аударған емес еді. Ауылға қайтып оралған соң да көңіл бөле қоймаған оған. Рас, өте сыпайы, еңбекқор қыз. Мүмкін ол Зәурешпен хат жазысып тұратын да шығар деген ой келді Асқарға.

— Апа, Сақыш Зәурештен хат алып тұрмай ма екен?— деп сұрап қалды Асқар.

— Зәурештен бе?— деп Дәмеш апай да бұған бірінші рет көргендей аңырая қарады.— Білмедім, балам. Сұрап көрейін.

Асқар тысқа шыққан. Оқушылар үйді-үйіне тарап кетіпті. Қасына Бәукен келді.

— Ауданда үлкен кеңес ашылмақ, ауыл шаруашылығы бойынша. Қарт колхозшыларды шақыртқан екен. Біздің бригадadan мен Сапар ағаны ұсындым. Барлығы төрт адам бармақпыз біздің ауылдан. Екі-үш күн болатын сияқтымыз. Мен келгенше орнымда қала тұр.

— Мен мұғалім ғанамын ғой, сенің шаруашылығыңнан не түсінем?— деді Асқар таңданып.

— Уақасы жоқ. Қазіргі уақытта дәл сен сияқтылар керек шаруашылыққа. Бұйыруды әркім-ақ біледі, ал адамды түсіну — ерекше қасиет. Қазір ең бастысы осы. Пәлендей ауыр жұмыс та жоқ. Мал қораға шөп қажетті мөлшерден де артық тасылды, шопандарға азық-түлік жіберілген. Екі-үш күн бригаданы басқарғаның сабағыңа қырсық бола қоймас. Біз ертең, сенбі күні жүреміз.

Жексембі күні Асқар ауылдағы жастарды түгел жинады. Әр ауылдан он адамнан қосып құрылысшылар бригадасын құру туралы шешім қабылдады. Онан соң қар кете колхоз орталығынан медпункт, клуб үйлерін салуды бастау үшін колхоз

басқармасының жастардың құрылыс бригадасына сенім артуы керектігі, қазірден бастап құрылыс материалдарын әзірлеу, құрылыс жобаларын жасауға кірісу керектігі атап айтылды.

* * *

Сапар көп алдында сөйлеуге олақ болатын, сондықтан жарыс сөзге шығу ойында да жоқ еді. Өйткені оның пікірінше, шешендік тек бастықтарға ғана тән қасиет. Қызметке араласқан ұзақ жылдардың ішінде ол небір сұңғыла сөйлегіштердің тыңдауға әдеттенген-ді, олар айтпақ ойларын тармақ-тармаққа бөліп, істің халықаралық маңыздылығынан бастайтын да қол жеткен табыстарға тоқталып, онан кейбіреулердің атына жалпылай сын айтылып, артынша қайтадан жетістіктер жайлы, жеңістер туралы баяндалатын.

Ал бұл жолы ол дәстүр ұмытылған сияқты. Трибунаға шыққандар бірден тек іске көшеді. Көпшілігі сөзге олақ, алайда тыңдауға қызықты, өйткені осы жылдар ішіндегі көкіректерінде беріш боп қатқан, толғағы жеткен ой-пікірлерін ортаға жайып салуда. Бейнеті көп шопан еңбегі де сөз болды.

— Қоғамдық малды құтқару жолында жүріп, егер шопан аяқ асты науқастанып қаза болса, яки боранға ұшып өлсе оны біз ерлік деп жатып кеп дәріптейміз. Жолдастар-ау, ал сол ерлік кімге қажет?! Кейде біз «еңбектегі ерлік іс» деген дақпыртпен күнделікті тіршілігіміздегі артта қалған тұрмыстық, мәдени мешеулігімізді, малшылардың тұрмыс жағдайындағы кемшіліктерді бүркемелегіміз келеді,— деді бұрын Сапар көрмеген бір жас зоотехник, «Жастық жалыны-ай, шіркіннің. Дәл біздің Асқаржан сияқты екен өзі»,— деп ойлады Сапар шешеннің сөзін ықылас қоя тыңдай отырып.

— Құрылысты шын мәніндегідей етіп салу керек,— деп шешен сөзін құптап қойды, мәжілісті басқарып отырған аудандық партия комитетінің секретары. Бұл да жас жігіт еді. Сапар бұған да таңырқады, өйткені бұрын мұндай жап-жас жігіттің аупартком секретары болғанын көрген емес.

— Көп жерлерде бір істі шындап бастағанда, оларға кедергі жасалып отырды,— деп жауап қатты шешен жігіт.

— Ендігі жерде біз кедергі жасаушыларды қолға алатын боламыз. Мүмкіндігінше құрылыс бригадаларын ұйымдастырып, кірпіш құюды қолға алу керек. Колхозшылар үшін тұрғын үйлер салған жөн. Ал бұл істе кертартпалық еткен адам өзіне де, мемлекетке де залал келтіреді. Міне, мына өткен жылдың мәліметіне қараңыздар!— деп секретарь бір парақ қағазды көтерді.— Бұл мәлімет бойынша біздің аудан облыстағы

алдыңғылардың бірі. Бәріне де жалған ақпарлар қосылған. Жоқ, жолдастар, жалған дақпыртпен емес, шын мәніндегі еңбегімізбен озат атануымыз керек. Көрсеткіш сонда ғана шын мәніндегі көрсеткіш болады, егер адамдарымыздың тұрмысы, мәдениеті арта түссе, тұрғын үйлермен қамтамасыз етілсе. Реті келгенде айта кеткен жөн, Ақтұма ауылында колхозшылар үшін тұрғын үйлер салу жұмысы басталды. Рас, әзірге салынғаны екі-үш-ақ үй. Бірақ бастама үшін бұл да жаман емес. Жолдастар, залда сол ауылдың қадірмен адамдарының бірі, көбіңізге таныс бір кісі отыр. Ол кісі — Сапекең ақсақал. Ал Сапеке, енді біз сізден сол бастамаларыңыз жайлы айтып беруіңізді өтінеміз, — деді секретарь бұған қарап.

Сапар мүлдем абдырап қалды, дәл бұлай боларын күтпеген, жаңа секретарьдың мұның аты-жөнін біледі-ау деп те ойламаған.

— Сасатын түк жоқ, Сапар аға, жақсылап бір сөйлеңіз, — деді Бәукен сыбырлап.

Сапар асықпай басып трибунаға көтерілді.

— Не деуге болады. Біздің Ақтұманың да басқа ауылдардан еш айырмашылығы жоқ. Ел қатарлы жүріп жатырмыз. Соғыс зардабының ауыртпалықтары бізге де түсті... Қазір ептеп жаңа үйлер салуды қолға алдық. Жекен деген шалға және бір-екі семьяға үй салып бердік. Бірақ, шынымды айтсам, бұл салған үйлеріміз мақтауға тұрарлық үйлер емес. Ендігі жерде салынар үй еңселі, жаңаша болуы тиіс қой.

— Әзірге бастама бар ғой, Сапеке. Жақсы бастама, — деп күлімсіреген секретарь қоштай түсті. — Айтыңызшы жаманды да, жақсыны да, тегіс.

— Жақсыны да дейсіз бе? Керуен жаңа жолға шығарының алдында бас-аяғын жинастырып, өзін-өзі жөнге келтірер болар. Жаман-жәутіктің бәрінен арылып, өзінің шама-шарқын байқайды. Міне, сол сияқты біздің Ақтұма да бір орында тоқырап тұрып қалмау үшін, өз күшін байқастауда. — Сапар жөтеліңкіреп тамағын кенеп алды. — Мына біздердің — шалдардың бір кездегі киген киімдеріміз қазір үстімізде олпы-солпы тұратын болды. Сол сияқты ауылдың да бұрынғы ескі көркі бүгінде көзге түскен ноғаладай әсер қалдырады. Оның есесіне жас ұрпақ өсті, әкенің ісі соларға мұра. Ал олар жаңа жолға бет алар керуенді қомдап жатыр.

— Бәрекелде, Сапеке, даналық сөз айттыңыз, жаңа жолға, жарқын болашаққа, күнге қарай бет алдық, — деп секретарь да көппен бірге ұзақ қол соққан.

Сапар сөзін әрі қарай жалғады:

— Осы залда, әнеу тұста, біздің Бәукен отыр. Асқар де-

ген бір баламыз, кәдімгі колхозымызды алғаш ұйымдастырған большевик Сембиннің ұлы, жоғарғы оқу орнын бітіріп, ауылға қайтып оралды. Ендігі сөзді солар айтуға тиіс. Бастайтын да солар. Ал біз болсақ ақыл-кеңеске ғана шеберміз. Жаратылыстың өзі кейде адамды қартайғанда ақылғөй қылады екен де...—Қызынған Сапар даусын сәл көтере сөйледі: —Ендігі жерде Ақтұма да бұрынғы Ақтұма емес. Біз шала сауатты едік. Тек ауызша айтқанды қабылдап, естігенімізге сенетінбіз. Бізден ешкім кеңес сұрамайтын. Бұйрық берілетін және ол бұйрықтарды елеп-екшеу қиын тиетін бізге. Ал енді басқаша болады. Бәукен, Асқарлар нендей нұсқау болса оқып, талқылап, ойластырып істейді. Оқымысты Ақтұмадан да шығып отыр. Жомарт деген баламыз оқымысты, — деп сөз ретінде мақтанып та қойды.— Міне, заманның өзі алға кетіп барады деген осы. Рас, қиындықтар да әлі көп, бірақ оңайшылықпен не жасалушы еді. Керуеннің жолында не кездеспейді: шыңырау да, шатқал да, бұрқасын боран, сусыз шөлейт, бұзылған көпір де ұшырасып отырмай ма. Ендеше керуенді мықты жандар алып жүруі керек. Сондықтан біз де әлгі жастардың күш-жігерін сынаудамыз. Қуаныатынымыз: олар қажырлы да қайратты, оларға көш бастатуға әбден болады.

Ал енді кемшіліктер жайлы айтайын. Кемшілік деген көп қой, балам,— деп Сапар жиналысты басқарушыға бұрылды.— Құрылысты көптеп салуымыз керек, бірақ материал жоқ оған.

— Колхоз үшін құрылыс материалдарын аудандық тұтынушылар қоғамы арқылы алу керек,— деп іле жауап қатты секретарь.— Кеше оған жаңа бастық тағайындалды. Ендігі жерде жұмысы дұрыс жүруі тиіс. Бұрынғы бастығы қоғам қазынасына қол сұққан алаяқ екен. Сол Әмірбек бұрын сіздің ауылда колхоз председателі болған көрінеді, талай қылмыстар істеген тәрізді. Кеше біз оны партиядан шығарып, қызметінен түсірдік, қазір тергеу жүріп жатыр.

— Менің сенен бір өтінішім, қарағым, бізге арнайы келіп малшылардың тұрмысын өз көзіңмен бір көрсең. Әмірбектің не істеп кеткенін сонда білесің. Әй, қайсы бірін айта берсін,— деп Сапар сөзін аяқтады да, денесін тік ұстап өз орнына барып отырды.

* * *

Асқардың столын жинастырып жүріп, Дәмеш апай кітаптан шеті шығып тұрған суретті көзі шалды. Алып қараса: Зәурештің суреті екен. Жымия күліп түсіпті.

— Шіркін-ау, қандай әсем қыз болған. Бәсе, Асқарымның сені ойлап күрсінуі тегін емес екен ғой. Қызым-ау, оны неге

сонша қинайсың?— деп суретке тесіле қарап ұзақ отырды. Онан соң кітап арасына қайта салып қойды да, үйдің ішін жинастырып боп, киініп Сақышты іздей кетті.

Сақыш үйінде жалғыз отыр екен.

— Сақтай, мен сенен бір нәрсе сұрайын деп едім,— деді Дәмеш апай кірген бойда.— Осы сен Зәурештен хат алып тұрасың ба?

— Иә, хат жазысып тұрамыз.

— Ә, онда менен сәлем айтшы өзіне. Қаланың жігіттеріне көз тігіп ұшқалақтанбасын, ренжиміз деді де. Бәріміз де жас боп көргенбіз. Білеміз. Біреу ілтипат білдіре бастаса, әлдеқандай боп дандайсып керги қалатынбыз. Сөйтіп жүрмесін. Асқардан артық қадіріне жететін, сүйетін ешкім болмас, сірә.

— Сіз қызықсыз, апа,— деп күліп жіберді Сақыш,— сонда сіздіңше әлде бір жігіт ұнатты екен деп қыз өзі сүйетін басқа адамына баруына болмай ма?!

— Қарағым, сен маған күлме, шынымен айтып отырмып. Және Асқар «әлде бір жігіт» емес қой. Жаз со мен айтқанды. Байғұс баланың жатса-тұрса ойлайтыны сол.

— Ендеше Зәуреш те хат жазған сайын сұрайды ол туралы. Жәй, білейін деп едім деп сендірмек болады мені, бірақ басқалар жайлы сұраса қайда жатыр, мені сезбейді деп ойлайтын болар. Бірақ өзі Асқардан әлі күнге бірде-бір хат алмапты.

— Жә, ол жазар-жазбас — онда шаруаң қанша. Онсыз да жұмысы басынан асады, күйіп-пісіп жүргені, хат жазуға мұршасы бар ма.

Осыны айтты да Дәмеш апай үйіне кетті.

Ас үстінде сасып-салдырап, қасық орнына пышақ ұсынып, онан көжені төгіп ап, әбден есі шықты. Сөзді неден бастасам екен деп ойлаумен болды.

Кемпірдің әлденеге абыржулы екенін сезген Асқар:

— Жәйшылық па, апа, не болды?— деп сұрады.

— Ештеңе де емес, тәйірі. Жасаған тамағым ұнамаса пенсияңа шығарарсың азар болса. Ал осы өзіңнің не ойлаған ойың бар? Немене, әке-шешем жоқ деп ешкімге құлақ асқың келмей ме?!— деп сөзін ұрсыңқырап бастаған Дәмеш, артынша шектен асып бара жатқанын сезіп отыра кетті.— Тұу, қартайғандық-ау, ренжіме, Асқаржан, бұ жаман кемпірдің дауыс көтергеніне. Менің осы бір түсінбейтін жәйім бар сендерге... Сен ғой мұнда жүріп күндіз-түн ойлайтының сол қыз, ал ол о жақта жүріп сені ойлайды. Бұларың қалай, неге тіл табыспайсыңдар?.. Біздің жас кезімізде ата-анамыз сыртымыздан-ақ

сөйлесіп, құда түсетін де, үйлендіретін, сонда да бір-бірімізге бауыр басып кетуші едік.

Асқар аң-таң күйде. Дәмеш апайдың дәл осылай толқыған сәтін көруі бірінші рет.

— Сіз кімді айтып отырсыз, апа?

— Зәурешті айтып отырмын. Сені ойлап ішқұста боп ол жүр, ал сен болсаң бір ауыз хабарыңды білдірмейсің оған.

— Қойыңызшы, апа...— деді Асқар күйзеліспен сыбырлай сөйлеп, сөйтті де сыртқа шығып кетті.

Көктемнің жылымшы ақ жауыны бүркіп тұр екен. Дәл есіктің алдында жол жиегінде қар суымен бәйшешек өсіпті. Бетті қытықтаған сылбыр ақ жауынын соңына ертіп қорғасын бұлттар көшіп барады. Күн көзінің шуағын күткен гүлдер ұл-біреген ақ қауыздарын таңырқай ашқан. Лапас астында бұйым-ғып жатқан қозылар дүр сілкініп ойнақтап шыға келді, көк шөп үстінде секектеп торғайлар билейді. Асқар тас лақтырып еді, дүр етіп ұшты.

— Неткен ақымақ, қықар едім мен,— деді Асқар өзіне-өзі сыбырлай сөйлеп.— Мені сүйеді ғой ол, сүйеді!..

— Әй, Асқар, спутник ұшыпты, міне оқы!— деп өтіп бара жатқан почташы газет ұстатты.

— Жақсы!— дей салды оның сөзін ұқпаса да Асқар. Мұның көкірегінде өзіне ғана мәлім үлкен, алып ұшқан қуаныш бар еді.

— Не дейді әлгі, не боп қапты?— деді есік ашқан Дәмеш апай. Асқар газетке үңілді.

— Жерді айналып спутник ұшқан көрінеді.

— О алла, тірі жүрсең неше түрліні естиді екенсің-ау,— деді Дәмеш апай күрсініп.

Таудағы қар шығырланып, шөгіп, онан бастау алған кішкене бұлақтар бір-біріне қосылып күшейіп, жолындағы көшкін мұздарды бұзып-жарып жазыққа қарай тулап ағуда. Күнге қыраттар көк жасылға бояна бастаған. Біртіндеп қар тек Қарақшы шыңның басында ғана қалды.

Колхоз даласына алғашқы трактор да шықты. Кенеханның ұста дүкенінің алдына жұрт жиналған. Топырлаған ауыл балалары шу-шу етеді. Сапар, Егор, Мамырбайларды ерткен Бәукен тұқым сепкіштер мен культиваторларды тексеріп жүр.

— Егістікті қопсыту сапасыз болады, мына тістер тозыпты ғой,— дейді ол желкесін қаси тұрып.

— Тозбай қайтсін, ескірді ғой. Председательден сұрап көрсеңші, мүмкін жаңасын тауып берер,— деп қояды Кенехан.

Бәукен Алматыға жүрмек. Өткенде ауданда оны республикалық кеңеске қатысушы етіп сайлаған. Сондықтан ол боп-

гададағы көктем егісінің өзі кетпей тұрып аяқталуын ойлайды.

— Барған соң ұмытпай Жомартқа кіре шық, Зәурешке де жолық. Сөйлесіп, байқап көр. Мүмкін мұнда Асқарды бекерге ұстап жүрген шығармыз. Мүмкін Зәурештің мұнда ойы бар шығар, тек ауылға қайтқысы келмейтін болар. Ондай болса Асқарды ұстамалық,— деген Сапар — Адамның бақыты дегеннің өзі нәзік дүние ғой. Обалына қалуға болмайды. Қайта сақтап қалу керек. Қажет десе Асқар сонда барып тұрсын. Әрине, ол мұнда да керек адам, бірақ бақытынан айыру кешірілмес кінә. Онысыз жемісі де болмайды.

— Білуге тырысып бағайын.

— Қолынан келгенінше Жомарт та көмектесер, екеулеп жүріп клуб үйінің, аурухана мен мектептің жаңа жобасын тауып ала кел. Біздің колхозда да орта мектеп ашылуы тиіс,— деп тапсырды оған Асқар.— Әйтпесе балалар жиырма шақырым жерден барып оқып кеп жүр.

— Ал Зәурешке не дейін?— деді Бәукен оған тесіле қарап.

— Сен кеткенше не дейтініңді ойлап қоярмын.

Кейін Бәукен аттанар сәтте Асқар ақ орамалға дымқыл топыраққа тамырларымен қоса оралған бәйшешек пен шуындық гүлдерін әкеп ұстатты.

— Зәурешке бергейсің. Ыдысқа отырғызатын болса бұл гүлдер өсіп кетеді... Бала күнімізде мына бәйшешектің тамырын отқа пісіріп, Зәурешке жегізгенім бар еді. Сонда тәтті ікен деп мақтаған. Сонан кейін екеуіміз осындай гүлді көп етіп жинап едік. Сол кездерді есіне алсын...

— Мақұл, бәрін де орындаймын,— деді Бәукен көңілдене, өз ішінен: енді Зәурешке Асқар жайлы әңгімелеу әлде қайда оңайға түсетін болды деп ойлады.— Тек соғыс кезіндегідей ендігі жерде шөп тамырын пісіріп жемейтін болайықшы.

* * *

Бәукен мен Жомарттың сөзі байланыспай қойды. Бәукен оны Ақтұмаға қайтып оралмағаны үшін кінәлайтын. Бірақ кінәлауы орынды ма? Ауыл ақсақалдары: Жомарт архитектор болуды көздеген екен, жолы болсын деу керек. Жұрттың бәрінің ауылда қалуы шарт емес қой, Ақтұмадан мұғалім мен шопаннан өзге де мамандықтар шықса несі әбес, үлкен-үлкен қалалар салатын адам да болсын, дескен-ді. Сол сөз есіне түскен Бәукен одан архитектура жәйі туралы сұраған.

Әңгіме желісі өзінің сүйікті мамандығына ойысқанын сезген Жомарт алдындағы ашулы жатқан Ремарктың кітабын шетке қарай ысырды.

— Археологияны мен архитектураға бекерге айырбастағаным жоқ. Егер тыңдағың келсе мен саған қандай жоспарларымыз барын айтып берейін. Екеуміздің осы кездесуімізді сен қазір емес, кейінірек болады деп ойлап көрші. Түсініп отырсың ба?— деп ол маңдайына жалбырай түскен шашын кейін сілкіп қойды. Көзі бала күніндегісіндей отша жанып жалтылдап кетті.

— Екеуміз Шоқанға орнатылған ескерткіштің қасында кездестік делік.

— Мен небәрі техникум ғана бітіргем, сондықтан сенің пәлсапаң маған түсінікті бола қоймас,— деді Бәукен.

— Бөлме сөзімді. Мен саған әбден түсінікті етіп айтып берейін. Көп ұзамай ондай ескерткіш болады әлі. Есіңде ме, бала күнімізде Шоқанға ұқсаймыз деп иығымызға күнбағыстан эплет жасап алушы ек қой. Сонымен, сен бір алыс жақта екенсің делік. Мен саған хат жаздым. Сен келмек боп уәде еттің де, мен алғаш кездесетін жеріміз Шоқан ескерткішінің түбі болсын деп белгіледім. Тағы да біраз жыл өтеді. Талай дүние өзгерді делік,— деп Жомарт терезеден сыртқа ойлана көз тастап әңгімесін жалғастыра берді.— Сарыарқаның төсін қақ жарып Ертістен Бетпақдалаға дейін канал қазылған. Каспий теңізінде паромдар жүзеді, Мойынқұм үстінде бау-бақша мен мақта өскен делік. Шардара мен Мырзашөлде жасыл желек көмкерген гүл алаңдары.

Жомарт жымия күліп үнсіз қалды. Онан соң шашын артына қарай сипай қайырып терезеден кері бұрылып қуақы күлкімен Бәукенге сынай қарады.

— Сол жылдар ішінде қазақ даласында көптеген жаңа қалалар, заводтар мен фабрикалар және оқтай атылған асфальт жолдар салынған екен. Міне сондай жолдардың бірімен сен Алматыға қарай тартып келесің. Бұл жол асқар асулы Іле-Ала тауының белінен баса түскен. Сенің пластмассадан жасалған электромобилің қандай қиядан да іркілмей зулайды. Әлгі жол — мәңгі ерімес ақ қарлы шыңдарды, шапшып аққан құлама асау суларды жанап, биік құзар жақпар тастардың, ну жынысты тоғайлардың арасымен, бел-белестер мен ойпаңдарды жарып өтіп Қырғыздың таңғажайып Ыстық көлінен Алматыға төте барады екен. Ол жаңа жол атақты Алпінің асулары мен Австрия және Швейцария тауларындағы әсем жолдардан бірде кем емес. Түрі, түсі сан түрлі жүздеген машиналар сол жолмен қырғыз тауларының меруерті — Ыстық көлге ағылуда. Онан әрі қырғыз қалаларына, Ташкентке, Шардараға, Гизниге, Гүлістанға, Самарқантқа дейін баруға және керісінше біздің жасыл желекті әсем қаламызға оралуға болады.

Туристер болса Алматы іргесінен көп ұзамай орнайтын Қапшағай теңізінің жаға жайында дем алады, олар біздің тауларымызды, бақтарымызды, ғажап тамаша таудағы мұз айдынымызды қызықтайтын болады, бәрінен де әсіресе қаламыздың көркіне тәнті болмақ.

Біздің қала! Міне, ол алып тұлғалы Алатаудың етегінде күн сүйіп найқалып тұр,— деп Жомарт чертежін жайып салды.— Қала үстінде нұрлы сәуле ойнайды, Ал қаланың арғы жағында кешкі ымырттың астында, көптеген жолдардың ұзынан созылған оттары тілгілеген кең дала.

Сен көптеген демалыс үйлерінің, санаторийлердің, қаламызды арзан электр қуатымен сәулеттендірген электростанциялардың тұсынан зуылдап өтіп, қалаға оңтүстік жақтан кіресің. Сөйтіп өзіңнің қалаға сапарыңды гранит жартастың үстінде тұрған Абай ескерткішінің түбінен бастайсың.

Шілтерлі терезе перделер тұсынан, завод цехтарының әйнекті қабырғаларынан, бұйымдар толы витриналардан, үйлердің төбесінен, көшелерден, алаңдардан, мыңдаған ақ, сары, жасыл, қызғылт оттар жарқырап тұрады.

Кенет ұлттық өрнектермен безендірілген рекламалардың жарқ-жүрқ еткен сан бояулы оттары жанады.

Жарқыраған шамдарының жарығы әлі де қауызын аша қоймаған райхан гүлдері мен канндарға, ақ торғынға оранған алма ағаштарына, раушан гүлдері мен қан қызыл қызғалдақтарға, және төңіректе тізіле сап түзеп өскен қарағайларға түсіп тұр. Самал жел ағаш жапырақтарын сыбдырлатады, әлдеқайдан алыстан бақ ішінен өзіне шақырған қыз әні естіледі. Жапырақтар сыбдыр мен ғашықтар сыбдырына құлақ түре, сен күміс күлкілі арықты жағалап кең де жарық көшемен, аспан әулім үйлердің тұсынан өтесің. Ол үйлер ауада қалқып тұрғандай жеп-жеңіл көрінеді, шығыс қалаларының ең әдемі үлгілері мен техниканың ең соңғы жетістіктері ұштасқан.

— Сен досыңды көруге асыға түсесің. Алайда мынау жаңа үйлерге еріксіз көз тоқтатып аялдай бересің,— деп Жомарт чертеждегі үйлерді нұсқап қойды.— Жел сыбырына, әнге құлақ аспау мүмкін емес.

Сенің көз алдыңда дәл осындай көктем кезінде келгендіктен қала көркі бұрынғысынан екі есе көрікті ертегідегідей сұлу көрінеді.

Жомарт әңгімесі біртіндеп Бәукенді де еліктірген еді, ол селт етпей тыңдады. Мынау өзі ақын ғой, нағыз ақын деген ой хелді оған.

Бәукеі бөлме ішінде отырғанын да ұмытқан. Жомарт қиялы оны өзімен бірге жетелеп, ол өз ойымен болашақ қаланың

көшесінде келе жатты. Жомарт армандарының іске асқанын өз көзімен көріп келе жатқан тәрізді. Ал Жомарт болса әңгімесін жалғастыра түсуде. Тыңдаушысының көз алдына таң қаларлық сұлу көріністерді әкелетін сияқты бар сияқты.

— Міне, біздің қаламыз сондай болады. Әрине, біз сол армандардың әлі оннан бірін де іске асырғамыз жоқ, — делі ол. — Мен тек осы уақыттардың ішінде істелгендерін ғана көрсетейін. Қаламыздың өткенін де, болашағын да содан аңғаруға болады. Иә, иә. Маған өйтіп таңданып қарама. Қала өзі туралы өзі баяндай алады, тіпті әрбір ауыл өзі туралы өзі хикаят шерте алады. Қала да, ауыл да адам тәрізді өмір сүреді ғой. Адам сияқты олардың да әрқайсысының өзінше тағдыры бар. Олар да адамша өмір сүреді, әрқайсысының мінезі, өзіндік табиғаты, ерекшелігі болады. Олардың да қуанышы, қасіреті, арман, мақсаты бар. Олар да жас болады, онан қартайды.

Кей қала қыз мінезді ойнақы болса, кей қала көпті көрген қарт тәрізді дана боп келеді. Олар өз даңқтарын я саудасаттығымен, немесе ғылымдағы ұлы жаңалықтарымен, ән-күймен, өнерімен, байлығымен, не кедейлігімен шығара алады. Кей қала қатыгездігімен, не мейірбанды тыныштығымен танылады. Олар да адамша тыныстап, адамша шежіре шертеді. Естисің бе, эне? Біздің қаламыздың саябыр, сабырлы тынысы бар. — Жомарт терезені ашты. — Маужырап ұйқыға шомады. Өйткені тұрмысы тоқ, ертең қалай күн көрем деп мазасызданбайды. Перзенттері бақытты ұйқының құшағында алаңсыз ұйықтайды.

Әр қаланың өзіне ғана тән тарихы болады. Ал адам қаланың тынысын ғана емес, сонымен қатар сол қаланың жүрек лүпілін, тамырының соғысын, тыңдап, тіршілігін анықтай алады.

Қаланың жүрек соғысы тоқтап, Карфаген, Афрасиаб, Отырар ғұсап, немесе дәл осы Алматының астында қалған қала сияқты мәңгі өлетіндері де болады. Ал адам өз туындысын мәңгі өлмейтіндей де ете алады.

— Сен шынында да арманшыл боп алыпсың, Жомарт.

— Мен баяғыдан осындаймын. Арман мен қиялсыз архитектураның өрісі жоқ. Армансыз адам және болмайды. — Жомарт кенет тына қалды да дереу чертеждерін жинап орай бастады.

— Біздің ауылға лайықты клуб пен мектептің жобасы жоқ па сенде? — деп сұрады Баукен.

— Ауылға лайықты жоба дейсің бе. Қаладағы сияқты клубы, мектебі және театры болуы керек қой. Амал қанша, ондай жоба әзірге жоқ. Жобалау институтына, мәдениет министрлі-

гіне бару керек. Бірақ олардан да табыла қояр ма екен. Зәуреш те сұрастырған сияқты еді.

— Иә, Зәурештің халі қалай? Ертең жолықсам деп ем өзіне.

— Көресің ғой. Жүріп жатыр, екі рет практикада болған, институтты бітірді. Ординатураға әзірленіп жүр, есі-дерті Асқарды ойлайды,— деді Жомарт ойлы қалыпта. Бөлме ішінде қолайсыз тыныштық орнаған. Біреу есік қақты. Сөйткенше есік көзінде шашын қысқа етіп қиғызған, қолында жасыл сумкасы бар әдемі қыз тұрды...

— Енді қашан шығасың?— деді қыз Бәукенге көңіл аудармастан.

— Қазір, бір минут кідіре тұр,— деді Жомарт кінәлі үнмен, өзі Бәукенге қарап қойды.

— Тез бол,— деп қыз есікті жапты.

— Ал мен кетейін,— деді Бәукен орнынан тұрып.

— Сен кешір мені, театрға бармақ едік. Ыңғайсыз болды,— деді Жомарт.

Бәукен бір түрлі қолайсыз күйде қалған. Тез қоштасып шығып кетті. Тек түнгі таза ауада біраз жүргеннен кейін бойы сергиін деді. Жомарттың әңгімесінен кейін қала көркі оған мүлдем басқаша әсер еткен еді.

«Дегенмен Жомарт жарайды,— деп ойлады ол,— ауылға қайтпағаны ештеңе етпейді. Өз орнын тапқан адам, ол осында қажет. Апыр-ай, жобаны қайдан алсам екен»,— деп күбірлеп қойды ұйықтарының алдында.

* * *

— Не жаңалық бар, ата?— деп сұрады Сақыш саңқылдаған үнмен. Бұрымдарын орамал астына жинап, жеңін қайырып алған қыз жеңіл қимылдап қалыпқа құммен араластырған лайды толтырды.

— Не жаңалықты сұрайсың, қызым?— деді оның қимылқозғалысына сүйсіне қараған Сапар.

— Бригадиріміз мүлдем кешікті ғой.

— Ә, Бәукенді сұрайсың ба? Жұмысы боп қалды да. Ондай жігіт қайда барса да құтты қонақ қой,— деп Сапар қулана жымыды.— Немене, қызым, онда тығыз шаруаң бар ма еді?

— Ісім соған түспей-ақ қойсын,— деді Сақыш ернін шүйіре, жеңімен бетін сипап.— Өзі бригадир, жұмысты тастап қыдырып жүрсін...

— Келген соң өзімен бір дұрыстап сөйлесші,— деді Сапар күліп.— Ал жетер, шақыр балаларды енді. Үйге қайтатын кез болды. Бүгінге осы да жарайды, лай да таусылыпты, таңертеңге тағы да дайындап қояды ғой.

Колхоз орталығы Ақтұмадан үш шақырым болатын, Сапар кірпіш құйып жүрген жастарды жұмысқа алып кеп, алып қайтып тұратын.

— Асқаржан, таста жұмысты. Бүгін саған қонақ келуі тиіс.

— Неғылаған қонақ?— деді Сақыш Асқардан бұрын.

— Қаладан келетіндер,—деп Сапар жұмбақтай күлді, оның көңілі бүгін ерекше көтеріңкі еді. Асқардың байқағаны—қарт бұлардан әлденені жасырғысы келгендей болады, бірақ жасыра алмай тұр.

— Ата-ау, ертерек неге айтпадыңыз,— деп Сақыш безек қақты.— Қап, көйлегімді бұлғап алып ем. Тезірек үйге жетейк онда.

— Кімнің келетінін сен білуші ме ең?

— Жә, қойыңызшы, ата. Ал мен Қодармен бірге кеттім, тезірек жетеміз.

— Әй, Қодаржан, атыңды Сақышқа бер, ауылға асығып тұр екен,— деп дауыстады Сапар. Қодар жазғы демалыс кезінде атқарушы боп істеп, Аққасқа айғырдың тұқымы құла құнанға мініп жүрген.

— Бір минут күте тұрыңызшы, Сапар аға, мен партбюроға кіріп жиналыстың қашан болатынын біліп шығайын,— деп өтінді Асқар.

— Мұны әлі күту керек. Ал мен кеттім,— деп Сақыш құла құнанға мінді.

— Дәмешке айта бар, дастарқанын мол ғып әзірлесін, менің кемпіріме де айт, қонақтаған тауықша сандыққа шығып отыра бермей Дәмешке көмектессін, бар тәттісін салсын деді де.

— Ал енді айтыңызшы бәрін, Сапеке,— деді Асқар арбаға отырып жатып.

— Әр нәрсенің кезі бар, келген соң көресің,— деп беріле қоймады Сапар. Оның бір байқағаны Асқар бірінші рет оған терезесі тең адамдай «Сапеке» деп тіл қатты. Қартқа ұнап кеткені осы еді. Ол Асқардың азамат болып, өзін нағыз ересектер санатына қосатын кезін көптен күткен еді. Әрине, сыпайы болу деген де жақсы. Алайда сол сыпайылық адамның өзіне деген сенімімен, өзінің бойындағы қажыр-қайрат, намысымен астасқанда әлдеқайда көріктендіре түседі, деп ойлады Сапар. Әй, қарттық-ай, тірегіңнің берік болғанын тілейсің-ау.

Олар масақ жарған егіннің арасындағы шаңдақ қара жолмен келе жатты. Шымқай көк аспанда қалықтаған қыран көрінді.

— Шарықтауын шіркіннің,— деді Сапар сүйсініп.

— Кімді айтасыз, ата?— деді Асқар қалың ойдан селт етіп.

— Қыранды айтам, сонау шырқау биіктегі... Жарықтық, осы қыран құстар қияда өледі екен. Жаралы болғанда, яки кәрілік меңдегенде өлерін білетін қыран ең соңғы демін жиып шырқау шыңға көтеріледі дейді. Содан қанатын қомдап, биіктен жартасқа құлап соғылып өлетін көрінеді.

Ақтұмаға таянған кезде жол, төбесінде жалғыз бейіті бар дөңесті бөктерлей жүрген. әлгі қыран сол бейітті — Сапардың жан досы, Асқардың әкесінің бейітінің төбесінде шырқ айналып ұшты.

Дөң басына көз тіккен Сапар өткенді есіне түсіріп сәл жүрсінді де, делбені қақты.

— Әй-й, шүү, жануар!

— Ата, мен айдайыншы атты,— деді арбаның артында аяғын бұлғақтатып отыра беруден зеріккен Қодар.

— Мә, тура мектепке бұр, Асқардың үйінен шәй ішелік барып,— деді қарт қуақы үймен.

Есік алдына келген соң Асқар арбадан түсіп, пиджагін нығына ілді де, жігіттерді Дәмеш апайдың үйіне шақырды.

— Сабыр ет, балам. Әне тағы да қонақтар келе жатыр,— деп осы кезде Сапар аудан орталығынан келетін жол жақты нұсқаған.

— Бәукен келе жатыр,— деп қуанып кеткен Асқар әйел тұлғасын көріп іркіліп қалды. Оған Зәуреш келе жатқандай көрінді. Енді ол өзгені тегіс ұмытып, ұмтыла жүгірді. Пинжагі нығынан сырғып, жол үстіне түсіп қалған. Қодар барып көтерді.

— Бүйтіп сен аяғыңды сындырасың ғой,— деп күлді Бәукен. Қасында бөтен бір қыз отыр. Асқар қатты қысылды.

— Мен бұл кісіні...— деп күбірледі ол кінәлі үймен.

— Білем, не ойлағаныңды,— деп күлді Бәукен тағы да.— Жә, оны кейін сөйлесерміз. Негып тұрсың енді. Таныс. Мына кісі дәрігер. Алматының өзінен бізге келе жатыр.

Бәукен Сапармен сәлемдесті, ақырайып тұрған Қодардың танауынан қысып қойды.

— Сен мына жаққа қарасаңшы,— деп Сапар Бәукенге басын сәл меңзеп сырт жағын нұсқаған. Анадай жерде таза киімдерін ауыстырып киінген Сақыш тұр екен.

Сақышты көрген Бәукен басқа дүниені тегіс ұмытқан еді. Екеуі құшақтасты да бір-біріне күңкілдей сөйлеп, кешкі сағым көлегейлеген тауға қарай ұзап жүре берді.

— Бәукен қайда, қашан келді?— деді алқына жүгіріп жеткен Дәмеш апай.

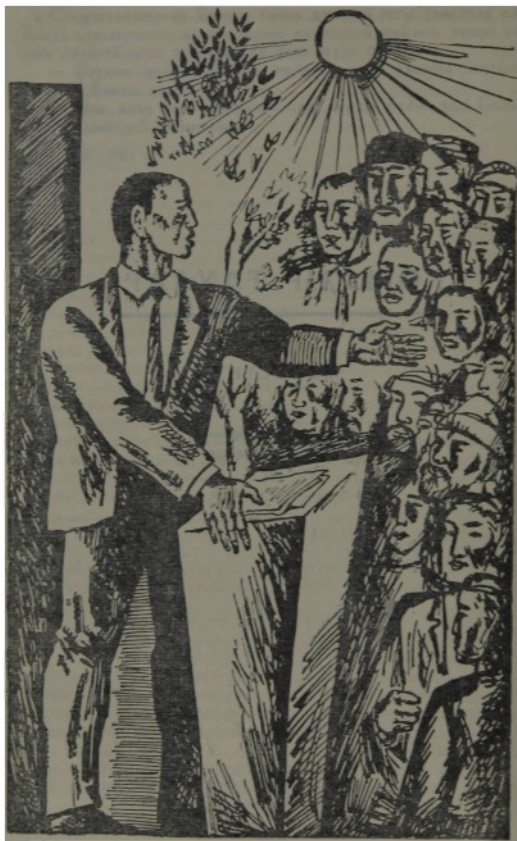
— Әне, анау бара жатқан солар, көрдің бе?— деді Сапар оған күлімсірей сыбырлап.

1960—1961 ж.

КӨГІЛДІР ТАУЛАР

ПОВЕСТЬ

Орысшадан аударған
САЙЫН МҰРАТБЕКОВ

Шыңылтыр Сібір кейінде қалған. Поезд кішірек станцияға кеп тоқтады. Көктем кезі еді. Алайда бұл жердің күн қақтаған құмына қарап, дәл қазіргі шақта енді бір жерде бәйшешек гүлдеді дегенге сенгің келмейді. Тіпті алдымызда өзен суы жайылып, темір жолды басып кетті деген де көкейге қонбайды екен. Вагоннан топырлай түскен жолаушылар көлеңке қуып сенделіп жүр. Алғашқыда поездың тоқтағанына назаланып, тепловоз басындағы поезд бастығын ортаға алып шу көтерген. Енді, міне, күннен қорғалай отырып, күбір-күбір әңгімеге кіріскен. Тепловоз да тым-тырыс. Составтың басында жабулы семафорға шекесінен қарап, жасыл қоңызға ұсап тұр.

Шпалдарды санай басып біраз жүрдім де, әлден соң купеге кірдім. Тымырсық тыныштық басып тұр. Көңілсіз-ақ. Әсіресе осындай жолаушы шыққанында жалғыз болсаң, көңіліңді мұң торлайды. Ал мен бір купеде өзім ғана келемін. Терезе алдына отырып, алыстағы көгілдір тау сілемдеріне көз жібердім. Ол жақ — менің туған жерім, менің туған ауылым. Ол таудағы әрбір жалғыз аяқ соқпақты білемін мен. Онда менің ешқандай ет-бауыр туысым болмаса да: «Тағы да туған үйіңе соқпай өтіп барасың-ау, сен», — деген жабырқау ой орала берді көңіліме. Апыра-ау, сол бір аласа ғана, бел ортасынан жерге шөккен, бір жағына қарай қыңырайған, терезе орнына қырық құрау шыны құрсауланған балшық кепе бар ма екен, десеңші бұл күнде. Біздің ауыл жарыса аққан қос бұлақтың ортасына орналасқан. Ең шетте, биік таудың дәл етегінде мен туған — сол бір ескі балшық кепе тұратын. Біздің үйден шыққан жалғыз аяқ жол терең шатқалды өрлеп, алыстағы көкпеңбек боп көрінген көгілдір тауларға қарай кететін. Үйдің артындағы кішкентай сайдың ішінде жазғытұрым малина гүлде-

се, күзге қарай қара бұлдірген тұнып тұрушы еді. Неше түрлі тау гүлдері, қалақай, итмұрын атаулылар ит тұмсығы өтпестей боп сыңсып өсетін. Әрине, мен ауылдан аттанғалы талай жылдар өтсе де ол үйдің азып-тозып, құлап қалуы мүмкін емес. Ол үйді әлдекім жылма-жыл жөндеп, сылап, сыртын әктеп қойып жүрген шығар. Туған ауылымның адамдарын білемін ғой. Олар менің енді қайтып оралмасыма көздері әбден жетпейінше, біздің үйдің отын ешқашан сөндірмейді. Әрбір адамның туған жерінде жүрегіне ыстық отаны — ошағы болады. Ол ошақтағы жарқыраған от әрқашан қол бұлғап, иесін өзіне шақырады да тұрады. Сондай оттың менің ата-анам қоныс еткен үйде де әлі күнге жанып тұрғанына кәміл сенемін. Ол — сонау көгілдір таудың етегінде, менің алғашқы балғын қуанышым мен жабырқаулы балалық шағым өткен өлкеде.

Егер мен қазір есік қағып кіріп барсам, ол үйдің мені танымайтын тұрғындары өздерінің туған ұлындай қарсы алатынын да білемін. Ол үй ғана емес-ау, бүкіл ауыл болып маған ыстық құшағын ашар еді...

Әне, анау жатқан құмдауыт төбеден асып түссең, ескі қара жол бар, ол жолмен түнделете жүріп отырып, балалық шағымның базары болған көгілдір тауға ертеңгі таң сәріде жетуге болады. Бірақ бұл сапарда да ата қонысыма соға алмаймын. Қызмет жайы осылай: бүгін түн Алматыға жетуім керек, онан әрі Душанбеге ме, болмаса Будапештке ме, әйтеуір тағы да бір жаққа жүріп кетуге тура келеді, ал туған жерім — көгілдір тауларға қашан ораламын, ол жағын өзім де білмеймін.

Ата-бабамнан қалған бір дәстүр маған мықтап сіңіскен, мен де нағыз көшпелі қазақпын. Рас, тарихшылар менің бабаларымды сонау Адам-ата, Хауа-ана кезінен-ақ көшпелі болыпты-мыс деп дәлелдегенге мен тіптен сенбеймін. Менің бабаларымның қолымен салынған Отырар, Фэрәун сияқты үлкен қалалар мен мемлекеттер тарихта болды ғой. Ол қалаларда Вавилондағы сәнді сарайлар мен кітап қоймаларына бергісіз сәулетті үлкен сарайлар, кітапханалар және де болды. Тек соның бәрі тарих тұяғының астында қалып қойыпты. Онан кейінгі жерде менің аталарым көшпелі өмірге ауысты. Мен де үнемі жолаушылап жүргенді ұнатамын. «Жібек жолын» шарлап шықсам деймін... Шуда жіпше шұбатылған қара жол көз ұшына дейін бұралаңдап барып, бұлдырап кетеді. Толқып келген ой теңізінен серпілу үшін мен қолыма кітап алғам. Бірақ оқи алмадым. Купенің есігі жұлқи ашылып, ішке ұзын бойлы, жауырынды, қараторы өңін күн қаққан жас жігіт келіп кірді. Қолында ескі чөмоданы мен умаштай ұстаған кепкасы.

— Сәлеметсіз бе!— деп күлімдей амандасты да қолындағыларын үстіңгі полкаға тастай берді.— Көктемде де осындай қапырық болады екен-ау! Қайбір жақсы дейсің,— ол қол ормалымен тер басқан маңдайын сүртті. Пиджагін шешті.— Бұл кішкентай станцияға тек жүк поездары ғана аялдаушы еді. Көрім болғанда бүгін жолаушылар поезының тоқтағанын көрдіңізбе. Әйтпесе жүк поезына жабысып, үлкен станцияға жетіп, жолаушылар поезына сол жерден мінем ғой деп келе жатыр едім. Тіпті рақат болды.

— Қай жерге дейін барасыз?

— Алматыға да. Анау жатқан құм жоталардан асып келемін,— деп жігіт көгілдір тау жақты нұсқап қойды.— Бұрын облыс орталығы Талдықорғанда тұрғанда мәжілістерге жақын жерден дік ете қалушы едік, енді Талдықорған облысын Алматыға қосқаннан бері жүретін жолымыз алыстап кетті. Біреулер осы екі облысты қайтадан бөледі екен десіп жүр... Кім біледі. Қазіргі уақытта бүгін былай етсе, ертең олай қыла салу салтқа айналып кетті ғой. Әлде осының бәрі игі мақсат үшін шығар, кім білсін... Ау, айтпақшы таныспаппыз да ғой.

— Анаш! — деп қолын сөзді.

— Алыстан келе жатырсың-ау деймін. Жол жалықтырған сияқты ма?— деді Анаш менің жауабымды күтпестен-ақ.— Ал мына мен поезбен ұзақ жолға шыққанды ұнатам. Кең далада салт атпен, я машинамен жүрген де бір тамаша...

Бүгіннің өзінде ғана газикпен жүз отыз шақырымдай жерді алып жібердік. Біраз жер өзенді жағалай жүріп, көкмайсалы ойпаңға кеп тоқтап, суға түсіп, ауқаттанып алдық. Шіркін, уақыт тар болды, әйтпесе қармақты серпе лақтырып отыратын-ақ жер екен. (Мен Анаш сөз ғып отырған өзенді бала жасымнан білетінмін. Ол басын алыстағы таудан алады. Бір кезде мен де сол өзеннің жағалауын жалаң аяқ шарлап, суға аққан шыршаның бұтағымен жарыса жүгіргенмін).— Онан кейін құммен жүрдік. Шағылдан шағылға ұшып-қонған құм бүркітін көрдік. Қысқасы сілікпеміз шығып, қарнымыз ашып-ақ жеттік. Қас қылғандай бұл жердің дүкенінде қатып қалған прэндік пен арақтан басқа ештеңе жоқ екен. Мына бір шарапты әзер таптым. Білетіндер дәмі қышқылтым деп мақтады өзін.

Анаш шалбарының қалтасынан шетелдік ұзын мойын бөтелкені алып, столға қойды...

Вагон терезесінің тұсындағы шаңғытқан ескі қара жолмен құм жотадан асып бара жатқан бір қора қой көрінді. Қой соңында — жүк артқан, бала-шаға, қатын-қалаштар мінгескен түйе керуені кетіп барады.

— Түйелер кетіп барады. Бір асықпайды-ау, жануарлар, маң-маң басып... Сонау қыпшақ шапқыншылығы кезіндегі жүрісі де дәл осындай маңғаз болды-ау, бір өзгерсеші. Тек қомындағы жүгі басқа, күмістеген дүниелер емес...

— Е, әлі талай жылдар бойына осылай болады да,— деді Анаш мені қостап, үнінен көңілі толмағандық аңғарылды.— Бұларды бәрібір космос корабльдерімен ауыстыра алмайсың.

— Шыныңызды айтыңызшы, осы жануардың адамзат қауымына ғасырлар бойы қаншама еңбек сіңіргенін ойланған кезіңіз болды ма?— деп, ол маған барлай қарады.— Талай жанның өмірін сақтап, нелер қиын қатерден құтқарды емес пе, ұлылы-кішілі талай жаңалықтардың ашылуына себепкер болды ғой. Егер күндердің бір күнінде зоологтар қазіргі кездегі мамонттың қалдығын іздегендей, түйенің қалдырған ізі мен сүйегін іздей бастаса, о, онда жер шарының қай түкпірінен болса да табар еді. Оның өзі жан баспас деген ең қорқынышты құмның арасынан да, ең тереңдегі жер қатынан да табылатыны анық... Кейде мен осы бір көнбіс жануарды өзіміздің жермен бірге жаралған болар деп ойлаймын. Әбу Әли Ибн-Сина мен Эль Бирунидің де жендеттерден қашып құтылып, шөлден аман қалғаны, осы жануардың арқасы емес пе. «Шығыстың Аристотелі» атанған ұлы қыпшақ Мұхамед Эль-Фэрәуиді Тараздан Бағдатқа жеткізген де осының қомы емес пе...

Марко Поло мен Семенов Тянь-Шаньский, Шоқан мен Потанин — қаншама жаһанкез мұның еңбегіне алғысты еді. Түйенің күре тамырынан сығып алған бір аяқ қан баукеспе ұрыға, яки ақынға, жаһан кезген зерттеушіге, болмаса қаңғып жүрген дәруішке жан бітірген...

— Сіз тарихшысыз-ау деймін?

— Мұның бәрін айтып отырғаным, кейбіреулердің дала суретінен тек сырттай қызымқтар таңғажайыпты ғана аңғаратынын жек көрем. Егер мен тарихшы болсам, түйе туралы көп жайларды айтар едім,— деп Анаш езу тартты.— Адам баласының осы бір өмірлік құлы, қандай қиыншылықты болса да мойымай көтеретін, момын жануар жайында кітап жазуға әбден болады. Мәселен, піл жайында, дельфиндер мен акулалар туралы жазылған кітаптар көп-ақ. Джек Лондонның «Ақ азуын», Мұхтар ағаның «Көксерегін» оқып отырғаныңда нағыз қаңқұйлы аңға да көңілің бұрады ғой. Жуырда мен дельфин туралы жазылған «Ақ лоцман» деген повесті оқыдым. Сенесіз бе, жоқ па, сонан кейін әлгі, үйірі тастап кеткен кішкентай ақ дельфин біраз күнге дейін ойымнан кетпей жүрді. Ол лоцман болып, кеменің мұхиттағы қатерлі жартас-

тар арасынан өтуіне көмектеседі. Сондықтан да оны «Ақ лоцман» деп атайды. Бір елде сондай дельфинге орнатылған ескерткіш бар деген сөзді де естідім.

— Иә, олар қолға тез үйренеді дейді. Өте көнбіс жануар болса керек...

— Жоға, ол философия емес. Қайырымдылық тек көнбістікпен өтелмейді. Адам ақ дельфинді өлімнен құтқарды, ал ол бұған бауыр басып, жақсылыққа жақсылықпен жауап беруге ұмтылды...

— Сіз темекі тартушы ма едіңіз?— деп мен папиросымды алдым. Поезд жылжып жүріп кетті. Біз бір-бірімізді түтінге қақалта тұрып, ұзап бара жатқан керуенге қарадық.

— Несі бар, жақсылыққа жақсылық деген өте орынды. Кел таныстығымыз бен ізгілік үшін ішелік,— деді ол кенеттен.— Рудаки айтыпты ғой:

Аш бураға бал шарапты балағам,
Көбігінен сайтан оның тараған,—

Ол шарап құйды. Новосибирьден бері стол үстінде тұрған алманы алып екіге бөлді. Өзі көңілді, күлдіргі жігіт екен. Екеуіміз шарап іше отырып, армян радиосының анекдоттарын еске алыстық.

Бірде оның көз ұшында қалған керуенге әлі де тесіле қарап қойып отырғанын сезіп қалдым да:

— Жазғы жайылымға көшкен мұндай керуендер бұл жақта көп пе?— деп сұрадым.

— Көп,— деді ол.— Мынау құмның ар жағы жайылым. Әрине, Сарыарқа сияқты көк шалғыны бітік болмағанмен, қой мен түйе үшін шүйгіні жетерлік...

— Түйеге мінген шопан жусай жайылған қойдың шетінде тұр. Дала. Құлаққа ұрған танадай тыныштық. Қалың ойға итеретін табиғат тылсымы... Міне, мұндай көрініс әрбір қыр баласының есінде мәңгі сақталады. Солай емес пе? Сол даланы сүймеуің мүмкін емес қой. Мен үшін ол құр сырттай қызығарлық қана көрініс емес.

— Қалай десем екен...— Ол шараптан бір жұтып қойды да, жейдесінің түймесін ағытты. Терезе алдынан сырғанап кейін қалып қойып жатқан біркелкі сап-сары құм теңізіне ұзақ қарап қалды...— Сүю деген сөз де жеткіліксіз... Әттең басқа сөз таба да алмайсың. Менің бүкіл өмірім даламен, малмен, түйемен біте қайнасып жатыр. Бір айта кететін жай: түйелер де әртүрлі болады. Бұл өлкеде тек нарлар өседі.— Ол сәл ойлана отырып, әңгімесін жалғастыра берді.— Мен оларды өте жақсы көремін. Осы нарға байланысты көңіл жабырқатар жәй

бар,— деп шылымының тұқылын терезеден лақтырып жіберді.

— Мен ФЗО-ға түсіп, одан қашып кететін жылы он екіге толған кезім еді. Бұл қырық үшінші жылдың қысында Кузбаста болатын. Қаладан бізді Томь өзені бөліп тұратын. Өзен жағасында ұзыннан-ұзақ салынған жатақхана корпустары болушы еді. Біз көп едік. Бір төсекке төрт баладан жататынбыз. Тұсымызда бақытты балалық шақ туралы, онан соң тағы бір «Бәрі жеңіс үшін!» деген плакат суреттер ілулі тұратын. Біздер фэзеуешниктер боп шығуға тиіс едік. Әр корпусқа бір тәрбиешіден бөлінген, ал бір корпустағы бала саны жүзден асатын. Әрбір он баланың өз атаманы болатын-ды. Біздің де сондай атаманымыз болды — көкшіл көзінің төменгі жағын ала оң жақ шекесіне қарай сызылған тыртығы бар, үсті-басы кір-қожалақ, шашы жылқының ту құйрығындай тікірейген, тентек бала еді. Біздің аяғымызға ағаш табанды ботинка берілген-ді, жүргенімізде жердің тоңын ойып жіберердей тақтұқ ететін. Қолымызға бір-бір балта ұстатты, онысы ауыр болған соң Томьға апарып лақтырдық.

Атаманымыз Гришканың бұйрығы бойынша, біздер, дүкендер мен базардағы жұрттың қалтасын қағуға тиіс едік. Мен бұл бұйрықты орындай алмадым. Сондықтан атаман маған үлкен алым салды. Жалғыз мен емес, оның қаһарына басқалар да ілікті. Сөйтіп қалта қағуға жарамсыз боп шыққандарымыз үш жеті бойы өз үлесімізге тиетін нанды атаманға жинап беріп, аш жүруімізге тура келді. Ал Гришка болса базарға апарып, нанның әр тілімін 30 сомнан сатып, қарық боп жүрді. Бір жетіден кейін біз қарсылық білдірдік. Алым төлеуден бас тарттық.

Түскі тамақ үстінде өз үлесімізге тиген нанды тоя жеп ап, бүкіл жұрттың көзінше, тәрбиешіміздің алдында атаманымызға наразылығымызды айттық.

Тәрбиешіміз бұл істі егжей-тегжейлі анықтаймын деп уәде етті де, өз жөніне кетті. Осының артынша шеткеріректегі кішкене тамның сыртында атамандардың мәжілісі болды.

— Тоқтай тұрыңдар әлі, драмадерлер!¹ Томьның тұңғығы сендерді аңсап жатқан болар...— деп кіжінді Гришка бізге.

Біз бұдан әрі ештеңені күткеніміз жоқ. Биік қоршаудан секіре домалап шықтық та, Томьның үстіндегі көк айдын мұз арқылы қалаға кеттік. Қалтарыстармен жүріп кеп, жолаушылар поезының астына кіріп, астыңғы текшелерге жайғаса орналастық.

¹ Драмадер (дұрысы драмедар) — нар.

— Мұндай текшелер жолаушы поезындағы кезкелген вагонның астында болады. Мұны ит қамайтын жәшік деп атайды,— деп түсіндірді маған Шегіртке атанған досым.

Жәшік іші созылып жатып қорылға басқанға өте жайлы еді. Біздің «купеміздің» екі жағын да вагон қанаттары сыртынан қапталдап тұратын. Бәрі тынышталып, поезд орнынан қозғалар сәтте мен досымнан:

— Шегіртке, әй, Шегіртке! Дромадер деген не?— деп сұрадым.

— Ә-әй, қараңғышылық-ай,— деп қойды Шегіртке. Онан кейін түсіндіре бастады:— Дромадер деген біздердің бір-бірімізден аумамайтын тұмсық тірескен қиқарлығымыз. Ұқтың ба!

Мен Шегірткенің осынша көп білетініне қайран қалдым. Біздің ендігі атаманымыз осы болуы керек деп түйдім. Кіп-кішкентай, ап-арық болса да оның ширақтығы, батылдығы керемет еді. Жақсы атаман шығады өзінен.

Сөйтсем оның өз жоспары бар екен.

— Ал, бауырларым, осы бірге жүргеніміз де жетер! Енді жеке-жеке кетелік...— деді ол.

Біздер осылайша бір-біріміздің аты-жөнімізді анық білмеген күйде үнсіз қоштасып, бет-бетімізге кеттік. Мен Аягөздің қасындағы Сергиупольде тұрған солдаттарға тап болдым. Бір ақ көңіл аспазшыға қолқабыс етуші боп орналастым. Сонда жүріп барабан қағуды үйрендім. Бірақ, бәрібір, солдаттар мені өздерімен бірге майданға әкетпеді. Бір жаппа нанды құшақтатты да, аудандық оқу бөліміне қолхат жазып беріп, билет сатып әперді де туған жеріме шығарып салды.

Келесі жылдың қысын мен өз ауылымның жанындағы интернатта қарсы алдым. Нан тауып жеу бұрынғыдан да қиынға түсті. Балалар ағайын-туғандарын паналап кетті. Январдың аяғында интернатта небәрі он төрт-ақ бала қалған едік.

Терезелер суықтан жарылып, жарғышақтардан ызғырық гулеп тұратын. Кешкісін біздер тыр жалаңаш шешініп, бір-бірімізге тығылыса ұйықтап жататынбыз. Сол күнгі кезекші болған бала үстімізге ескі-құсқы көрпелерді, жыртық тондарды жауып, шет-шетін қымтап тақтаймен бастыратын да, өзі де енетін. Түнде үстіміз ашық қалмауы үшін екінші жамбасымызға сол кезекшінің бұйрығымен аунайтынбыз... Осындай дірдек қағып тоңып, қарным ашып жатқан түндерде мен достарымды еске алатынмын. «Қайдасыңдар, жердің қай түкпірінде жүр екенсіңдер қазір. Нарларым менің, нарларым...»

Бірде зоология пәнінің мұғалімі осы бір сөзді айтып қалды, тек ол:

— Бір өркешті түйе драмедар деп аталады — деді. Мен Шегіртке сөзінің дұрыстығын дәлелдеп драмедар емес, драмедар деп мұғаліммен сөз таластыра кетуге әзір едім. Алайда мұғалім не ФЗО туралы, не Шегіртке жайлы бәрібір ештеңені білмейді ғой деп іркілдім. Мектептен қайтарда мен интернат ауласында тоқтап, өзіміздің жар дегендегі «жалғыз жегіндіміз» — жүні түскен кәрі түйеге ұзақ қарадым. Жануардың самарқау қимылы, үнсіздігі, бедірейе қарағаны — бар табиғаты Шегірткенің сөзін растап тұрғандай: тұмсық тірескен қиқар. Түйені ызаландырғым кеп, ұрып қалдым. Ол мыңқ еткен жоқ. Сол сабырлылығының өзінде үлкен күш бар сияқты. Мен былайырақ кеткенде, түйе орнынан тұрып, үй төбесіне жирафша мойнын созып, шіріген қамысты жәйлап күтірлете бастады...

... Көп ұзамай интернаттың нарына деген менің көзқарасымды түп тамырымен өзгерткен оқиға болып өтті. Оған аяушылықпен қарап, жек көрудің орнына жақсы көретін болдым. Жетімсіреген, жалғыз өркешті, мұңлы жануар маған аса ыстық көрінетін боп кетті.

Майданнан киіп қайтқан шинелін әлі жаматып үлгірмеген, ұзын мұртты, қабағы үнемі жабыңқы жүретін Жүніс деген ақсақ кісі бізде қоймашы боп істейтін. Бір күні ол жаралы сол қолымен қойманың аузындағы үлкен қара құлыпты эзер деп ашты да бізді ішке кіргізді.

— Ал балалар... азық-түлік таусылды, — деді ол ауыр күрсініп. Онан соң әзілдеуге тырысып: — Барлық жәшіктерді тақырлап көріңдер. Ең болмаса бүгін тоя ішетін, бір кештік ұн табылар, — деді.

Кешкісін ол Мәулен деген бір ересек баламен мені үйіне ертіп барды. Әйелі бізге арнап екі картоп пен бір уыс қара талқаннан көже істегенше, Жүніс ертең таң азаннан үшеуміздің станцияға жүретінімізді айтты. Түйе жүнін өткізіп, жүз килограмдай ұн әкеледі екенбіз.

— Ал енді аяқтарыңды шешіңдер де шұлғауларыңды ана апаларыңа беріңдер, кептіріп қойсын, шарықтарыңды бері тастаңдар, жамап қояйын. Өздерің жатыңдар да ұйықтаңдар. Тауық екінші шақырғанда жолға шығамыз...

* * *

— Әй, шүү, жануар! Алла қуат берсін өзіңе. Ендігі күніміз саған қарап қалды ғой, — деп Жүніс делбені қағып қойды. Нар аяғын санап басып орнынан қозғалды да, сәлден кейін кең адымдап ауылдан ұзап шықтық. Айналаны теп-тегіс ақ қар жапқан. Еті қызған нар желіп келеді. Жүніс болса өзіне ғана

белгілі жол сілеміне қарай қақпайлап қояды. Анда-санда аспанға қарайды дә:

— Жолымызды қыла көр, алла, қайтарымызда да күн осындай ашық болғай, — деп күбірлейді. Алла оның сөзін естімепті. Өйткені қайтар жолымызда боран соқты. Біз ағ, түтектің ішінде қалдық. Қырсыққанда Жүністің жарақатының аузы ашылып, дереу ыстығы көтерілді, кей сәт есінен тана бастады...

Нар да болдырайын деді. Ауылдан шыққаннан аш болатын, тәлтіректеп қара тер боп келеді. Біздің бойымызды үрей биледі. Мен қорыққанымды білдірмеу үшін түйені үсті-үстіне ұрғылап, дамыл таппай айқайлап қоямын. Есін бір жиганда Жүніс:

— Ұра бермеңдер. Үйді өзі тауып апарады, — деді. Біз шана соңынан омбы қармен жүрдік, ақыры титықтаған түйе бір төбешікке келгенде жатып қалды. Мен таяқты ала сап, ұруға ұмтылғам. Нар басын бұрып, маған дәл жапа шеккен адамша мұңая қарады. Ол да мен сияқты жалғызсыраған жетім еді. Жаудыраған көздері жасқа толып тұр. Ер адамша қабырғасы қайысып, үнсіз жылап тұрды. Оның көз қарасында адам баласына тән — жабырқау, қиналу, мүсіркеу, шаршау, кінәлау — бәрі де бар еді. Ауыр жас тамшылары сырғып барып, суық қарды қара жерге дейін тесіп өтіп жатты... Менің қолымдағы таяқ жерге түсіп кетті. Шанаға қарай теріс айнала бердім. Мәулен де менімен бірге жүрді.

— Біз неғып тоқтап тұрмыз? — деп сыбырлай сұрады Жүніс. Онан соң орнынан көтерілмек болды.

— Көрмей тұрсыз ба? — дедім мен шөгіп жатқан түйені нұсқап.

— Немене, жануарым, болдырғаның ба? Қиын болды ғой... Мәулен, қаптың аузын шешіп етегіңе ұн салып ап, жануардың алдына апаршы. Кішкене әлденіп, солығын басын... — Қинала сөйлеген Жүніс біраз демін алды да: — Қозғалмаңдар, әлденсе өзі-ақ тұрады. Өзінің тұрғаны дұрыс. Менің де ауруым басылайын деді. Қорықпаңдар балалар, үйге аман-сау жетеміз әлі. Жетеміз ғой.. Жел де саябырлапты, мұндай боран жылы болады. Осынысы жақсы.

Мен Мәуленнің етегіне ешбір сыбдырсыз жапалақтап түскен қарға, салбыраған қалың түкті ұртымен ұннан асықпай-саспай қарбыта асап шайнаңдаған аш түйеге сілейе қарап тұрдым. Түйе де бұрынғысындай емес, бізге етене болған дос пейілмен сабырлы қарайды. Ол маған қарай мойнын созып, еркелегендей менің иініме басын сүйкеп-сүйкеп қойды.

— Әй, байғұс нарым-ай...— деппін мен балалық шын көңіліммен. Мүсіркеп шудасынан қасып, сипағым келді. Сонда түйеге қарап тұрып бірінші рет мен біздің қазақта аналарымыз баласын еркелете тұрып неліктен «ботам менің» деп еміренетінін, неліктен қырда ең сұлу қызды «ботагөз екен» дейтінін ұққан едім...

Нар орнынан тұрып жүріп кетті. Мәуленнің білеуленген жалпақ беті күлкіге көміліп, жүріп бара жатқан күйде жапалақтаған қарға алақанын тосып, солардың арасынан жұлдыз сияқтысын іздеуге кірісті.

... Келісімен Жүніс ауруханаға жағты. Кешкісін, талай күннен бері жөнді нәр сызбай жүрген он төрт бала пышақпен тілгіленген ұзын столды қоршалай отырдық. Үлкен сырлы табақтан әркім өзіне буы бұрқыраған қою атала көже құйып алды...

Онан кейін барлығымыз колхоздың ат қорасына түсіп, аттарға салынған шөлті түп-түгел ұрлап әкелдік те, өзімізді өлімнен құтқарған жалғыз нардың алдына үйіп салдық. Қуаныштан жарылардай қарқылдаса күліп, секіре билеп, ұялас күшіктердей асыр сала мәз-мейрам болдық. Сол бір түн естен кетпестей ғажап еді. Ол түн бізге тағы бір қуаныш әкелді. Дәл ұйқыға жатардың алдында колхоз шопандарының бізге арнап көрпе-жастық беріп жібергенін білдік. Рас, көрпелер жамаулы болатын, бірақ арасына түйе жүні тартылған жеп-жеңіл, жұмсақ еді.

— Дүниеде мұндай көрпеден жылы ештеңе жоқ. Пешке жылынғандай боламыз енді!— деп Мәулен даурыға айқайлады.— Құртыңдар, мынау тақтайлар мен жыртық тондарды. Төрелерше шіреніп жатып ұйықтайық.

Ертеңгісін білдік, Жүніс сотқа беріліпті. Жұрттың айтуына қарағанда оны бізге ешкім де қоймашы, я тәрбиеші ғып тағайындамапты. Тіпті ондай қызмет атымен жоқ та екен. Интернат баяғыда-ақ есептен шығарылып, жабылған көрінеді. Ал Жүністің бізге қамқорлық жасап, шопандардан жүн алып, ұнға айырбастауға еш қақысы жоқ екен. Қысқасы ол мемлекеттен қымқырған боп шықты...

Анаш үнсіз тұрып қалды. Ойлы қалыпта терезеге қарайды.

Терезе алдында жүйткіген поезбен жарысқандай телеграф сымдары, бағандар қалып жатыр, әріректе бүкшініп жатқан жоталар, таулар. Анаш солардың ешқайсысын аңғарар емес, өз ойымен өзі.. Менің байқауымша оның өңінде кірбің бар сияқты, әлденеге қобалжып тұрғандай. Адам мінезінде бір сәттер болады — әңгімеден әңгіме туып, кездейсоқ сөздің өзі жүрегіңді шарпып өтіп, түрлі ойларға сүйрейді, өткен өміріңнің ең бір ыстық шақтарын еске салады. Есіңе бірінен кейін

бірі тізбектеліп өткен күндердің суреттері оралады, істеген істеріңе сырт көзбен қарайсың. Олар саған соншалықты ыстық көрінеді, өйткені әр өткен істің өз мәні, астары болады. Егер сен өмірден жақсылықты, ізгілікті іздеген болсаң онда өміріңдегі әрбір ұсақ жайлар, күйлер жалғыз сенің өзің туралы ғана емес, сен өмір сүрген мезгіл туралы, сенің заманың туралы баяндайды, өйткені адам өмірінің өзі сол ұсақ жайлардан құралады ғой...

Анаш та дәл қазір өзінің балалық шағындағы қуанышы мен қайғысын, ізгілік пен қатыгездікті айтып, мейірбан Жүніс пен қайсар Шегірткені, өзінің балалық шақтағы достарын елжірей еске алып тұрды.

Мүмкін, мұның өзі адамдар бойынан жақсы қасиеттерді ғана көріп, соған сеніп үйренген жанның кездейсоқ сыр ашуы шығар. Мүмкін бұл өткен күндердің сан қырлы қиыншылықтары мен романтикасын еске алудан туған өнеге, өсиет болар.

Мүмкін поездың адамды дарақы күлкі мен парықсыз бос сөзден көрі, көбіне жабырқаққы күйге, өмір туралы салиқалы ойға бөлейтін осы бір бірқалыпты тербетілген ырғағы оның есіне өткенді түсірген болар. Мүмкін тіпті оның көкейіндегісін айтып, шерін тарқатқысы келген шығар.

Шынымды айтсам, сол пысынаған ыстық күнде купеде отырып, мен философияның қыртыс-қырғыстарына мұншалықты ене қойғаным жоқ. Анашты тыңдай отырып, мен өзімнің бастан кешіргендерімді еске алдым. Ол маған құрдас еді, сондықтан оның тағдыры менің тағдырыма ұқсас болатын...

— Осыдан үш жетідей бұрын, осында бір қызық жағдай болды,— деп жалғастырды әңгімесін Анаш.— Жні-жні жаңбыр жауып тұрған кез еді. Бір шетелдік адамды бастап совхоздар мен колхоздарды аралатуға тура келді. Әлгі кісі ең алыс түкпірлерде жатқан шопандар қыстауын көргісі келді.

— Мен азиялықтардың: «мың қайтара естігенше, бір рет көрген абзал» деген данышпандық мәтелін ұнатамын,— деп қойды ол.— Қысқы жайылымдарда болып, шопандардың қалай тұратынын көрсем деймін. Сіз мені шопандар тұрмысы колхоз орталығында — селода тұратын колхозшылардай: не керектің бәрін алып тұрады деп құр сөзбен сендіріп қоймасыз. Мәселен картоп, нияз, капуста, жемістерді олар да күнделікті жеп тұра ма, оларда да электр жарығы жана ма, кітаптар бар ма...

Мен оны сендіруге тырысқам да жоқ. Үнсіз келеміз. Машинамыз батпақты қара жолда бұлтаң қағады. Кейде сортаңға түсіп кетеміз де, газик жан-дәрмен боп алға ұмтылады. Жол титықтатқан шофер бізге қарап қояды да, ақырын ғана күң-

кілдейді. Даланың шым-шытырық сұрлеулерінде жолды тура тауып жүру оған қиын тиіп келеді. Кенет алдымыздан түйе мінген адам ұшырасқанда ол қуанып қалды.

Түйе үстіндегі адам біздерге көңіл аударған жоқ. Оның үстіне кигені қалың кенеп плащ екен. Балшық жабысқан саптама етігімен үзеңгіге шіреніп қойып, түйе жүрісінің ырғағына қарай изеңдеп, ойға шомып келеді. Шофер одан қазақша:

— Ақсақал, шопандар қыстауына қай жолмен тезірек жетуге болатынын айтып жібермейсіз бе?— деп сұрады.

— Тура жүрсең адаспайсың,— деді үстіндегі адам, онан соң бұрылып бізге қарады: күн мен желге тотыққан қою күрең жүзді орыс жігіті екен.

— Мәссаған, міне саған ақсақал!— деп күліп жіберіппін мен.

— Қайдан білейін. Жүзін көрген жоқпын ғой,— деді қысылып қалған шофер.

— Иә, сөйтіп, бізге қонаққа келе жатыр екенсіз ғой,— деді түйе үстіндегі жігіт таза қазақ тілінде

Жауапты шофер берді. Түйесін қамшылап сар желдіріп әлгі жолаушы жігіт те бізден қалысқан жоқ. Жүріп келе жатқан күйде мен:

— Мына кісі сіздің мұнда кім боп істейтініңізді білгісі келеді?— деп дауыстадым.

— Ветеринар боп істеймін.

— Апыр-ай, сіз бізбен бірге отырған болсаңыз, біраз әңгімелесіп алар едік-ау...

— Е, отыруға болады,— деп, ол шоферге машинаны тоқтаттырды.

— Ал түйені қайтесіз?

— Артымыздан өзі-ақ жетеді қыстауға.

Ол үзеңгілерін қайырып, ердің қасына мықтап байлап түйенің басындағы жүгенді сыпырып алды да, мойнынан сипап, шапақтап қойып, өзі машинаға кеп отырды.

— Иесінен өзі де қалмайды, көрдіңіздер ме,— деп қойды біздің жаңа танысымыз жымыып. Түйе машина соңынан сар желіп келе жатты,— өзім үйреткем Жануар жақсы серік, өзі жас.

Шетелдік адам көңілденіп кетті. Оған осы таныстықтың өзі таң-тамаша қызық көрініс еді. Ол түйе жайында сұрастыра бастады. Жолаушы жігіт екеуміз өзара танысып алғаннан кейін шетелдік қонақтың сөзімен айтқанда «дала кемесі» жайлы, «Азия мен сонау Солтүстік Африкаға дейінгі жерді алып жатқан Орта Шығыстың тарихын жасасқан жануар» туралы әңгімені бастап кеттік.

Сөйлесе отырып мен жаңа танысымыздың жүзіне анықтай зер салдым. Бет-аузын қалың түк басқан, тотыққан, сәл ат-жақтылау, оң жақ шекесінде білінер-білінбес тыртық ізі бар, қою күрең шашы баса киген құлақшынына сыймай шығып тұр... Жоқ, бұрын көрмеген адамым, Бірақ дауысы мен кей сәт мұндайғандай боп өте шығатын жымиысы әлдеқандай бұлдыр елесті оятқандай болады

— Айтыңызшы,— деді шет елдік қонақ,— басмашылармен соғысқан кезде сіздерде махарлар болды ма?

— Сіздің айтып отырғаныңыз түйеге мінген сарбаздар болар? Білмеймін. Мүмкін болған да шығар. Өзім көргемін жоқ. Кештеу тудым,— деп жауап қайырды ветеринар.

— Қаһарлы кавалерия. Африка мен Аравия құмдарында махарлар қазірдің өзінде де қауіпті. Ағылшын, француз офицерлері басқаратын арнайы құрылған отрядтар бар...

— Ол жайлы естіген сияқты едім. Сіздің айтып отырғаныңыз жазалаушы отрядтар ғой шамасы. Өздерімен кетсін. Әлі-ақ жайына қалар. Бізде махарлар атымен жоқ. Түйені шопандар күш көлікке пайдаланады. Тау арасымен құм арасында көшіп-қонғанда түйеден артық көлік жоқ. Шопан үшін машинадан түйе жақсы. Ерекше күтімді де тілемейді, жануар... Біздегі майдан мүлдем басқа. Біздер молшылық үшін күресеміз, астық үшін, ет үшін...

Шет елдік қонақ бұл жауаптың өзіне белгілі екенін, талай естігенін айырықша білдіргісі кеп басын изей берді.

— Біздің дромадерлер қысқа қарай құмға кетеді,— деді ветеринар.

— Дромадер емес драмедар,— деп мен оны әзілдей түзеттім.

— Ғылым жүзінде солай ғой. Ал біздерше дромадер деген жақсы,— деді ол күлімсіреп. Мені тағы да оның дауысы мен сәл мұңая күлімдеген сәті таң қалдырды.

— Кешіріңіз, сіз...— деп ол менің бетіме тесіле қарады.

— Шегіртке деген бір бала болып еді... Дромадер...— дедім мен үзіп-үзіп.

— Қара торғай! Қайдан жүрсің?!— деп ол айқайлап жіберді... Шарта құшақтасқан біз машинадан әзер түстік. Шетелдік қонақ бізге таңырқай қарап қапты. Ілезде қасымызға шопандар, түйешілер жиналып, екеумізді қоршап алды.

... Біз тар бөлмеде шөлпек пен шақпақ қант толы дастарқанның басында, қаймақ қатқан ыстық қою шәйді ернімізді күйдіре ішіп отырмыз.

Шегіртке екеуміз бір-бірімізге күле қарап қойып өткен күндерді, әлі күнге бірде-бірін кездестірмеген балғын достары-

мызды еске алып отырымыз «Қайдасыңдар, нарларым менің, нарларым?».

Сыртқа шыққанымызда менің айтқандарымды тыңдап болған Шегіртке:

— Өмір деген жылдармен өлшенбейді,— деді ойлана тұрып.— Жылдар тек жастық пен кәрілікті жікке бөледі, өткен оқиғаларды тізіп баян етеді, біздің өзімізді өзіміздің ұғуымызға пайдасын тигізеді...

Шетелдік қонақ қойын дәптерін ішкі қалтасына тығып қойды. Ол киіз үйдің іргесіне сүйенген күйде дала табиғатына ойлана көз жібере тұрып, біздің әңгіmemізді үнсіз тыңдады. Оның тым-тырыс қалғандығы сонша, біз тіпті оның ба-рын да естен шығардық.

* * *

Анаш тағы да шылымын тұтатты. Бөтелке босаған. Құм шағылдар да таусылды. Поезд жүрісін баяулатып, тағы да жасыл даламен келеді. Шпалдарды су басып кеткен жерлерге келгенде тіптен ақырындап, абайлап жүреді. Өзен асып төгіліп жатыр. Көлкіген судың жағалауында күрек, сүймен ұстаған жұмысшылар жүр. Әр жерде бір тастақ төбелерге тұмсығын тығып, қара қабанша бульдозерлер тұр.

... Анаш терезе алдында ұзақ тұрды. Мен оның шаң мен терден жотасы сәл қоңыр тартқан ақ жейдесін тырсылдатып керіп тұрған кең жауырынына, күнге күйген қара шашына көз жібердім. Оның әңгімесін тыңдай беруге әзір едім. Сондықтан ойын бөлгім келмей, қашан өзі тіл қатқанша үнсіз отырмын...

— Тегінде мен Қырғызстанда туғам. Туған жерім Сонкөлдің жанындағы бір аил. Анық қай жер екенін де білмеймін. Кішкентай кезімнен жетім қап, балалар үйінде тәрбиелендім. Балалық шағым Қазақстанның осы бір шет аймағындағы шекараға жақын тұрған бір кішкене ауылда өтті. Әне, анау-у көрінген көгілдір тауларда,— деді ол қолымен нұсқап.— Тағдыр мені қайда айдаса да мейлі Сібірде болайын, мейлі Жетісудың басқа бір шетіндегі балалар үйінен шығайын — бәрібір бір-екі ай өткеннен кейін, мен қайтып айналып осы ауылды табатынымын. Онда, жүрегі күн нұрындай шуақты қарт ана — менің әжем тұратын. Сол жерде мен өзіме достар тапқанмын. Көктем болса тау-тасты шарлап көк жуа іздеп, жаз болса қара бүлдірген теретінбіз. Сонда біздің әрқайсымыз жолақ-жолақ белгісі бар шекара бағанын басқалардан бұрын көруді, таудың арғы бетінде жатқан Қытайға бірінші боп баруды арман ететінбіз.

Әжемді мен туған анам есепті ана деп атайтынмын. Көңілденген сәттерінде ол өзінің Шәуешек пен Құлжада өткізген жастық шағын жиі-жиі еске алатын. Менімен бірге бөдене ұстасып жүрген жолдасымның аты да Құлжа еді. Бірде мен апамнан:

— Осы Қытайдағы қалалар неліктен Шәуешек, Құлжа деп қазақша аталады?— деп сұрадым.

— Ол жақта қазақтар көп,— деді апам.

Онан соң ол Үрімшінің қисық көшелері туралы, у-шуға толы базары мен толып жатқан дүкендері туралы әңгімелеп кетті. Тегінде апам Жоңғар қазақтарының өмірі жайлы, дүнген бақша өсірушілері мен ұйғыр қолөнершілерінің тұрмысынан толып жатқан ертегілер, қызықты хикаялар білетін. Ал қытайлардың өнершілдігін сөз еткенде оларды мұздан от жағады деп дәріптейтін. Үйдің жанындағы огородта апам собығы кіп-кішкентай қытай жүгерісін өсіретін-ді. Кішкене собықта ақ маржандай боп үш қырлы өрнекті дән тығыз тізіліп тұратын. Осы жүгеріні ешкі-лақтан қоры жүріп мен өзімді қытай орманының қорғаушысы деп есептейтінмін және Құлжа қаласын досым Құлжадан да бұрын көруді арман ететінмін.

Әжем бір әңгімесінде атам мен қызы (менің анам) үшеуінің жаңбырлы қараңғы түнде ақ боз атқа мінгесіп, шекарадан қалай өткендерін айтты. Бұлар Қырғызстандағы Сонкөлдiң жағасынан бір-ақ шығыпты. Сол жерге қоныс теуіп, менің анам тұрмыс құрыпты. Ақбоз ат жануар әбден кәртейіп өлді, оны мен де еміс-еміс білемін. Ыңыршағы шыққан көп шолақтардың бірі болатын,— деп Анаш поезд доңғалағының бірқалыпты тықылына құлақ түре тұрып езу тартты.

— Бір қызығы, мен шетелге алғашқы сапарымда сәйгүлік атпен бардым.— Ол тұрып барып шам жаққан, бірақ ток жоқ боп шықты.— Сайтан алғырлар, үнемдеп отыр-ау...

Сәл ойлана тұрып Анаш әңгімесін қайта жалғады.

— Соғыстың соңғы жылы болатын. Ауылда жұмысшы қолы жетіспейтін. Майданнан жараланып қайтқан контуженый бригадир мені жайлаудағы малшыларға оқ-дәрі, тұз, тары апарып қайтуға жұмсады. Жүрер алдымда ол маған:

— Жалғыз өзің қорықпайсың ба?— деді.

Жолдың қалай боларын білмесем де:

— Жоқ,— дедім мен.

— Онда жігіт екенсің. Естияр боп қалдың ғой, қорқатып түк те жоқ. Тек тақымың мықты болсын. Мінетін атың жақсы ат, жолды өзі-ақ табады. Таң біліне жолға шықсаң, күн ба-

та жетіп барасың. Тау үстінде күн тез бата қоймайды,— деп бригадир жол болсын айтып, шығарып салды.

Состиган биік жартастардың арасында, бас айналатындай ирелеңдеген жалғыз аяқ жолмен тартып келемін. Екі жағым шыңырау құз. Тысыр еткен дыбыс жоқ, меңіреу тыныштық. Үрейлі қорқыныш билейді бойымды. Дегенмен ақ боз атқа мініп жалғыз келе жатқанымна масаттанып та қоямын. Астымдағы ат алшаңдап, аяғын қадап басады.

Бір буырқана тулап жатқан сарқырама бұлаққа жеттім де, өзім су ішіп, шалдыққан атыма біраз от шалдырып алдым. Тақ төбемнен шұқшия қарап отырған үлкен бүркітке көзім түсіп кеткенде, сасқанымнан, атыма секіріп мініп аппын. Осы мезетте қылтадан салт атты екі шекарашы шыға келді.

— Иә, қайда барасың, жігітім?— деп сұрады олар.

Менің есім шығып, қорқып қалдым.

— Жамантас жайлауында отырған бақташы Хамза атайдікіне барамын,— дедім.

— Ә, онда бірге жүрелік, көңілді болады.

Тағалы аттар тастақ қияға мысықша тырмысып, тік өрге ентелеп келеді. Алдымыздан төңірегін ақбасты шыңдар қаумалаған жап-жасыл жазық кез болды. Дәл ертегідегідей-ақ көрініс еді. Көкпеңбек мөлдір көк аспан, жауқазын жасыл жайылымдық. Жартастар арасында ұйыған сүттей боп жатқан мәңгі қар. Күн батуға таяп, тау үсті кешкі шұғыламен нұрлана құбылып тұр. Қар күлгін тартып, кең жазық көкпеңбек боп, аспан реңі қызғылт жалқын түрге енді. Көк шөп үстіне түскен біздің көлеңкеміз ұзарып, алып батырларға ұсап кетті. Осы сәтте мен ауылдағы балалардың дәл қазір менің кімдермен, қайда бара жатқанымды білмейтіндеріне қатты қынжылдым.

Сол сәтте мен алдымнан нендей жайдың күтіп тұрғанын да білгем жоқ.

* * *

Проводник шәй алып кірді. Біздер столға кеп отырдық.

Анаш стаканға бір кесек қант салды да, қасықпен жәйлап араластыра бастады. Мен әңгімені өз арнасына түсіргім кеп:

— Ал сөйтіп тауға барған сапарың қалай аяқталды?— деп сұрадым.

— Күйінішпен,— деді ол. Мен оған қадала қарадым.

— Оның өзі сиықсыздау ұзақ әңгіме. Менің шет елдегі алғашқы сапарым біраз тентіреумен аяқталды. Ол жайлы бірде реті келгенде әңгімелермін,— деп ол да маған қадала қарады.

— Әлі кездесеміз ғой. Тау таумен кездеспейді, адам адаммен кездеседі демеуші ме еді, бір мәтел. Сондықтан осы әңгімені келесі кездесуімізге қалдырып, алғашқы сөзімізге көшелікші.

...Шетелдік қонақпен мен сол күні қоштастым. Шегіртке (шын аты Семен еді), оны әрі қарай келесі совхозға дейін шығарып салуды өз міндетіне алды. Ал менің ауданға тез қайтуыма тура келді.

Кешкі асты ішкен соң жүріп кеттім. Шетелдік қонақты әкелгенде колхоз, совхоздардың жиі қоныстанған жерін аралап, үлкен жолмен жүргенбіз, енді ой-шұқыры көп төте жолға түстік.

Ымырт үйіріле шағылдар арасына жеткенбіз. Кенет машина жарығын ойқастай жарып ерттеулі бос ат шауып өтті. Шофер машинаны тоқтатты. Тізгіні быт-шыт болған аттың жолды оқсырына айналып, түн қараңғылығын түншықтырғандай ауық-ауық үрейлі кісінегені жақсылықтың белгісі емес еді. Шофер оны машина жарығымен ұстап, ақырындап артынан жүрмек болды. Бірақ ат пысқырына үркіп, кілт бұрылып жолдан шығып ап, текіректен шауып далаға ұзап кетеді де, бір айналып машинаға қайтып оралады. Кейде тұра қап, аяғымен жер тарпиды. Көзі машина жарығына шағылысып жалт-жұлт етеді.

Шоферге машинаны тоқтаттырдым. Бір сәт төңірек тымтырыс бола қалды. Түнгі кеңістікте шағын төбелердің сораптары көзге шалынды. Он шақты қадамдай жерде басын тік көтеріп, құлағын тігіп тас мүсіндей қатып ат тұрды. Маған үрейлене қарайды. Көзге көрінбес түнгі шіркейлердің бірқалыпты ызыңы, жалғызсыраған дала құсының алыстан естілген әлсіз шиқылы атты менен әрмен қорқытатын сияқты. Ат мені жақындатар емес, жақындаған сайын ақырындап жылыса береді.

Самал есті. Ат дір етіп, құлағын қайшылады. Құлағы жұлдыздарға тиіп тұрғандай көрінді. Осы кезде адамның ыңыра-на шыққан дауысы естілді маған. Солай қарай ұмтылдым енді. Жусанға сүрініп кетіп, төмен шұңғылға құлап түстім.

Арқамнан суық тер шығып кетті.

Дәл менің алдымда ұзынынан созылып адам денесі жатыр еді. Қорыққаннан айқайлап жібердім. Жүгіре басып шофер де жетті. Біз әлгі адамды машинаға алып жүрдік. Үсті-басы қанқан, бірақ, кеудесінде жаны бар екен. Машинаға келген соң бетіне жарық түсіріп көрдім, өзіме таныс бір жас жігіт еді. Біз оны ауруханаға әзер деп жеткіздік. Сол түні оған қан жіберілді...

Әйтеуір әлгі жігіт бір ажалдан аман қалды. Қазір Алматыда ауруханада емделіп жатыр. Онда оның университетте бірге оқыған достары бар. Жомарт деген мектептес досы да сонда. Екеуі Ақтұмада бірге өскен. Университетті бітірген соң Жомарт астанада қалып қойыпты да, ол туған ауылына кепті. Оның артынша екі жылдан кейін оқу бітіріп, балалық шағының досы Зәуреш те қайтыпты. Ақтұмадағы ауруханаға дәрігер боп орналасқан көрінеді. Екеуінің арасында сәл бір кірбің бар деп естігем. Тек мына қатерлі жайдан кейін қайта табысқан дейді. Қазір Зәуреш Алматыда, жігіт қасында.

Бұл екеуі нағыз жарасқан қосақ. Жігітке деген алғысын ауылдастары сөзбен айтып жеткізе алмайды. Ол бұлақ суындай мөлдір жаңалықты жерлестеріне өзімен бірге ала келген... Олардың рухани өсуіне күш салған... Адамға тек жақсылық істеуді ғана көксеген. Бірақ оның осы ізгі мақсаты үшін әлдекім оған зұлымдықпен есе қайырыпты... Өмірдің өзі солай ғой. Кейде қайырымдылық пен зұлымдықтың қайсысы басым, өрі өміршең екенін айыра алмай дал боласың.— Анаш тағы да шылым тұтатты. Бұл кезде купе іші қараңғы еді, бірақ біз шам жаққанымыз жоқ.

— Мәселен, сіз қалада тұрасыз. Бақ арасымен кішкентай бұлақ суының сылдырап аққанын талай байқаған шығарсыз,— деді әлден уақытта Анаш.— Қалың шөптің арасында бірде көрініп, бірде көзден тасаланып, сол бұлақ сылдырап аға береді, аға береді. Осы бір кішкене тасқын бетінен қайтпасқайсар келеді, дуалдың астын кеулеп, ақыры бақ ішінен де шығып ап, еркіндікте тулап жатады. Міне, әлгі жігіттің өмірі де осы бұлақ суы тәрізді. Ол тау арасында туды. Ата-анасы болды. Күндердің бір күнінде анасы қайтыс болды, артынша әкесі «халық жауы» боп ұсталып кетті. Кішкентай кезінен бастап-ақ оған өз нанын өзі тауып жеуге тура келді. Панасыз жетім үшін жақсылық пен жамандық арпалысып жатты. Ол қайрымды боп өсті. Оны адам еткен ауылы еді, сондықтан да ол өзінің адамдық... Иә, адамдық!.. борышын ақтау үшін сол ауылына оралды. Университет дипломымен ескі бастауыш мектепке кеп мұғалім болды.

Жаңадан мектеп салдырды. Онан кейін өз бастамасымен салдырған орта мектепке ауысты...

Тасыр-тұсыр етіп есік ашылды. Проводник Анашқа төсек-орын әкелген екен. Әңгіме тағы да үзілді.

Біз тамбурға шықтық. Ашық қалған есіктен кешкі суық жел кіріп, терезе перделерін жұлқылап, ыстық плафонға қонуға әрекеттеніп жүрген жынды көбелектерді үрлеп, ұйтқып тұр екен.

— Ессіздер...— деді Анаш көбелектерге қарап.— Жолында өлім күтіп тұрғанын білмей асығады-ау.

Менің көбелек жайында ойлауға мұршам жоқ еді. Өйткені Анаш әңгімесі менің туған ауылым туралы болатын. Ол айтып келе жатқан жігіт туралы... Бірақ мен әлі оның атының кім екенін естігем жоқ қой. Тек өзімнің көкейімде тұрған бір адам болмаса екен деп тіледім.

— Сол түні ол да дәл осы көбелекше өлімге қарсы бара жатқанын білмеді-ау. Әйтеуір сәті түсіп аман қалды. Әбден қансыраған екен. Менің қаным оның қанымен орайлас боп шықты. Қызықты көрдіңіз бе?

Анаш үнсіз тұрып қалды. Біз купеге кірдік. Анаш шам жақты. Бір-ақ... көпке дейін үндеген жоқ.

— Сөйтіп, сізбен қандас, бауыр болған жігіттің аты кім? Айтсаңызшы?!— дедім мен ақыры өзімді-өзім ұстай алмай дауыстап.

Анаш маған таңырқай қарады да:

— Асқар, Асқар Сембин,— деді.— Сіз оны танушы ма едіңіз?

Мен Асқарды танимын ба? Құдайым-ау, мен үшін бұл сұрау қандай тұрпайы естіледі. Бұл сұраудың астарында кінә тағып, реніш айту бар сияқты. Анаш сөздері маған менің көгілдір тауларды сырттап өтіп қана қоймай, туған ауылымның өмірінен де шеттеп қалғанымды анық ұқтырды.

ЕКІНШІ ТАРАУ

.....

Әйнекті есікті шалқайта ашқан сестра:

— Бар, бақтың ішіне бар!— деп күлімсірей бұйырды да, Асқарды еркелете иығынан қозғап қойды.— Бар қиындық артта қалды... Сәл шыдасаң енді аз күнде шығарады.

Асқар ақырындап бақ ішіндегі жұлге жолға шықты. Си-рень гүлдепті. Жуан, зәулім теректің жапырақтары суық терге малынып жылт-жылт етеді. Түнгі шық буланып жатыр. Таңғы салқын, әсіресе, алып еменнің түбіндегі гүл жарған қарақаттың жанында айқын сезіледі. Қоңыр салқын таза ауадан

Асқардың басы айналғандай болды. Сәл тыныстаған соң ол жалғыз аяқ сұрлеумен бақтың күн нұры түскен шеткергі бұрышына қарай жүрді. Қолын көтеріп терек бұтағын қозғап қойды. Мәлдір шық тамшысы мойнына тамып кетті. Аңдаусыз тұрған Асқар тітірене селк етіп, ақырын күліп жіберді. Дәл осы сәтте ғана ол өзін ауыр азапты, алыс сапардан оралғандай сезінді.

Оның ойын көрші палатада жататын қарттың сөзі бөліп жіберді.

— Қарай гөр мұны! Міне жігіт! Қыдырыстап шықтың да ма? Әй, бұ жастық шіркінге не дерсің. Мықты ғой. Енді тез оңалып кетесің. Ойбай, бұл кез сендердің жататын кездерің бе. Сенің жасыңда баяғыда өзіміз не кереметтеріңді істейтінбіз. Қазір ғой, міне, әр айдың тоғыз күнін анализбен, жиырма күнін ауруханада жатып өткіземіз. Қысқасы титықтаған шақ...

— Сіз екеумізді бір шығаратын болар. Әлі де құлшына еңбек етуіңізге тура келер,— деді Асқар қартты жұбатып.

— Әй, шырағым-ай, бұл ертегіңе мен илана қояр ма екем. Менің күнім өгіп кетті ғой. Сенімен бірге айға сірә да ұша алмаймын. Маған мазақ болған ай ма. Ендігі жерде тәңірінің өзі мені айранмен қауғаңдап жатсын деп қойды ғой. Гагарин маған немере құралпы. Ал сені болса қалыңдығыңның шымылдығы желбірей күтіп отырған жоқ па. Асықсаңшы, шіркін...— деп қарт өз жөніне кетті.

Асқар сүмбіл теректердің ұшар басына, онан күнге қарады. Күн көк жүзіне жәйлап көтеріліп, қыза түсіп, шуағымен бетті шалып, ұйысқан бақ ішіне сәулесін молынан құя түсуде. Зәуреш келетін кезге дейін тас төбеге шығып, батыс жамбасқа сәл құлайды, бақ ішінде оның нұры шалмаған бұрыш қалмайды. Сол кезде Асқар мен Зәуреш әне бір тұрған орындыққа отырады. Әзірше жалғыз өзінің отыруына тура келет те. Жомарт та келмей жатыр. Жол жүріп кетті ме екен, әлде Зәуреш оған жолыға алмады ма?! Ал Жомарт жоқ болса, Гүлсараны мазалау ыңғайсыз...

Асқар осындай жалғыз отырған сәттерде, алғаш ауруханаға түсетін күнгі көрген-білгендері бірінен кейін бірі тізбектеліп көз алдына келетін.

... Соның алдында ол сегізінші класта әдебиет пәнінен соңғы сабақты өткізді. Тоқсан аяқталған. Бұл Қарлығаштағы жаңа мектепте бірінші оқу жылының соңғы күні еді. Ал мұнан бұрын университетті бітіріп келісімен төрт жылдай Ақтұмадағы бастауыш мектепте директор боп істеді.

Жолға шығарының алдында Асқар Ақтұмадағы Дәмеш апайдікінде болып, Сапар ақсақалға кездесті. Әңгімелесе оты-

рып шәй ішті. Сапар баласа Қодарды шақырып ап, атақты Ақтөбел жүйріктің тұқымы Жұлдызды алғызды. Сапар Ақтұма колхозын ұйымдастырушылардың бірі еді, Асқардың әкесімен дос еді, кезінде бақташы, колхоз председатели, балташы боп, одан кейін қайтадан бақташы, ұста болып істеген. Қазір ауылдағы ең ескі үйдей боп шөгіп қартайған шағы Бірақ көңілге түйгені, айтары көп. Ақтұманың еңбектеген жасмын еңкейген кәрісі туралы, әрқайсысының өмірі жайлы ол күні-түні отырып жырдан қызық қып әңгіме айтып бере алады. Ақтұма тұрғындарының жартысына жуығы қырылған отызыншы жылдың ашаршылығын да, отыз жетінші жылды да қаз-қалпымен еске түсіре алады, сол жылы Асқардың әкесінің ұсталғанын, онан кейін ақ жауын себелеп тұрған күздің сұрықсыз бір күнінде оның екі көзден айрылып, шашы аппақ қудай боп оралғанын Сапардан жақсы білетін ешкім жоқ. Қақаған қыста Асқардың әкесі дүние салған кезде де басы-қасында тек Сапар болды.

Онан кейін не болды? Онан кейінгісін Асқардың өзі де жақсы біледі. Қиыршық қар тікенше қадалып бетке ұрғылап тұрған күні ол әкесінің мүрдесінің басында тұрды.

Онан соң қабір басына келгендер бір-бір күректен топырақ тастады. Ілезде томпиған бейіт пайда болды. Асқардың әкесін жерлесуге келгендердің ішінде Ақтұманың бір ғана адамы болған жоқ. Ол — Әмірбек.

Мүмкін ол зират басына келуге Дәмеш апайдың, болмаса Сапардың, тіпті ең аяғы Жекен қарттың қанішер деп атауынан қорыққан шығар. Ашынған адам мола басында шындықты айтудан тартынбайды ғой. Сембай моласының басында жүрт Әмірбекке үнсіз тұрып іштей қарғыс айтты.

Сол отыз жетінші жылдан елу бесінші жылға дейін — он сегіз жыл бойы Әмірбек өз бетіне еш жанды тура қаратқан емес. Жүрт оны сыйлап емес, қорқып именетін. Ақтұмалықтар Асқардың әкесін жақын тумаларындай қадыр тұтып еске алса, Әмірбек оны «халық жауы» деп қаралайтын.

Уақыт өте берді. Асқар да талай жерді шарлады. Жетісудың барқыт бұйра құмынан жаяу асып, Ақмола мен Алтайдың Сарыарқа далаларын кезді. Бірақ қайда жүрсе де өз ошағы — Ақтұма ойынан еш шыққан емес. Ақтұманың тасбұлағы, мейірбан адамдары, әсіресе Сапар мен Дәмеш апайды ұмытар ма? Өйткені қабырғасы қайысып, жетімдіктің қатал теперішін көрген сәттерінде ауылдастары Асқарға пана болды, көңіліне медеу беріп, көкірегіне мейірім құйды.

Сондықтан да болар бұдан жеті жыл бұрын университетті бітірісімен көп ойланып тұрмастан Ақтұмаға келді. Бас-

қаның істеген жақсылығын басына іс түсіп, қиындық көрмеген адам ғана бағалай білмес, ал өмір тауқыметін көрген адам өзіне істелген жақсылықты сірә де ұмыта алар ма. Қазақ «аштықта жеген құйқаның дәмі кетпес» деп осыдан шығарып айтқан болар. Жетімдік көріп қорланған бала жүрегі арашаға түскен мейірбан қолдың табын өмір бойы ұмытпақ емес. Бала кезінде Асқарды «халық жауының баласы» деп мектептен қуғандар да болды. Тіпті балалар үйіндегі ұрыларға дейін мұны басынатын. Олар ұры саналғанмен жау емес еді. Қайда барса да Асқардың осы бір жанына батқан таңбадан қашуына тура келді. Қаңғырып та жүрді. Ұрлық та істеді. Тек Дәмеш апай мен Сапардың үйіне келгенде құтылатын бұл айдардан. Бала жүрегіндегі тоңды екі қарттың мейірбан көңілдері жібітетін. Көкірегіне тек жақсылық, адамшылық ұялайтын. Университеттен кейін Асқардың қалада қалуға мүмкіндігінің бар екеніне қарамастан ауылға аттануы сондықтан. Ол мұнда ең болмаса екі-үш жыл істегісі келген. Сонан бері екі-үш жыл емес, жеті жыл өтті.

Ауыл келбеті оның көз алдында жаңаруда. Ол істеуге тиіс істердің көптігі сонша, қалаға ауысу туралы ойластыруға уақыты да жоқ.

Бір істі бітірсе, екінші іс басталады. Жеті жыл бұрын мұнда аурухана да, клуб та болған емес, кішкене мектеп үйінің өзі ескі қора сияқты еді.

Асқар жұмыс істей бастаған алғашқы айларында, бригадир Бәукен екеуінің Сапар ағаймен ақылдаса келгенін есіне түсірді. Қазір Бәукен председатель. Бірақ осы күнге дейін Сапар қартпен ақылдаспай тұрып ауылда бірде-бір іс істелмейді.

Міне, бүгін де Асқар жолға шығарының алдында Сапарға жолыға кетпек боп келген.

— Барсаң, «Жұлдызға» мініп бар. Машинадан гөрі салт ат дұрыс, — деді қарт. — Машина жаңбыр жауса батпаққа тығылып қалады, құмда да жүре алмайды. Ал салт атпен жол таңдамайсың. Ең тыныш көлік... Шопандарды араламақ ойың да өте жөн іс екен, Асқаржан. Әуелі өзің барып көріп қайт, онан кейін оқушыларыңды апарасың. Демалыс кездерінде текке сенделіп жүргенше, қора жасап, үй жөндеп, шопандарға көмектессін...

Шопандар қыстауы колхоз орталығынан елу шақырымдай болатын. Жол екі-үш ауылды басып өтіп, жайқалған егін жайлардың, шабындықтардың, жабайы жоңышқалардың ортасымен жүретін. Әуелде Асқар салт атпен жүру қалжыратып, соғып тастайтын болар деп ойлаған. Бірақ Жұлдыздың аңқылдаған аяңы жанға жайлы, жұмсақ екен. Түс кезінде ол екі

жолдың қиылысқан жеріндегі кішкене өзеннің жағасына кеп тоқтады.

Қоржынның аузын шешіп, нан алып, сумен соғып алды. Онан соң шешініп малта тастарға тайғақтай жүріп кеп, кішірек иірімге рахаттана сұңгіді. Суға түсіп боп, атын суғарып, аймын мықтап тартты. Жеңіл ырғып ерге қонды.

Осы кезде қыстау жақтан қара жолдың шаңын шұбалта көтеріп, келе жатқан жеті кісілік газик көрінді. Өне-міне дегенше жүйткіп кеп, өзен жағасына тоқтай қалды. Шофер секіріп түсіп радиатордың қақпағын ашты. Бұрқ етіп ыстық бу шықты машинадан. Шофер брезент шелегін алып суға жүгірді.

Асқар машинаға жақын кеп шофермен амандасғы, кабина ішінен Әмірбекті көріп қалды.

Ол аяғын талтайтып, беліндегі белбеуін босатып қойып отыр екен. Быртиған семіз саусақты қолы діріл қағып галифесінің қалтасынан мыжғыланған «Северді» алды. Шалбар-шалбар боп тер басқан жүзінен тесірейген кішірек көздері жылтылдап айырықша көрінді.

Асқар Әмірбекті талайдан бері көрмеп еді. Талай жылдар Ақтүмада есепші боп, онан кейін аудандық тұтынушылар одағына ауысқан. Сол жерде ол мойнына ақша мінгізіп, екі жылға сотталды. Одан осыдан бір жыл бұрын қайтқан. Сонан бері көрші ауданда жол басқармасының ағаш көшетінде күзетші боп істейді екен десетін жұрт. Бірақ мұның қаншалықты анық екенін ешкім білмейтін.

Өткен күзде Әмірбек қыстаулардағы малшыларды аралап қарбыз, алма апарып сатыпты деген қауесет тарады. Бір шопанның үйіне кеп әуелі балаларға бір қарбыз, бір алманы тегін ұстатады екен. Онысын таласа-тармаса жеп алған балалар тағы да сұрайтын көрінеді. Әмірбек бермейді. Балалар түс-тұстан қыңқылдап, жылай бастайды. Баланың аты бала емес пе, әке-шешесінің мазасын кетіреді. Қысылған шопан Әмірбекке:

— Тілегеніңді берейін, тек, не тезірек кет те, не қарбызыңнан балаларға берші,— дейтін көрінеді.

— Қалайша тегін беремін? Төле пұлын, әне бір қойыңды жетектеп әкел де, таңдаған бес қарбызыңды ал,— дейді екен Әмірбек. Шопан: бұл осыны шынымен айтып тұр ма? дегендей таңдана қарайды оған. Ал балалары болса аяғына оралып, әкелерінің тезірек қойды қарбызға айырбастауын жалына тілеп, жылап, мүлдем мазасын алады.

— Ау, ол колхоздың қойы... Ақшаға сат, екі құнын берейін.

— Жоқ,— дейді Әмірбек.— Сататын болсам, мен базарға да апара аламын.

— Әй, неткен қатыгез, пиғылың жаман еді,— деп, шопан ақыры сұраған қойын беріпті.

Сөйтіп Әмірбек базардан арзан бағаға сатып алған дәмсіз, кішкентай бес қарбызды бір қойға айырбастапты...

Осының бәрін Асқарға айтқан кезде, ол сенбеп еді. Бәукеңге анығын білуді өтінген. Әлгі қыстауға Бәукеңнің өзі барыпты. Шопан оған:

— Тексеретін түк те жоқ! Онан да маған тои мен киіз үйден басқаның да қажет екенін ойласаң етті. Нан мен майды мен өзім де табамын. Ал бүлдіргеннің құмда өспейтінін неге білмейсіңдер осы сендер...— деп дүрсе қоя беріпті.— Әмірбек дегеніңнің кім екенін де білмеймін, тіпті білгім де келмейді. Егер бұрын Ақтұмада тұрған болса, кім екенін өзің білесің де. Ал маған ешкім келген жоқ...

Мүмкін шопан шындықты айтқысы келмеген болар. Балаларға бола ақымақтық еткенін айтудан жалтарған болар. Мүмкін, тіпті сөз Әмірбек жайлы емес, басқа біреу туралы шығар. Алайда бұл оқиға жәй кетпеді. Сол күннен бастап колхоз басқармасы жеміс, овош, балды ең әуелі шопандарға жөнелту туралы қаулы қабылдады, тек сонан кейін артылса орталықтағыларға берілетін болды. Орталықта сатып алуға болады, ал «құмда бүлдірген өспейді»...

Иә, ол құлақ естімеген жәй еді. Әмірбектің солай істей алатынына Асқар шек келтірген жоқ. Бірақ сене де алмады. Әмірдің алға басуымен бірге адам да түлейді ғой. Ал қазіргі заманда бір қой үшін адамдық арын жоғалтуға кімнің дәті шыдар... Жоқ, Әмірбек ондайды істей қоятындай адам емес сияқты, деп ойлады оның жүзіне қадала қараған Асқар. Өзі кәрттейіпті. Көрешегін аз көрмеген. Жақсылық пен жамандықтың бағасын ұғар кезі болды ғой.

Әмірбек машинадан суырыла шығып:

— Әй, Асқаржан, мұғалім шырақ, амансың ба! Жол болсын?— деді.

Асқар сәлемдесе тұрып машина ішінде жатқан екі-үш қойды көзі шалып қалды.

— Шопандар ауылына бара жатқаным,— деді ол,— өздеріңіз қайдан келесіздер?

Машина ішіндегі қойлар тыпырлай бастады.

— Біреулерде алашағым болушы еді, соны әкеле жатқаным,— деп жалтаң жауап қайырған Әмірбек, көзін сығырайтып радиаторға су құйып тұрған шоферға қарап қойды.

— Мұнша мал төлеуіне қарағанда алашағыңыз көп болған-ау шамасы?

— Бәлі, о не дегенің, Асқаржан, бір қой ананыкі. Жолда сатып алды,— деп ол шоферды меңзеді. Шофер болса Асқарды бастан аяқ үнсіз қарап алды.

Бір қойды — таныс бір шопан бар еді,— сол берді сыйлап. Әрине оның қаруы менің мойнымда болат та енді. Үшінші қой — өзімнің әлгі алашағым. Жә, жөніңді айтшы енді, өзің жәйша барасың ба шопандарға? Әлде мұғалімдіктен ауысып па едің?

— Жазғы демалыс басталды ғой.

— Жөн, жөн. Демалудың орнына малшыларға тартқан екенсің ғой... Шаруа қамы де... Шала бүлінер не болды дейсің? Малшылар со баяғы бір бәз қалпында.

— Қолқабыс тигізу керек боп тұр. Мектеп оқушыларын әкелмекпіз. Оның үстіне колхоздағы тексеру комиссиясының мүшесі едім, ептеп тексеру жүргізіп қайтсам деймін.

— Жарайсың, жігітім! Жұрт сеніміне не болғанға не жетсін. Тексеру деген де жақсы нәрсе. Ақтұмадан шыққан балалардың ішіндегі еті тірісі, мақтан етері сен болдың ғой. Ауыл-аймақтарың қалай, аманшылық па? Талай рет барамын деп, сәті түспей жүргені. Ағайын-туғанмен де суысып кеткен сияқтымыз. Уақыт деген суынтады екен. Уақыт деген қызыл тұлкі, бұлаң қағып өте шығар демекші, құбылмалы кез ғой. Жел қай жақтан тұрар екен, кімге қалай жағар екем дейсің? Бірақ көпке жағу қиын екен...

— Көпке жағып керегі не, ол қайбір жақсы қасиет дейсіз... Ол жағын сіз менен артық білесіз.

Осы не ойлап тұр дегендей, Әмірбек Асқарға шұқшия қарады да:

— Сен көкірегің ояу, оқыған адамсың ғой. Бәрін де білесің,— деп мысқылды үнмен езу тартты. Асқар оның осы кескінінен қуыстанып тұрғанын байқады.

— Ұай, біздің бұ тұрысымыз не. Әй, шофер, қайдасың? Жүр, әне бір көгалға отыралық. Әкелші! Не бар еді бізде? Бір бөтелке мен шұжық бар сияқты емес пе еді,— деп Әмірбек аяқ асты шала бүлініп қалды.— Түс, Асқаржан, бізбен біраз отырып кет. Көптен бергі кездескеніміз осы шығар. Баяғының әдетінде далада кездескеннің татулығы берік болады дейтін.

— Рақмет, ағай, кеш болса таяп қалды, барар жерім әлі алыс, ертерек жетуім керек.

— Асқаржан, отырмай кетсең ренжимін. Бас-аяғы бес минут қана,— деді Әмірбек тізгіннен ұстай тұрып.— Білемін Сенің алдында кінәлімін. Бір кезде сені ренжіткенім үшін ке-

шірмесіңді де білемін. Әкеңнің өліміне де мені кінәлі дерсің. Бірақ бір алланың өзі куә. Сенің әкеңді ұстатқан мен емеспін. Елдің шығарған жала өсегі де. Өсек деген пәле өлімнен де жаман екен, Асқаржан. Мен сенің ауылдағы ел қадырлейтін адам болғаныңа шын қуаныштымын. Кәне, қолымнан дәм ауыз тиіп кет. Үлкен жолдың үстінде кезігіпсің, дастарқаннан аттама.

Асқар аттан түсті. Көгалға жайғаса отырды. Әмірбек бөтелкені түбінен бір ұрып, тығынын ұшырып жіберді. Кішкентай стакандар да пайда бола кетті.

— Біздің шофер нағыз шаруа адамы, бәрі дайын, көрдің бе?— деп Әмірбек жымың қақты.

— Сөйтіп олжалы боп келе жатыр екенсіздер ғой.

Әмірбек көзін сығырайтып:

— Басқа мұғалімдер сияқты сен де қайталай бергенді жақсы көреді екенсің, Асқаржан,— деп қойды.— Оқушыларға бір сөзді қайталап отырған пайдалы шығар, ал маған қажетсіз-ақ. Әлгінде бір айтып ем, адамға адам ауыспай бола ма, бірде берсең, бірде алып дегендей. Бір кезде мен оған қарызға ақша бердім, енді сонымның пұлын қайырып және бір қойды сыйға тартты. Әлде тексергің кеп отыр ма? Мәссаған, ендігі қалғаны сенің мені тексеруің екен ғой, ха-ха...— Әмірбек өтірік қарқылдап күлген болды.

— Тексеруші үшін,— деп ол өз стаканын көтерді. Шофер түнерген күйде шұжықтан турап, жол жаққа қарап қойып отырды. Асқардың түйгені Әмірбек те, шофер да жол бойында көп отырғылары келмейтін сияқты, әлде қайда асығулы еді. Шынымен біреудің қойларын басып әкеле жатқандары ма?

Асқар бұл ойынан тез бас тартты. Секемшілдігі үшін өзіне іштей кінәлап алды. Өзіңе еш уақыт ұнамаған адамды ұрыға санап, күдіктенуге бола ма екен...

Асқар алғыс айтып атқа қонды.

Күн жер бетіне төніп қалған. Көз қаратпас өткір сәулесін ішіне тартып, қызуы қайтып, үлкен қызыл шарға айналған күйі уылжи піскен домалақ қауын секілді еді. Гүл өрнегімен әшекейленген жасыл дала да реңін құбылтып өзгерте бастады. Әуелі қызыл күрең түске еніп тұрды да күн жерге таяна бастаған кезде күлгін-сұр бозамық басты үстін. Ал Күнсұлу кеңістікке бетін басып, ашық қызыл кешкі рауанға шолп еткенде, дала үстіндегі әлгі нәзік бозғыл қызылға боялды.

Асқар дала кешінің құлпырған бояуларына таңырқай қарады.

Әдеттегідей кешкі рауанда шіркей де пайда болды. Асқар анда-санда қолын бір сермеп, төбесінде үймелей ілескен шір-

кейді үркітіп қойып келеді. Кенет үлкен қара қоңыз бетіне сарт ете қалған-ды. Асқар сілейе қалған қоңызды жерге бір ұрды. Қазіргі сәт оның ойынан Әмірбек кетер емес. Машинадағы қойларды адал жолмен алмағанына күмән жоқ. Ол біреуді я алдап соқты, я болмаса ұрлап әкетті. Қыстауға жетісімен оның қай-қай жерлерде болғанын анықтау керек.

Күн әлдеқашан ұясына қонған. Кешкі ымырт үйіріліп, аспанды жұқа шарбы бұлт қабаттай бастаған. Алдыңғы жақтан, қараңғылық арасынан қарауыта сілемденіп шағыл құмдар көрінді. Үлкен жолдың екі жағында бірдей қой тұяғы таптаған тарам-тарам жалғыз аяқ сұрлеулер жатыр. Қыстауға дейін он шақты шақырымдай-ақ қалған. Жұлдыз екі құлағын қайшылап, ентелей түсіп келеді. Енді бірде артқа қарап пысықырынып қойды.

Асқар да мойын бұрған, кеш қараңғылығын қақ жарып машина келе жатыр екен.

«Бү кім болды екен?— деп ойлады ол.— Біздің ауылдан ешкім келетіндей емес еді ғой. Көрші колхоздың бірінен болар. Олардың малы да осы құмда емес пе?!» Машина озып барып, қалың шаңға тұншыға тоқтады. Жарығы да өшті. Бұрқыраған шаңнан ба, әлде жарықты бірден өшіргендіктен бе, көзге түртсе көргісіз тастай қараңғылық басты. «Әлгіндегі Әмірбектің «ГАЗ-60-ы» сияқты ма» деп түйген Асқар. Осы сәт машинадан қарсы шыққан адамның:

— Сәлемет пе, жолдас!— деген жуан даусы естілді. Асқар үркектей берген атынан түсіп, әлгі адамға қарсы жүріп, қол созған Әмірбектің шоферімен бетпе-бет соғысып қалды. Түсі суық, қараңғыда Асқарға тесірейе қарап тұр. Секем алған Асқар жалт бұрылып атына мінбек еді. Бірақ үлгіре алмады. Аяғын үзеңгіге сала бергенде, басынан тиген ауыр соққы ұшырып түсірді.

— ... Жетер!— деген Әмірбектің даусы оған терең шыңыраудан шыққандай талып естілді.— Неғып тұрсың енді, доңыз! Тез, атты әкел. Шылбырына байлай салалық. Мас боп келе жатып жығылып, ат сүйретіп өлтіргендей болсын... Сонымен іс бітеді! Ұқтың ба, ақымақ! Ол аттан жығылған... Атты әкел деймін, тез!

Аттың осқырына кісінегені, тұяқ сатыры, әлдекімнің ыңқ ете түскен үні шықты.

— Ойбай-ай... Ә, иттің малы-ай! Жамбасымды сындырып кете жаздады-ау. У-уһ, оңдырмады-ау! Неғып тұрсың, меңірейген неме?! Ананы былай шетке сүйретіп апарып, жыраға тастасаңшы. Тез, болсаңшы енді, әне, төбенің ар жағынан жарық көрінген сияқты. Біреулер келе жатыр! Бол, тез!

Бетіне жып-жылы бірдеңе жабысқандай болды, Асқар өзін аяғынан сүйреп келе жатқанын жақсы сезді, бірақ еш жері ауырмайтын сияқты, тек басы ғана көтертер емес. Мұны лақтырып тастай салды. Мотор дүрілі естілгендей болды да, төңірек тым-тырыс боп тына қалды. Асқар жылы қан жауып батасқан көзін әзер ашты. Басы қорғасын құйылғандай, зілдей. Иығы, жотасы, аяқтары сыздап, қозғалтар емес. Тұрып отыруға әрекеттеніп көрген, жан даусы шығып кетті. Ақыры қимылдауға шамасы келмей, сұлық жатты. Шарбы бұлттан тазарған түнгі қаракөк аспанда шашыла жарқыраған жұлдыздар. Жарты ай да Асқарға мүсіркей қарап тұр. Кенет оның бетіне қорқынышты үлкен бірдеңе төнді. Жылы демі бет шарпып білініп тұр. «Жұлдыз» екен. Әкірбекке ұстатпай теуіп кеткеннен кейін, ол ұзай шауып барып, енді Асқарға оралған кезі.

Асқар тағы да ыңыранды. Аттың оқырана кісінегені түнгі даланы жаңғырықтырды. Жер тарпып, айнала кісіней шауып тұра алар емес.

Асқар таңдайы құрғап, ауру жанына батып, айқай салғысы келді. Бірақ айқайлауға дәрмені жоқ. Тамағына тас тығылып қалғандай. Ол енді бар күшін жнип, етпетінен түсті де алға қарай жылжи бастады. Өне-бойы салдырап, дір-дір қағып, әзер сүйретіледі. Қарап жатып текке өлгенше, тырбанып қалғысы келеді, өмір сүргісі келеді...

Адам деген кейде өз басына төнген хауіп-қатерге өзі себепкер болады. Күні бүгінге дейін Асқар Әмірбекті кешіріп келгенді. Жетімдікпен өткен балалық шағы, көрген қорлықтары оның мінез-құлқын өзгерте алмаған. Асқар бала кезінде қиястау, тез ашуданғыш, бірақ біреудің айтқанына тез сенетін аңқылдақ еді.

Ол Әмірбекті «халық жауының баласы» дегені үшін ит етінен жек көретін. Бірте-бірте өскен сайын кең пейілді, қайырымды адамдармен араласа жүріп, Асқар өзі де барынша мейірбан болуға тырысты. Біреудің істеген қиянатын кек тұтып қалмай, тез кешіретін. Әмірбек қарбызға қой айырбастап алатын жолы, Бәукен оны колхоз басқармасы атынан сотқа бермек болғанда, Асқар ара түсіп еді. Сонда ол Әмірбектің де түзелетініне шек келтірмеген.

— Бү кешірімпаздық пен орынсыз адамгершілік саған қайдан пайда болған. Өмір сені еркелетпеп еді ғой. Ал сен болаттай берік болудың орнына, балауыздай былбыраған жұмсақсың,— деген еді сонда Бәукен. Әй, Бәукен-ай, сенің айтқаның дұрыс екен-ау, деп ойлады Асқар әлі құрып жатып...

«Жұлдыз» Асқардың жанына айналып тағы келді. Тағы да шырқырап кісінеп, жер тарпып тұрып алды. Түнгі кең дала-

да тылсым жоқ. Қансыраған Асқар енді өн-бойынның ауырғанын сезуден қалды. Ерні кезеріп, таңдайы жұтындырмай құрғап, әбден шөлдеді. Ажал деген сайқымазақтанып таяп тұр. Бәрінен де қорлығы — сол ажал адамдық құны жоқ ұрының қолынан болып отыр. Асқар ыңырана тыныс ап, түн құшағындағы далаға көз жіберді. Дәл қазір оған туған даласына дейін жат болып көрінді.

Қаншама аштықты, жалаңаштықты бастан кешіріп талай соққыға бой бермей, енді адам боп шықтым ба, дегенде өле сау қандай өкінішті. Не қызық көрді?! Өмірінің ең соңғы минутында Заурешінің ақ дидарын бір көре алмай, құлақтан кетпес әсем дауысын бір ести алмай қапы кеткені ме?! Тағдыр неткен қатыгез еді!

Төңірек тым-тырыс. Көк аспанда сұп-суық боп жұлдыздар жарқырайды. «Жұлдыз» құйрығын шаншып ап, әлде қайда шауып кеткен. Не оқыранғаны, не тұяғының дүсірі естілмейді. Тек малшы қауымға ғана қанықты өлі тыныштық басып тұр даланы.

Тыныштық сырын Асқар да тыңдай білетін. Өзі тау мен дала аясында туып-өскендіктен бе, ол тыныштықтың шертер сырын — шопан атаның жер-ана туралы, жұлдыз әлемі туралы таусылмас ұзақ ойлары деп білетін, дала адамының ұзақты күнге өз-өзімен өмір туралы мәслихаты деп ұғатын. Жел мен боран малшы қауымға қорқыныш әкелсе, күн күркіреп, найзағайдың ойнауы үрей туғызды, тыныштық — көңілдің жазы. Иә, Асқар да дала тынысын, дала тыныштығын тыңдай білетін. Ал қазіргі тыныштық қорқынышты еді. Өлімді күткен тымырсық тыныштық еді...

Жоқ. Асқардың өлгісі келмейді. Қолы бір топ теріскенге ілікті. Жансыз дене алға қарай сүйретілді. Иә, осы жан-дәрменнің өзі өмірге сүйрейтіндей. Ол тағы бір тырысқан кезде алға аунап түсті де, төмен шыңырауға домалай жөнелді. Ерніне су тиді.

Бұл кезде «Жұлдыз» аяғына оралған тізгінін быт-шыт қып үзіп, қара жолды ары-бері ойқастай кесіп өтіп, кісіней шауып жүрген. Бірақ Асқар оның аяқ дүсірін ести алмады...

Ауыр ойдан Асқардың басы ауырайын деді. Бақ іші жымжырт еді. Тек анда-санда ағаштар арасынан ақ халатты сестралар мен жұпыны түсті ұзын халат киіп серуендеп жүрген аурулар көрініп қалады. Орта жастан асқан ақсұр әйел қарағаш жанына кеп тоқтады. Көлеңкелеу жерге өскен бұл қарағаш әлі де жапырақ жая қоймаған, бүрі ісіне кеуіп тұр. Әйел сол бүрдің бірін үзіп ап, жайлап арасын ашты да алақанына салып мұңая ұзақ қарады. Тұңғыық жанары жасқа толып,

жапырақтан басқа ешнәрсені көрмейтін сияқты Көкірегін басқан шер ауыр болса керек Қарағаш бүрінің жапырақ ашқанын көруге асық сияқты... Бұл әйелдің аурухана үйінің екінші қанатындағы палатада жататынын Асқар білетін. Әйел өмірінің өнегелі, үлгілі болғанынан да хабардар Қазір ол айықпас науқас — рақпен ауырып жатыр.

Асқардың жүрегі шымырлап, дірілдеп кетті. Бір сәт науқас әйелмен сөйлесуге оқталды да, мазалауға дәті бармады. Ол енді назарын әйелден аударып өзінің үзілген ойын жалғастырмақ боп, орындық астымен сылдырай ағып жатқан арықтағы суға қарай отырып, Зәурешті ойлады, әрбір үш күнде бір хат сапып тұратын Бәукенді еске алды. Ол әр хатында Асқардың осы күйге ұшырауына өзін кінәлі санайтындай өкініш сыңайын байқатады. Өзін Сапар қарттың «жерден алып, жерге салып ұрысқанын» да жазған. Тағы бір хатта аудандық комсомол комитетінің секретары Анаштың телефон соққанын айтыпты. Асқардың көз алдына ұзын бойлы, кең жауырынды Анаш келе қалды. Бір өлімнен аман қалғаны үшін ол өзін Анаш алдында борышты санайтын...

... Сол бір өлім құшағында жатқан түнде есінен танған Асқар, көзін аудандық ауруханада жатып бір-ақ ашқан. Жымыя күлген дәрігер:

— Ең бастысы сүйектерің аман, ал жара деген жазылады. Үйлену тойыңа дейін дыңдай боп кетесің әлі,— деп көзін қысқан. Асқар да езу тартты.

— Қалыңдығың, байғұс, екі тәуліктен бері күтіп отыр. Қазір ішке кіргізем. Тек ескертерім өзіңе-өзің берік бол. Қозғалуға, сөйлеуге рұқсат етпеймін,— деді дәрігер. Есік жайлап қана ашылып, ішке өңі құқыл тартқан Зәуреш кірді. Көзі кіртііп, қалжырағаны бірден көрініп тұр.

Асқар оған қарсы тұрмақ боп ұмтыла берген, дәрігердің жұмсақ қолы оны қайта жатқызды.

— Қозғалуға болмайды,— деп ақырын ғана тағы бір ескертті де дәрігер шығып кетті.

— Әйтеуір аман қалдың... Соған шүкір,— деді Зәуреш көз жасын жұта тұрып.— Онан кейін қасына кеп отырып Асқардың қолынан ұстады.

— Ендігәрі сені ешқайда да жібермеспін жалғыз. Бірге боламыз, қайда болса да бірге барамыз...— Зәуреш оған еңкейе төнді.

— Зәуреш...— Асқар да мұнан әрі ештеңе айта алмады. Сөз жетпеді. Ол Зәурештің шаршаған жүзіне, ұзын қара кірпіктеріне, көзінің астындағы қара көлеңкеге телміре қарады. Әбден шаршапты-ау. Түні бойы ұйықтамаған: Асқардың ес

жинауын күтіп отырған. Шашы қандай мап-майда, жұмсақ. Тау гүлінің, дала желінің иісі есетін тәрізді бұрымынан...

Зәуреш Асқардың бала жастан бірге өскен досы Екеуі мектепте бірге оқыды.

— Зәурешім менің...

Қыз көзі жасқа толып, күлімсірейді. Бұл, қуаныштан шыққан жас еді. Асқар тағы күбірлеп қайталап жатқандай: «Зәурешім менің...»

Зәуреш оның маңдайынан сүйді.

— Асқарым менің,— деді ол да. Жүрегі көкірегіне сыймай тулап тұр. Кәдімгі Жоңғардың биік жартастарының тар жықпылында күн сәулесінің алтын шуағына насаттанып, махабатқа мастанған ұлардай бұлқына тулайды.

Бір кездерде Асқар мен Зәуреш тау жуасын тере барып, ұлар тойының үстінен түскен. Бүкіл халықты қуанышқа бөлеген Жеңіс күні де Асқардың есінде. Сонда кішкене Зәуреш қойдың бір сирағын ағаш табаққа салып бір кесе қымызбен Асқарға әкелген-ді. Ұялшақтай тұрып: «Бәйгеден озып кел. Мен сені күтемін» деген сыбырлап. Асқар Зәуреш екеуінің фермадағы қашаған бұзауды қуып ұстағандарын да ұмытқан жоқ. Алматыда театрда қатар отырып Күләштің әнін тыңдаған сәт те әлі көз алдында. Ол кезде Асқар университетте, Зәуреш медицина институтында оқитын.

Енді бұдан былай Асқар оны ылғи да: «Зәурешім менің...» дейтін болады.

Зәурештің ыстық жасы Асқардың маңдайына тамып кетті.

— Саған бүйтіп қол жұмсаған кім?— деді булығып. Онан әрмен солқылдай жылады. Асқар ше? Ол да жылап жатты. Шексіз қуаныштан жылады.

.. Асқар қарағаш түбінде тұрған егде әйелдің ешбір сыбырсыз жүріп барып, қарақат ағашын айналып кеткенін сезген жоқ. Ол өз ойымен өзі еді. Анашпен алғаш кездескен кезді қаз-қалпында есіне түсірді.

Анаш колхозға комсомолдық есеп-беру сайлау жиналысына қатысу үшін келген. Жиналыстан кейін Асқар оны өз үйіне қонуға шақырды.

— Мен сіз туралы көп білемін,— деді Анаш сонда.— Қызмет бабы солай, адамдар жайлы көп білу керек. Көптен бері сізбен жақын таныссам деп ойлайтынмын, бірақ реті келмейтін... Ал сіз мен туралы онша көп білмейтін боларсыз. Рас, менің балалық шағым да осы Қарлығашта өтті, онан кейін Қытайда болдым. Иә, солай...

Бұл түні мен ұйықтай алмадым. Өз полкасында Анаш та дөңбекшіп жатыр. Ақыры ол, шыдамы таусылды білем, басын көтерді.

— Әлгі Асқарға қол жұмсаған сілімтікке өз басым түсіне алмай-ақ қойдым,— деді онан соң.— Егер дәл сондай оқиға кітапта жазылған болса, «ойдан шығарылған» дер едім. Ал мынаған өзім куә болдым ғой. Сотқа қатыстым. Апыр-ай, сол ит сондай мінезді қайдан тапты екен десеңізші? Не жетпеді екен соған? Адал еңбегін істей бермей ме... Жоқ, не десеңіз де өмірдің қым-қиғаш шытырмандығы осындай, әділдігі мен зұлымдығының қосарлана жүруінде болар. Күн менен түн ғой— бір тәулікті құрайды, сол сияқты өмірдің өзі шындық пен жалғандықтан тұра ма деймін. Зұлымдық өміршең. Меніңше, ол зауза қоңыз сияқты ғой деп ойлаймын. Өсімдік атаулыға бүйідей тиетін сондай бір қоңыз болады. Ол өзі жаз басында шығады да ағаштардың жапырағын бауша қиып, жеп, гүлдерді семдіріп, көк шөпті бүлдіреді. Еш тіршілікке пайдасы болмайды. Бар ғұмыры басқаға залалын тигізген зұлымдықтан ғана тұрады. Өлер сәтінде ол өз ұрығын жер астына шашады. Оның жұмыртқасынан өніп шыққан құрттар шөптердің, ағаштардың, гүлдердің, астықтың тамырын кеміріп өседі. Ал қоңызға айналғаннан кейін олар жер астындағы ұрасынан шығып, зиянды әрекетін жер үстінде жалғастырады. Осылайша тар шеңбермен олардың тіршілігі қайталаана береді. Ол қоңыз, нағыз тілмен айтқанда жер бетіндегі зұлымдық атаулымен бірдей өміршең...

Қазір ғой адам баласы корабльдер жасап, космосқа ұшуда. Бұл келешек ұрпақтың өмірі үшін қажет. Алайда, екінші жағынан алып қарағанда біресе аннан, біресе мұннан болып жатқан атом жарылыстары жерді де, гүлді де, адамды да, хайуанды да уландыруда. Ғалымдар стронцийді аса қатерлі деп айтады да, соған қарамастан өздері жаңа бомбаларды ойлап табады. Егер бұл іс алдағы кезде де осылайша кете берсе, келер ұрпақ өз өмірлерінің құсалығы үшін біздерді лағнаттайтын болады. Мен бұл жайлы жастардың пікір таласы кештерінде жиі естіп жүрмін. Жас жігіттер мен қыздар:—Неліктен бұлай, неліктен зұлымдық өміршең?— деп сұрайды.

Ал соларға қалай жауап беру керек дер едіңіз? Атом қазанын қотарыстырғанша, түйені, нарды жақсы көрсеңдерші деу керек пе. Осы күні: «Тіршілігіңде өмірдегінің бәрінен қармап қал...» деп міз бақпайтын жасөспірімдер де бар.

— Соларға қалай жауап беру керек?

Мен үндеген жоқпын. Не демекпін оған? Ол дәл осы сәтте көзге көрінбес ісікті скальпельмен тілгілеп жатқан хирургке ұқсап кетті...

— Жауап деген әрқилы болады ғой. Сіз жас достарыңыздың психологиясын менен артық білетін боларсыз.

— Мәселе сонда ғой, қазіргі балаларды құр қол ала алмайтыныңда. Нар жайындағы әңгімелеріңе олар пысқырмайды да. Ойлап көрсең олар мен біздердің жас айырмашылықтарымыз бас-аяғы бес-он жыл ғана, ал қарап отырсаң өздері мүлдем басқа ұрпақ. Мүмкін олардың балалық шағының сәл басқаша жағдайда, соғыстан кейін өткендігінен шығар. Соғыста қасірет тартып, қатер мен аштықтың қысымында жүргендерінде ішқұста боп сыртқа шығара алмаған бар мейірім, қайырымдарын әкелер мен аналар балаларының басына шектен тыс үйіп төккендіктен болар, әлде өмірдің өзі де бұрынғысына қарағанда әлдеқайда еркіндеп, жеңілдегенінен бе. Кім білсін? Мүмкін, мен бояуын қоюлатып, ұрысқақ шалдардың қай кезде болмасын: «Бізбен салыстырғанда қазіргі жастар неменес...» дейтін жаттанды ауыруын қайталап отырған болармын. Шынында ауданымызда жақсы жастар өте көп. Тіпті алысқа бармай-ақ Асқардың әлгі шәкірттерін алалық. Қандай тамаша жігіттер мен қыздар өсіп келеді десеңізші.

Өткен жазда бір ретте мен Ақтұмаға келе қалдым. Пішен уақыты еді. Ауылдың сыртындағы тау қойнауларында шалғыны белуардан қиын қиялар бар-ды. Трактор құлап кетеді. Шөп машинасы да өте алмайтын. Ол жерлердің пішенін тәжірибелі шалғышы қарттар қолмен шабатын...

Өліп-өшіп бір дестені аяғына дейін жеткізетін де, онан соң бүгжеңдеп жоғары көтерілгенде еңтігіп, тыныс ала алмай қалатын. Міне, осы қарттардың орнын ауыл балалары алмасып, сол қиын қиялардың пішенін өздері шабуға кірісті. Оларға бұл кеңесті Асқар берген көрінеді.

Бригадаға келіп, әлгілерді өз көзіммен көрдім: биіктігі екі жүз метрдей тік жотаның басынан шалғы ұстаған балалар бірінің артынан бірі түсіпті. Өкшелерін қадап алған. Тізелерін сәл бүгіңкіреп, бір қалыппен құлаштарын кең сермеп, еңіске қарай қазша қалқып, шөпті көсілте шабады.

— Ж-ж-ах! Ж-ж-ах! — дейді шалғы үні. Шөп сусылдай сұлайды. Артта қатар-қатар боп қалың дестелер қалып жатыр. Шөп ну жыныстағыдай-ақ бітік өсіпті. Солқылдап тұр.

— Ж-ж-ах! Ж-ж-ах! Түйін жарған алқызыл шуындықтар, шөк-шөк боп ұйысқан сары, көк раушан гүлдер балалардың аяғының астына сұлап жатыр.

Күн күйдіріп тұр Бәрі де белуарға дейін шешініп тастаған жоталарын күн қақтап қызарып кеткен, өздері шат көңілді. Бірінен кейін бірі тоқтай қап, бетін басқан терді жұдырығымен сырып тастап, қуып жетіп қалмады ма екен, дегендей соңындағы көршісіне қарап қояды: Жүзінде жалт етіп күлкі ойнайды да, онан әрі кете барады. Дестені аяғына дейін жеткізіп, жүгіріп жоғарыға қайта шығады да тағы қатарға тұрады. Толқынша ирелеңдеген жал-жал дестелер бірінен кейін бірі созылып жатыр...

Кенет біреуінің дәл аяғының астынан дүр етіп алтындай жалтыраған қырғауыл ұшты. Әлгі шалғышы бала жігіт сасқанынан отыра кетті. Жұрттың барлығы да тоқтады.

Қаншама күлкі, әзілдің тиегі ағытылды сонда!

Осы кезде Сапар қарт та жеткен. Шабан жүрісті айғырынан түсті. Кенеп қапшығының аузын шешті. Одан кішкентай темір төс пен балғасын алды. Дүзі қайтқан шалғыны шыңдау үшін келген екен Оның артынша екі доңғалақты арба мен бір кішірек бала да келді. Таба нан және ашытылған мұздай суық тары көже әкеліпті.

Шаршаған балалар бірер сағат демалуға жиналды. Рахаттана түстеніп алды. Онан соң Әуезовтың «Қараш-қарашы» жайында және бір американдық жазушының романы туралы өзара қызу айтысып кетті. Жазушының есімін ұмытып қалдым. Тек романының аты есімде сақталыпты. Онысы бір ұнамды, бізге тән атпен «Шыңырау үстіндегі егін-жайда» деп аталады. Енді бірде әлгі балалар өмір туралы, онан тарих жайлы айтысқа ойысты, Вурукартаның¹ бойында массагет² жасақшылары қансыратқан Дария патшаны да сөз қылды.

Біраздан кейін жүгіре жарысып тағы да жотаға шықты. Ж-жах! Ж-жах! Темірдің сыңғыры: шөптің сусылы, әлдеқайдан жоғарыдан жеткен бақташының әні, Сапар қарттың күлімдеген шадыман жүзі, осылардың бәрінің төбесінен көк аспанда айырықша жарқырап күн — сұлу тұрды. Бір сөзбен айтқанда бұл күн ғажап күн еді.

Мен кеш қайттым. Егін-жай аралықтарындағы көк шалғында бытпылдық әуенінің ырғағымен жүріп келе жатып солар туралы, жас пішеншілер туралы ойладым Олар сөз еткен, пікір таластырған кітаптардың барлығын да оқып шығуға бекіндім.

Маған тән бір қасиет — қала балаларына қарағанда, ауыл балаларына бүйрегім көбірек бұрып тұрады. Мүмкін, бұл ком-

¹ Вурукарта — Арал теңізінің ертедегі аты.

² Массагет — ертедегі Турандық бір ел.

сомол қызметкері үшін үлкен кемшілік те болар. Білмеймін. Әйтеуір маған ауыл балалары айдай анық, түсінікті. Өз басым қаланың кейбір, жалаң табанымен жып-жылы жер алақанын еш уақыт басып көрмеген, күндіз-түні көше бойлап сенделіп жүріп, әлем кеңістігі, өмір туралы сапыра сөйлейтін жасөспірім көке мылжыңдарына түсінбеймін...

Меніңше, жас пішеншілер де өз ойларын шын көңілден айтады. Өйткені олардың өз түйгендері бар. Ал мыналардікі — біреуден естіген, жауыр болған сөздер...

— Жастық шақ тікшіл, яғни адал келеді. Қайда тұрса да, мейлі аудан орталығында болсын, мейлі ауылда болсын, бірдей емес пе, — дедім мен.

— Тікшілдік әрқашан да адалдықты білдірмейді. Мәселен, қитық мінезділер көбірек ашылып сөйлейді. Бірақ солардікі дұрыс па? Дұрыс ойлай білудің өзі де тәрбие емес пе. Егер менің досым сүйдім-күйдімді көп айтса, маған да неге сондай болмасқа деп, немесе сол досың есінен танғанша ішетін болса, неге маған сол ғұсап ішпеске, деп ойлана берсе, онда ондай «ойлардан» пайда шамалы ғой.

Өзіңе ұнаған өлең жолын есте сақтап қалу деген, көкірегіңде поэзияға деген үлкен қошеметтің оянуы емес. Әрбір адам диханшының тері сіңген астық иісі мен сазға өскен балдырдың иісін айыра білуі тиіс... Ненің дені дұрыс, әрі сұлу екенін ұға білуі керек, — деді қызына сөйлеген Анаш.

Түн жарымынан әлдеқашан ауған. Мен шаршайын дедім. Ұйқы да буа бастады. Анаш байқап қалды.

— Жабысқақтығым үшін кешіріңіз. Көңілімде жүрген дүдәмал ойларымның дұрыс-бұрыстығын тексеру үшін біреумен әңгімелесіп айтысқым кеп жүруші еді, — деді ол ақтала сөйлеп.

Онан соң терезені ашып, темекі тұтатты.

— Қазір жастармен жұмыс істеу қиын. Осыдан біраз жыл бұрынғыдай жауырынды жаба тоқыған басшы болу бұл күнде жарамайды. Сол Ақтұмадағы жас пішеншілердің кез келгені еш шікәмсіз комсомол хатшысының орнына отыра алар еді. Ой-өрісі кең, жанжақты білімдар.

Міне, солардың алдында жер болып бетіңнен басқың келмейді. Бәрін де кесіп-пішіп, толғанып сол Ақтұма балаларынан кем білмесем дейсің.

Шынымды айтсам мені аудандық комсомол комитетінің секретары етіп қояды-ау деген үш ұйықтасам ойымда жоқ еді. Не дегенмен шет елде болдым ғой. Бірақ соның бәріне де қараған жоқ, сайлады. Ол аздай, аманат артты тағы да. Соны ақтау керек.

Оның үстіне жұрттан да қалғың келмейді.

— Қай жерлерде тұрып қайттыңыз?— деп сұрадым мен көгілдір таулар жақты нұсқап.— Шетелге қалай өтіп кетіп жүрсіз?

Анаш ойланып қалды...

Соғыс аяқталар жылы бригадирдің оны шекарадағы Жамантас жайлауында отырған шопандарға азық-түлік жеткізіп бер деп жұмсағанын ол алдыңғы бір сөзінде айтқан-ды.

* * *

... Анаш енді болмағанда адасқандай еді. Жолда кездескен екі шекарашы оны жылқышы Хамзаның киіз үйіне дейін әкеп салды. Киіз үй көкпеңбек кең аңғардың екінші басында, айдалған тар меженің — шекараның аржағында Синьцзян шопандарының киіз үйлері көрініп тұратын.

Таңертеңгілікте аспан шайдай ашық болатын. Тау үстіне төнген күн маужырап, адам денесін білдірмей күйдіреді. Тау ауасына мастанған Анаш табиғаттың шымқай ашық бояуларын қызықтай қараған күйі өзіне тез үйренген үлкен сұр төбетті ертіп, аңғар ішінде асыр салып жүгіріп жүрді.

Түс кезінде шопандар жиналды.

Хамза жылқыны үй іргесіне айдап әкелді. Ол қаншырдай қатқан сұлу мүсінді, бурыл құнанды үйретпек болатын.

Жылқылар бірін-бірі бүйірлей ықсырып, иіріліп тұра қалды. Таяқ шаншар жер жоқ. Дөңгеленген семіз, сауырындары күнге шағылысып жылт-жылт етеді. Бастарын кейкитіп, көтеріп алған. Көздері ойнақши алақтап, осқырынып, кісінесіп, бірін-бірі таптап кетердей боп тұр. Хамза асқан ептілікпен ұмтылып кеп, бурылдың басына бұғалықты тастап жіберген. Қалың жылқы аңғарды өрлей лап берді.

Асау құнан да жанұшыра табынның соңынан кетпек болған. Бірақ қыл сағалықтан түскен бұғалық адымын жаздырмады. Хамзаның астындағы асау қуып үйренген қабырғалы ат төрт тағандап жер тіреп тұрып алды. Хамза болса бұғалықтың ұшын дереу тақымынан өткізіп ап, қолына орады да ат үстінде шірене қатып қалды. Қыл арқан сымдай тартылып тұр Жанталаса алға ұмтылған құнан тік шапшып барып шалқасынан құлады. Жылқышы ат үстінен лып етіп секіріп түсті. Осы сәт бурыл атып тұрған, қылғындырған бұғалық тағы да тартып қалды.

Енді Хамза арқанды бірде тартып, бірде босата тұрып асау құнанды шырқ айналдырып жүгірте бастады. Онсыз да шапши атқыған бурылды шықпырта соғып, дөңгелек торға түскен ақ тиіндей шырқ айналдырып тұр. Асау құнан

лезде қос бүйірі солқылдап, ақ көбік боп шыға келді Қалжырайын деді. Ақыры шапши секіргенін қойып, сар желіске ауысты. Екі адам барып Хамзаның қолындағы арқан ұшын ұстады.

Хамза біртіндеп асауға жақындай бастады Құнан тоқтай қап, мысықша еппен басып өзіне таяп келе жатқан жылқышыға қалш-қалш етіп оsqырына қарап тұрды Хамзаның қолында тағы бір жідіңше қыл арқан бар еді Әлгіні ілгектеп алып еткізіп құнанның тұмсығынан орай салды Құнан тағы да аспанға шапши қарғыған. Енді бір қалт еткенде Хамза арқанмен екінші рет іліп қалған еді, асау жүгенделіп шыға келді. Жылқышы құнанды мықтап езулеп тартып тастады да, Анашқа:

— Тез, тоқымды әпкел!— деп айқайлады.

Енді бірер минутта бурылға тоқым салынып, төс айыл тартылды.

Арқасына тоқым түскеннен кейін асау құнан тағы да аспанға қарғып, бұлқына тулап, шыр көбелек айнала шапты.

— Жә, осы сабылтқанымыз да жетер!— деді әлден уақытта жылқышы, арқанды тартып. Онан соң шеттеп тұрған Анашқа қарады:— Ал кәне, көрсетші жігіт болғаныңды.

Анаш дәл бұлай болар деп күтпеген. Сасып қалды Бірақ бас тартуға тағы болмайды, онда өмір бақи ауылдағы балалар мен шалдардың мазағына ұшырағаны.

Ол тулаған құнанмен қатарласа жүгіріп бара жатып қарғып мінді де жалынан тастай қатып жабыса ұстады. Бурыл алып жөнелді. Өз атына мініп, арқанның ұшын тақымына басып Хамза да Анашпен қатарласа шапты. Бурыл озып шыққан, бірақ Хамза оны тәсілқойлықпен тұқырта тартып жібере қоймады.

Тура шауып құтылмасын білген асау құнан тосыннан жаңбырлы бұрылғанда, Анаш бұлт етіп жұп-жұмсақ тау шөбіне домалап түсті.

— Ештеңе етпейді. Оңайлықпен олжа келуші ме еді, тәйірі,— деп дауыстап қойды Хамза...

Осы бойда қарлы жотаға дейін шауып барып, одан қайта киіз үйге дейін жеткенше асау құнан біраз бастығып қалған еді.

— Уай, мынау нағыз шабандоз ғой! Жарайсың, міне, жігіт!— десіп шопандар кеу-кеулесе қарсы алды.

... Асау үйретудің қызығына берілген жұрт кештің қалай болып, ақша шыңдардың басына қара бұлттың қалай оралып, аңғар үстіне түнере кеп төніп қалғанын да аңғармапты. Аяқ асты ұйтқып жел көтерілді.

— Ойбай, дүлей дауыл болмаса неғылсын,— десіп шопандар малдарына жүгірді.

Жел әлпетінен сескенген Хамза да киіз үйдің іргесіне қазық қағып, мықтап бекіте бастады.

— Алдыңдағы құнанды қаңтарып қой, суысын әбден. Таңға жуық өзім арқандап жіберермін,— деді Анашқа.

Бұлт ілезде аспанды тұтастырып алды. Хамза киіз үйге кіріп, қалың сулығын киіп шыққанша, аспан азан-қазан боп күркіреп кетті. Аңғар үстін қараңғылық басты.

— Үйге от жағып қой!— деді атына асыға қонған Хамза. Осы кезде атын борбайлай шауып бір шекарашы келіп қалған:

— Ақсақал, жылқың екіге бөлініп кетті. Тез жетіп, ықтатпасаң, тұратын емес,— деді анадайдан.

— Ә, жамандатқыр-ай. Әлгі ақсақ айғыр-ау, ә, өз үйірін бөліп әкетіп жүрген. Көрсетермін ол кәрі итке.

Ақсақ айғырды боқтықтың астына алған Хамза қараңғылыққа сүңгіп кетті. Шекарашы да оның соңынан шаба жөнелген.

Найзағай жарқылдады. Қорыққан Анаш киіз үйге жүгіріп кірді. Жел үдей түсті. Киіз үйдің уықтары сықырлап кетті.

Қорыққандықтан ба, тоңғандықтан ба, әлде шаршағандықтан ба, Анаштың қолдары діріл қағады. Сіріңкені жаға алмай-ақ қойды. Киіз үй болса құтырынғандай селкілдеп тұр. Күннің күркірі, желдің ысқырғаны қараңғылықты қоюлата түсетін сияқты. Қорыққан Анашқа біресе киіз үйді жел көтеріп кетердей, біресе басын екі тізесінің арасына тығып, қаншама уақыт өткенін білмей, өзінің бүрісіп отырған күйінде ұлтарақтай жермен қоса киіз үй мұны да алып, шыңырауға құлап бара жатқандай көрінеді.

Кенет тыстан:

— Хамза! Бармысың ойбай, Хамза! Қайғыға душар болдық қой!— деген үрейлі дауыс естілді.

Құтырған жел түндікті жұлып әкетті. Найзағайдың жарқылы киіз үйдің ішін жарқ еткізді. Осы сәт шекпені алқа-салқа боп ішке бір таныс шопан кіріп келген еді.

— Хамза қайда?

— Ол жылқыға кетті, жылқыға,— деді дір-дір еткен Анаш.

— Шап, ойбай! Тауып әкел, қайда жүрсе де. Кісі өліп жатыр де. Әлгі Жапсарбайдың үйіне жай оты түсіп, әйелі содан шошып мерзімінен бұрын босанды. Баланы тапты да, өзі жан тәсілім етті. Сорлының үйінде жан жоқ. Бар, ойбай, ана атқа міне сал да тауып әкел. Жапсарбайға да хабар беріңдер,

қоймен бірге ықтап кетіп еді. Ал мен әлгі жаңа туған балаға барайын, балаға. Жалғыз қалды ғой. Ал тез!

Осыны айтты да шопан асығыс кетіп қалды. Анаш бұрыл құнанға өзінің қалай жетіп барғанын аңғарған да жоқ. Бұрыл құнан арқанға оралып, желге сыртын беріп ықтап тұр екен. Жануар ол да Анаш сияқты дір-дір қағады. Осындай қара түнекті қорқынышты сәтте жалғыздықтан ол да қорқып тұрған сияқты. Шиеленіп қалған шылбырды шешкенше, құнан Анашқа тығыла түсіп тұрды.

Суық желді елең қылмастан, әлгіндегі шопан айтып кеткен үрейлі хабарды әлі де толық ұғынып бола алмастан, бұрыл құнанға секіріп мінген Анаш, Хамза кеткен жаққа жөнелді. Аттың жып-жылы тебіндігіне тізесін қысып алды.

Қайда бара жатқан бағытын білмесе де, аттың басын бос жіберіп, қамшылап келеді. Бұрыл құнан болса желге қарсы жүргісі келмей қыржыңдайды. Үнемі бір жағына қарай ұрт шапқандықтан, Анаш қайта-қайта түсіп қала жаздап, құнанның жалынан ұстап қалып қана келеді. Кенет дәл төбеден күн шатыр ете түсті. Шыбыртқының үніндей ащы дыбысы құлақты тұндырып жіберді. Жарқ ете қалған найзағай сәулесінен киіз үй көрінді. Бұл жаңа ғана өзі аттанып кеткен Хамзаның киіз үйі екен. Бас білмейтін асау құнан айналып, қайтып әкелген боп шықты.

Анаш есін жиғанша болған жоқ, үп-үлкен бірдеңе булығырылдап кеп бұрылға атыла асылды. Құнан жанұшыра кісінеп, жұлқынып қап тізгінді босатып алды да, шыбын-шіркей боп безіп кетті. Жұмарланған әлгі қорқынышты нәрсе екі көзі көкпеңбек от боп жарқырап қуып берді. Анда-санда аттың құйрығынан тістеп қалып, тістерін сақылдатып, жолбарысша гүрілдейді. Бұл — Хамзаның кәдімгі қасқыр сұр төбеті еді. Бүгін ертеңгісін ғана Анаштың соңынан еріп, оған мөлтендей қараған төбет. О, опасыз!

Қазір әбден құтырған төбет Анашты да, атты да таныр емес. Анаш иттің атын атап айқайлап келеді, бірақ даусы өзіне де естілер емес. Жаңбыр тікенше қадалып, бетке ұрғылап келеді.

Желге қарсы демін ала алмай қалған Анаш, бар күшімен атқа мықтап жабысып алды. Жалдан өлі болмаса, тірі айрылмастай. Өкпе тұстан әлдене гүрс ете қалды да, бір буда от аспанға атылды. Ракета! Анаш атқа бұрынғысынан да бетер жабыса түсті де, мұнан әрі ештеңені естіген жоқ. Оның жалғыз ғана сезгені — аттың алақанды осқан қатты жалы мен денесіне жабысқан су жейдесі еді. Тек бір сәтке ғана: «Шекара! Атып жатыр!» деген көмескі ой келгендей болды басына. Ол

енді бурыл құнанның құстай ұшқан шабысын да сезген жоқ, азан-қазан болған күннің күркірін де естіген жоқ. Тек қараңғылыққа ғана сүңги берді.

* * *

Бурыл құнаннан қалай ұшып түскенін, онан қанша уақыт ес-түссіз жатқанын Анаш күні бүгінге дейін есіне түсіре алмайды. Оны Башбай байдың жалғыз көзді қойшысы тауып алған еді.

Анаш көпке дейін есін жия алмады. Денесі от боп жанып ауық-ауық сандырақтап жатты. Қойшы шал болса, өзі білетін ем атаулының бәрін істеп бақты: бір шөптерді қайнатып, соның суын, онан жас туған қойдың уызын ішкізіп, ыстыққа булаган жалбызға жатқызды. Бірақ сонда да Анаш есін жинай алмады...

Башбайдың қойшылары жайылымдарын күн сайын жаңғыртып, көшіп отыратын. Олар Анашты түнде ғана алып жүретін болды. Үшінші күні қойшы шал бір қойды алып ұрып, ұрлап сойды да, терісін тез сыпырып ап, Анашты соған қымтап тұрып орап тастады. Бұл ем бірден қона кетті.

Әбден қара терге түсіп, біраздан соң көзін ашқан Анаш қан мен тердің ауыр иісін сезді...

Төңірегінде ылғи бір тері шалбар киген, қой жүнінен қолдан тоқылған алаша шекпендері бар, милығы қырқылған ескі малақайлы бейтаныс адамдар қоршалай отырыпты. Жел қағып тотыққан қап-қара жүздері мейіріммен күлімдей қарайды. Жалғыз көзді, селдір сақалды арық шал:

— Бісіміллә,— деп қойды.

Анаш отырғандарға тегіс таңырқана қарап шықты. Онан соң естілер-естілмес:

— Хамза ағай қайда?— деп сұрады.

Отырғандар үнсіз бір-біріне қарасты.

— Ныспың кім, балам?— деді жалғыз көзді шал.

— Білмеймін,— деді Анаш.— Мен Қарлығаштамын.

Отырғандар тағы да бір-біріне қарады.

— Жө-өн балам, сөйтіп сен мынау көгілдір таулардың арғы бетінен келген екенсің ғой. Өзіміздің үлкен жерден екенсің. Біз сені Түлкілі сайдан тауып алып едік. Аттан құлапсың. Өзі бір мықты, жүйрік ат болса керек жануар. Кейін қайтып кетіпті. Ізінен байқауымша асау мал сияқты. Сені мұнда қалдырып, өзі кері қайтыпты.

— Ал балам, біз сені кейін апарып сала алмаймыз, кінә қойма. Бұл төңіректе сары аяқтардың жасақтары жортуылдап жүреді. Бір құдай жар болсын өзіңе, солардың көзіне түсе көрме...

Анаш ып-ыстық жас терінің ылжырай жабысқанын бүкіл тәнімен сезіп жатыр. Анадай жердегі ағаш астауда боршалзған қой еті тұр екен. Аядай ғана қырық шоқпыт киіз үйдің түндігінен мөлдір көк аспанды және жап-жасыл боп күдіген тау жотасын көрді. Суық тиіп әлсіреген жүрегі алқына соғып, жетімсіреп, қатты жабықты. Осы тұста балғын көңілі өмірінде тұңғыш рет «шекара» деген сөздің қорғасындай ауыр салмағын, қылыпған қылыш жүзіндеі қорқынышты мәнін ұққандай еді. Осы бір ғана сөз туысы бір адамдарды, мынау тұрған — бала жасынан жүрегіне ыстық, сүйікті көгілдір тауларды қақ жарып екіге бөліп тұрды.

Анаш бір ауыз сөз айта алмады. Орнына көтеріліп, мынау жалаңаш тәніне шаянша жабысқан теріні лақтырып тастамақ болып еді, оған шамасы келмеді. Тағы да сылқ түсті. Маңдайы қайтадан күйіп-жанып, сандырақтай бастады. Айқайлап Хамзаны шақырып, ауылдағы досы Құлжаның атын атай берді. Ал қойшылар болса мұны Құлжа қаласын айтып жатыр-ау деп ұқты.

Анаш ұзақ ауырды. Жалғыз көзді қойшы шал Жаппас екі ай бойына, алыстағы жазыққа қарай бет түзеп жайылымнан жайылымға көшкен сайын оны өзімен бірге алып жүріп бақты. Тосын жұртқа ол Анашты жиенім еді деп қойды.

— Балам, біреу-міреу сұрай қалса, руым Найман, Көксайдан келдім дей сал,— деді ол Анашқа.— Алла сақтасын, тек мынау көгілдір таудың арғы бетінен, совет жағынан екеніңді естірте көрме...

Жаппас көбіне малды таң сәріден өргізіп, түнделете бірақ қайтатын. Ондайда Анашты Жаппастың немере қызы — кішкене Ақжүніс қарап қалады.

Ешкіммен сөйлеспейтін бұйығы, тұйық мінезді кішкентай қыз ертеден кешке дейін киіз үйдің алдындағы ошақтың басында шұқыңдап: құрт сығымдап, ауру қозыларды күтіп, жіп иіріп, бір тыным таппайтын. Үйге тек, Анашқа айран, я қымыз құйып беру үшін ғана кіретін. Ақжүністің үстінде — тобығына дейін собалаңдаған ескі көйлек, аяғында — тозығы жеткен ер адамның бәтіңкесі еді. Бұрымына қосып өрген шашбауында бірнеше күміс теңгелері болатын. Анаш оның жүрген-тұрғанын сол күміс теңгелердің сылдырынан біліп жататын. Ақжүністің көңілді жүрген сәтін әлі күнге көрген емес. Кіп-кішкене қыздың жабырқау жүзінен тереңде жатқан жазылмас мұңды, бағыныштылықты байқайтын.

Бұлтты күндері Ақжүніс бұрышқа кіріп алып, тырп етпей отырып, шалдың жыртылған киімдерін жамал-жаскалатын, немесе әлдеқайдан теріп алған неше түрлі бұлдардың қиын-

дыларынан құрап көрпе тігетін. Анашқа ылғи «сіз» деп сөйлетіні.

— Сізге қымыз берейін бе? Тоңған жоқсыз ба? Үстіңізге тон жабайын ба...— дейтін ол.

Анаш науқасынан айыға қоймады. Оның үстіне ішқұсталық пен жалғыздық та жегідей жеп бітті. Өзінің достарын: Шегірткені, ауылдағы балаларды, туған жері Қарлығашты сағына еске алатын. Күніне туған елге оралудың ондаған жоспарын құратын ойменен. Тек Жаппас қайтқанда ғана жебір ойдан сергіп қалушы еді. Шал Анашқа гоминдандықтар шекараны күзетпейді дегенді айтты. Бірақ олар шекараны жағалап жортуылдап жүреді екен. Онан кейін мынау таулардың арасында, далада, құмда көтерілісшілердің тобы да көп жүретін боп шықты. Олардың бастаушысы — Мұқан деген батыр екен.

— Менің балам сол Мұқанның тобында жүріп, бір аяқаста қайтыс болды, ал келінімді жылан шағып өлтірді. Не керек, ақыры бұл дүниеде Ақжүніс екеуміз ғана қалдық қой,— дейтін ауыр күрсінген шал... Онан соң сәл ойлана отырып, әдеттегідей өзінің таусылмас әңгімесін бастап кететін де, қазақтардың жоңғарлықтармен соғысы туралы, онан өзінің бала кезінде Қашқардың базарына бөдене ұстап апарып сатқаны жайлы әңгімелейтін. Айтуынша бала кезінде өте епті, қу болыпты. Кекіліктің, бөдененің ең таңдаулыларын ғана ұстайды екен. Бөдене төбелестіруге жаны құмарлар бұған ең жақсы, күшті құсты әкеп беруін сұрайтын бопты. Ондайда ақысын да жақсы төлейді екен олар... Ал ұларды қалай аулаушы еді! Шағылысар кезіндегі ұлардың азан-қазан боп, есі қалмайтынын айтсаңшы...

Құс аулайтындар Жапасты көре алмайтын. Бір рет Жаппас бір үйір кекіліктің ізіне түсіп келе жатқанда, екі адам мұны тарпа бас салады. Сабай бастайды. Басқа да, бетке де, көзге де ұрып, сілікпесін шығара сабайды. Міне, содан Жаппас бір көзінен айрылып, Башбайға қойшы болады...

Қарт өз әңгімесін күтпеген жерден үзіп тастап, кенет Қарлығаштағы тұрмыс туралы, жалпы совет жайында қазбалап сұрай бастайтын. Анашты үнсіз тыңдайтын. Ақжүніс істеп отырған ісін ұмытып, қара көздері таңдана ашылып, әр сөзді қалт жібермейтін. Жаппас болса ауық-ауық құптай тамсанып, ақырын ғана басын изей беретін. Жалғыз көзін тарс жұмып ап, ойға бататын, ойлана отырып күрсінетін. Ақжүніс те атасына тамаң жақындап кеп отыратын ондайда. Қарт өзінің күсті қолымен немересінің жұмсақ шашынан еркелете сипай отырып, ақырын ғана: «күндердің күнінде біз екеуміз де ата-ба-

баларымыздың сол үлкен қонысына оралатын болармыз. Тек алла жар болсын...» дейтін.

Анаш соғыс туралы, Қарлығаштағы ер-азаматтардың майданға қалай аттанғаны жайлы, өзінің достарымен шеккен сапары туралы әңгімелейтін. Бала көкірегі көрген-білгендерінің ең жақсы дегендерін сақтап қалған екен, сондықтан Анаштың әңгімелері жүрек тебіренерліктей шығатын. Анаштың сөзіне қарағанда Қарлығаш дүниедегі ауыл атаулының ең әдмісі еді. Бірде Жаппас еппен ғана:

— Балам, сен оқи, жаза білесің бе?— деп сұрады.

— Енді қалай? — деді таңданған Анаш.

— Онда балам, менің мына Ақжүнісіме үйретсеңші, қаруы алладан қайтсын,— деп өтінді Жаппас.— Бұл менің сенен бесін намазы кезіндегі өтінішім болсын. Бас тартпа, балам..

Қарт тысқа шықты. Қотандағы күйіс қайырып жатқан малды бір шолып қойды да, көк шөп үстіне ақ жайнамазын жайып, намазын ұзақ оқыды. Намазын оқып болған соң, селдір сақалын сипап тұрып:

— Шүкір, қазір халіміз оңалды,— деді Жаппас.— Башбайдың қолы ашылып келеді. Мұқаннан өлердей қорқады да. Мұқаннан сары аяқтар да қорқады, бірақ олардың, әсіресе, ес қалмай шошынатындары коммунистер. Жұрттың айтуынз қарағанда, коммунистер жуық арада бізге де жетіп, бұл арада да совет құрады дейді. Мұны маған Құлжадан келген біреу айтып еді. Сондықтан Башбайдың шаруасы бұл күнде басынан асады. Сенің кім екеніңді қазбалауға мұршасы да болмас. Сөйт, балам, менің Ақжүнісімді оқыт...

* * *

— Сіз түсіңізде ұшып көрдіңіз бе?— деп сұрады Анаш, әңгімесін сәл үзе тұрып.

Естігендерімді ой елегіне салып отырған мен, оның сөзіне бірден түсіне алмадым.

— Меніңше балалық, жастық шағында ондай түстерді әркім-ақ көретін болар. Иә, сондай бір түстер кіреді. Бәрі ап-айқын. Қолыңды сәл көтеріп, қанат қаққандай қағып қаласың да бір төбеден екінші төбеге мамықша қалқып ұшып барасың. Жолыңдағы өзендерден қарғып өтіп, жартастардан қалқып қана жазыққа түсесің... Шалдардың айтуынша мұндай түстер адамның өсе бастаған кезінде кіреді дейді,— деді Анаш күле сөйлеп.— Кейде маған космонавтардың салмақсыздықтағы көңіл күйлері балалардың, жаңағы, түсінде ұшуымен бірдей болатын сияқты көрінеді. Кей сәт түсінде әбден ұшқаның сонша, тіпті оянғаннан кейін де қолыңды сермеп қалсаң ауаға қалқып

шығатындай көрінесің. Шын емес пе? — деп жымыды Анаш. — Мен сондай түстерді жиі көретінмін.

Түсімде мен көгілдір таулардың үстімен ұшып өтіп, Қарлығашқа оралып жүретінмін. Бір қызығы — жалғыз емес, Ақжүніс екеуміз ұшатынбыз. Төбелер мен жартастардың үстінде тұрып, сәл ғана тепсініп қалатынбыз да дәл Рафаэльдің картиналарындағы балалардай жер үстінде қалқып ұшып жүретінбіз... Адам деген қызық қой. Түс көресің, арман етесің, қуанасың, тебіренесің, жә өзін туып, балалық шағыңды қарсы алған ұлтарақтай бір жерге ғаламаттай құштар боласың...

Жас шағыңда көрген түстерің шетінен әдемі болады, өйткені сен — бірде ерлік істеп жүресің, бірде бұлт үстімен ұшасың және сен үнемі батырсың, ертегідегі батырсың, сөйтіп жүріп кейде өлген анаңның мейірбан алақанын сезінесің, әкеңнің мүрдесімен сөйлесесің, алтыннан сарайлар саласың, — деді Анаш күрсініп. — Ал ояна кетсең бәрі басқаша.

Мен Ақжүністің ең болмаса бір рет қуанып, күлгенін көргім келді. Ең болмаса бір кіп-кішкентай орамал, конфет, немесе көйлек сыйлағым келеді. Өйткені оның үстіндегі көйлегі өте ескі еді. Менің Жаппас қартқа бірдеңе сыйлап, оған алғысты екенімді білдіргім келеді.

Мен оларға бірге туғандай бауыр басып кеттім. Әрине, ол жақта менің басқа да ержүрек, мейірбан, кең пейілді достарым — қалмақ Шабшай, қытай Сяо Чань, — мен оны тек Сяо дейтінмін, — болды. Бірақ мен Жаппас қарт пен Ақжүністі басқа жұрттан айырықша жақсы көретінмін.

Ақжүніс ұғымтал екен. Жазуды тез үйренді. Біз жазуды аппақ қып сүргілеген өгіз терісіне көмірмен жазып жүрдік. Мен Ақжүніске өзіміздің алфавитті үйреттім. Ал ол жақта күні бүгінге дейін араб алфавиті. Әрине, мен Ақжүніске оқыту үшін біздің алфавитпен жазылған кітапты таба алмадым. Ал араб алфавитімен жазылған кітаптарды өзім де оқи алмайтынмын. Тіпті үйренуге құлақым да болмады. Енді ғой, міне, үйреніп жүргенім.

Бірде Жаппас бір кітап алып келді. Араб әріптерімен жазылыпты. Тек ең соңғы бетінен мен біздің алфавитпен жазылған жалғыз жолды таптым. Бұл кітап қазақтың халық эпостарынан алынған батырлар жыры екен. Әлгі жолда: «Издано в Алма-Ате» деп жазылыпты. Туған ауылым Қарлығашты, достарымды еске салатын бірден-бір тірі куә осы кітап боп көрінді маған. Өйткені ол Алматыда шыққан еді. Бұл жаққа көгілдір таулардың арғы бетінен келген еді.

Араб өрнегінің сырын ұға алмасам да, мен ол кітапты тү-

мардай сақтап, туған елімнен — үлкен жерден маған жіберілген қасиетті бұйымдай, өзіммен бірге алып жүрдім.

... Көшіп-қона жүріп, біз қоңыр күзде қыстауға жетіп, киіз үйден жер үйге кірдік. Шынын айтқанда, бұл — үйден гөрі үңірейген інге көп ұқсайтын. Есік орнына жуан бір бау қамыспен бітеп қоятын тар аузы ғана бар. Үйдің ішін ошақтағы от пен май шамның күңгірт сәулесі ғана жарық қып тұратын.

Осылайша дәрігердің көмегін көрмей-ақ, екі айдан кейін мен аяғымнан нық тұрып кеттім. Денсаулығым әбден оңалған еді. Таза ауа, сүт пен қымыз мықтап әсер етсе керек.

Мен Жаппасқа қой бағып, күзетуге көмектесе жүріп, басқа қойшылармен де таныстым. Сөйтіп үйренейін дедім-ау.

Басқалармен кездесіп, жұмыс істей бастаған соң бас қатырған түрлі ойларға да уақыт азайды. Оның үстіне қыс түсіп қалғаннан кейін, келер жазға дейін елге оралуды ойлай берудің де мәні жоқ еді.

Қалың қар түскен кезде Башбайдың бас етіп қойған адамы барлық қойшыларды шақырып ап, еңбек ақы белгіледі. Жаз бойына Жаппас баққан бір қора қой екі жүзден бес жүзге жеткен екен. Малының қоңы да жақсы еді. Әлгі адам Башбай атынан Жаппасқа бес тоқты берді.

Байдың осынша мырзалығына қуанған Жаппас әлгі тоқтыларды айырбастап, Ақжүніске көйлек, бәтіңке, өзіне етік, маған күрте әпермек болды.

Малды көрші қойшыларға табыс қып, жылы киініп алдық та, Жаппас атай екеуіміз Шарасүме қаласындағы базарға жүріп кеттік.

Көлігіміз түйе болатын. Жолда тоқтыларға береміз деп екі бау шөпті де сол түйеге теңдеп алғанбыз.

Екі күн дегенде Шарасүмеге де жеттік. Жаппастың жекжаты — бір қалмақ шалынікіне түстік. Төңірегін қалың саз кесекпен қоршаған, жайдақ төбелі, аласа, көзге қораш там екен,

Аула ішінде қармен жентектелген балшықты кешіп, алым-жұлым балалар жүгіріп жүрді. Бүкіл семья бір-ақ бөлмелі үйде тұрады екен. Сол жалғыз бөлменің ішінде арық екі ешкі байлаулы тұр, бұрышта үрлеген шардай тырсиған асқабақтар шашылып және біраз жүгері үйіліп жатыр. Кәдімгі Қарлығашта өзіміздің бақшада әжем өсіретін ұсақ дәнді қытай жүгерісі. Ал ең шеткі бұрышта дөп-дөңгелек көздері бар, апан ауызды ағаш құдай тұр. Алдына кішкентай шырағдан жағылған.

Балалар күні бойы піскен асқабақты кеміріп жүрді. Тек түсте ғана шешелері қайнатқан жүгерінің бір-бір собығын ұстатты.

Менің жалғыз көзді қартым оларды қатты аяп кетті. Бір тоқтысын алып соғып, әлгі үйдің ішін бір тойғызды.

Сол күні мен сол үйдің ең үлкен ұлы — Шабшаймен таныстым. Ол менен бір-екі жас үлкен екен. Дөңгелек жүзді, кең жауырынды бала жігіт қазақша судай таза сөйлейді. Ол мені дереу көше аралатуға ертіп шықты. Батпақтан әзер деп аяқ алып, шалшық сулардан секіре өтіп, орталыққа тарттық.

Шарасүме қаладан гөрі шағын ғана шығыстық поселкеге көбірек ұқсайды. Көшелері құмдауыт. Екі жақта да есіктері тарс жабылған ұзыннан-ұзақ дуалдар.

Қаланың орталығында сол дуалдарға ойып жасалған тар үйшіктерде, бірінен-бірі асыра айқайлауға тырысып саудагерлер және қолөнершілер: — тері илеушілер, темір ұсталары мен ағаш ұсталары отыр. Ұйғыр, қазақ, дүнген, сибо (ондай да халық бар), қалмақ, қытай — бәрі бар. Ұста балғасының шыңылы, жұртты шақырған дауыстар, тері мен қуырған еттің иісі, адамдардың — кір-кір, түтін шалған, жел мен күн күйдірген жүздері қайшыласады. Дәл бір ескі ертегіге тап болғандаймын. Мен үшін мұндағының бәрі де бейтаныс дүние.

— Әне, сары аяқтар келе жатыр! — деді Шабшай мені жеңімнен тартып қап.

Мен батпақты көшені кірбіңдей басып, төңіректеріне күжірейе қарап қойып келе жатқан бірнеше полицейларды көрдім. Тышқан сүр киімдері бар, бастарына баса киген швейк-тікіндей кепкалары бар, тек сәл сопақтау және төбесінде он екі тармақты жұлдыз таққан көк айдары және бар. Аяқтарында бәтіңке және топырақ түстес сары балтыр орағыш. Сондықтан да «сары аяқтар» атанса керек.

Қолдарында мылтық, белдерінде қып-қысқа жапон кездіктері.

Сол сәтте олар маған, неліктен екенін білмеймін, күлкілі көрінді, анау үйшіктерде отырған адамдар сияқты, олардан қорқу менің қаперіме де келген жоқ. Мүмкін бұл, ФЗО-да, одан интернатта жүргенімде көрген киноларымдағы полицейлардың кез келген баладан алданып қала беретін ақымақ боп көрінуінен болар.

Алайда келесі күні ертеңгісін мен нағыз қорқынышты елестей, есімде мәңгі бітеу жара боп қалған жайды көрдім...

Түнде қар жауды. Таңертеңгісін қала тап-таза, тұнық боп тұрды. Кешегі шалшықты, батпақ көшелерді ақ қар жапқан. Күн ызғарлы еді.

Үй иесі мен Жаппас ата өзара кеңесе кеп, әуелі дүкендерді аралап, саудагерлермен кездесіп, айырбастауға қойылған товарларды көріп, бағасына келісіп, сонан кейін кеп қойлар-

ды алып кетпек болған. Осы кезде аулаға басында түлкі тымағы бар, қасқыр ішігінің сыртынан гүлді кездемемен белін буынған ұзын бойлы ұйғыр кеп кірді. Үй иесі ә дегеннен абырап, оның қарсы алдынан жүгіре шығып, қошемет білдіріп, екі қолын бірдей созды.

Ұйғыр таза шығыстық жымыыспен оның қолын қысты. Жаппаспен амандасып, тіпті маған да бас изеп қойды. Онан кейін мән бере тоқтыларға көз тастап, әрқайсысын жеке-жеке ұстап көрді. Шеткерек шығып, көздерін сығырайта қарап Жаппас атадан:

— Бағаңыз қандай, ақсақал?— деп сұрады.

Шалым сасып қалды. Ол саудаласуды білмейтін. Қолын жайып:

— Өзіңіз айтыңыз, мырза, сіздің берген бағаңыз әділ болар,— деді ол.

Ұйғыр үндеген жоқ. Тоқтыларға тесірейе қарап тұрып, қойнынан мүйіз шақшасын алды. Алақанына бір шымшым насыбай салып, лып еткізіп астыңғы ерніне атып жіберді.

— Ақсақал, сіз біздің қонақсыз. Алыстан келдіңіз. Сондықтан сізге қиянат ойлап, алдасам, алла алдында күнәға батамын... Мен сізге қашқар жібегінен көйлек, түлкінің пұшпағынан бөрік және біздің қаланың ең таңдаулы етікшісі Алтынбек шебердің өзі тіккен су жаңа етік берер едім. Келісесіз бе?— деді ол ернінің астындағы насыбайын тілімен езгілей сақауланып.

Жаппас ата өзінің қалмақ жекжатына қараған. Анау асыға бас шұлғыды.

— Келісемін.

— Кәне, қолыңызды...— деді ұйғыр насыбайын түкіріп жіберіп.

Бірақ сауданы келістіретін қол алысу болмай қалды. Аулаға алқына жүгіріп Шабшай кірді.

— Мұқанның адамдары қолға түсіпті,— деді ол дауыстап.— Сары аяқтар халықты алаңға қуып жатыр. Мұқанның адамдарын қалай өлтіретіндерін көрсеткілері келеді!— Шабшайдың көзінде ызбарлы от жарқ етті. Біз жүгіре басып қақпадан бірге шыққан кезімізде:

— Мұны Мұқан білсе, әлі сараяқтарға көрсетеді ғой көресіні,— деді ол маған сыбыр етіп.

Кеше ғана қаңғырап бос тұрған көше бүгін тарайып кеткен сияқты. Көп топыр бізді де ортасына алып кетті. Жұрт үнсіз келеді. Қатулы жүздер. Түнде жауған қардың шиқылы. Аяз бен жарқыраған күн. Арт жақтағы біреулердің сөзін естіп қалдым:

— Бұ қалай болыпты?

— Қарбаласта ұстапты. Бұлар түнде келмей ме. Туғандарын көру үшін. Сол кезде сары аяқтар ұстап апты. Қоршап алған екен.

Мұнан әрі мен ести алмадым. Шу көбейіп, Шабшай бір шетке қарай тартты. Көпті айналып өтіп біз алаңға шықтық. Бірін-бірі тықсырған жұрт дөңгеленіп тұр. Онан әрі мидай дала. Омбылай жүріп сол жақ шетке шыққанымызда бес ер адамды көрдік. Белдеріне дейін жалаңаш, қолдары байлаулы, дәл қардың үстінде тұр, екеуі жалаңаяқ, қалғандарының аяғы шүберекпен оралған. Сабырлы қалыпта үнсіз тұр. Әлде-қайда көптің арасында әйел сұңқылдайды. Бала жылады. Екі полицей еңірей жылаған шалды көптің арасына сүйреп тастады. Гоминдан солдаттарының тізіле тұрған қалың қатары көптің лықсуын мылтықтарының жалаңаш найзаларымен ұстап тұр.

Мұқанның адамдарының ішіндегі ең қартаң біреуі: «Біс-міләэ... ила алла» деп құран оқыды.

Мен ең шетте тұрғанына қарап алдым. Жап-жас қазақ жігіті екен. Сабырлы, сұлу өңді. Екі көзі тостағандай. Өзі грек атлетіндей бұлшық еттері білеу-білеу, сұлу мүсінді. Маған оның тыныс алғаны естіліп тұрғандай болды. Көкірегі бір қалыпты көтеріліп, тынысты терең алып тұрды...

Қарсы жақта тұрған офицер қолын көтерді. Тыныштық басты. Тек баланың жылағаны ғана естіледі. Азалы әйел үні мен шалдың ойбайы енді алыстан жетіп тұр. Оларды полицейлер түрмеге әкеткен...

Сәби өксігін тұншықтыра дауыстап, офицер үкім оқыды. Мен оның сөздерін түсінгем жоқ.

Солдаттар мылтықтарын кезеніп, алға аттады. Көпшілік кейін ығысты. Лағнат айтқан дауыстар естілді. Мен қар үстінде тұрған бес қазақтан көз алғам жоқ.

Өздеріне анықтай қарадым. Булығып, үрейленсем де, бойымды соларға жетіп барсам деген бір қайсар ырық биледі. Тісім тісіме тимей сақылдап, тұла бойым дірілдеп кетті. Суықтан емес, қатты қыстығудан дірілдедім. Шабшай менің қолымды мықтап қысып алған. Әлде не деп күбірлейді. Сары аяқтар туралы айтып тұрған сияқты, бірақ мен оны тыңдағам жоқ. Солдаттар тұтқындарға таяу барып, оларды көпшілікке теріс қаратып тұрғызды. Өздері тез кейін қайтты. Бесеудің әлгінде құран оқығаны тағы да көпшілікке қарай бұрылды.

— Қош болыңдар!

Үш солдат бірден ұмтылған. Ол жәйімен өзі теріс айналды.

Офицер қылышын көтерді. Жұрт күңіреніп кетті. Әйелдер азалы жоқтауды бастады.

Мылтықтар гүрс етті. Тына қалды. Екі адам құлады. Әлгі жас жігіт ақырындап көпшілікке бұрылды. Көкірегін үш қызыл жолақ шимайлапты. Көздері сол тостағандай қалпы. Бірақ тесіле қарағаны қорқынышты еді. Өлі тыныштық орнады. Жайлап аққан қызыл қан жас жігіттің денесін жылы бұмен тұмшалап тұр. Ол алға аттаған. Бірнеше солдат үрейлі дауыспен мылтықтарын лақтырып, көп ортасына қарай лап қойды.

Офицер аттан салды.

Мылтықтар гүрс етті! Тәлтіректеген жас жігіт шетке қарай бір аттады да, тағы да көпшілікке теріс қарап тұрды. Үстібасынан бу бұрқырап кетті. Қан жапқан денесі ақ даланың үстінде лапылдап жанып тұрды. Офицер оған жүгіріп барып, желкесінен атты. Тағы да, тағы да.

Жігіт құлады. Офицер енді оның құлағынан атты. Қорыққанынан оның қолдары қалтырап кетіпті.

Оғы таусылған. Жас жігіт ыңырана қозғалды. Үрейі ұшып, есі шыққан офицер қазармаға қарай жүгірді.

Аһ ұрған жұрт солдаттарды тықсырып тастап, жатқандарды қоршап алды. Халық тегеуріні бізді де лықсытып кеп, жас жігіттің денесіне таяу әкелді. Ол әлі де тірі екен. Сом білекті қолымен жер тіреп, көтерілді.

— А-аh-h...— деп ышқынған демі кеудесін жарып шықты. Ақ қардың үстіне шалқасынан сұлап түсті.

Жұрт күңіреніп кетті. Менің аяғымнан әл кетіп, қайта-қайта жығыла бердім. Көз алдымда бөккен қан алаулап тұрды.

Ол ақтық рет тыныс алды. Алқызыл қаны ақ қарды бояп жатты.

Біреу мені артқа сүйрей тартып шығарды.

— Кетелік, балам, кетелік... Алла үшін, тезірек,— дейді еңіреген Жаппас атам.

Аяғымды әзер басып келемін. Ештеңені көрер емеспін. Көз алдымда тек суық қарға ағып, буланып жатқан қызыл қан. Ал құлағымда: «А-аh-h...» деп ақтық ышқынған арманды үн.

Біз сол сәтте-ақ қаладан жүріп кеттік...

* * *

Анаш әңгімесін үзді. Плафонның көгілдір сәулесіне тесіле қарап ұзақ жатты. Нені ойлап жатыр екен? Мүмкін, қазір көз алдына сол бір күннің суреттері келген болар... Мен оның үнсіз халін бұзуға бата алмадым. Әңгімесін өзі жалғар сәтті күтім Алайда ол мені ұмытқан сияқты, терең ойға шомып кетті...

Түн жарымынан әлдеқашан ауған. Вагон іші тым-тырыс. Тек сырттан паровоздың арсыл-гүрсілі естіледі. Мен терезеге қарап жатырмын. Дала тастай қараңғы. Жұлдыздар әлсіз ғана жыпықтайды. Біздің поезд бір станцияда аялдап тұр. Бұл түні оның жүруінен тұруы көп еді. Графиктен шығып қалғандықтан, басқа поездар—мейлі жүк поезы болсын, мейлі жолаушылар поезы болсын,—тәкаппар күйде бізге түтін мен бу қаптырып, біздің көңдіге қалғыған составымыздың тұсынан салтанатпен жаңғырықтыра өтеді.

Ұйқым әлдеқашан қашқан. Анаш әңгімелері ойдан ой тұғызып жатыр.

— Иә, сонымен онан әрі не болды?— дедім мен шыдамсызданып.

Анаш селт ете қалды.

— Иә, қай жерге тоқтадым?..— Ол сәл үнсіз отырды.

— Сонымен қыстауға оралдық...

Сондағы Ақжүністің қуанышын көрсеңіз етті. Алған көйлектігіміз оған қатты ұнады. Дереву отыра қап, өзіне көйлек тігуге кірісті. Мәз бола отырып, біз жоқта бір түлкінің итерден қорықпай қыстаудың жанына кеп тышқан аулағанын айтты. Төбеттер бір қора боп ұмтыла қуып, қарға батып жүгіре алмай қапты. Түлкі оларды мазақтап, тышқанын аулай беріпті.

Ақжүніс менен қала жайын сұрады. Ұнады ма, қандай жақсы нәрселер көрдің дейді. Мен ұнады деп жауап бердім. Бірақ жауабымның сенімсіз, жасанды шыққаны сонша, Ақжүніс айтқаным сенбеді. Көргенімізді айтуға Жаппас қарттың да, менің де дәтіміз жетпеді. Өйткені оның әкесі де Мұқанның тобында жүріп өлді ғой. Оның үстіне Ақжүніс өте пәс көңілді еді, сондықтан бес адамның өлімі туралы айтудың қажеті де жоқ еді.

Кей сәт ол маған сынағандай қарап қалатын, бірнеше рет сөз тартпақ та болды. Мен қашқақтап кетіп жүрдім. Бұл сырдаңдығымды сезген Ақжүніс қайтадан бұрынғысынша тұйық, үндемейтін болды.

Кейіннен мен Мұқан батыр мен оның сарбаздары туралы көп естідім. Мұқанның өзі туралы халық арасында неше түрлі сөз тарап, оның ерлігі мен айласы жайлы аңыздар айтылып жүрді.

— Он жылдан бері ол еркін құстай, сонау Алтай тауы мен Тибет шекарасынан бастап, Қашқар даласына дейін шарықтап жүр,— дейтін ол туралы қойшылар.— Сары аяқтардың ішінде оны ұстауға батылы жететін адам жоқ. Мұқан жарлы-жақыбайларға тимейді. Оның күш сынасатыны байлар мен

күштілер ғой. Ол сары аяқтардан бауыры мен әкесін өлтіргендері үшін кек алып жүр. Бірталай қалаларда Мұқан сарбаздарының тұтқиыл шапқыншылығынан қорқып ескі қорғандарды қайта жасады...— десетін олар.

Қыстың жаймашуақ бір күнінде қойды күнгейлете жайып жүргенімде маған жылқышы Садық келді. Онымен мені Жаппас таныстырған болатын. Сонда қарт маған туған еліңе қайтуыңа тек осы Садық қана көмектесе алар еді дегенді.

— Биылғы қыс жылы. Қойшыларға жайлы, малдары күйлі шығады...— деп қойды ол.— Сен өзі жүре келе жақсы қойшы боласың ба деймін. Тек, менің ойымша сауатты адамға мұнан гөрі тәуірлеу жұмыс табылар деймін... Солай ма, бауырым? Сен өз ауылыңда жүргенде,— деді ол тау жақты меңзеп,— басқаны арман еткен боларсың.— Ол күрсініп қойды.— Мына мен де бала кезімнен сол үлкен жерге жетуді арман етіп келемін. Ол жаққа жету маған қиын. Саған оңай ғой. Сен советтіксің. Жаз шыққасын сені Құлжаға апарып саламыз. Онда сендердің консулдарың бар. Ол саған көмектеседі...

Садық сауатты адам болатын. Қойшыларға жиі қонаққа кеп тұратын. Бір жеркепеге жұртты жинап ап, ұзақ әңгімелесетін. Олардың не жайлы сөйлесетіні — маған құпия еді.

Соңғы кезде біз жаққа Садықтың Сяо Чань деген досы да келгіштеп кетті. Ол неше түрлі қызық хикаяларды білетін, қазақша мақалдап, мәтелдеп тамылжыта сөйлегенде көпті көрген қойшыларыңның аузын аңқитып кететін көңілді қытай жігіті. Бірде ол Ақжүніс екеуімізге көз қысып қойып:

— Бір жұмбақ айтайын, шешесіңдер ме?— деді.— Тыңдаңдар онда. Мұқан өз сарбаздарымен тауға қайтып келе жатады. Осы кезде оған сары аяқтар тап береді. Күн батқанша соғысады бұлар. Сары аяқтар көп екен. Мұқандарды бір терең құзға қуып тығады. Төңірек тегіс қар, состиган жартастар, жалтыраған мұз. Қысқасы, Мұқандар мұз қоршаудың ішінде қалады. Түн боп кетеді де, сары аяқтар құзға кіруге батпайды. Енді бұлар қайда кетер дейсің деп, таңның атуын күтуге бекінеді. Таңертең Мұқандарды қолға түсіріп аламыз, болмаса қырып саламыз дейді.

Таң атады. Қараса — құзда тірі жан жоқ. Ал кәне, айтыңдаршы, Мұқан сарбаздарымен қайда кетті? Кәне, қайыссың тапқыр екенсің?

Өңі қашқан Ақжүніс орнынан үнсіз тұрып, жеркепеге кіріп кетті. Сяо ағай жұдырығымен өз маңдайын бір ұрды.

— Әй, шайтан-ай, шатастырдың-ау. Мұндай әңгімені айтпағым не, оған?! Әкесі есіне түсіп кетті...

— Мұқан түн ішінде құздан шығып, кетіп қалды,— дедім мен.

— Қалай? Құзға кіретін жалғыз жолдың өзін сары аяқтар күзетіп тұрды. Сонда ол қалай шығып кеткен?

— Енді, жартастарға өрмелеп шығып кетті ғой.

— Ал аттарын, құрал-саймандарын қайда жіберді?

Мен үндей алмадым.

— Әй, жігітім-ай. Мұның шешуі тіптен оңай. Ойбай-ау, Мұқан сен екеуміз емес қой. Бірде-бір иероглифті, бірде-бір әліпті таяқ деп білмесе де, оның басы жұмыс істейді.

Түнде, төңірек тынышталғаннан кейін ол өз сарбаздарына барлық іштік-тоқымдарды жинауды бұйырады. Тегіс жинайды. Онан соң сол тоқымдарды жоғарыдағы мұзға төсеп жол жасауды бұйырады. Аттың терімен су болған жабағы тоқымдар мұзға жабысып, тез қатып қалады. Соның үстімен Мұқан сарбаздарын да, аттарын да шығарып әкетеді. Іштіктерін жинап алып, іздерін де қалдырмапты. Ұқтың ба?

Ал қойшылар Мұқанға алланың өзі жәрдемге келіпті дейді. Барлық сары аяқтарды ұйықтатып тастайды-мыс. Көрдің бе, аңыздың кейде қайдан шығатынын...

Бірнеше күннен кейін Сяо ағай бізге Мұқан жігіттерінің Құлжаға кетіп бара жатқан Башбай байдың керуеніне шабуыл жасап, тып-типыл ғып тонап кеткенін бірінші боп хабарлады. Башбайдың сауғаға апара жатқан аттарын, түйелерін, жүнін, май мен тері-терсектерін тегіс әкетіпті. Байдың өзін босатып, мұнан былай қойшыларға саусағыңды тигізуші болма деп жіберіпті. Қысқасы, біз әр күні осындай бір жаңалық еститін-біз...

Қысқы жайылым кең болатын. Январға қарай жергілікті байлардың отыз қораға жуық малы келетін мұнда. Тау беткейлерінде иттің тесігі құсап жеркепелердің есіктері үңірейіп тұрады. Алыстан қарағанда біздің сол ауылымыз жабайы араның ұясы сияқты еді. Мұнда қойшысы бар, бақташысы бар, жылқышылар мен күзетшілері бар, бас-аяғы жүзге тарта жеруі болатын. Боран-шашында қойды үлкен қамыс қораларға қамайтынбыз, ал үйір-үйір жылқылар лапас астын ықтап тұратын.

Мал иелері өте сирек келетін. Қыстауда олардың өздері қойған бас адамдары болатын. бірақ солардың өзі де қожалардың үйін сағалап, жиі-жиі кетіп қалатын.

Қойшылардың арасына танымайтын адамдардың келуі жиілей бастады. Бұлар Сяо ағай мен Садықтың достары еді. Олар күтпеген жерден келетін де Садық пен Сяо сияқты тез тайып отыратын.

... Мен жазды күттім. Садықты күттім. Күн жылыған сайын менің сағынышым да күшейе түсті. Қатты асықтым: туған ауылым Қарлығашты тезірек көргім келді. Жаппас атай біресе науқасын сылтауратып, біресе әзірліктің жоғын айтып, жазғы жайылымға көшуді кейіндете берді. Ол менің халімді ұғып, Садықтың келуін күткісі келді. Төңіректе мал сирей бастады.

Ақыры, хабар да жетті-ау. Бір жап-жас ұйғыр жігіті келген. Ол Садық пен Сяодан сәлем айтып, немістермен соғыстың біткенін айтты. Советтер жеңіпті.

Біздің жер үйімізге бірінен кейін бірі қойшылар келе бастады. Олар мені құттықтай келгендер. Жеңіс құрметіне, таңдап жүріп, бір семіз қойды сойып тастадық. Мен сонда бірінші рет осы қойшылардың барлығының да, мені күні бүгінге дейін «қашқарлық бала» деп атаса да, менің Қарлығаштан екенімді, көгілдір таулардың арғы бетінен келген жат жерлік екенімді тегіс білетіндерін ұқтым. Олар үшін мен Үлкен елдің, Ұлы елдің өкілі едім. Сондықтан да олар үлкен той жасады.

... Тағы да бір-біріне ұқсаған сүреңсіз ұзақ күндер созылды. Біз жазғы жайылымға көшіп шықтық. Ақжүніс қозыларды күтіп, мен Жаппас атайға көмектесіп жүрдім. Сяо мен Садықтан хабар жоқ. Құлжада көтеріліс бопты деген қауесет тарады. Халық сары аяқтардың казармасын басып апты.

Жолаушылап келген біреу қаладағы жалғыз трактордан бір түн ішінде танк жасалып шығарылғанын айтты. Рамалар жасап, оған қалың жабағыны керіпті де, сыртынан қаңылтырмен қаптап тастапты. Ішіне станокті пулемет орнатыпты. Ертеңгісін сары аяқтарға қарсы жіберіпті. Аналар қатты сасыпты. Офицерлер безіп кетіпті. Әлгі «танк» аэропортқа (бірнеше кукурузниктер тұрған, кішкентай ғана қону алаңы) қарай тартыпты. Күзетшілер қашып, ұшқыштар көтерілісшілер жағына шығып кетіпті.

Жұмысшылар аяқ асты «бомбалар» да жасапты. Шөңкелерге оқ-дәрі салып, аузын мықтап бітепті. Оқ-дәріге білте жалғастырып қойыпты.

Аспанға самолеттер көтеріліп, ұшқыштар әлгі «бомбалардың» білтесіне от қойып, казарманың үстінен тастаған көрінеді. Кейбірі жарылып, кейбірі жарылмапты. Алайда зәрулері ұшқан солдаттар өздері беріліпті.

Сол жақтан келгендер Сяо мен Садықты көтеріліс басшыларының арасынан көргендерін айтты. Сөйтсек олар коммунист боп шықты. Қысқасы, менің ұққаным: олардың маған

қайырылуға пұрсаттары жоқ. Енді елге қайтудың бір ғана жолы қалды — малдың шекараға таяғанын күту, сол тұста совет шекарашыларына жетуге әрекет ету.

Енді бір айдан кейін шекараға жетуіміз үшін, екі-үш күн сайын қоныс аударып отыруымыз керек дегенді айтты Жаппас қарт.

Бір жеті өткенде атын қан сорпа қып бір жігіт келді.

— Башбай қашып кетті!— деді ол қойшыларды жинап ап.— Бүкіл Синьцзянь бойынша Шығыс Түркстан үкіметі құрылды. Мұнан былай Башбайдың барлық малы халық меншігі болады. Өздерің тегіс Шарасүмеде болатын кеңеске жиналыңдар!— Онан соң ол Садықтың, менің Құлжадағы совет консулына жеткізілуімді бұйырғанын айтты.

Консул Алматымен байланыс жасап, Алматы Қарлығашпен жалғасыпты. Бар жағдай анықталғаннан кейін, мен үйге қайттым.

Көгілдір таулардың арғы бетіне жасаған менің саяхатым осылай аяқталды. Мен Ақжүніспен қоштастым...— деді Анаш ақырын ғана.— Сол мен үйлерінде болғанда тек бір рет қана, онда да қоштасар сәтте қолымды өзінің кіп-кішкентай алақандарымен ұзақ қыса тұрып, бетіме тура қарағаны әлі күнге есімде. Көзі жасқа толып тұрды.

— Сіз мені ұмытпай, есіңізде сақтайсыз ба?— деді сыбырлай сөйлеп.

Мен оның кіп-кішкентай қолын бетіме басып, сүйіп, кереметтей бір жақсы сөз айтқым келді. Бірақ олай ете алмадым. Жанымызда мені шығарып салуға келген шалдар тұрды.

— Ата-баларымыздың үлкен қонысына бізден мың да бір сәлем айтып, бас и,— деп өтінді олар.— Көгілдір таудың, бізді дауыл мен нөсерден қорғап тұрған қайырымды таудың, біздің халқымызды үш тарапқа бөліп тұрған қаһарлы таудың күс ұшпас асқар шыңына бас и...

— Менің руым Найман,— деді Жаппас қарт.— Наймандар Синьцзянь мен Маңғұл жерінде қой бағады. Сол наймандардан Жетісу малшыларына бас и...

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

.....

Мен туған елге Харгос пен Жаркентті басып, ескі керуен жолы — «Жібек жолымен» қайттым. Жолда кездескендердің қайсысы болмасын менің сол жақтан екенімді білсе-ақ:

— Ондағы біздің бауырларымыз қалай тұрады екен? Менің туыстарым бар еді, кездестірмедің бе?..— деп сұрайды.

Содан бері талай жылдар өтті. Осы күні де кездесе кеткенде, шопандар менен:

— Шырағым, мына көгілдір таулардың арғы жағы қалай? Не боп жатыр? Біздің туғандарымыз аман ба екен?..— деп алаңдай сұрайды.

Не деп жауап беруге болады?

Мұндай жағдайда бәрін білгіш лекторлар болса. Олар мұндай сұрауларға оп-оңай-ақ жауап қайыра еді. Программадан алған цитаттарын орын-орнына қойып, шегемен қаққандай жымдастырып жіберіп, әзіл-шынын араластыра отырып, бәрін де сықпыртар еді,— деді Анаш.

Мен хат алысып тұрмақ боп көрдім,— деп қойды ол.— Ақжүністің қалай тұратынын, Садықтың қайда екенін білгім келген. Айтпақшы, сөз арасы—Садық Жүніске қатты ұқсайтын. Есіңізде ме, интернатта қоймашы боп істеген, Отан соғысының мүгедегі жайында айтып ем ғой.

Бірақ менің хатыма тек Шабшай ғана жауап жазып тұрды. Онда да бірнеше хатқа ғана. Ақыры ол да жауап жазбай кетті. Екі айдай бұрын мен тағы да хат салғам. Жауап жоқ. Әлде менің хаттарым қолдарына тимей ме. Білмеймін.

Шабшай Жаппас қарт туралы да, Садық пен Сяо туралы да ештеңе білмейді екен. Ол тек Мұқан жайлы ғана жазыпты. Мұқанды өлтірген көрінеді. Анархист, бүлікшіл, тонаушы деп өлтірілті.

Революциядан кейін Шығыс Түркстанда ол үлкен қызметке қойылған. Бірақ сауатсыз адам ол қызметті атқара алмапты. Іші пысып, торға түскен аңдай болса керек.

Күнде таңертең ол өзінің жақсы көретін аттарын әкелуді бұйырады екен. Онан соң бауырынан жарап тұрған сәйгүлік аттарға жабырқау кескінде ұзақ қарап алады екен де, қайыра ат қораға жібереді екен.

Бірде оның кішкентай баласы атқа мініп, қала сыртына шығады. Сол кезде баланы әлдекім өлтіріп кетіпті. Өлтіргендер табылмайды. Осыдан кейін Мұқан бұрынғыдан да сұстанып, ешкіммен сөйлеспейді. Ақыры бір күні белгісіз жаққа кетіп тынады.

Күндердің күнінде қол жинап, тау сағалап келеді. Оған Сияңзияндағы қазақтардың ұлттық батыры, Шығыс Түркстандағы революцияның белгілі басшыларының бірі — Ысқақ бек генерал барған екен. Мұқан оны салқын қабылдап, сөзін тыңдағысы келмейді. Ысқақ бек оған, егер бейбіт халықтың

мазасын алатын болса, жазаланатынын ескертеді. Бірақ Мұқан ол ескертуді құлағына да ілмейді.

Ақыры Шарасүменің түбінде қанды айқас болады. Бұрынғы гоминданшылар полкы күтпеген жерден Мұқан жағына шығып кетеді. Іс насырға шауып, ауылдардың мазасы болмайды. Қойшылар малдарын тастап қаша бастайды.

Мұқанның бүлігін басу үшін қол бастап Ысқақ бектің өзі аттанады. Тәжірибелі генерал оп-оңай жеңіске жетеді. Оның үстіне Мұқанның жасақтары да бұрынғы емес еді. Аннан қашқан, мыннан қашқан, ұры-қарылар, кісі өлтірушілер, опасыздар болатын. Олар тас-талқан болады. Мұқанның өзі қашып құтылады.

Екі жылдай соңынан қуғын түседі. Енді оның төңірегіне бір кездегі ақ гвардияшылар мен әртүрлі қағылған-соғылғандар топтасады. Ақыры, ол Тибет шекарасында қолға түседі.

Үрімшіде ашық сот болады. Сол жерде Мұқан дарға асылады.

... Ал Ысқақ бек кейіннен Пекинге ұшып бара жатқанда, авиация апаты кезінде қайтыс болады... Осыдан біраз уақыт қана бұрын,— деді Анаш ойлы қалыпта.— Мұқан менің есіме Григорий Мелеховты түсіреді. Тағдырлары әртүрлі қалыптасқан мен әр революцияның өз Мелеховтары болады ғой,— деп қойды Анаш.— Бірде біз Жомарт екеуміз осы жайлы таласып едік. Жомарт — Асқардың досы, әрі құрбысы. Асқарды білетін болсаңыз, оны да білуіңіз тиіс. Ол екеуі университетті бірге бітірген. Тек Жомарт ауылға қайтқан жоқ. Қалада қалды. Қызмет істеді, диссертация әзірлеп жүр. Ол туралы сізге бұрын айтқанмын...

Алматыға барған жолымда мен онымен екі рет кездестім. Қызық жігіт. Әртүрлі ғылыммен шұғылданады. Археология, тарих, әдебиет, саясат — бәрінен хабардар.

Міне, сол екеуміз Мұқан туралы сөз қозғадық. Сөйтсем, Жомарт Синьцзянда шығатын қазақ газеттерін жаздырып алып тұрады екен. Оның айтуынша, Мұқанды ебін тауып адастырған Американың Құлжадағы бұрынғы вице-консулы көрінеді. Елшілік паспорты оның тек бет пердесі болса керек. Ал шындығында тыңшы екен. Құлжадағы революция кезінде елеусіз жасырынып қалған. Өзіне агенттер жалдап ап, солардың жәрдемімен Мұқанды уландыра бастаған. Қытайлардың жазғандарына қарағанда, Мұқанның баласын өлтірген және оны қызылдарға жапқан соның агенттері дейді. Қысқасы сол агенттер Мұқанды арандатып тынған. «Елшінің» өзі де сазайын тартыпты. Мұқанды қолға түсіретін кезде, Тибет шекарасында өлім қауыпты оны. Ол орыс шаруасынша киінсе де, Ыс-

қақбектің бір офицері оны өлігіне қарап таныпты... Кім білсін, мүмкін газеттердің жазғанындай Мұқанның анархист екені де рас шығар...— Анаш үнсіз тыңдап қалды. Ол полкада ұзыннан созылып жатқан. Стол үстіндегі шамның жарығы оның білінер-білінбес сақал басқан иегіне, ат жақты жүзіне түсіп тұрды. Шамның сары жалқын сәулесінен бе, әлде өткенді еске алған сәттегі қатты толқудан ба, Анаштың өңі сұрланып кетті. Құлағының астын ала желкесіне қарай созылған қара жіптей жіңішке тыртықты байқап қалдым. Тыртық ұстараның жүзімен жүргізілгендей.

— Бұл тыртық бұрыл құнаннан жығылғанда қалған. Тобылғы тіліп кеткен екен. Көп уақытқа дейін аузы бітпей, әзер жазылған,— деді менің көз қарасымды аңдап қалған ол. Шаң басқан қалың шашын сілкіп тастап, тұрып отырды. Көзі күлім қағады.

Поезд жолаушылардың ұйқысын бұзып алмайын дегендей, ақырындап орнынан жылжыды.

Түнгі сағат екінің шамасында Жомартты телефон шылдыры оятты. Телефон соққан, бір үйде тұратын көршісі — республика комсомол комитетінің секретары екен.

— Мазалағаным үшін кешірім өтінем. Менімен бірге аэропортқа барып қайтқыңыз келмей ме? Меніңше, сізге қызықты болар деймін. Өкінбейсіз.

— Анықтаңқырай айтсаңыз. Не жайлы айтпағыңызды түсінбей тұрмын,— деді ұйқылы-ояу Жомарт.

— Космонавт мінген самолет сәл бізге аялдайды екен...— деп хабарлады көршісі.

Самолет Москвадан Джакартаға ұшып барады екен. Әдеттегісінше, шетелдік Азиядан бізді бөліп тұратын көгілдір таулардан секіріп өтерінің алдында Ташкентте сәл аялдай алуы тиіс. Ал қазір Ташкентті қою тұман басып жатқан көрінеді. Сондықтан космонавт мінген самолет Алматыға қонбақ.

Аэропорт тым-тырыс еді, тек анда-санда диктор бір сарын үнмен рейске ұшатын самолеттерге билетті тіркеу басталғанын хабарлап қояды. Креслоларда — қалғып-мүлгіген жолаушылар, тыста — отыратын адам күтіп, көздері көгерген таксилер. Қала қалың ұйқыда жатыр. Журналистер де ұйқыда. Бұл түнде олар Алматыға, біздің мазасыз планетамызды айналып, космоста әлі ешкімнің қолы жетпеген ұзақ сапар шеккен адамның қонғанын білген жоқ еді. Фототілшілер де ұйқыда.

Аэропортта фототілшілердің жарқ-жүрқ еткен өткір сәулелі шамдары да, жүгіре жүріп интервью алатындар да, думанды шу да жоқ еді.

Әркездегідей саябыр қалып. Локаторлар ғана тыным та-
бар емес. Радистер әуеден жеткен дыбыстарды мұлт жібермей
тыңдап отыр. Синоптиктер жел менен бұлттардың қозғалысы
туралы радиограммалар беріп тұр. Эфирде де әрқашанғыдай
мазасыз шу. Барлық толқындарда бірден барлық тілдерде
сөйлеп тұр. Сонда да дәл осы сәтте бүкіл радиотолқынның
шексіз әлемінде бір бағыттың — Москва мен Делидің үзіліс-
сіз жалғасып тұрғанын ешкім байқамаған болар. Осы бағыт-
тың түйіндескен жері — Алматы еді. Біздің байланысшылар
космонавт мінген самолеттің Алматыға келгенін Москваға ха-
барлап, онан Делиден — майор космонавты алып, Индонезия-
ға ұшып бара жатқан «Ил-18»-ді қабылдауға дайындықтарын
сұрады.

... Космонавт әлі кабинада. Ол ұйқысынан оянып, асық-
пай киінді де самолеттің Алматыда қанша тұратынын білгісі
келді.

— Жиырма минуттай, мүмкін тіпті екі сағаттай тұрып қа-
лар... Бәрі ауа райына байланысты ғой, — деп жауап берді
оған, тек аэропорттан ұзап кетпеуін өтінді. Осы кезде қонақ-
қа Қазақстан комсомолы Орталық Комитетінің секретары
өзін таныстырды.

Таң алдындағы қараңғылық. Тау жақтан самаал жел соқ-
ты. Қонақты бастап бұлар аэровокзалға қарай жүрді. Сыртқы
қақпаның аузында самолетке отыруға келе жатқан бір топ
жолаушылар жолықты. Біреуісі космонавтың бетіне үңіле қа-
рады, бірақ таныған жоқ.

Кенет тұман түсіп, төңірек қап-қараңғы боп кетті.

Космонавты шетелдік туристерге арналған залға алып кір-
ді. Ол кішкентай столдың жанындағы креслоға кеп отырды.
Бұлардың артынша ішке кірген жұқа пальтосы бар арықша
жігіт оған өз қойын дәптерін ұсынды.

— Мектеп оқушылары үшін бір-екі ауыз сөз жазып бер-
мейсіз бе. Мен қазақ пионер газетінен едім... бір жолдасымды
шығарып салуға келгем, ойда жоқта сіздің мұнда екеніңізді
білгенім. Балаларға бір-екі ауыз жылы бірдеңе жазып берсе-
ңіз...

— Балалар ма? Қазір олар тәтті ұйқыда, жақсы түстер
көріп жатқан шығар... — деп күлімсірей сөйлеген космонавт
дәптерді қолына алды.

Жас жігіт алғыс айтты. Езуін жия алар емес. Бір орнында
тыпыршып, бірдеңе айтпақ сияқты. Осы тұста біреу оған қа-
зір космонавты мазалайтын уақыт емес екенін ескертті. Тіл-
ші жігіт шығып кетті.

Комсомол секретары космонавты қонақтарға арналған бөл-

меге шақырды. Енді космонавт, секретарь және Жомарт үшеуі ғана қалды. Секретарь қонаққа тыңдағы бір совхоз балаларының космонавты космостан кеп қонған кезінде бірінші боп қарсы алған қазақ жігітін қалай іздегенін айтты.

— Жақсы жігіт еді, жіті қимылдайтын, жайдары жүзді. Сол кезде мен оның атын сұрап алуды да ұмытып кетіппін,— деді қонақ сәл ойлы қалыпта, мүмкін, осы сәт жер үстіндегі алғашқы кездесуін еске алған болар. Ол өте сабырлы, жәй сөйлеп отырды. Жомарт оның жүзіне анықтап қарап алды. Космонавтың қара торылау, сұлу кескіні көп қозғалмайтындай көрінді. Жас Будда құдай сияқты күлкісі жұмбақты. Егер ойнақшыған мөлдір көзі мен көңіл күйін пышақ кесті аңғартар көз қарасы болмаса, оның сабырлылығын шектен тыс деуге болар еді.

«Мүмкін, Будда данышпан, бірақ өте керенау, салғырт болған болар,— деп ойлады Жомарт.— Ал космонавтың сабырлылығында асқан ерлік, іскер күш бар. Қазақ: жаманның ашуы тілінде, батырдың ашуы түрінде, деп текке айтпаған шығар,— деп түйді Жомарт.— Халық бұл сөзінде тек ашуды емес, терең адамгершілік мінезді сипаттаған болар. Мәселен мына отырған жігіттің космонавт болмауы да мүмкін еді ғой. Бірақ бәрібір оның мінезі осы күйінен аумас еді. Мақтау, даңқ, жұрттың зор қошеметі оның мінез-құлқын титтей де өзгерте алмаған. Мейірбан, еңбеккер семья сіңірген бар асыл қасиет оның бойынан мәңгіге орын теуіпті.

Ал егер оның орнында мен болсам. Қалай болар еді онда. Даңқты мен қалай қабылдар едім?— деген ой оралды Жомартқа. Ол космонавтың жүзіне тағы да көз жіберді: осынша сабырлылық, өзіне деген сенім қайдан туып жатқанын, оның не туралы ойлап отырғанын білгісі келді...

Өзі мен қатарлы екен, жасымыз құрбы, маған замандас, мүмкін, біздің балалық шағымыз да өте ұқсас шығар. Әрине, ол құсап космосқа мен де ұша алар едім, егер де жас күнімнен мазарлардың төңірегін шұқылап, бас сүйектер жинамағанымда: егер де ескі ескерткіштер жайлы кітаптарды оқып басымды қатырмағанда, егерде... Сонда менің қуғаным ғылым емес пе екен, еңбек емес пе екен. Трояны ашқан Шлимандай, немесе Крит аралындағы Миностың патшалығын дүниеге паш еткен Эвенсше, тіпті ең аяғы Хеопс пирамидаларының сырларын тұңғыш ашушы... сияқты археологтар да ұлы ерліктер істей алады ғой...

— Әттең уақыт тар, қаланы аралап көрсе болар еді,— деген космонавт сөзі Жомарт ойын бөліп жіберді. Әңгімені жалғастыру үшін Жомарт іле:

— Сіз бұрын Алматыда болмап па едіңіз?— деп сұрады.

— Жоқ. Фрунзеде болдым, мұнда болған емеспін. Мұнда менің бір досым тұрады. Бұрын ауылда тұрған. Қазір лып етіп кіріп шықсам болар еді. Амал не, дәл адресін білмеймін. Маған соңғы хатында жаңа пәтерге көшетінін жазып еді. Оның үстіне мына самолет те белгісіз боп тұр ғой. Бес минуттан кейін, әлде бір сағаттан кейін ұшармыз. Кім білсін! Ауа райы...

Досыңыздың қайда тұратынын біліп көрелік,— деп Жомарт телефонға жақын кеп отырды. Космонавт құдды Будда құдайға ұсап тағы да үнсіз қалды. Онан соң жайлап орнынан көтеріліп, кішкентай столға кеп сүйене отырды да, уақытты текке өткізбей, досына хат жазуға кірісті...

Адрес столы жұмыс істемейді екен. Жомарт көмек көрсете алмады.

— Ал, қайтеміз, тысқа шығалық. Серуенделік. Оның үйін білетін біреу-міреу боп қалар. Хатты беріп жіберелік,— дейді космонавт.

Сыртта тағы да әлгі пионер газетінің қызметкері жолыққан. Ол, сөздің кім туралы екенін біледі екен. Хатты табыс ететін болды.

— Кездескенімде жақсы болатын еді. Ер мінезді, нағыз дос адам. Ол екеуміз ылғи да бірге ұшатынбыз,— дейді космонавт.— Көп-көп сәлем айтыңыз, хатты сирек жазатыныма ренжімесін. Қол тимейді,— деп жымия күлді.— Уақыт жоқ. Ол әрине, өзі де түсінеді. Жұмыс, ол аздай, жетісіне екі мыңға жуық хат келеді. Жауап беру керек.

Оның өзін көріп, баласын ойнатып, зайыбымен таныссам деп едім. Мен болсам әзірге бойдақпын ғой. Көріп тұрсыздар, тіптен уақытым жоқ... Солай дегейсіз,— дейді ол кешірім өтінгендей.

Жолаушылардың бірі космонавты танып қап, жан-жақтан жұрт топырлап кетті. Өзара әлдене жайлы сыбыр-күбір сөз, көпті кие жарып алға мектеп оқушысы шыққан. Космонавт оған суретті ашық хат сыйлады. Әлдеқайдан фотосуретші де пайда бола қалды. Өткір шамын жарқ еткізді. Тағы да. Тағы да. Күлкі. Гүлдер. Аэровокзал гуілге толып, теңселіп кетті.

Таңғы қараңғылық сейілейін деді. Шығыс жақ бозара бастады. Таң жақындады.

— Өкінішті-ақ. Қаланы көре алмадым,— дейді космонавт, топтан бөлініп шығып.— Қала қандай өзі?

— Біздің қаламыз өте сұлу,— дейді секретарь мен Жомарт қосарлана жауап беріп.

— Несімен?

— Көкпеңбек... Көшелері түп-түзу...— дейді сасып қалған Жомарт.— Мұнда сібір қарағайы да, үндінің лала гүлдері... бәрі өседі,— одан әрі ол өз қаласы жайлы ештеңе айта алмайды. Әрине, егер шетелдік біреу сұраған болса, Жомарт оған көп жайды айтар еді. Ал бұл болса, өзіміздің адам ғой, сондықтан әрбір шетелдікті таңдандыратын жайлар, құрылыстарға, өзгерістерге, өмірдің күнделікті жаңғырып отыруына үйренген, кезкелген совет адамы сияқты, бұған да таң емес қой. Бұл тұста Алматыны Алмалықтан айырып тұратын өзіне ғана тән ерекше белгісін, бояуын іздеу керек. Өйткені көп жағдайда адамдар сияқты қалалардың тағдыры да бірдей боп, бір-біріне сырттай ұқсас кеп отырады. Бірақ әрқайсысының өз бойына шақ қасиеті болады.

Космонавты самолетке отыруға шақырды. Әуе кемесі жеркөкті дірілдетіп, орнынан қозғалды да көгілдір тауларды бетке алып тартып кетті. Алдында — көне заманнан келе жатқан шаңқай даланың отаны — Индия және Индонезия.

— Жақсы таң. Күн ашық болады. Ол уақытында ұшып баратын болды,— деді секретарь, бұлар қалаға кірген кезде.— Көп сөйлемейтіні өкінішті-ақ. Әңгімелерін ести алмадық.

* * *

Жексенбі күнгі таң айырықша еді. Түнгі самал терек жапырақтарын тұтқан шаңды қағып, таң азаннан көше сыпырушы әйелдер қоқыр-соқырды тазалап, әлгінде ғана салқын сумен жуылған асфальт көше жарқырап жатты. Гүл жапырақтарына қонған көзге көрінер-көрінбес шүпірлеген шық тамшылары, күннің алғашқы сәулесіне шағылысып, кіп-кішкентай ұшқындар ойнап кетті.

Түнгі тыныстан кейін қала тып-тынық, таза еді. Шық пен гүл жұпары аңқиды. Машина ішіне жұлқына кірген жел кешеден қалған дел-салдықты қуып, ұйқыны ашып, бетке ұрғылайды. Жомарт космонавтпен кездескеннен кейінгі жерде бұл түнді ұйқысыз өткізген.

Көше қиылыстарында постовойлар әлі жоқ. Жомарт пен Гүлсара мінген машина еш кідіріссіз көше бойлап зымырап келеді. Кіші станицаны басып өтіп, Құлжа жолына түсті.

Машина раушан гүлдер мен қызғалдақтар тұнып өскен аңғардың шетіне кеп тоқтады. Жомарт пен Гүлсара жексенбіні осы бір кең далада оңаша өткізбек болған. Алайда такси қалаға қайтуға кері бұрылып үлгіргені сол еді, зулап кеп тағы бір машина тоқтай қалды. Онан кейін жиырма шақты адам мінген қызмет бабындағы автобус келді. Келгендердің біре-

уінде қатты даңғырлатып бұрап қойған қалта радиоқабылдағышы бар екен.

— Яма-а-ай-ка. Яма-а-ай-ка! — деген Робертиноның әні келіп тұрды.

— Ал керек болса саған жапан дала?! — деді ішек-сілесі қатқан Гүлсара.

— Тауға барғанымыз дұрыс еді ғой, — деді суына сөйлеген Жомарт. — Мынау ара тақырайған жер екен. Бәрі алақан-дағыдай...

— Неге? Осы жақты қалаған сен емеспісің. Маған бұл ара ұнап тұр. Ал халықтың көп болғаны қайта жақсы емес пе, көңілді болады. Естіп тұрсың ба? Тіпті Робертино да далада. Мен кең далада ән тыңдағанды жақсы көрем... Сенің қалың шөптің арасына жатып ап, сағаттар бойына аспанға қараған кезің болды ма? Мұхит түбіндегідей бұлттар жәйімен қалықтап жүреді, және дәл сол сәтте ән естіліп тұрса. Қоңыржай назбен жүрек қылын шертер ән болса ол.

— Турасын айтсақ, Робертино әнінің бұл далада шырқауы тұңғыш рет шығар. Анау қабылдағыш күшті екен, ұстап тұр ғой. Шетелдік болу керек, шамасы.

— Мен Робертино туралы емес, жалпы ән туралы айтып тұрмын, — деді енді Гүлсара, бейжай сабырлы үнмен. Өзі қалың шөптің арасынан қызғалдақ теруге кірісті.

— Таста оны. Онанда раушан гүлдер тер. Жүр, әнеу төбеге шығалық, сонда гүл көп болуға тиіс.

— Сен неге қызғалдақты жақтырмайсың осы?

— Иісі жаман.

— Сен қашан да болса ештеңені жақтырмайсың Робертиноның даусы қитығыңа тиеді, қызғалдақтың иісі жаман, адамдар күбіжіктеп қана отыруыңа кедергі келтіреді. Бірақ бәрін де сенің көңіліңдегідей етіп жасау мүмкін емес қой.

— Логикасын көре алмай тұрмын-ау. Мысалы, маған Робертиноның әндері ұнайды. Бірақ ол модаға айналған, кез келген адам оның даусы жөніндегі өз ойын айтып қалуға асығады. Ал қызғалдақ дегенің тек өсіп тұрғанда ғана әсем көрінеді. Үзіп алып қарасаң — гүл жапырақтарындағы қара жиектері, гүлдің болбырлығы, өңінің ескілігі бірден көзге түседі. Гүлдегенде шымқай, бояуы аса қанық болғанымен тұрақтылық жоқ, жастық солқылдақтық пен қуаттылық жоқ, тез солады. Қызғалдақты тек басқа гүл жоқ болса ғана үзуге болады... Ал раушан басқаша... Солқылдақ, саумал, өңін тез бермейді, ұзақ тұшырқануға болады...

— Бұл айтқандарың абстракты философия Гүлдер қашан да жақсы. Мәселен, қызғалдақтың емге қажет бақта өсірі-

летіні де болады. Басқа гүлдерге карағанда пайдалы, әрі әсем.

— Гүлдің сорттарын мен айыра алмаймын. Оны гүл өсірушілерге тапсырған дұрыс шығар...

— Сен тек үзгенді ғана біледі екенсің ғой?

— Дүниенің өзі солай. Біреулер өсіреді, біреулер үзеді. Біреулер жұпар жұтса, ал енді біреулер тозаң таратып, тұқым себеді. Адам қаншалықты дүниені жасаушы болса, соншалықты бүлдіруші де...

— Сенің ойларың маған түсініксіз, біртүрлі ыңғайсыз жайға қаламын...

— Мұны сен бірінші рет айтып тұрсың. Бұрын да екеуіміздің ойымыз бір жерден шығады дегенің есімде еді.

Жомарт үнінде ызалы қыжыл бар еді.

— Мүмкін, солай деген шығармын. Бұрын сен маған мүлдем басқаша болатынсың...

— Міне, мұның ашық сөз. Сенің де тырнағың бар боп шықты ғой...

— Саған керегі тек, тастаған жерінде жата беретін мамық жастық па?

— Сен нені айтып тұрсың, Гүлсара? Жә, қояйық ұрысты. Ой дегендеріңді таста. Бүгін күн демалыс қой. Әңгімеміз гүлдер мен махаббат төңірегінде болсын. Мен әне, анау алдымызда жатқан ескі қорған туралы әңгіме айтайын. Ертеде өткендердің жұмбақтарын шешелік...

— Осы мен кіммін саған? Бүйтіп қашанға дейін жүруге болады. Сенің мені кімге балап жүргеніңді білуім керек қой, ақырында? Мүмкін, әлденеге: қызғалдаққа, әлде раушанға — тез сола ма, әлде берік пе, — деп теңейтін боларсың?

— Диссертацияны бітіргенге дейін бұл тақырыпта сөз етуге келісіп едік қой екеуіміз! — деді Жомарт шытынып.

— Сен бітірдің ғой диссертацияңды.

— Енді педагогтік қызметке орналасуым керек.

— Көмбе қазу мен архивтен өзге сені ештеме қызықтырмайды, сенен қандай педагог — тәрбиеші шықпақ.

— Жә, болды енді... Бұлай сөйлесуің мені қанағаттандырып тұрған жоқ. Мен әйелдің көз жасын көріп, еріп кететіндерден емеспін.

Гүлсара жауап қатқан жоқ. Бұрынғы үнсіз күлкі тұнып тұратын көзін жарқ еткізіп кең ашып, жігітке қарап қалды.

— Дәурен сенікі екен-ау?! Өзіңе ғана қажеттіні ойлап, тек сол жайлы ғана сөз етуге бейімдісің. Қандай тыз-тыз еткен менмендік еді, — деді қыз, аяғының астына түскен гүлдерді

жерге аяусыз таптап жатып. Жомарт асыға басып, алда кетіп бара жатты.

Гүлсараның оны тоқтатып, кейін бұрғысы келді. Тезірек асфальт жолға шықпақ болды. Осындай оңаша күбіжікке жаны қас еді. Бүгінгі күні ол көңілді думанның ортасында болғысы келген. Бәрін де ұмытқысы келген. Әсіресе, кешеден бері университетте бірге оқыған курстас бір қызбен кездескен кезде күтпеген жерден туган ойлар әбден мазалап еді оны.

... Үш жыл бұрын Жомартпен алғаш танысқан. Бұл дәл сол Сергеймен біржола ұрсысып кететін кеште болатын. Гүлсара Сергеймен екі жыл бір группада оқыды. Ол қазақ университетіне үшінші курсты бітіргеннен кейін Қазаннан ауысып келген-ді. Жаңа келгенді жігіттер жақсы қабылдады. Қашан да жайдары жүретін Сергей, сабақты да жақсы оқыды. Ұзын бойлы көк көз жігіттің ашық күлкісі, тыңғылықты ісі мен қарапайымдығы группадағы үш қыздың үшеуіне де бірдей ұнаған. Сергей Гүлсараны сүйді. Ол қызға Еділ туралы әңгімелеуді жақсы көретін. Жігіттің бұл сырын жалғыз Гүлсара ғана емес, Сергейді одан қызғанатындай боп көрінетін басқа дос қыздары да білетін.

Рас, кейде Сергейдің бірмойындығы мен дөрекілеу қарапайымдығы қызға ұнамай да қалатын. Гүлсара жігіт бойынан айырықша сес тастап отыратын сыпайы мінезді, оралымды, әрі қамқоршыл интеллигентті көргісі келетін. Ол, жігіттің елден ерек сұлу болуын, қандай айтыста да жеңілмеуін және өзіне дегенде жұмсақ та нәзік болуын қалайтын.

Сергейде осы қасиеттердің бәрі бар еді. Тек қазір Гүлсара өз қылығын ақтау үшін себептер іздеуге мәжбүр боп отыр. Шынтуайтқа келгенде себептер де айқын. Кінәлі Гүлсараның өзі.

Сергей жолдаманы Тың өлкесіне алған. Ал Гүлсараға қалада қалу мүмкіндігі туды. Республикалық Орталық музейдің ертедегі Қазақстан тарихы бөлімі бойынша экскурсовод болуға келіскен.

Университетті бітіру құрметіндегі кештің ертеңінз серуендеп жүрген кезде Сергей еш кіріспесіз-ақ дәл кішкене балаша:

— Бірге кетелік. Бір лашық табамыз. Құдайларша тұратын боламыз, жасөспірім тың тұрғындарын өмірге әзірлеп, ақыл-парасат үйретеміз...— деген еді бірден.

— Ал осында қалып, неге бірге істемейміз?— деп кесіп тастаған Гүлсара, өзінің шұғыл кеткеніне өзі таң қап.

Сергей қыз жауабының кесімділігіне көңіл аудармастан:

— Екі өмір тұтасып бірлік одақ құрғанда, біреу кей жағдайда жол беруі керек,— деді. Еріне үйрілген күлкі қыз кө-

ңілін қытықтап кетер емес. Олар гүл алаңындағы фонтанның жанында отырған. Гүл сатушыны көріп, Сергей соған ұмтылды да, Гүлсараға жұпар аңқыған ақ райхан сатып әкелді.

— Неге жолымды мен беруге тиіспін?!— деді Гүлсара, дауысын өзгертпестен. Ақ гүлді де алғыс айтпастан алды.

— Гүлсара, ол жақтың қандай тамаша болатынын өзің ойлап көрші. Кең дала, тыңда туган балдырғандар, жана мектеп және солардың ортасына біз барамыз... Ал мұнда... Өзің ақ айтшы, экскурсовод боп істеу шынымен ұнағаны ма саған? Менің ойымша...

— Біреу үшін ойлаудың еш қажеті жоқ, ең тынышы өзінен сұрау керек,— қалайсың ба, жоқ па?— деп. «Дала», «дала», дейсің. Ол далаңды мен білемін ғой.

Гүлсара еш себепсіз өзінен-өзі қызына сөйлеп кетті. Ұрысқысы келмесе де, өзін ұстай алар емес. Гүлсара сондағы қызулығының мәніне әлі күнге түсіне алмайды. Дәл сол сағатта өз тағдырының сонша жайбарақат, әрі қарадүрсін шешілуінен болар, әлде қаламен, фонтандармен, гүлдермен қоштасқысы келмегендік шығар, болмаса өз досының күтпеген шешімін естіп тосылып қалғандықтан ба.

Сол сәтте көп жайдың тікелей өзіне тірелгенін, өз шешіміне байланысты екенін Гүлсара білетін. Сергейге «иә» деп айттып, көп қызықты жоғалтар еді, бірақ оның есесіне онан да үлкен қызыққа—өмірлік досқа не болар еді. Гүлсара осы бір сәттің — өз өміріндегі шешуші сәттің боларын алдын ала сезіп жүрсе де,— бұған еш әзірлігі жоқ еді. Бойын қаймығу мен қуаныш, толқу мен әлдеқандай өресіз үрей биледі. Сол үрейді басу үшін ширығып алды. Жігітке көңіліндегі сөздерінің бірін де айтқан жоқ. Қайткенде де Сергей жүрегінде қаймығу мен үрей тугызбақ еді. Өйткені Гүлсара өмірдің осындай ең мәнді минутында жігіттің осы бір күлкісін, ешнәрседен қаперсіз күлкісін кешіре алмады.

— Сен білетін едің ғой...— деді Сергей өтінгендей.— Менің көптен сонда баруға жиналғанымды білетін едің ғой.

— Мен ештеңені де білгенім жоқ. Мен бәрін де сенің өзіңнің ғана шешкеніңді білгенім жоқ. Елден бұғып, курстас жолдастарымызбен той өткізбестен, айдаладағы лашыққа қашып кететінімізді де білгенім жоқ...

— Сен нені айтып тұрсың? Ол қайдағы айдала? Әх, Гүлсара, әлі қандай той жасаймыз біз! Кең даланың төсінде жасайтын боламыз. Саған аппақ көйлек тігеміз. Қандай тамаша болатынын білсең сен?!

Дала! Керіп тастаған көк гүлді кілемдей дала. Сол даланың төсінде үлбіреген ақ көйлек киіп сен тұрасың...

— Жетер! Немене, мені ақымақша үгіттейсің. Маған сенің көйлектеріңнің керегі жоқ.

Гүлсара орнынан тұрды да тез-тез басып жүріп кетті, өз соңынан Сергей де ере тұрып, қуып жетіп тағы да үгіттей бастар деген сенімі нық еді. Сол минутта ол сол кештің қалай аяқталатынын білген жоқ-ты. Өзінің қылығына да есеп берген жоқ. Толқу, қуанышты, тулаған сезім — қуаныш тасқыны билеген еді оны. Ол жүріп келе жатып: қазір ғой оның соңынан болашақ күйеуі Сергей, не істерін білмей, сүмеңдеп еріп келе жатыр деп ойлады. Жатақханаға жеткенде ол Гүлсараға таяп кеп үнсіз ғана «кешір, осылай боп шыққанына» дейді.

«Не үшін кешірмекпін сені!» — дейді де Гүлсара оның кең кеудесіне қатты жабысып тығыла түседі. Тек бұл жай кезінен бұрын болмасын деп, Гүлсара бұрылып қарамауға тырысты.

Сергей оған сол күні де, оның ертеңіне де келген жоқ. «Кешір» деудің орнына ол «қош» деп хат жазыпты. Өзінің ақымақтығы мен қарапайымдығынан құр сезімге сеніп, ешқандай құқы болмаса да, мұны мазалағаны үшін кешірім өтініпті. Тек Гүлсара оның бұл қылығын дөрекілік, я басынғандық деп ұқпасын, кешірсін, бақытты болсын депті.

Кешкісін кешірек, өз ісіне есеп беріп жатпастан, Гүлсара опера театрының жанындағы кафеге барды. Жолдас қыздары мен достарынан оңашаланып, болған жай туралы ойлануға бекінген. Бұрыштағы қызыл столға кеп отырып, кофе мен балмұздақ алдырды. Сергеймен болған бар әңгімені ұсақ-түйегіне дейін есіне түсірді.

— Егер орын бос болса, отыруға рұқсат етіңіз. — Ой жібі үзіліп кетті. Оның қарсы алдында қара костюмді, крахмалданған ақ жейделі жас жігіт тұрды. Жылыұшыраған жігіт көздері қыздан жауап күте қарайды. Гүлсара осы бір таза қмырынған, қараторы өңді, артистке ұқсаған жас жігітті бұрын да талай көрген. Білетіндер оны талантты, өзі аспирант, тарих және археологиямен әуестенеді десетін.

— Пожалуйста, — деп Гүлсара өз орындығын сәл кейін сырғытты.

Жігіт қатарласа отырып, коньяк қосқан кофеге заказ берді.

Даяшы қыз әдеттегідей асықпай қызмет етуде. Көршілес отырғандар хрусталь сыңғырымен аралас әлдене жайлы сөз таластырып, күлісіп отырды. Гүлсара мен көршісі үнсіз отыр. Қыз оның оқта-текте көз қарасын сезіп, ыңғайсызданған күйде кішкентай орамалын уысында сығымдай берді.

— Сіз оқуды бітірген боларсыз. Егер қателеспесем, бүгін сіздердің университетті бітіру тойларыңыз шығар. Сіз неге

мұнда жалғыз отырсыз? Ә, түсінемін, түсінемін Мұндай күні жалғыз болып, болашақ туралы ойланбақшысыз ғой Алда үлкен өмір есігі,— деді жігіт жұмсақ үнмен. Онан кейін ол университетті бітірудің құрметіне бір бокалдан шампан ішуді ұсыныс етті. Биге шақырды.

Шудан, музыкадан, биден Гүлсараның басы айналды. Сергей туралы ұмытып та кетті. Бойын тағы да қуаныш тасқыны биледі. Осы бір би толқынында жеңіл қалқып, өзін шыр көбелек айналдырған жас жігітпен билей бергісі, билей бергісі келді.

— Сіз мамықтай жеп-жеңілсіз, анау қызға ұқсайсыз. Көрдіңіз бе? Мен осында келген сайын ылғи сол қызға қарап отырғанды ұнатамын,— деп жігіт кафе қабырғасындағы декоратив суретті нұсқады. Онда: тас бұлақтың жағасында жас ару малта тастарды теріп отыр.

— Шынында да өте сұлу екен,— деді қысылып қалған қыз.— Бірақ бұл сурет өте абстрактылы ғой, сонда сіздің махаббатыңыздың да сондай болғаны ма.

— Дұрыс айтасыз. Абстракция қазіргі кезде модадан шыға бастаған сияқты ма, қалай, сондықтан мен де енді махаббатта реалист болсам деймін...— деп ол қызға жұмбақтай қарады. Қызарып кеткен Гүлсара теріс қарап кетті.

Жігіттің айырықша сесті сыпайылығы және ептеп өз дегеніне сенімділігі аңғарылды. Қыздан рұқсат сұрамастан-ақ жатақханаға дейін шығарып салды. Жол бойы жігіт әңгімелеріне берілген Гүлсара, қайдан келгенін, университетті қалай бітіргенін, қайда қызметке орналасатынын тегіс айтып шыққанын өзі де аңғарған жоқ. Тек Сергей жайында ләм-мим демеді.

Бірнеше күннен кейін Гүлсара қызметіне кіріскен кезде музейдің ертедегі Қазақстан тарихы бөліміне әлгі жігіт келіп кірген. Екеуі де ескі таныстарша кездесті.

— Менің сізді жаңа рольде алғаш көрушілердің бірі болғым келді, экскурсовод ретінде сіздің әңгімелеріңізді естісем деймін,— деді жігіт әзілдеп.

— Онан да сіз маған көмектесіңіз,— деп жауап қатты қыз. Бірақ көмектесетіндей ештеңе жоқ екен. Мұнда келушілер өте сирек еді. Кіргендер қаңқиған бас сүйектер мен сарғайған қарталарды, ескі суреттерді құлықсыз қарап, келесі залға өтіп жатты.

— Таныс құрылыс,— деді Жомарт макетке жақындап.

— Он төртінші ғасырда Түркстанда салынған Ахмед Ясауидің мавзолейі,— деп қойды Гүлсара.

— О, ақынға салынған ескерткіш! Бір кезде оның алдын-

да Орта Азияның мұсылман қауымы бас иген. Бұл ақынды Ақсақ Темірдің өзі құрмет тұтқан. Тегінде әр жаулап алушының өз идеологі болған. Македонскийдің — Аристотелі, Темірдің — Ясауи...

— Өйтіп қосақ жасауға болмайды ғой. Аристотель болса ұлы ғұлама, данышпан, ал Ясауи — мистик.

— Солай ма еді?— деді Жомарт, кекесін әзілмен.— Солай-ақ болсыншы, мен сіздің құқыңызға қол сұқпаймын. Өзіміздің жабайы туындыларымызды жоққа шығарып тәрбиеленгенімді ұмытып кетіппін ғой. Алайда музейге келуші адам ретінде: неліктен макет толық берілмеген?— деп сұрақ қоя аламын. Сіз маған мавзолейдің тек қазіргі барын, Түркстаннан көре алатын қалпын ғана көрсетіп тұрсыз. Ал бұл құрылыстың әуелгі тұңғыш көрінісі қандай болған? Ескі архивтерден ең болмаса суреттемесін табуға болмас па еді?..

— Сіз көп жайды қалайды екенсіз,— деп жымыды Гүлсара.

— Солай ма? Ондай ойым жоқ еді. Менің қалауым онша көп емес қой. Өз жерімнің мәдениетін білгім келеді. Жер қабаттарынан мен бір кездерде осы мавзолейді қоршап тұрған құрылыстың қалдығын көріп едім. Меніңше, егер сол үлкен құрылысты ең болмаса макетте толықтырып құрастырса, таңғажайып архитектура болғанына көз жеткізуге болады.

— Мен сізді сол үлкен құрылыстың бар суреттемесін құрастыруға көмектесерсіз деп ойлаймын,— деді Гүлсара.— Сіз тарихшысыз ғой. Мен осыңнан бүкіл құрылысты қойып, мавзолейдің өзі туралы кеңінен, ғылыми дәлелденген, фактілермен шегеленген жазбаны да таба алмадым.

— Сіз жақсы сыншы екенсіз,— деп езу тартты Жомарт.— Бірақ мен осының бәрін көзімнің жеткені деп айтып отырғаным жоқ, сөйлеп тұрып ойланғандығымнан боп тұр. Бұл менің ойларым. Менің ше, мен сияқты музей көруге келушілер мұнда болмайтын шығар. Жұртты қазір Ақсақ Темірдің тұсындағы кірпіштен гөрі космос корабльдері көп қызықтырады,— деп Жомарт сыпайы ғана шегініс жасады.— Бұл мавзолейде сұлулық сипатталған. Бірақ сіздің келушілеріңіз оның ұлылығын байқамастан, шалғайлықты көреді. Ол кірпіштерде араб өрнегі, ісләм-діні, біздің бабаларымыздың қайғылы мәдениеті қою сіңіскен. Оларға шаңғытқан зермен Шығыстың ертедегі сұлулығы оюланған...

— Ал мен үшін ертеден қалған әрбір қабырға, әрбір кірпіш — шынжырмен жүріп түтігіп өлген менің бабамның — құлдық келбеті. Ал сол қорқынышты тарихты тірілту қажет пе екен? — деп жауап қатты қыз.

— О, ертедегі архитектураның тамаша үлгілерін бұлайша түсіндіру бүгінгі заман талабына аса сай екен. Олай болса музей ашып, ескі қаңқаларды несінс жинаймыз?

— Музей деген өткен өмірді көрсетіп тұратын жәй ғана айна емес пе.

— Алтын сөздер. Өз роліңізді тамаша ойнайды екенсіз. Сізден нағыз қазіргі заманғы, Қоншақты Игорьдан келбетті еді деуге, болмаса Илья Муромецті қыпшақтар жеңген екен деуге еш уақыт аузы бармайтын экскурсовод шығады.— Көңілді Жомарт ойнақы-әзілмен сөйледі. Гүлсара өзінің жігітпен тез тіл табысқанын, екеуінің (сол сәттегі байқауынша) мүдделерінің, ойларының ортақ екенін аңғарған. Бұл да тарихты жақсы көретін.

Жомарт ертедегі Орта Азия тарихының таң-тамаша оқиғалары жайлы, Қарақұмдағы ескі Нисседен табылған Таңшолпанның скульптурасы туралы әңгімеледі. Бұл скульптура әсемдігі жағынан Венера Милосскаядан бір де кем емес, тек бет әлпеті азиялық және ол шебер қолынан Европада сұлулықтың символы боп саналатын Венера Милосскаядан көп бұрын туған. Таңшолпан Азия билеушісінің сарайына сән беріп тұрған болса керек...

Келушілер жоқ еді. Жомарт өз әңгімесін жалғастыра берді. Ол Мерв тарихын, оның ғаламат қорғандарын еске алып, Мервтің ең биік қорғанына тұтқындалған Вие сұлуға парфяндық жас жігіттің садақ оғының ұшына хат байлап жібергені туралы әңгімеледі...

Олар жұмыс соңынан көшеге бірге шықты. Жігіт тапқыр әңгімешіл еді. Соны тыңдаймын деп Гүлсара жатақхананың тұсынан қалай өтіп кеткенін, Жомарт тұратын пәтерге қалай жеткенін де аңғармай қалды. Үй іргесіне келген соң, ішке кіруге тура келді. Бір бөтелке құрғақ шарап табылып, әлдеқайдан шампан бокалы, тағы басқа да заттар пайда бола кетті. Гүлсараның алғашқы жұмыс күнін атап өтпек болысты. Қызды жаңа танысының осынша көңіл білдіргені тебіреніп жіберді.

Жомарт жалғыз тұрады екен. Гүлсара түн жарымына дейін отырып қалды. Онан соң сонда түнеді. Ертеңіне опық жеді, бірақ кеш еді.

Енді қыз одан айрылып қалмауға тырысты. Бар ырқымен жігіттен ұстанып бақты. Оның ерсі көрінер қылықтарын да, еш таусылмайтын ешкімге қажетсіз ой-қиялдарын да — бәрін де кешіріп отырды. Бір егде әйелден: әйел деген жата жабысқыш, мазасыз, мыжығау болмау керек деген сөзді естігеннен кейін Гүлсара Жомарт істерінің бәр-бәрін, ең аяғы оның қыз-

дар туралы ашықтан-ашық айтқан бір жақты қияс пікірлеріне дейін үнсіз кешірді

Тәкаппар да еркін боламын дей жүріп Сергейден айрылды. Енді күннен күнге өз-өзіне деген құрметтен айрыла бастаса да, Жомартты жоғалтудан қорықты Жігіт алғашқы түні-ақ үйленемін деп уәде еткен-ді. Онан кейін тойды ғылым кандидаты болғанға дейін кідіртетінін айтты.

Осыдан біраз күн бұрын ол диссертация қорғады. Профессорлар оның таланты туралы сөз етті. Қысқасы ол қорғап шықты...

* * *

Жомарттың соңынан Гүлсара да қыратқа көтерілді. Қырат төбесі: түбіне неше түрлі шөп, қызғалдақ, раушан және ұсақ ақ гүлдер тұнып өскен жасыл тостаған сияқты екен.

— Қарашы, қандай тамаша,— деді Жомарт үнсіздікті бұзып.— Рақаттанып дем алып, ел көзінен қағыста күнге қыздырынып жатуға болады. Қалағаныңша жатып, аспанға қарауыңа болады.

— Мен осы бір бұғынбақ ойыннан шаршадым,— деп қалды Гүлсара, шөпке жәйімен отыра беріп. Ол әлі де өз ойының шырмауында еді. Қырат төбесіндегі ұсақ ақ гүлдер оның есіне тағы да Сергейдің ақ райханын салды.

Гүлсара кішкентай өсімдікті үзіп ап, жапырақтарын аялай сипады. Моншақ-гүлдің атын білмесе де, анықтап қарай отырып, оның райханмен керемет ұқсастығын тапты. Ол Сергей ұсынған, нұры таймағандықтан сәл салқын тартқан бұлың көк табы бар ақ райханнан еш айнымайды. Гүлсара бір сәтке сол гүлдің иісін сезгендей манаурап, фонтан шуын есітіп, бетіне су тозаңы бүркілгендей боп, Сергейдің ақжарқын, өте мөте таныс ашық жүзін, көкпеңбек тұнық көздерін көрді...

— Біздің демалысымыз ғажап болатын болды. Ашық аспанның астында алыптың алақанына шыққандай көк шұңғыл-дамыз. Мүмкін, біз әлдеқандай ханның, болмаса қолбасшының молағының үстінде отырған шығармыз, мүмкін, осы қыраттың орнында Дешті-Қыпшақ қаласы тұрған шығар. Ал мына біз отырған жер ертедегі құрылысшының қолымен көк аспанға тік шаншылған ғаламат минареттің үсті ме...— Жомарт бөтелкелерді ашып, бутербродтарды алды.

— Міне, енді ауқаттанып ап, күнге қыздырынуға болады.— Жомарт шешініп, майка, трусикамен ғана қалды. Гүлсараға таңдана қарады.

— Немене, бұл қорған ұнамай тұр ма?

Гүлсара жауап қатқан жоқ. Оның сөзін естімеді де.

— Сен ақ гүлдерді ұнатасың ба?— деп сұрады жауап орнына.

— Бәрі де шартты, Гүлсара. Сен бұл сентиментальдығыңды тасташы. Немене бұ, гүл де гүл, махаббат та махаббат деп. Біздің ғасыр — реалистер ғасыры. Абстракты түсініктерге сенің өзің де қарсы едің ғой...

Гүлсара оны тыңдаған жоқ. Жігіт сөзін аяқтай алмай тосылып қалды. Қолайсыз тыныштық орнады. Гүлсара тамаққа қол да созбады. Күнге қыздырыну да қаперіне келген жоқ, басқа жайды ойлап отырды.

— Сен не дедің?— деді кенет оянгандай.

— Менің айтпағым: ақ гүлге де, қызыл гүлге де әрқилы қарауға болады. Әлі есімде біздің ауыл — Ақтұманың жанындағы тауда қалың жынысты жерлерде қоңырау гүлге қатты ұқсас үлкен ақ гүлдер өсетін. Сұлулығы айырықша еді, ал үзіп ап қолыңа ұстап тұрсаң, басың айналып, лоқси бастайсың. Ол гүлдің иісі өте нәзік еді де, улы екенін бірден айыра алмайтынсың. Ал оның иісі тез өкпені қауып, уландыратын...

Гүлсара оның айтқандарын көзі бағжырайып, тізесін құшақтап отырған күйде тыңдады. Иә, иә. Ол шындықты айтып отыр. Гүл жайындағы шындықты емес, өзі туралы. Бұл адам сұлулық атаулының қандайынан болса да жамандық табуға әзір, тіпті өзінің туып-өскен ұясын да қуыс ін деп атауға әзір.

Гүлсара онымен танысқаннан бері әлі күнге ол өз ауылын, өз Ақтұмасын бір ауыз жақсы сөзбен есіне алған емес. Өз ауылдастарының өмірлерінен де, туған бұрышының табиғатынан да, тауының ауасынан да ол тек улыны, азғындықты ғана көреді. Азғындықты өзіне жақындаспақ болған айналасындағы адамдардан да іздейді.

Иә, иә, адамдар да гүлдер сияқты. Сырттай бір-біріне ұқсас болғандарымен әртүрлі. Олардың да гүлдер сияқты жаманынан гөрі жақсысы басым. Мәселен, Жомарттың жерлесі Асқар. Гүлсара оны осы үш жылдың ішінде бір-ақ рет көрген. Ол Алматыға келген еді. Сонда Гүлсара Жомарт пен Асқардың өзара әңгімесін, таласын естіген-ді. Өзі де Асқармен сөйлесті. Жоқ, сонда Асқар өзінің ауылдастарына, туған жері Ақтұмаға көлеңке түсірерліктей, болмаса Жомарт туралы да бір ауыз жаман сөз айтқан емес. Ал Анаш ше? Жомарт пен Асқардың жерлесі. Ол Сергей сияқты еді. Мінездері ұқсас. Ол қашан да өз ауылы туралы сүйсіне әңгімелеп, туған жерім — Қарлығаш деп мақтаныш ететін. Айтуынша шынында да оның ауылы алып Жоңғар тауының көкірегінен ұя салған қарлығаш сияқты көрінеді екен.

Анаш келгенде, Жомарт бір жаққа шығып кеткен болатын. Гүлсара қонақпен оңаша қалған. Сонда ашылып біраз сөйлескен. Анаш қыз көңілінің жабырқау екенін байқаған. Сонда ол өмірдің қиын жолдарына күш алып шығуы үшін адам бір-бірінің түзелуіне, жөнге түсуіне көмектесуі тиіс деген-ді. Ол кезде бұл сөздің астарын Гүлсара түсінбеген. Сонда Анаш шынымен Гүлсара Жомарттың ой-түйсігін түзетуге көмектесе алады деп айтқаны ма еді. Тағы да ол. әркім өзінің жетер жеріне — өмір мақсатына ұмтылып, оны көзден таса етпеуі керек деп айтқан-ды...

— Анаш саған хат жазып тұра ма? — деп сұрады өз ойының қалың қабатына шомған Гүлсара.

— Немене сен? — Біресе гүл, біресе Анаш деп? Шараптан ішсеңші онан да. Кел, күнге қыздырынайық.

Гүлсара күннің қатты шыжғырып тұрғанын енді ғана аңдады. Жылы кофтасын шешіп алды.

— Еске салғаның жақсы болды, әйтпесе ұмытып кеткендей екем, — деп жалғастырды Жомарт сөзін. — Анаш хат жазған еді, Асқар осы Алматыда, ауруханада көрінеді. Сәлем айт, өзім де келіп қайтуға тырысармын депті. Ертең Асқарға кіріп шығу керек. Өткен жетіде жиналып едім, тарс есімнен шығып кетіпті. Айтпақшы, Анаштың жазғанына қарағанда Зәуреш те осында екен. Сен білесің бе оны? Есіңде ме, бірде көшеде кездесіп едік қой. Ол дәрігерлердің кеңесіне келген болатын. Біздің ауылдың қызы ғой. Ал Асқарға бірге барайық.

Гүлсара Зәурешті Асқардың айтуы бойынша білетін. Зәуреш — дәрігер, Асқардың сүйген қызы, мүмкін, ендігі әйелі де шығар. Гүлсара Жомарттың ауылынан келгендердің көбін танытын. Асқар мен Жомарттың балалық шақтағы досы — Бәукемен де танысқан. Ол қазір колхоз председателі. Үшеуі де жақсы жігіт, тек Жомарт қана өз достарына ұқсамайды. Гүлсараға әсіресе ұнаған Анаш еді. Оның бойынан бір сонылық есіп тұратын, онымен бұлақсыз ашық сөйлеспеу мүмкін емес еді. Бәуке болса ауылшаруашылық институтында сырттан оқиды. Ол да ашық, бір мінезді.

Зәуреш алғаш кездескенде-ақ бір түрлі көрінген бұған. Гүлсара оны музейге шақырды. Зәуреш үзіліс кезінде келген. Екеуі асханадан бірге түстеніп, музей төңірегінде паркте серуендеп жүрді.

Гүлсараның Зәуреш сөзінен түйгені. Зәуреш те әлдеқандай бір алдау торына душар бола жаздапты. Бірақ ол өзінің ақ райханын сақтап қалған. Жоғалтпаған оны.

Гүлсара шляпаны көтеріп Жомартқа қараған. Ол аяғын талтайта созып, көкірегін күннің ыстық шуағына қақтап, Ол-

жас ақынның «Нұрлы түндерін» оқып жатыр екен. Бөтелкедегі шарап орталанып қапты. Оның қасында журнал ашулы жатыр, Гүлсара қолына алып, парақтап көрді. Онан соң иығын күйдірмеу үшін шалқасынан аударылды да, журналды лақтырып тастап, бетін шляпамен қайта жапты.

Ыстық тұла бойын бусантып жіберді. Мұнан әрі ештеңе ойлағысы келмеді. Толқығаны басылды. Жүйкелері де тынышталды. Енді қалғиын деді.

Қырат үстіндегі осы бір кішкене шұңғылға жел өте алмайды екен. Кей сәт Гүлсара көзін ашып, күңгірт көзілдірік арқылы дәл төбедегі ақ бұлтқа қарайды. «Ақ райхан, ақ бұлт. Егер осындай бұлтты мұхит үстінде көрсең, онда дәл соның астында ұлтарақтай болса да, жер бар екеніне күмәндік етпе деседі жұрт. Теңізшілер қашан да осындай бұлтты көруге ұмтылады екен. Олар сол бұлт шыққан тұсқа қарай жүзетін көрінеді. Бұл олардың — мұраты, олардың Мекесі. Ал мен болсам өзімнің ақ райханымды аялай алмадым», — қат-қат ойлар ағып жатыр.

Ақ бұлт шоқпыттанып барып сейіліп кетті де, аздан соң қайта пайда болды. Гүлсараның көзі жасаурай берді. Бір сәтке ол көз жасын ешкімге көрсетпей, әйелдерше үнсіз булығып жылап алғысы келді. Күн де жәрдем етіп тұр. Қыз жүрегінің мұңы мен сырын түсінгендей, көз жасын дамыл-дамыл кептіре береді. Шөптер болса, қыз иығын жыбырлатып қытықтайды.

Рақат тыныштық басқан. Жасыл қырат үстін жалғызсыраған қызыл-сары көбелек айналып ұшып жүр. Әуелде бұлт пен көбелектен өзгеге зер салмай жатқан Гүлсараға, енді бірде қырат үстіндегі шұңғылдың шетіне шықса, күнге қол созуға болатындай көрінді. Алақанды тосып, күн шашыратқан алтын селден бойына жұтып жаңа күш жиса, сөйтіп өзінің ақ райханын іздеуге шықса.

Гүлсара жылағанын қойып, тағы да көзін жұмды, маужырайын деді. Біреудің ақырын жұлқығанынан оянды. Көзін ашып ап, төніп тұрған Жомарттың жүзін көрді. Әбден мезі қылған шараптың иісін бұрқыратып, сүйіп жатыр екен. Көзінде ұшқын ойнап:

— Қашанғы бүйтіп жата береміз, — дейді.

— Қойшы әрі, — деп Гүлсара оны ақырын итеріп тастады. Орнынан көтеріліп, көзілдірігін алып, тез ғана кофтасын киді. Түрегелді. Юбкасын қағып, түзетіп қойды да, аяғын босоножкасына сұқты.

— Жетер. Дем алдық қой. Кетелік.

— Не боп қалды? — деді Жомарт, шытынып.

— Ештеңе де емес. Басым ауырып кетті. Оның үстіне уа-

қыт та боп қалды ғой. Сен өзің Асқарға да барып шығу керек дедің емес пе. Бүгін баралық. Үлгіруіміз керек. Ертең ерте қызмет бар. Шет елден келген делегация музейді көрмек.

— Жарқыным-ау, әлі ерте ғой...

— Жетер дедім ғой мен, болды.

— Мұны айтып тұрған сен сияқты емессің.

— Сондықтан да сенімді естілуі тиіс. Менің үйге қайтқым келді. Жомарт түсінбегендей нығын қозғап қойды да, киіне бастады.

— Сенің бүгін келмеуің де болатын еді. Мен сені зорлаған жоқпын ғой,— деп күңк етті.

Гүлсара жауап қатпады.

— Мына кәкір-шүкірлерді не істе деп бұйырасың?— Жомарт ішіліп бітпеген бөтелкені нұсқады.

— Ол сенің ісің. Лақтырып тастасаң да, өзіңмен бірге пәтеріңе ала жүрсең де болады. Керек боп қалар.

— Сені бүгін қандай шыбын шақты?— деді Жомарт, сөмкесінің ішін шөпке қағып, босатып.

Олар халық толы жазыққа түсіп келе жатты. Волейбол ойнап жүрген жігіттер мен қыздардың тұсынан өте берген. Біреуі бұларға даурыға дауыстады.

— Біздің командаға келіңдер!

— Рақмет, біз асығыс едік!— деді Жомарт, әдеттегідей өзінің сестігіне басып. Қалта радиоқабылдағышы бар жас жігіттің жанынан да өткен. Музыка естілмейді. Көк шөпке жайғаса отырған жігіт қабылдағышын шұқылап қапты. Оны айнала қоршап алған бір топ жігіт әзілдей қағытуда. Шеткеректе қыз бен жігіт гүл теріп жүр.

— Неғып ерте қайттыңдар? Күн жексенбі ғой,— деген, бұлар тоқтатқан автобустың шофері. Екеуі де үндеген жоқ.

Машина, балқыған асфальтта дөңгелегі сусылдай алға, қалаға қарай зулап келеді. Гүлсара бұрыштағы жұмсақ орындыққа тығыла отырды. Қазір ол кең даланың төсінен бері қарай жақындай түскендей боп тұрған қала туралы ойлады.

Қала таудың етегінде жатыр. Жан-жақтан ағылған дала жолдары, сол қаланың көшелерінде түйіседі. Дала қаланың іргесінен басталады. Ал қаланың өзі көгілдір таулардың етегінде тұр. Жолдар көше шеттерінен жыланша ирелеңдеп шығып, далаға сіңуде.

Астана басын биік таудан алып, жазыққа жеткенде тарқатыла аққан үлкен бұлақ тәрізді еді.

Гүлсара мұнда шағын жұмысшы пәселкесінен келген-ді. Әуелде қала тіршілігі оған түсініксіз көрінген. Қала жайын түсінбегендіктен, білмегендіктен біртүрлі қорқатын да Бір-екі

жыл өткен соң қалаға үйреніп алды. Енді оған қаладағы өмір әсем де қызықты, жеңіл де бейғам көрінді. Ол астананың үлкен өмірінің тек театр залдары мен фойелеріндегі, парктеріндегі, ресторандарындағы бөлімін ғана білді. Қаланың аялағанын ғана ұқты. Бірақ қаланың қатал болатынын білген жоқ. Қала — өзіне, кімнің құштарлығы шама-шарқпен ғана шектелсе соған, кім ұсақ-түйек күйттердің тасасынан оның қайнап жатқан үлкен өмірін көрмесе, соған қатал еді...

Қала деген қай тұрғыдан болса да — ар-ұждан жағынан да, махаббат жағынан да, ой-арман жағынан да... — қысқасы, барлық жағынан да кіршіксіз тазалық болғанын ұнатады. Қызығы-ай десеңші, неге мен осыны бұрын ойламадым екен? — деп сұрады Гүлсара өзінен өзі.

Өткен көктемнің басында Гүлсара бірінші рет Москвада болды. Ол Москваға жазда барсам деп жүретін. Ол ойын тағы да осы Жомартқа бола бұзды. Жомарт творчестволық командировкада болып, диссертациясын әзірледі де, Гүлсараны кезекті демалысын ерте көктемнен алуға мәжбүр етті. Қыз оның ырқына еріксіз көнді. Жазғы демалыс үшін деп жинап жүрген қаражатын сол жолы ресторандар мен кафелерге сарп етті. Күндіз Жомарт сабағын сылтау етіп жоламайтын. Гүлсараға кешкісін ғана келетін де, түн ортасында жатағына қайтып кететін.

Гүлсара жалғыз өзі аралай жүріп, астананы Ленин тауының биігінен қарап қызықтады. Бір-екі рет үлкен театрда болып концерт тыңдады. Арбатты бойлап, Кремль аллеясымен жүрегі аттай тулап лүпілдей жүрді. Кездескенге дейін москвалықтар Гүлсараға ерекше сияқты болатын, ал кездескен кезде олардың алматылықтардан еш өзгешеліктерін көре алмады. Рас, москвалықтар қашан да асып-сасып, асығып жүреді екен, оны Гүлсара халықтың өте көптігінен болар деп түйді.

Москвада жүргенінде Гүлсара кенет өз селосын есіне алған. Біртүрлі сағына аңсаған.

Ол Москвада он күндей жүріп қайтты. Алған әсерлері тез ұмытылды. Сонда болған күндерін есіне түсіргісі келген кезде, ойына өзімен көршілес бөлмеде тұрған бір кішкентай американдық қыз сап ете түседі.

Гүлсара «Украина» қонақ үйінде жатқан. Бірде ол ешкімге байқатпай, жас балаша жылдам, лифтің бірінен екіншісіне ауысып отырып, жоғары-төмен сырғанап жүрген. Сол күні көңілі өте көтеріңкі еді. Жиырма бесінші қабаттан түсіп келе жатып, ол лифтершаның жанында тұрған сары шашты, боп-боз, пісте мұрын кішкентай қызды көрді.

— Иә, Робби, жоғары-төмен сырғанаған ұнай ма саған? —

деп сұрады лифтерша. Кішкентай қыз үндеген жоқ. Көзін кең ашып, мейірімді әйелге таңдана қарап қалды да, біркелкі әсем тістерін көрсетіп езу тартты.

— Бұл қыз американ балетінен. Мүлдем сәби, өзі ойын көрсетуге келген,— деді сөзшең лифтерша.

Гүлсара қыздың өзімен көршілес бөлмеде тұратынын байқады. Лифтіден шыға-ақ сәби жүзі өзгеріп сала берді. Күлкісі семіп, төңірекке құлықсыз қарап, дәл үлкен адамша бұйыға қалды. Шекесіндегі қызыл реңнің ізі де қалмады. Өңіндегі ақшыл сарылық, көз қарасындағы үрейлі елең жас сәбиге аяушылық туғызып тұрды. Робби кезекшіден кілтті үнсіз алып, көңілсіз басып өз бөлмесінің есігіне қарай жүрді.

Кешкілікте Гүлсара Роббиды тағы да көрді. Бұл жолы спорт сарайында болған американ балетінің концертіне Жомарт екеуі бірге барғанда көрді.

Оның Роббиға деген аяушылығы арта түсті. Гүлсараның қызды қолына алып, жанына отырғызып аймалап, көңілдендіргісі келді. Ол Роббидың бұрандалы қуыршаққа ұсап, балет солистерінің аяғының арасында шыр көбелек айналып жүрген кезінде мұз айдынына дәті жетіп қарай алмады.

— Қандай техника! Ғажап!— деп сүйсіне таңырқады Жомарт.

— Кішкентай қыз аянышты,— деп Гүлсара шынын айтты.

— Қызық адамсың. Кішкентай қыз болмаса мұншалықты әсерлі де болмас еді. Бұл ғажап сәби!— деп Жомарт даурыға сөйледі.

Гүлсара оны тыңдаған жоқ. Бір уыс гүлді деміге шалдыққан кішкентай қыздың аяғына қарай лақтырып жіберді...

* * *

Дорогомиловский жағалауының гүл алаңында көк шалғын желкілдеп тұр. Кешке қарай, әсіресе, түн ортасында бұл ара салқын тартып кетеді.

— Дәл осы жердегідей жел ұйтқы бүкіл Москвада болмайды. Ылғи соғады да тұрады,— деп қитықты такси шофері қонақ үйінің алдына кеп машинасы тоқтағанда, Гүлсара концерттен қайтқан еді. Қызды шығарысып салуға Жомартпен бірге келген бір жас жігіт:

— Бұлардың техникасы кереметтей деген сенің сөзіңе қосыламын, сұңғыла есептілік және басқа да толып жатқанның бәрі бар, алайда осының бәрін көркемөнер деуге болмайтын сияқты,— деді Бұл жігіт тарихшы екен. Жомарт сияқты, ол да диссертациясының тақырыбын бекіту үшін Ташкенттен келіпті.

— Ал, анау кішкентай Робби жайында қалай ойлайсыз?— деп сұрады Гүлсара.

— Ол кішкене қыздың сәбилік қылығынан ештеңе қалмапты. Әрине, бізде де цирктегі концерттерде балалар шығып жүреді. Бір-ақ олардың адамгершілік жағы басым көрініп тұрады,— деді жас жігіт.

Жомарт күліп жіберді.

— Екеуің де: сен де, сен де жөні түзу адам екенсіңдер де,— деді ол, Гүлсара мен екеуін меңзеп.— Біздегінің бәрі жақсы да, олардағының бәрі жаман. Қандай айқын ойлар!

— Менің айтып тұрғаным «олар» мен «біздер» туралы емес, кішкентай қыз туралы ғой,— деді ыза болған Гүлсара.— Байғұс баланы мұз үстіне лақтырып-лақтырып жібергені қорқынышты-ақ екен. Байқауымша, сен мұны ешқашан да түсіне алмассың. Сәби бала бұрандалы қуыршаққа айналған. Кезекші әйелдің айтуына қарағанда, концерттен соң Роббиды әкесі ресторанға апарып, түн ортасына дейін өзімен бірге ұстайды екен... Және сол әкесінің — сол атақты Бадди Лоландтың жеке басының тәрбиесі қандай десеңізші?!

— Сен енді өстіп бәрін біле қаласың. Балетке ғана емес, ресторанға да қарсы боп шықтың ба,— деп Жомарт реніш білдірді. Оған жолдас жігіті:

— Достым-ай, сенімен сөз таластыру да қиын-ау,— деді.

— Ренжімеңдер. Бұл тұста мәселе кішкентай қызда да емес және оның әкесінде де емес, тіпті бізде де емес. Мәселе өмірдің түрліше жағдайында. Мәселен, қалалы жер адамның мінез-құлқын қалыптастырады. Біздің де Лоландтан еш айырмамыз жоқ.

— Жомарт, сен қияс кеттің. Нағыз көркемөнер қалада да, селода да — барлық жерде бірдей туады. Ал Лоланд жайына келсек, мен сенімен тағы да келісе алмаймын...

Кіре беріске тағы да үш «Волга» сырғып кеп тұра қалды. Машинадан америка балетінің артистері шықты. Бірін-бірі қолпаштап, нықтан шапақтап, духи мен помаданың ұшқыр иісін бұрқыратып фойеге қарай өтті. Американдықтарға бастан-аяқ шын ықласымен сүйіне қарап алған Жомарт:

— Біз де қайтайық. Тым кеш боп қалды. Ауқатсыз қалармыз,— деді.

Бадди Лоланд кішкентай қызымен «Волгадан» жұрттың ең соңын ала түскен. Кішкентай қыз аяғын тырпылдата, баспалдақтармен жүгіріп шығып, жап-жарық фойеге кірді де:

— О, кәй! О, кәй!— деп дауыстап, қып-қызыл ала боп боянған бір әйелдің соңынан жүгіріп кетті. Қонақ үйдің күтуші-

лері оны сүйінуден гөрі аяныш білдірген жымыспен шығарып салды.

— Байғұс бала-ай, өзінің шешесі жоқ-ау,— деймін,— деді Гүлсара, ақырын ғана.

Жомарт және оның жолдасы, Гүлсара үшеуі он үшінші қабатқа көтерілген. Кафе жабық боп шықты. Олар қайтадан төменге түсіп, ресторанға кірді. Американ балетінің көптеген актерлері стол жағалай отырып та қалыпты. Мұндағы қалыптан тыс тыныштықты киімдерін ауыстырып киіп үлгірген Робби бұзып жіберді. Ол залға көңілді дауыстап жүгіріп кірді. Жұрттың бәрі де оның қылығына езу тартқан. Ал Робби кішкентай қолдарын сермеп, мәз бола күліп, аралықтардан жүгіріп өтті де, Гүлсараның байқауынша, басқалардан мейірімдірек көрінген бір актердің тізесіне шығып алды.

Бадди Лоланд та кірген. Роббиді көріп, бірдеңе деп зекіп қалды. Кішкентай қыздың жүзіндегі күлкі ізі пышақ кесті жоғалды. Тұрып барып бос орындыққа отырды. Боп-боз өңі, үшкілдене қырланған мұрны, қаймыға бағжаңдаған көзқарасы, тағы да дәл әнеу күнгі лифтіде сырғанаған кездегідей, оған деген аяушылық туғызды...

* * *

... Машина қалаға кірген. Гүлсара тағы да сондағы қонақ үйіндегі Жомарттың: «Қала адамның мінез-құлқын қалыптастырады, оларды не мейірімді, не зұлым етіп, болмаса тәкаббар, менмен, яки үлкен мақсатты адам етіп шығарады»,— деген сөзін есіне алды. Сонда осы айтқаны дұрыс па? Апыр-ау, адамды қала туғызбайды, қаланы адам салады емес пе? Ендеше ол қаланың қандай болатыны: жақсы, я жамандығы, машина механизмдеріндей сақ-сұқ еткен жансыздығы, болмаса адамдайын мейірімді, тазалық пен мәпелеуді ұнататын болуы адамға байланысты емес пе? Үлкен қала Гүлсараға кішкентай Роббиге ұқсайтындай көрінді. Ол өзін салған адамдарға кіріптар еді...

Гүлсара Жомартқа қарады. Қыз өз ойын дауыстап айтқысы келген. Өйткені Робби Жомарттың да есінде ғой. Бірақ үндеген жоқ. Жомарт оның өзіне қарағанын байқап қалды. Бұрыла отырып:

— Білесің бе, Гүлсара, дала қызғалдағы туралы қатты айтуымның себебі, олар көбіне шұрайсыз, ескірген аңызға жерлерге өседі. Онан соң олар иесіз қалған ескі зираттарға өседі, мүмкін, қара дақтары да содан шығар.

Гүлсара оған таңырқай бұрылған. Жігіт үнінен өз қай-

сарлығына өкінгендей сыңайды таныды. Жомарт оның алдында кешірім өтінгендей. Мұндайы жоқ еді бұрын.

Жомарт оған жұғыса отырды. Қыздың қолынан ұстады.

— Осы, адамда дос болатыны да жақсы-ау,— деді ол, Гүлсараға біртүрлі жуасыған кескінмен қарап.— Егер сен болмасаң, мен не істер едім? Тіпті ұрсысатын да ешкім болмас еді-ау,— деп жымия күлді тағы.

Гүлсара оған үнсіз қарап қалды. Кейде ол өстіп бала сияқты бола қалады. Күлкілі-ақ. Өз ойларына өзі өрекипіді. Мұндай сәттерде ол өзінен басқа дүниеде сүйкімді жан жоқтай көрініп, адамға сонша мейірімді, ерке қылықты боп кетеді...

— Отырардың үстінде де қара жиек қызғалдақ өседі ғой,— деп қойды Жомарт...

— Не жайлы айтып отырсың, қайдағы Отырар?— деп сұрады Гүлсара. Қыз Жомарттың дәл бүгін көп нәрсені қайта ойлағанын білген жоқ-ты.

Қырат үстінде күнге қыздырынып жатып, ол өткен түнде құдды Будда құдайға ұқсаған, тұйық мінезді космонавтпен кездескенін есіне алған. Көңіліне Шығыстың ертедегі бір қолжазбасынан оқыған өлең жолдары да оралды. Онда: ондаған қантөгіс соғыста жеңіп шыққанша, алақандай жерді құмнан тазартып, жыртып, егін ек, деген ой айтылатын-ды...

Жомарт көңілін тағы да, түндегі космонавтпен кездескен кездегідей, сондай-ақ өзінің осыдан көп жыл бұрын қалың қамысты жыныстың арасынан араб әріптерімен шимайланған үйді (жай ғана мазар екен) тауып алған шақтағыдай ерлік туралы қиял биледі.

Рас, ол кезде Ақтұманың шаң басқан көшесінде асыр салып жүріп, Жомарт археология деген ғылымның бар екенін білген де жоқ еді. Трояны ашқан ұлы қиялшыл, әрі фанатик Шлиман дегеннің болғанын, немесе Египеттің екі жаулаушысы: Наполеон мен Шампольон екенін де білген жоқ еді. Бірі — фараондар елінің билеп-төстеушісі болуды арман етіп, ақыры өмірінің соңғы күндерін кішкентай аралмен шектесе; екіншісі — дүние жүзін ертедегі Египеттің мәдени қазыналарымен таныстырып, арабтардың ғана емес-ау, жер үстіндегі мәдениет атаулыны қадірлейтіндердің құрметіне бөленген.

Жер қойнында құпия сырлар көп қой. Ал адам жердің сол құпияларын тегіс білмей жатып Марсқа ұмтылады. Мәселен, қазақ даласында ескіден қалған қорғандар жоқ. Бір кезде батырдың иығынан ұшып түсіп, Шыңғысханның атының тұяғына тапталған теп-тегіс қалқан сияқты... Ал осы төңкерулі қалқан өзінің сырларын әлі ашқан жоқ, астына бүгіп жасырып жатыр...

«Қалқан!...» — «Алғашқы соққы!...» «Отырар!» — деп басы дыңылдап тұр. Бір кездегі криттың ғасырлар қабатынан Миностың патшалығын қазып, ашып, сол арқылы «Ариадының арқауын» тарқатқан Эвенше, неге әлі күнге ешкім Отырарды қазуға кірісе алмай жүр?

Ал егер... Егер Отырар туралы өшіп бара жатқан естелікті қозғаса қайтер еді?!

Әрине, Отырар — космос емес. Дегенменде... Космонавтың скафандры да, археологтың қыл қаламы да ғылымға, яғни адамға қызмет етеді. Әлгі ертедегі қолжазбаның авторы да осы жайлы жазып отыр ғой, қантөгіс соғыста жеңгенше, алақандай жерді айдап, егін салған артық деп отыр ғой. Отырар — ол аузы құлыптаулы сыр, көп-көп ғасырдан жатқан сыр, туған даланың өткендегі тарихы. Жердің өшіп бара жатқан ескерткіші...

Вяткин Ұлықбектің ұлылығын дәлелдеп шықты. Оның обсерваториясын қазып алды. Ал Афроснаба мен Отырардың құпиялары әлі де ашылған жоқ.

— Отырардың үстінде қара жиек қызғалдақ гүлдеп тұр, — деп тағы да қайталаған Жомарт Гүлсараның қолын қысты. — Біз екеуміз оларды теріп ап, шашып тастайтын боламыз. Біз екеуміз әлі талай-талай айқасқа түсеміз, — деді ол, қызға қарап жымнып. Онан соң алақанын ысқылап қойып, жолаушылардың ешқайсысы естіместей ақырын сыбырлап:

«Не нуждаясь в пощаде глупцов,
Не покорствуя мудрым,
Слово бродит в степи,
Чтобы нечаянно встретить меня. —

деп «Нұрлы түндерден» үзінді оқыды. Ол әр сөзін салмақтап, асықпай оқыды.

«Бұған тағы да бір аласұрған ой түсті, сондықтан да көңілі хош», — деп ойлады Гүлсара.

БЕСІНШІ ТАРАУ

.....

Мен тағы да көшпелімін. Тағы да жолға шықтым. Күн нұры қиырлай құйылып тұр. Жанымнан стюардесса өтіп барады. Бұл Жиенбай бақташының қызы. Жүріс-тұрысы тік. Көз қарасы өртеп жіберердей. Күлкісі сәулетті. Жел қағып, күнге күйген дала сұлулығы оған анасынан мұраға қалған.

Бұл да Гүлсара сияқты, тіп-тік сымбатты, өңінің нұрлылығы, бет-әлпеті, кескіні далада ат үстінде жүрген шабандоз қыздай шырайлы да өткір. Ал Гүлсара жүзі тоспаның жанындағы көлеңкеде өскендей бозғыл еді.

Жиенбайдың өзі самолетте ұшып көрген емес. Ол бар өмірін ауылда өткізіп келеді. Ал қызы болса, ертеңгі асты Алма-тыда ішсе, түскі асты Москвада ішеді, болмаса керісінше. Алғаш біздің аэропортқа «Ил-18» қонғанда бұл онжылдықты бітіріп келген еді. Соннан бері жас қыз күніне әуе соқпағымен төрт мың шақырым сапар шегеді. Ол да жолдың бір басы ғана...

— Төменде Балқаш қалып барады,— деп хабарлайды ол. Әрине, оған осы әуе соқпағының астындағы әрбір төбешік белгілі.

Мен төменге қараймын. Қардай аппақ ақша бұлттар, жерге көлеңкесін түсіріп, қалқып барады. Көк жағал дала мен сап-сары құм көрінеді. Дала да, құм да шөлден түтігіп жатыр. Кезерген еріндей сағалаулар көк айдыңға сұғынған. Сіміріп, күш алып жатқан сияқты.

Қанша сімірсе де шөлі қанбайтындай. Көк айдын жүзі кең. Оған толассыз ағып кеп үлкен өзендер құйылуда. Үлкен өзендерге кішкене өзендер, кішкене өзендерге бұлақтар...

Асқар мен Жомарт туралы әңгімесін Анаш осылай бастаған-ды. Анаш екеуміз үш күн бірге болдық. Бүгін ескі достардай қоштастық.

Бірқалыпты мотор гүрілі. Жарты айға ұқсаған күміс Балқаш кейінде қалып барады. Бізден төменде менің ата қонысым Сарыарқа бірде көтеріліп, бірде басылып, жөңкіліп жатыр. Төбеміз бен төңірегіміз тұңғық көк. Бұлттар ыдырап кеткен. Жер бояулы бірқалыпты. Енді бір сәтте самолет аспанның биіктігі мен даланың кеңдігіне таңырқап, осы бір ұлы кеңістікте ойланып тұрып қалғандай көрінеді.

Осындай мезі етердей боп, жолдың қысқармай қоятыны маған баяғыдан белгілі. Ол жай — төңіректің адамды жалықтырар біркелкілігінен болады.

Далада келе жатқанда да, дәл осы аспандағыдай, жүрісің өнбейді. Айналаң кең жазық, аспанның бірде көкпеңбек, бірде түнеріңкі болатыны сияқты, жолыңда кейде жап-жасыл, кейде сап-сары, кейде сұп-сұр алқаптар кездесіп отырады...

Жапанда жалғыз салт атты келеді делік. Бірде желдіртіп, бірде аяқмен жүреді. Төңірек тым-тырыс. Қураған бұталар, шертиген саршұнақтар, көкте жүзген қаршыға, ал бәрінің үстінде, лапылдаған отша, төне күйдіріп күн тұр. Салт атты асығып-ақ келеді, бірақ сұрқай жазықтан шыға алар емес.

Ат болдырайын дейді. Өзі де шаршайды. Сәйгүлік басын салбыратып далбақ желіске ауады. Жолаушы кең далаға ойлы жүзбен самарқау көз жібереді. Даланың жансыздығы, ұйқылы қалпы оны ығыр ете бастайды. Ол күнге қарап қойып, енді ойша соны асықтырады. Жолаушы өз ойына, болмаса изектеген ат жүрісіне көндіге отырып, бас-аяғы жоқ бір әнді ыңырси айтады. Төңіректе көз тартар ештеңе жоқ.

Міне, кеңістікте, алыста сағым пайда болады. Неліктен екенін кім білсін, даладағы сағым көбіне шығыстық үлгімен көрінеді: пальма ағаштары, шынар, кипаристер, көк теңізге төніп тұрған сәулетті сарайлар, минареттер, өрнектеулі жағалаулар болып келеді. Олар жолаушыны алыстан арбап, асықтыра түседі, сағымды ешкімнің қуып жетпейтінін білсе-дағы, жолаушы асыға түседі. Ол сағымдар өте ғажап әсем болады, бірақ жеткізбейді. Сен жақындай түскен сайын, сағым алыстай береді. Жолдың таусылмасына көзің анық жетеді — өзің бір орынды таптап қана тұрғандай көрінесің.

Сүреңсіздік адамды жалықтырады. Ұйқы басады. Ертеде көшпелілер дала сүреңсіздігінен құтылу үшін, үнемі қоныс аударып, көшіп отырған. Ал ондай тұрмыс адамды қажытатын еді.

Ұшы-қиыры жоқ кең далада көңілге тұнған ауыр мұңды сейілтер, сүреңсіз өмірді бейнелейтін созылмалы мұңды әндер туған. Толғау-әндер. Дала адамды ұзақ ойға икемдейді, мүмкін, сондықтан да болар, сахара адамдарының өмір туралы ойлары көп жайда салихалы, салдарлы боп келеді. Мүмкін, ақындардың, философтардың... далада көп болатыны сонан шығар...

Басқасын қайдам, менің бір ғана білетінім — сахара адамдары сөзге сараң келеді. Олар жұмыс пен ойдан босамайды. Соның өзі олардың уақыт ұтуына, сүреңсіздіктен құтылуына жәрдем етеді. Қысқасы, әр адам өзін далаға тәуелді етпейді. Табиғатқа тәуелді болғысы келмейді. Құл боп мойын сүну адамға жат қасиет. Адам күресті аңсайды әманда.

Мал бір қоныстың шөбін жеп бітсе, адам оны екінші қонысқа көшіреді, одан үшіншіге... Сөйтіп дала сағымша арбайды оны. Шаңға батып, күнге күйіп, жол шеккен адам күйреген қала жайында ыңырсып ән салады, өткен жорықтағы шапқыншыларға қарғыс айтып, өзі жаңа жорық — далаға жорыққа аттануды армандайды. Ол өзінің қалалары мен каналдарын қалпына келтіруді арман етеді. Ол өз өлкесінің тау мен тасты қопарған Фархадтай өршіл, тәкәппар батырларын әнге қосады. Сондықтан да оның әндері мен ойлары дарқан даладай кең де мерейлі еді...

Көкте де дәл сол даладағыдай. Адам деген, мейлі космосты болса да, уақыт туралы, өзі туралы, өткен өмір туралы, жер үстіндегідей, ойланбай тұра алмайды.

Самолет ұшып келеді. Көлеңкесі төменде төбелер мен жауықтардың үстінде сырғып келеді. Сол төмен — жер. Онда астық өседі. Тың жерлер бар. Ол жерлер, мүмкін, жиырма ғасырдың ішінде, мүмкін, қырық жыл ішінде тұңғыш рет жыртылған шығар. Мен самолет көлеңкесінің егін-жай үстінен қалықтап келе жатқанын көріп отырмын. Самолеттің жылдамдығын енді сезгендеймін. Мен жер мен космостың аралығында ұшып келе жатқанымды есіме алам. Төменде «Восток» ұшқан дала жатыр, төбемде сол «Востоктың» орбитасы. Самолет моторының бірқалыпты гүрілі мен аспан тыныштығы ойға бөлейді.

Мен Анашпен кездескенімді, Асқар мен Жомарттың өзара сөзін әлі ұмытар емеспін.

... Кеш біз Асқарға бардық. Тәуір боп қапты. Тек жүзіндегі сарғыш пен сәл тәлтіректей жүргені ғана төсек тартып ұзақ жатқанын білдіреді. Дәрігер енді бір жетіден кейін шығаратынын айтты.

— Ешқайда бұрылмастан балаларды қарсы алуға барамын. Олар осы жаққа келмек боп жүрген көрінеді. Біздің мектепті бітіруші жиырма бес баланың бесеуі осында жоғары оқу орындарына түсуге келмек. Бұлар біздің жаңа орта мектебімізді тұңғыш бітірушілер, — деп қызына сөйледі Асқар. Аурухана халатын шешкенше асық. Мезі етсе керек. Өзінің туған ауылы — Ақтұмаға, жолда кешіккен салт аттыдай, асығады.

Зәуреш бізбен бірге болған жоқ. Ертеңгісін мен оны ойда жоқта аэропорт кассасының алдында кездестірдім.

— Асқар тәуір! — деді ол. — Мені тез ауылға шақыртыпты... Ал сіз, тағы да жолаушылап барасыз ба? Туған жеріңізге бір соғып кетсеңіз етті...

Мен күлдім.

— Сіздің күлкіңіздің мәніне түсінбейдім.

— Күлкімен оңай құтылуға болады. Айтар жауабың болмай қалғанда, күлкі — сөз орнын алмастырады, — деп жауап қаттым мен. Шынында да менің айтарым жоқ еді. Зәурешті көріп, мен тағы да: тұлымы желкілдеген кішкентай ойнақы қызды көрген жерде қып-қызыл боп, не істерін білмейтін ауыл баласына айналған едім, ол кішкентай қыз осы Зәуреш еді. Мен қашан да оны өзіме қаратуға тырысатынымын. Тікенекті ағашқа маймылша өрмелеймін деп жейдемді өрім-өрім ғып, қолы-басымды тікен жырып қан-қан ғып, болмаса көшенің шаңын аспанға көтеріп, жайдақ атпен құйғыта шауып өтіп,

я шектен шыққан бұзықты аяғынан шалып қап, Зәурештің көзіне түсуге тырысатынмын. Сондайда маған езу тартыл бір қараса, соның өзі жеткілікті болушы еді. Студент кезімде мен соның бөлмесіне сылтау етіп кіріп, өзімнің музыка мен поэзияға деген сүйіспеншілігімді білдіруім үшін қалтамдағы ең соңғы тиыныма пластинка мен өлең кітабын сатып алатынмын. Бірақ езу тартқаны, со бала кезіндегісіндей, еш қамсыз, тек көзінде сабырлылық, ойлылық тұратын... Егер сөйлей білсем, мен оған талай жайды ақтарар едім ғой.

— Мүмкін, Ақтұма мен Қарлығашқа қарай баратын жолды ұмытқан боларсың. Әрине, Ақтұма Африка емес те, Қарлығаш Париж емес қой, — деді Зәуреш, әзіл-шыны аралас. Мен балалық шақтан жадыма мықтап орнаған кескінге еш үнсіз қарай бердім. Бір кездегі үп-ұсақ секпілдің ізі де қалмапты. Қимылындағы алқын-жұлқындық та жоғалыпты. Жуан бұрымын желкесіне түйіп қойыпты. Қысқасы, бұл тұрған — маған бала күнімнен таныс Зәуреш еді, бірақ жат еді. Менің алдымда басқа Зәуреш тұрды. Жас әйелдерге тән қаталдық, сабырлылық және биязылық сонау бір кездегі тұлымды кішкене қыздан ештеңе қалдырмапты оның бойына.

Ол екеуміз бір-бірімізді «сіз» десіп сыпайы қоштастық. Зәуреш ауылға ұшып кетті. Асқарды үйде күтіп алмақ бол кетті...

.. Иә, сөйтіп, кеше біз Асқармен бірге болдық. Ол өзінің шәкірттері туралы айрықша бір мақтанышпен сүйсіне отырып әңгімеледі.

— Сәрсен физматқа түссем деп жазыпты, ал Жабай химфакты қалайды екен, — деді ол әңгімесін жалғастыра түсіп. — Екеуінің де түсетініне сенемін. Қандай конкурс болса да өте алады. Көкірегінде оты бар балалар...

— Шәкірттеріңнің арасында тарихпен әуестенетіндері бар ма еді? Тарих факультетіне, немесе Москваның тарих-археология институтына да кейбіреулерін түсіру керек, — деп қойды сөз арасында Жомарт.

— Ақтұма мен Қарлығаш үшін бір археолог та жетпей ме, — дейді Асқар. Жомартқа қуақы күлкімен жымия қарап. — Бізге ендігі жерде химиктердің көп болғаны керек. Сіз қалай ойлайсыз, Анаш, мен дұрыс айтып тұрмын ба?

— Зоотехниктер мен агрономдардың көп болғаны дұрыс, — деп жауап қатты Анаш. — Жомарт, сіз ауыл жаққа келсеңіз етті. Біраз болып, елмен сөйлесіп, біздің айранымыздың дәмін татып, тау ауасын жұтып қайтсаңыз етті. Онда да қопарып-ақтаратын жайлар бар. Тек Гүлсараны да ала келуіңіз тиіс. Ол әлі біздің ауылды көрген жоқ қой...

— Жомарт үшін қазір Отырардан өзге тірлік жоқ. Соны айта-айта, менің құлағымның құрышын да қандырды әбден. Экспедиция жинағысы келеді. Тілек білдірушілерді іздеп жүр,— деді әлденеге толқығандай боп тұрған Гүлсара, әңгімеге асыға араласып. Қолында, Асқарға әкелген болу керек, бір уыс алқызыл райхан гүлі бар еді. Соны Асқарға тапсырудың ретін со күйі таба алмай-ақ қойды. Асқар кездескен жерде-ақ бірден Анашқа бұрылып, Ақтұма жайын сұрастырып кеткен. Онан кейін бақ ішіне кіріп, барлығымыз да күміс теректің түбінде сылдырай ағып жатқан бұлақтың жанындағы орындыққа кеп отырғанбыз.

— Шынында да энтузиастар керек. Қысқасы, тоқмейілсіген типықтар емес, фанатиктер қажет. Ұзақты күнге аптаған ыстыққа мойымай отырып, Отырарды басқан мыңдаған жылдардың шаңын кішкене күрекпен, щеткамен тазартуға қабілеті бар еріктілер болса деймін. Онсыз болмайды. Өйткені бұл археология ғой. Тоқмейілсгендерге өз сырын еш уақыт ашпайтын ғылым. Шіркін, егер сенің шәкірттеріңнің арасынан ең болмаса сондай бір бала шықса...— деді қызынған Жомарт. Ол жолдастарының өзіне күле қараған мысқылды кескіндеріне көңіл де бөлген жоқ. Өзінің ой-мақсатын, жоспарларын тезірек ортаға салғысы келген.

— Тоқта, тоқта,— деді Асқар оны бөліп.— Ретімен айтсаңшы. Отырарың не, әуелі? Біздің арамызға дейін Фараба деген атпен өмір сүрген Отырар ма? Сонда сен сол Отырарды аршуға шынымен бекіндің бе?

— Дәл солай.

— Оның қажеті қанша?

— Сөз бе екен сол да... Түбінде, әйтеуір, бұл істі қолға алу керек қой.

— Онда, неге міндетті түрде Отырарды қолға алу керек, ал Женд, Сығанақ, болмаса Таразды неге қолға алмасқа... Осылардың бірде бірі күні бүгінге дейін ғылым үшін ашылмай отыр ғой. Тараз деген ұлы Караханид мемлекетінің астанасы болған...

— Отырар — бұл қара шаңырақ, бұл жеке өзі дүйім ел болған қала, мәдениеті күшті дамыған ұлы қала. Бұл қала біздің жеріміздің өткендегі мәдениетінің шыққан шыңы және ошарыла құлағаны,— деп Жомарт айқаса түсті.

— Мен сені бала кезіңнен білемін ғой,— деді оны тағы да бөлген Асқар.— Бұл екеуміздің баяғыдан бергі таласымыз. Мен университетте жүргенде-ақ сенің білгірлігіңе, ұшқырлығыңа қызығатынымын. Бірақ сен еш уақытта бір істі

шегіне шығарған емессің. Сенің жеке басыңның ісі қашан да басқа істердің бәрін ығыстырып тастайтын. Сондықтан, тура айтқаным үшін кешір, меніңше Отырар сенің тек кезекті қызығушылығыңның бірі ғана сияқты. Біраз уақыт өткеннен кейін сен үшін Отырар мен Тараздың еш айырмашылығы болмай қалады. Сен тіпті оларды жайына-ақ қалдырасың,— деді Асқар, сабырлы үнмен.— Және осының бәрі саған неменеге керек, тағы да бір: «Хиуа минареттерінің теңдесулері» деген сияқты тақырыпта диссертация жазу үшін бе? Онан да Анаштың айтқанын тыңдасаңшы.

— Сөз бе екен сол да...— деді ашуын әзер ұстаған Жомарт.— Осынша ұзақ уақыттан кейін сағынысып көріскендегі біздің әңгімеміз дәл осындай болар-ау деп мен ешқашан ойлаған емес едім...

— Басқаша сөйлесе алмаймын,— деді қызып кеткен Асқар.— Университетті қашан бітіріп едік? Неше жыл өтті сонан бері? Не бітірдің сен? Айтшы, не? Диссертация қорғдың, ай сайын кез келгеннің қолы жетпейтін айлық алып тұрасың... Бөлме сөзімді. Диссертацияның жаңалық ашатынына мен қосыламын. Бірақ кез көлген диссертация жаңалық аша алмайды Мәселен, «Хиуа минареттерінің теңдесулері» кімге керек, сенің сол кітабыңнан жұрт не тәлім алады?

— Бұл нағыз тұрпайылық. Сенің тарапыңнан көргенсіздік. Құрылысты ыңғайлы, берік және әдемі етіп салу үшін ата-бабаларымыздың өткендегі құрылыс тәжірибесін білуіміз қажет,— деп, Жомарт та берілмеді.— Ең ақырында өткен заманның мәдениетін білуге тиіспіз. Өзіміздің ұлы көшпелілердің ғана емес, сондай-ақ үлкен мәдениетті елдің де ұрпағы екенімізді ұғынуымыз керек.

Өмір — мұхит, уақыт — толқын деп бір кезде Абай да айтқан. Міне, сол жағаны жуып-шайып, тазартып, шөпті айырықша көгертетін толқын сияқты, біздер де — адамзаттың әр ұрпағы — шамамыздың келгенінше жер үстіндегі өркенді мәдениеттің тарихын түрлі қыңыр пайымдаулардан тазартып, ақиқаттап отыруымыз керек. Коммунизм — адамзат қоғамы мәдениетінің ең жоғарғы сатысы екенін сен менен кем білмейсің ғой. Ал сол коммунизм тарих сабақтарының негізінде орнатылады. Өткен өмірдің тереңін білу — болашақ биіктерге көтерілу деген сөз. Тек өткен жолды, бастан кешірген оқиғаларды саралап талдау ғана, кейбір жайларды алдын-ала теріске шығаруға, болмаса қолдауға мүмкіндік туғызады. Жақсылық пен жамандықты анықтауға нақтылы себеп болады.

— Осының бәрін сен қарапайым тілмен түсіндіріп бере алмайсың ба? Қарапайымдық өзіңнің ұраның еді,— деді Ас-

қар, сабырлы үймен. Енді ол Жомарт сөзін ойлы кескінмен зейін қоя тыңдаған.

Асқар өзгермепті деп ойлады Жомарт. Асқар онымен өте қарапайым тілмен сөйлесіп, Жомарттан әр кез сол қарапайымдықты талап ететін. Бала кездерінен солай еді. Жоқ, енді оған Отырар турасындағы ойынның жәй жаңалық ашуға, я ерлікке ұмтылыс екенін, бұл сөзінің космонавпен кездескеннен кейін туғанын айта алмайды.

— Отырарға жорыққа сен жорық үшін деп жиналып жүрген жоқсың ғой. Отырар болмады деп ешкім теріске шығарып жүрген жоқ, ал экспедицияны тек тағы да бір рет: «Отырар болған» деп айту үшін ғана жинау, бері айтқанның өзінде жеңілтектік. Қандай да болсын ашылған жаңалықтың, ой-арманың іске қатысты, мәнді негізі болуға тиіс. Әсіресе біздің уақытымызда, адам баласы әрбір ашылған жаңалықты қалт жібермей қадағалап отырған шақта,— деп қойды Асқар.

— Шынымды айтсам, мен керемет бір жаңалық ашамын деп ойлап та жүргем жоқ. Менің мақсатым — сол қаланың күйреу тарихына жұрт назарын аудару,— деп жауап қатты Жомарт ойлы қалыпта.— Сол қала туралы сөніп бара жатқан естелікті жандандыру. Сен мұғалімсің ғой, байырғы шындықтарды қайталау — сабақ негізі екенін өзің де білесің.

Отырар — өткен өмір. Ол Шыңғысханның ең алғашқы, ең қатал, әрі қорқынышты, топас соққысын қабылдады. Ол Яксарттан¹ бастап, сонау Андалузияға² дейінгі аралықтағы барлық жер мен халықты қорғаушы қалқандай боп тұрды, зұлымдықтың өртті құйынының қарсы алдындағы жақсылық атаулының жауынгерінше тұрды. Ол от құшып құлады да, қайтып тұрмады. Каналдарды құм көміп, кітаптар өртелді. Отырардың сәулетті сарайлары мен көк-жасыл алқаптары аяқтың астында қалды. «Шығыстың Аристотелі» атанған қыпшақ Мұхаммед әл Фараби өмір сүрген, білім алған, кітап қоймасына тамсанған ұлы қала, өрт дауылы мен өзен боп аққан қанға батып, біржола күйреді... Екі ғасыр өткен соң Отырар күл-қоқыс арасынан көтерілуге әрекет еткен. Алайда басқыншы жау оны тағы да таптап тастады. Отырарда Ақсақ Темірдің соңғы сағаты өткен. Бұл туралы Шоқан жазған-ды.

Осының бәрі өткен өмір. Ал бүгінде ше. Анау асулардың арғы жағындағы, өздерін білімдар санайтын жұрт:— деп Жомарт көгілдір таулар жақты қолымен нұсқап қойды,— зерт-

¹ Сырдарияның ертедегі аты.

² Испания.

теушілер Шыңғысханның тарихтағы прогресті ролін көрмей отыр деп байбалам салып жазуда. Олардың айтуынша Шыңғысхан: Шығыс пен Батыстың мәдени байланысын нығайтқан, Европа мен Азия халықтарының экономикалық және мәдени қарым-қатынастарына кедергі болмасын деп қорғандар мен бастиондарды тип-типыл етіп, қалалар мен мәуелі бақтарды таптап тастаған.

— Сонда сен алыста тұратын адамдармен таласқа түспексің бе? Ал олар сені естір ме екен?— Асқар орнынан тұрып, теректің күміс жапырағын үзіп ап, умаштай бастады.

— Қазір жер апшысының тарылғаны сонша, біз үйде отырып-ақ Анголадағы баланың жылағанын, Сайгондағы атылған мылтық үнін, Хиросима ауруханаларындағы өлер сәттегі күңіреністі бәрін естиміз,— деп жауап берді Жомарт.

— ... Және көгілдір таулардың ар жағынан шыққан аталас туыстарымыздың налығанын да естиміз,— деп сөз қыстырды Анаш. Бұл талас оны толқытқан еді.

Жас қарақат ағашына сүйеніп Гүлсара тұрды. Орындық үстіндегі гүлін ұмытып, ол Жомарт өңінен осы кезге дейін өзі аңғармаған жаңа кейіп тапқандай қадала қарап, оның сөзін таңырқай тыңдап қалған...

— Иә, бұл жақсылық пен жамандық жайындағы таусылмас дау ғой. Ол дау ғасырлар бойы айтылып келеді. Біздің әкелеріміз айтқан, біз де айтып отырмыз, сенің шәкірттерің де бұған әзір болуы керек,— деді Жомарт.— Адамның ісі мен әрекеті уақытпен шектеледі. Мен тарихшымын, сондықтан да бұл даудан шеткері тұра алмаймын. Хиросима трагедиясы сияқты, Отырар алапаты да жер үстіндегі ауыр трагедиялардың бірі болған. Отырар алапаты Шыңғысхан жасақшыларының Орта Азия мен орыс жеріне шапқыншылық жасауына себеп болған. 1218 жылы Отырар құлады, 1220 жылы— Женд, онан кейін — Сығанақ. Жендтің өз уақытындағы ұлылығы мен қуаттылығын, сол кезде Арал теңізінің Женд деп аталуы-ақ білдіреді. Осы қалалар құлағаннан кейін Шыңғысхан ордасы сол кезге дейін «қаңлылар» (каналдар елі) атанған біздің даламыздан еш кедергісіз алға жылжыған. Соның ізінше, біздің жерімізді жоңғарлықтар мен ирандық Нәдір шахтың аттарының тұяғы айғыздады... Ел есінде тек қаңлы деген сөз бен Отырар, Женд деген қала аттары қалды, және Отырар қабырғасында басқыншы жаумен бабалары жан қия айқасқан Найман, Қыпшақ рулары қалды.

Мұның бәрі де тарихшыларға аян. Дүние жүзіндегі бірде бір ғалым, егер ол халыққа барынша адал — нағыз ғалым болса, Шыңғысхан шапқыншылығын — прогресс жолындағы

ерлік деп айта алмайды. Алайда біздің заманымызда, жиырмасыншы ғасырдың алпысыншы жылдарының жартысында кенет солай деушілер де пайда болды...

Ендеше мен осы даудан шет тұра аламын ба?! Өйткені бұл ең әуелі соғыс пен бейбітшілік туралы дау ғой. Ал зұлымдық әулиеліктің қапталын көмкерген шақта менің үнсіз қалуға хақым жоқ. Жерді, адамзатты сүйетін әрбір адам сияқты мен де айтарымды айтуым керек... Онан соң өздерің де білесіңдер, бұл менің тақырыбым ғой. Менің!

Бұл мәселемен, Асқар, мен студент кезімде-ақ шұғылданған. Ол кезде мен кітаптарды ақтарыстырып: «кәрі көздер-ау, менің қалаларым қалай опат болды, айтсаңдаршы маған?» дейтінмін.

Жауапты тек Бертольд ғана беретін. Және ол жауапты да күні-түні кітапхананың қоңыр күңгірт жарығында кітап ақтарыстырып отыруға шыдамы жеткендер ғана ести алатын. Ал мен бұл туралы елдің бәрі де білсе екен деймін. Елдің бәрі де, оның ішінде сенің шәкірттерің де...

Академик Сергей Павлович Толстов «Хорезмнің топырақ шежіресін» қалай оқығысы келген болса, Отырардың топырақ тарихын менің де солай оқығым келеді.— Жомарт орнынан тұрып, маңдайына түскен қара шашын кейін серпіп тастап, өз әңгімесін түрегеп тұрған күйінде жалғастырды. Ол дәл қазір мүлдем өзгерген халде еді, биіктеп кеткендей еді. Оның бойында адам келбетін өзгертіп, күш бітіретін, сұлу ететін өз ойының әділдігіне деген нық сенім туған. Көзінің қарашығына дейін үлкейіп кеткендей. Бірақ ол ештеңені де көріп тұрған жоқ еді. Ұзын, қара шашын артына қарай сілкіп тастап, алысқа көз жібере тұрып, өз көңілінің түкпіріне түйген жаңа жайларды біздің аяғымызға буда-буда ғып тастап тұрды. Бұл минутта ол ешкімге ұқсамастай қайсар еді.

— Айтпақшы, Толстов жуырда ғана Окса мен Яксарт жағалауларында жүргізген өзінің археологиялық зерттеулерінің нәтижелерін жариялады. Және, Бертольдың ізінше он үшінші ғасырға дейін Батыс Европа, Евразия континентіндегі ең артта қалған шет болғанын дәлелдейді. Тоғызыншы ғасырдан он екінші ғасырдың соңына дейін дүниеге ғылым мен ақындық ойдың: Мұхамед әл Фарауи, Әбу Әлі ибн Сина, Мұхамед ибн Мұса әл Хорезм, Әбу Райхан әл Бируни, Омар Нәйям, Рудаки, Фирдоуси... тәрізді алыптарын берген Орта Азия халықтарының мәдениеті Батыс Европада әлде қайла биікте еді.

Бірақ орта ғасырда Шыңғысхан ордасының, Жоңғар мен Ақсақ Темір бәсқыншылығынан аман қалған Батыс Европа

шырқап алға шыққан. Ал оны Шыңғысхан соққысынан аман сақтап қалған, оны қалқан боп қорғап қалған орыс жері еді!

Шыңғысхан «прогресінің» арқасында Орта Азия бірнеше ғасырға кейін шегінді. Бұл туралы Маркс та айтқан еді. Шапқыншылық салдарының айырықшз ауыр да қатерлі болуының себебі, жүздеген ұрпақтар еңбегінің жемісі — бүкіл су жүйелері қиратылған-ды. Ол кездегі өндіріс күші дәрежесінің төмендігі сонша, су жүйелерін қалпына келтіру мәселесін бір мың жылдың ішінде сөз етудің де реті жоқ еді. Бір жылдың ішінде Бұқтарма теңізіндей теңіз жасап, болмаса Ертіс суын кері бұратын бүгінгі күнгідей күш жоқ-ты. Ол кезде бір қырғын соғыстың өзі-ақ бүкіл бір елді жүздеген жылдар бойына қаңыратып, мәдениет атаулының бәрінен жұрдай қылатын. Оның үстіне ол кездегі соғыстар таусылмайтын да. Сондықтан да біздің еш табиғи шекаралықтары жоқ, қанға боялған мидай жазық тақыр даламыз, соғыс атаулының ғаламат кең алаңына айналған...

— Қазіргі кездің соғыстары онан да қорқынышты, — деп Гүлсара Жомартты қостап қойды. Ол өзінің реніштерін ұмытқан еді.

— Мәселе сонда ғой. Егер құлдық, феодалдық дәуірлердің соғыстары соншама қалаалардың, гүлденген өңірлердің, каналдардың түбіне жеткен болса, шағын репетициясы ғана Хиросима мен Нагасакидегідей болған ендігі соғыс адамзатты қандай халге душар етпек. Тіпті жаңа соғыстың кейінгі кереметтей үрейлі зардабын адамның ақыл-ойы толық елестете де алмайды ғой, — деп іліп әкетті Жомарт. — Жақсылық пен жамандықтың негізгі түйіні, міне, қайда жатыр.

Әрине, егер бір ғана адам соғыс деген — прогресс десе, оған жұрттың бәрі сенеді деген сөз болмаса керек. Бір түйе керуен болмас демей ме халқымыз, алайда бір ақсақ түйе бүкіл керуенді жолдан қалдырмай ма? Оны емдеу керек. Жарақатын іріңдетіп алмай, ақылға сап, байыпты емдеуге тура келеді. Ал керуен болса алға қарай, күнге бет алып, күн сәулесін тосып, адамға беруі тиіс. Сол сәуле адам қолында жарқырап жанып, жамандықтың көлеңкесін қуады. Тағы бір мықтап есте ұстайтын нәрсе: бірде-бір дауыл, жер үстінде болсын, космоста болсын, күн сәулесін сөндіре алмайтын болуы керек.

* * *

— Қыдырыс мерзіміңіз бітті. Палатаға кіретін уақытыңыз болды. Сәлден кейін дәрігер қарай бастайды, — деді кезекші сестра Асқарға. — Сіздердің де үйге қайтатын уақыттарыңыз

болды. жолдастар. Науқас шаршady...— Сестра әлденеге толқулы еді. Жандарынан кезекші дәрігер жүгіріп өтті. Онан соң ақ халат киген тағы бірнеше адам өтті. Әлдеқайдан жылаған дауыс естілді. Бақтың түкпірінен бүкшиген шал көрінді. Аурухананың қалың халаты тобығына дейін солаңдап тұр. Ол жерге қараған күйде тыпырлай басып, асығып келеді.

— Ақсақал, не боп қалды?— деп сұрады Асқар одан.

— Ә, бұ сенбісің, қарағым? Оиша-мұнша, ештеңе емес. Біз — азам деген жан дәрменде тал қармаймыз, ал ажал деген жалмауыз кемпір етегімізден түпсіз тұңғышқа тартады емес пе. Әлгі көрші палаттағы әйел қайтыс болды. Өне, анау шеттегі. Солай, шырағым,— деді қарт дірілдеген үнмен. Күрсініп қойды да, бізді ұмытқандай, өз жөніне жүріп кетті.

— Рак. Ол әйел қатерлі ісік — ракпен ауырған. Мен ол кісіні кеше ғана осы бақтың ішінде көріп едім. Қара ағаштың жапырақ жарғанын көруге асығып, бүрлерін өз қолымен ашып еді,— деді Асқар.

Бос зембіл көтерген екі санитар өтті. Гүлсара қарақат бұтақтарының астынан еңкейіп шығып, гүлін ақырын ғана сол зембілге қойды.

— Бұл гүл со кісіге...

Санитарлар ләм-минм дәм-мистен ұзап кетті.

* * *

— Бір адамның үлесіне қаншама жамандық тиеді екен?— деді қақпадан шыққан кезімізде Гүлсара.

— Біздің әрқайсымызға тиер үлес қандай болса, сондай шығар,— деді қалың ойдан әлі де арыла алмай келе жатқан Анаш.— Және жамандықтың қай белгісімен болса да күрес жүргізіледі. Мәселен, Зәуреш аурулармен күреседі, Асқар — өз шәкірттері үшін, Жомарт — Отырар туралы шындық үшін. Қысқасы, біздің бәріміз де біріміз үшін де, біріміз үшін бәріміз күресеміз. Жақсылық пен күн нұры үшін күресеміз,— деді, соңғы минуттардың үрейлі әсерлерін сейілтпек болған Анаш, ойлы үнмен.— Біздің бәріміз де өзіміздің аяқ тірер нүктемізді, осы таластағы өз орнымызды іздейміз...

Біз көшеге шықтық. Күн еңкейіп, оның солғын тартқан сәулесі, үйлер мен ағаштар арасынан жарып өтіп, бізбен жарыла аққан бұлақ суына шымшып тұрды. Кенет үлкен үйдің ашық терезесінен Бетховеннің алып сазы шықты. Және осы бір жүректегі тебіренетер саздан төдірек тегіс салтанатты күйге бөленді. Күн сәулесі өз қуатын тағы да бойына жиып, ағысын баяулатып, қорғасын түске енген бұлақ тәніне саржағал садақ оғынша қадалды. Күн сәулесінің осы бір шаншуы мен жер

жарған Бетховен сазынан бұлақ ақырын ғана діріл қағып тұрған тәрізді...

* * *

Мен ол музыканы қазір де естіп отырмын. Бірқалыпты мотор гүрілінің арасынан, кеңістікті кесіп өтіп, түпсіз көк аспанды үнге толтырып, сол саз самолеттің дөңгелек иллюминаторынан маған жетіп тұр. Осы бір өмір мен күрестің әуені менімен бірге ұшып келеді. Жүректі қатер мен қуанышқа бөлеп, тебірентеді...

Мен төменде қалып жатқан өрлерді: төбешіктерді, ескі қорғандарды және қалаларды көріп келемін.

Қорғандар есіме Отырар туралы тарихты салса, қала — Асқардың мектебі мен Анаштың әңгімелерін түсіреді. Бақ арасындағы әңгімелерімізді ұмыта алатын емеспін...

Осы жолдарды, балалық шақтағы достарыммен кездескен сәтті, көгілдір таулар мен тас бұлақтар, гүлдер жайлы әңгімелерді еске ала отырып, сан құбылған күй сазының ырғағымен жазып отырмын.

Мен өзімнің құрбы-достарым жайлы жазып отырмын. Олардың ішінен қаһарман кейіпкер іздемей-ақ қойыңыз. Олар алғашқы ерліктерін ғана істеп жүр. Олар жақсылық үшін ғана еңбек етеді... Олар күреседі, ізденеді, өмір сүреді...

АНУАР АЛИМЖАНОВ

СТРЕЛА МАХАМБЕТА

На казахском языке

Издательство «Жазушы», Алма-Ата — 1970

Редактор А. Атыгаев. Художник С. Айтбаев. Худ. редактор Р. Слюсарева.
Техн. редактор К. Заурганбайұлы. Корректор Ш. Токсанбаева.

Сдано в набор 4/V 1970 г. Изд. № 212. Подписано к печати 17/VI 1970 г.
Бумага тип. № 2 Формат 84×108¹/₃₂—13,75 п л—23,1 усл. п. л. (Уч.-изд. 26,2 л.).
Тираж 30 000 экз. Цена 86 коп. Заказ № 665. Полиграфкомбинат Главполиграфпрома Госкомитета Совета Министров КазССР по печати, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.